ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ОСОБАХ

IX–XVIII ст.

ВИДАВНИЦТВО
„УКРАЇНА"

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ОСОБАХ
IX–XVIII ст.

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНА»
1993

ББК 63.3(4УКР)4
І90

Авторський колектив
В. Замлинський (керівник), *І. Войцехівська, В. Галаган, Н. Герасименко, О. Гуржій,*
І. Діптан, С. Єкельчик, А. Іваненко, М. Котляр, М. Палієнко,
В. Панашенко, В. Пащенко, Н. Пономаренко, О. Путро, В. Ревегук, П. Сас, Г. Сергієнко, В. Смолій, В. Щербак, Н. Яковенко, Б. Яремченко

Рецензент
член-кореспондент АН України
Ф. Шевченко

ISBN 5—319—01062—1

Слово до читача

Особа — творець історії. Цей цілком незаперечний у своїй суті вислів не завжди вважався у нас вірним — людина визначалася лише як «гвинтик», не маючи права ні на особистість, ні на бодай якесь окреме значення у своєму суспільному вияві. Але змінюються часи, змінюються оцінки, повертається правда історії, а з нею — й наші погляди на неї як спільність доль людей.

Справді, історичне буття, як і історичний час, не дані людині як щось зовнішнє, відокремлене від її внутрішнього життя, духовного стану. Об'єктивні процеси історії, значною мірою опосередковані людською особистістю, проходять через її інтимний світ, індивідуальний досвід, внутрішні потаємні конфлікти. І у цьому розумінні історія кожної країни, кожного її періоду — персонізована.

Саме з цього виходили автори даної книги, визначаючи осіб, котрі впливали тією чи іншою мірою на суспільно-історичний процес й через чиї особисті долі цей процес пройшов, починаючи від зачатків Київської Русі й завершуючи періодом козацької доби української історії.

За цей час сталися величезні зрушення не лише на території сучасної нам України, а й за її межами: зародилися й сформувалися народи та держави, визначилися їх території й виявили себе історичні постаті, такі, як Ярослав Мудрий і Володимир Мономах, Роман Мстиславич і Данило Галицький, Дмитро Байда-Вишневецький і Костянтин Острозький, Северин Наливайко і Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький та Іван Мазепа. Особиста доля цих людей тісно переплелася з долею їх народу, вони уособлюють свій час буття на кожному з етапів української історії.

Однак, якщо говорити про особу в історії у загальнолюдському плані, то очевидно, що вона спроможна робити лише те, на що здібний народ, часткою якого виступає. При такому підході стає зрозумілим, що вивчення діяльності історичних осіб, поставлених на часовій відстані одна від одної, допомагає висвітленню історичного шляху, пройденого народом, усвідомленню зв'язків безперервного, тісно замкненого ланцюга явищ і подій історичного процесу.

Інакше кажучи, уявлення про характер і діяльність тієї чи іншої історичної особи тісно пов'язане з розумінням цілісного образу народу і пройденого ним історичного шляху. Свого часу відомий російський історик С. Соловйов зазначив, що «тільки великий народ здібний мати велику людину; усвідомлюючи значення великої людини, ми усвідомлюємо значення народу». І з цим не можна не погодитися. У своєму бутті й діяльності історичні особи здатні помилятися, іноді вести суспільство за межі потреб і можливостей його розвитку, що може спричинитися і до катаклізмів, відкинути суспільство назад чи застопорити у поступі. Однак ці відступи й зупинки у будь-якому випадку є тимчасовими і в основі своїй не вони визначають оцінку діяльності особи, її роль і значення в історичній долі народів.

Автори книги роблять спробу саме з цих позицій відтворити минуле нашого народу. Поставивши за мету висвітлити українську історію IX—XVIII ст. через біографії громадських, політичних і культурних діячів, вони прагнули при цьому провести головну ідею: пізнання епохи через особу, а історичної особи — через події епохи. Інакше кажучи, крізь призму індивідуальної психології, думок і переконань окремих людей показати, який відбиток ці діячі наклали на хід історичного процесу, його етапи. Завдяки такому підходу сам історичний процес постає перед нами в іншому світлі, зовсім не таким, яким його показували впродовж років радянського тоталітаризму,— змертвілим й заідеологізованим, далеким від реальної дійсності.

Автори добре уявляли всю складність завдання, що стояло перед ними, особливо в плані винесення оцінок персоналіям. Адже кожна людина має моральне право бачити ту чи іншу історичну постать так чи інакше.

Сподіваємося, що ця книга не лише допоможе читачам краще пізнати історію України, а й сприятиме піднесенню національної свідомості у величній справі розбудови незалежної Української держави.

Київська Русь

Близько тисячі років тому на величезному обширі Східної Європи народилася перша держава східних слов'ян, яку давньоруські книжники називали Руссю, або Руською землею, а сучасні історики — Київською, або Давньою, Руссю. Оспівана в давньоруських билинах і скандінавських сагах, звеличена вітчизняними літописами, описана в західноєвропейських хроніках та візантійських історичних творах, нанесена на мапи арабськими й перськими географами, Київська Русь була одніею з найбільших і наймогутніших держав середньовічного світу.

Від Білого моря до Чорного, від Карпатських гір до Волги простяглася земля, на якій жили працелюбні й мужні люди. Високого рівня досягла її економіка — землеробство і скотарство, ремесла і промисли, внутрішня й міжнародна торгівля. Вишукані прикраси київських ювелірів не мали рівних у всій Європі, а мед і віск, хутра й шкіра, численні ремісничі вироби вивозилися з Русі до різних країн світу. Руські купці відвідували найголовніші міжнародні торги, часто з'являючись на ринках Константинополя (Царгорода) й Палермо, Дамаска, Багдада і Праги.

Надзвичайно високим рівнем відзначалася матеріальна й духовна культура древніх русичів. Вони будували розкішні палаци й величні собори, укріплювали свої міста велетенськими земляними валами й високими дубовими стінами з баштами, зводили гарні дерев'яні будинки, винахідливо прикрашені різьбяним мереживом. Люди Давньої Русі складали билини й історичні пісні, казки й легенди. У Києві, Новгороді, Галичі, Володимирі-на-Клязьмі, Пскові, Твері, Рязані та інших руських містах створювалися літописні ізводи — яскраві історико-літературні твори. Значно-

го розквіту досягли живопис (фрески, книжкова мініатюра), скульптура, художня обробка металів, дерева, кістки, шкіри тощо.

Не можна переоцінити внеску Київської Русі до політичної історії середньовічних Європи та Азії. Вона підтримувала рівноправні стосунки з Візантією й Германією, Польщею й Чехією, Швецією та Норвегією, багатьма іншими країнами світу. Протягом всього часу свого існування, з IX до середини XIII ст., Давньоруська держава та її військо були велетенським щитом, що захищав країни Європи, світову цивілізацію від тиску кочовиків з півдня і сходу. Хоробрі русичі перешкодили просуванню на захід незліченних орд печенігів і половців, а в 1237—1241 рр. першими прийняли на себе страшний удар 150-тис. війська Батия, чим врятували Європу та її культуру від сплюндрування, розграбування й винищення.

Вже стало аксіомою твердження, за яким початки історії слов'янського етносу губляться в мороці віків. Хоча вистачає й гіпотез, згідно з якими слов'яни як етнокультурна спільність склалися за кілька століть, а то й тисячоліть до нашої ери. Однак всі подібні твердження не мають вагомих джерельних аргументів. З великою обережністю сучасна наука пробує розв'язати одне з ключових питань: коли слов'яни взагалі, тобто праслов'яни, стали осібною етнічною й культурною спільністю, виділившись з великого масиву, який складали їхні пращури вкупі з балтами. З цим питанням пов'язані й інші, ще більш загальні і складні: коли предки слов'ян з'явилися на європейському просторі? Чи примандрували вони туди з іншими індоєвропейцями за кілька тисячоліть до нашої ери, чи є автохтонами своєї землі, тобто жили на ній з дуже давніх, доісторичних часів? Всі ці та низка більш конкретних проблем вимагають нового, оригінального прочитання існуючих джерел — писемних та речових (археологічних), введення до наукового обігу нових пам'яток минулого, вдосконалення методики джерелознавства й наукових досліджень взагалі.

Слов'яни вперше згадуються в працях римських учених Плінія й Тацита під ім'ям венедів. Згідно свідчень обох авторів, слов'яни-венеди на початку нашої ери мешкали на схід від Вісли, поміж неслов'янськими племенами феннів і бастарнів. Та це не означає, що I ст. н. е. було часом започаткування слов'янського етносу. Сьогодні майже ні в кого з істориків, археологів та лінгвістів не виникає сумнівів у тому, що осібною, чітко визначеною етнокультурною спільністю слов'яни стали набагато раніше. А от коли саме?

Серед сучасних археологів поширена думка, згідно з якою слов'янський етнос народився близько середини І тис. до н. е. Втім ця гіпотеза також потребує додаткових джерельних аргументів. Археологічні та лінгвістичні пам'ятки дозволяють дещо приблизно окреслити територію, на якій протягом тисячоліття формувався і розвивався слов'янський народ. Це землі поміж великими європейськими річками Віслою й Дніпром. Слов'янська прабатьківщина лежала на північ та північний схід від Карпат. На півночі вона сягала Балтійського моря.

А от вітчизняні письмові джерела — літописи — згадують слов'ян тоді, коли вони вже розселилися на обширі Східної Європи. Складач «Повісті временних літ», високоосвічений київський чернець Нестор на початку XII ст. динамічно стрімко описав цей давній і тривалий процес: «Слов'яни прийшли й сіли по Дніпру й назвались полянами, а інші — древлянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю і Двиною і назвались дреговичами (від слова «дрегва» — болото.— *Авт.!*), другі сіли по Двині й назвались полочанами — за річкою, що впадає до Двини і має назву Полота. Ті ж слов'яни, що сіли біля озера Ільмень, прозвались своїм ім'ям — словенами... І інші сіли по Десні, і по Семі, і по Сулі й назвались сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ, а за його ім'ям і грамота назвалась слов'янською».

Лише відтоді Нестор та інші літописці починають називати імена діячів східнослов'янської, а потім і давньоруської історії. На жаль, в силу соціальних причин, жанрових та літературних особливостей, літописи та інші пам'ятки літератури XI—XIII ст. зосереджують увагу на князях, боярах, єпископах, ігуменах та інших світських і духовних панах. Годі шукати в них імена простих людей, вихідців з народу. Лише принагідно дізнаємося про звичайного хлопця Кожум'яку, що здолав у герці страшного велетня-печеніга, чим вирішив долю битви на користь Володимира Красне Сонечко, або про непокірного князеві Данилові Галицькому славетного співця Митусу...

Тому відображення історичного процесу, ролі окремих осіб у давньоруському письменстві відзначається певною однобічністю. Та це зовсім не означає, що історик повинен нехтувати пам'ятками тільки тому, що вони віддають перевагу сильним світу того перед трудовим людом. Надто довго наша історіографія, буквально розуміючи загалом вірну тезу про те, що народ є творцем своєї історії, уникала згадок про князів та інших феодалів; переважали без-

ликі описи народних повстань, національно-визвольних рухів та трудових процесів. Без жодних імен. Але ж історія може бути науково об'єктивною, живою лише тоді, коли розповідатиме про реальних людей, тих самих, які творили історичний процес, впливаючи на нього й відіграючи тим самим важливу роль в історичній долі свого народу.

Отож, незабаром після розповіді про розселення слов'ян землями Східної Європи Нестор виводить на історичну сцену першого свого героя — полянського князя Кия. Літописець викладає в «Повісті временних літ» давній фольклорний переказ про заснування найпершого східнослов'янського міста Києва трьома братами, що княжили в землі великого й могутнього племені полян: Києм, Щеком і Хоривом.

Довгий час вчені не йняли віри тому переказові, вбачаючи в ньому художню вигадку, на яку так багата усна народна творчість. Але згодом історики звернули увагу на те місце в «Повісті», де йдеться про відвідини Києм візантійського імператора в Царгороді. На жаль, Несторові не було відоме ім'я імператора, до якого ходив Кий. Виходячи з свідчень візантійського історика Прокопія Кесарійського й даних археології, історики припустили, що ним міг бути Юстиніан I (527—565).

Надто загальна, побудована на фольклорному матеріалі розповідь Нестора про Кия дає все ж таки підстави вважати, що той полянський князь започаткував Київ і очолив могутній союз полянських племен, прообраз майбутньої Давньоруської держави. Військова (а отже, і соціально-економічна) міць того союзу ілюструється зовнішньою політикою Кия: він веде якісь переговори з візантійським імператором і, може, служить йому з бойовою дружиною.

Мине більше трьохсот років, перш ніж на сцену східнослов'янської історії вийде наступний її персонаж — київський князь Аскольд. Ті три віки спливли не марно для східних слов'ян. У їхньому середовищі набирали сили процеси суспільно-економічного, політичного й культурного життя. Складалися передумови для формування державності. Однак про все це історики мають найзагальніше уявлення, тому що джерела мовчать. З невідомих нам причин Нестор уриває розповідь про полянський союз племен на смерті Кия і поновлює його лише в зв'язку з появою в літописі Аскольда.

«Повість временних літ» під 862 р. (дата умовна, як і майже всі дати наших літописів за IX й більшу частину X ст.) оповідає, як Аскольд і Дір вирушили з півночі й «від-

правились по Дніпру й, коли пливли мимо, то побачили на горі невелике місто. І спитали: «Чий це городок?» Тамтешні жителі відповіли: «Було три брати, Кий, Щек і Хорів, що збудували місто це й згинули, а ми тут сидимо, їх нащадки, й платимо данину хозарам». Аскольд же і Дір залишилися в цьому місті, зібрали в себе багато варягів і стали володіти землею полян».

Це фольклорне за формою, досить узагальнене оповідання несе в собі чимало конкретних відомостей, якщо їх уміти прочитати. По-перше, згадка про данину, яку сплачували поляни хозарам, відповідає дійсності. Хозарський каганат у VIII — першій половині IX ст. поширив свій вплив на частину східних слов'ян і обклав їх даниною. Знадобилися зусилля кількох поколінь руських людей, походи князів від Аскольда до Святослава, щоб позбавитися залежності від хозар. По-друге, вірогідним є свідчення про те, що Аскольд з Діром спиралися на варязьку дружину, тобто на воїнів з країн Скандінавії, головним чином із Швеції та Норвегії. Слід гадати, що й Аскольд був варягом — принаймні, ім'я у нього скандінавське. Відомо, що з середини VIII ст. на Русі з'являються варяги, спочатку як купці, потім колоністи, наймані воїни й, нарешті, там утверджується варязька князівська династія Рюрика.

Історики вважають, що в часи Аскольда й Діра в Східній Європі виникла перша слов'янська держава, яку ми назвемо Київським князівством. Сталося це приблизно в 40—50-х рр. IX ст. Вона була невеликою, охоплюючи в основному Середнє Подніпров'я. Але її економічний і політичний потенціал був значним, що доводиться зовнішньою політикою, яку проводив Аскольд *. Крім того, цей князь започаткував політику збирання земель союзів східнослов'янських племен навколо Києва — політику, що спричинилася до згуртування тих племен у Давньоруській державі в наступному, X ст. Нестор не знав про те, але трохи старший від нього новгородський літописець зберіг звістку, що Аскольд воював з союзами древлян і уличів — саме з цими племенами боролися, намагаючись прилучити до Київського князівства, його наступники, зокрема Ігор Старий.

Міць і життєва сила молодої держави яскраво виявилися у поході Аскольда на Константинополь 860 р., що приголомшив тогочасний світ. Нікому не відома країна зва-

---

* Нестор називає Аскольда й Діра завжди разом. Однак вчені гадають, що в дійсності вони не були співправителями. Аскольд княжив у 40—60-х рр., а Дір був його наступником до початку 80-х рр. IX ст.

жилася помірятися силою з світовою імперією середньовіччя — й здолала її! На жаль, Нестор не мав вірогідних джерел і скористався знов-таки фольклорними оповіданнями й тенденційною пізньою візантійською хронікою. Однак збереглися авторитетні візантійські джерела, в тому числі й створені сучасниками Аскольдового нападу на Царгород. У світлі всіх відомих науці писемних пам'яток похід Аскольда проти Візантії виглядає таким чином.

Навесні 860 р. візантійський імператор Михаїл III з 40-тис. військом подався в глибини Малої Азії, щоб стримати напад арабів, які загрожували східним кордонам імперії. Тоді ж він послав флот до острова Кріт, аби розгромити піратів, які грабували й топили в Середземному морі візантійські кораблі. У Константинополі залишився лише нечисленний гарнізон, що, в разі ворожого нападу, міг розраховувати скоріше на міць велетенських мурів міста, ніж на власну зброю.

На світанку 18 червня 860 р. руський флот з 200 ладей-однодеревок несподівано вдерся до Константинопольської бухти Золотий Ріг. Напад був настільки раптовим, що візантійці не встигли натягнути велетенський ланцюг, яким у таких випадках замикали вхід до бухти. Русичі безперешкодно висадилися на берег і почали облогу столиці. Імператорові з чималими труднощами пощастило повернутися до обложеного Аскольдом Константинополя й сяк-так налагодити оборону. Через тиждень було досягнуто згоди. Аскольд припинив облогу, за що одержав контрибуцію, й з тріумфом повернувся до Києва. Останнім часом деякі історики висловлюють припущення, ніби між Києвом і Царгородом було укладено мирну угоду, яка, зокрема, забезпечувала привілеї руським торговим людям у Візантії. Так не знане до того східнослов'янське князівство розголосило на увесь середньовічний світ про своє існування.

І все-таки князівство Аскольда не було ще Давньоруською державою, яка об'єднувала б усіх східних слов'ян. Він зробив лише перші кроки на довгому шляху утворення такої держави. Наступні належать його спадкоємцям на київському престолі (літописці називають його «столом»), героям цього розділу — київським князям Олегові, Ігорю, Ользі, Святославу та Володимирові. Протягом IX — майже всього X ст. київський центр поступово й наполегливо збирав під свою владу раніше незалежні союзи східнослов'янських племен. Спочатку до держави увійшли об'єднання ближніх до Києва племен: древлянське, сіверянське, полочанське, радимицьке. Далі — більш віддалені: улиць-

ке, тіверське, ільменських словен, білих хорватів, вятичів та ін.

Формування давньоруської державності проходило в суспільстві, яке ще не було класовим, хоча перші паростки феодалізму в ньому вже проклькьовувались. Для тієї перехідної стадії було характерним «окняження» тих чи інших земель, тобто поширення на них влади князя, дії його адміністрації, порядку збирання данини й судочинства. «Повість времених літ» та інші літописи дозволяють, щоправда, у загальних рисах, уявити процес складання Давньоруської держави — Київської Русі.

Та перш ніж розповісти про це, варто зупинитися на питанні, що вже більше двохсот років бентежить багатьох вчених і цікавить маси любителів вітчизняної старовини. Маємо на увазі так зване закликання варягів на Русь. Різні тлумачення цієї легенди по-різному висвітлюють характер започаткування державності у східних слов'ян.

Нестор пояснює запрошення чужоземців тим, що серед слов'ян «не було правди, і встав рід на рід, і була поміж них усобиця, і стали воювати між собою. І мовили вони собі: «Пошукаємо собі князя, котрий би володів нами і судив по праву». Північноруські племена словенів і кривичів разом із своїми союзниками-неслов'янами чуддю та вессю сказали варягам: «Земля наша велика й багата, а порядку в ній немає. Приходьте княжити і володіти нами». І вибралось троє братів із своїми родами і прийшли до слов'ян, і сів старший Рюрик у Новгороді, а другий, Синеус, на Білоозері, а третій, Трувор, у Ізборську». За іншою редакцією легенди, Рюрик отаборився в Ладозі.

Суто скандінавські імена братів й обумовили визнання норманського походження династії Рюриковичів. Ще у XVIII ст., коли історія тільки-но ставала справжньою наукою, у Росії розпочалася гостра дискусія серед дослідників норманської проблеми. Німецькі вчені, члени Російської академії наук Г. Байєр та Г. Міллер доводили, що Давньоруська держава створена скандінавами-норманнами. Це й було норманізмом. Натомість М. Ломоносов заклав засади антинорманізму, який народився як форма зростання національної самосвідомості й заперечував будь-яку участь варягів у складанні держави. Методологічною основою норманської теорії було уявлення про утворення держави як про одночасовий акт унаслідок діяльності тієї чи іншої історичної особи. Цікаво, що так само думали й антинорманісти, тому вони відстоювали ...слов'янське походження Рюрика й варягів. Аж до кінця XIX ст. у фокусі

уваги і норманістів і антинорманістів стояли питання етнічної приналежності літописних варягів, перших руських князів. Довгий час у науці, як вітчиняній, так і зарубіжній, домінувала думка щодо провідної ролі скандінавів у політичному житті Східної Європи.

Однак створення, починаючи з 30-х рр. нашого століття, сучасної теорії формування держави унаслідок тривалого внутрішнього суспільно-економічного розвитку суспільства, праці російських і українських істориків, котрі показали, що східнослов'янський народ ще до літописного закликання варягів мав протодержавні утворення, корінним чином змінили наукові уявлення про діяльність і саму роль варягів на Русі. Норманська теорія як проблема походження Давньоруської держави втратила наукове значення. Сьогодні практично немає серйозних учених у нас і за рубежем, котрі б сповідували її. А рідкісні прояви граничного норманізму і антинорманізму, що трапляються, як правило, в популярній чи пропагандистській літературі, відбивають політичні або псевдопатріотичні мотиви.

Що ж стосується самої легенди про закликання варягів, то останнім часом висловлена думка щодо існування певного історичного ядра цього народного переказу, запропонована його реконструкція. О. Мельникова вважає, що тоді йшлося про угоду між місцевою знаттю (вождями союзів племен) і ватажком (чи ватажками) загону варягів, котрий став згодом новгородським князем і засновником давньоруської князівської династії. Певна річ, варягів запросили лише на службу, а Рюрик захопив владу, бо мав збройну силу. Достовірність історичної основи легенди, головне ж — її раннє походження підтверджуються доведеною лінгвістами ймовірністю утворення форм імен Рюрика, Трувора й Синеуса в давньоруській мові ще до кінця X ст.

Сучасна наука схиляється до думки про реальність постаті Рюрика. Однак не варто ототожнювати його з якимось конкретним, відомим з іноземних джерел королем (конунгом) скандінавів. Не так давно було висловлено припущення про тотожність літописного Рюрика із членом датського королівського дому Скьольдунгів Рориком (помер близько 876 р.), котрий правив як ленник франкських королів у Дорестаді й Західній Фрізії. Таке співставлення грунтується єдино на схожості імен та відносній одночасності дій обох тих історичних осіб. Та ім'я Рюрик не таке вже й рідкісне у Скандінавії. А численні звістки франкських хронік між 845-м і 876 рр. не дають підстав для встановлення будь-яких зв'язків того Рорика з балтійськими землями, тим

більше, з Руссю, а також для припущення, що він довгий час був відсутній у власній землі.

Отже, хоча Давньоруська держава створена самими слов'янами, доля вирішила так, що правлячу династію було започатковано скандінавом. Однак ні в кого серед вчених не викликає сумніву той факт, що варязькі князі у слов'янському середовищі швидко обрусіли, так само, як і їхні нечисленні скандінавські дружинники. Вже наступник Олега Ігор Старий мав племінників із слов'янськими іменами, а його син Святослав (суто слов'янське ім'я), якщо виходити з свідчень літописів і опису його зовнішності візантійським істориком Левом Дияконом, був справжнім русичем. Інакше не могло і статися.

Адже варяги були зовсім нечисленними, а в культурному відношенні стояли дещо нижче від русичів. Хоча спочатку в дружинах Аскольда, Олега і, можливо, Ігоря переважали скандінави, вони невпинно поповнювались русичами, аж поки за Володимира Святославича і Ярослава Мудрого в кінці X — першій половині XI ст. лише поодинокі варяги лишилися серед верхівки княжої дружини. Таким чином, роль варягів на Русі звелася до участі в політичному житті. Що ж стосується економіки та культури, то тут їхня роль була невеликою. Недарма у східнослов'янських мовах практично відсутні скандінавські слова, тоді як останніми роками вітчизняні вчені вкупі з шведськими виявили чимало руських слів у мовах скандінавів.

Олег, прозваний у літописах Віщим, так само, як Рюрик, є постаттю напівлегендарною. Як писав академік Б. Рибаков, «в руському літописі Олег присутній не стільки у вигляді історичного діяча, скільки у вигляді літературного героя». Але, на відміну від Рюрика, Олег належить уже не легенді, а історії.

За князювання Олега в Києві (882—912) було зроблено вирішальний крок на шляху розбудови Давньоруської держави — Північ об'єднано з Півднем. Отож, центральна влада поширилася на значну територію розселення східних слов'ян. «Повість временних літ» пов'язує саме утворення держави з ім'ям Олега: «І сів Олег, князюючи, у Києві, й мовив Олег: «Хай буде Київ матір'ю (в даному контексті: столицею.— *Авт.*) містам руським. Той Олег почав ставити міста і встановив данину слов'янам і кривичам».

Наведене повідомлення є надзвичайно важливим: уряд у Києві докладав зусиль до «окняження» земель союзів племен, включення їх до складу держави. Створювались міста й фортеці, опорні пункти князівської влади на міс-

цях, регламентувалося збирання данини. Починаючи з часів Олега уряд Давньоруської держави, що перебувала в процесі формування, наполегливо й послідовно освоює землі дедалі нових і нових союзів племен. Наступники Олега (Ігор, Ольга, Святослав і Володимир) створюють державу як мирними, так і насильницькими засобами. На кінець X ст. владу київського князя Володимира Святославича визнають вже основні східнослов'янські землі: полян, сіверян, древлян, новгородських словен, кривичів, радимичів, уличів, хорватів. До складу Давньоруської держави увійшли також землі неслов'янських племен: чуді, весі, мері та ін.

Від самого початку Київська Русь була поліетнічною державою. Разом з русичами, що складали абсолютну більшість населення, там жило більше 20 різних неслов'янських народів. У перебігу розселення з території прабатьківщини на обширі Східної Європи слов'яни просто не могли не взаємодіяти з багатьма етносами, що здавна посідали ті землі. На півдні то були скіфи, сармати й фракійці, пізніше алани та болгари, на заході — балти, на північному сході й заході — угро-фінни. Всі вони тією чи іншою мірою залишили слід у слов'янській етнокультурній спільності.

Специфіка письмових джерел — вітчизняних та іноземних — не дозволяє скільки-небудь докладно описати внутрішню історію Київської Русі аж до 30—50-х pp. XI ст., коли в Києві, Новгороді, а згодом і в інших великих містах розпочинають вести літописи. Всі події до середини XI ст. літописці відтворюють за відомими їм нечисленними пам'ятками писемності, але в основному — за фольклорними творами. Народні ж перекази і легенди, дружинні пісні й билини свою увагу зосереджують головним чином на героїчному минулому давньоруського народу. Так наука дізналася про відчайдушно-сміливі походи Аскольда, масштабні воєнні експедиції київських князів Олега Віщого, Ігоря Старого, Святослава Ігоревича. Всі вони описані майже повністю за фольклорними пам'ятками.

Сучасні вчені загалом солідарні у думці, що Руська земля часів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого була ранньофеодальною імперією. Не випадково давньоруські літописці починають вживати поняття «єдиновладдя» саме з часу вступу на престол Володимира Святославича (978). «І почав княжити Володимир у Києві єдиновладно». Було створено державний апарат, хоч і примітивний попервах; княжі намісники отаборились у містах, які ще недавно були центрами мало залежних від Києва

союзів племен; молода держава жила за одним законодавством («Закон земляний» Володимира); всюди на її землі платили данину й виконували повинності на користь великого князя.

Ще більше зміцнилась і централізувалась Київська держава у роки правління сина Володимира Ярослава Мудрого (1019—1054). Він уперше в історії запровадив кодекс писаного права, так звану Руську Правду, зміцнив рубежі країни, побудував численні міста й фортеці, перетворив стольний град Київ на одне з найбільших, найбагатших і найкрасивіших міст середньовічного світу. Київська Русь за Ярослава підтримувала жваві стосунки з Візантією й Угорщиною, Польщею й Германією, Англією й Францією, Норвегією та Швецією.

Упродовж всього часу існування Давньоруської держави першою турботою її народу й уряду був захист від хижих і захланних кочовиків причорноморських степів. Київська Русь народжувалася й міцніла, відчуваючи на собі страшний тиск велелюдних печенізьких племен. Перший натиск цього могутнього ворога довелося відбивати князеві Ігорю Старому. А його син Святослав спершу завдав нищівної поразки печенігам біля валів Києва, а потім загинув на дніпровських порогах від руки печенізького хана Курі, нацькованого візантійцями.

Особливо багато шкоди завдавали печенізькі орди в часи Володимира Святославича та його сина Ярослава Мудрого. Історик В. Мавродін влучно назвав цей період «богатирською добою» в історії Давньоруської держави та її народу. Він писав: «Князювання Володимира (Святославича.— *Авт.)*—це часи богатирів землі Руської, їхніх справ богатирських, стольного Києва, Дніпра-Славутича, часи доблесті, слави, могутності, часи розквіту давньоруської культури й початків «книжності», доба війн і походів, славних січей богатирських, молодечих подвигів руських витязів».

У несприятливих умовах постійної загрози з боку степових кочовиків і західних сусідів — польських, литовських і ятвязьких князів — міцніла й розвивалася Київська Русь. Досягли високого рівня її землеробство і скотарство, ремесла і промисли, внутрішня й міжнародна торгівля. Прекрасною була її духовна культура. В широких масштабах переписувались книжки, привезені з різних країн світу, створювалися чудові літературні пам'ятки, працювали школи. 1037—1039 рр. у Києві було складено перший літописний ізвод, який вчені називають Найдавнішим. Твір про-

сякнутий патріотичним піднесенням, гордістю літописця за могутню, єдину в державному й культурному відношеннях Київську Русь. Найдавніший звід можна вважати своєрідним дипломатичним і юридичним актом, яким давньоруський народ оголосив на весь цивілізований світ про своє входження на правах рівного до сім'ї народів Європи. Вагомим доказом міжнародного авторитету Давньоруської держави можуть служити династичні зв'язки сімейства Ярослава з першими імператорськими й королівськими домами світу.

Будувалася держава, розквітали старі й виникали нові міста. Київ часів його фундатора Кия — невеличкий, слабо укріплений «городок» — поступово перетворився на одне з найбільших європейських міст з населенням понад 50 тис. чол. Досить сказати, що за розмірами й числом жителів Київ XII — першої половини XIII ст. у кілька разів перевищував і Лондон, і Париж.

Вирішальний внесок до розбудування Києва здійснив князь Володимир Святославич. У роки його володарювання було зведено фортифікації «міста Володимира» — земляно-дерев'яні вали з міцними баштами. Площа того кремля сягала 10 га. За часів Володимира було збудовано розкішний князівський палац, головну площу міста прикрашено бронзовими статуями, зведено кілька величних громадських споруд, найперша серед яких — збудована 996 р. Десятинна церква. Щедро й вишукано оздоблений мозаїками й фресками, мармуровими й шиферними колонами, деталями, цей митрополичий храм вражав усіх, хто сподобився глянути на нього.

Дальший крок у будівництві Києва й заснуванні нових міст на Русі здійснив син Володимира Ярослав. Він додав до «міста Володимира» власне «місто Ярослава», що за площею в сім разів перевищувало перше. Ярослав звів у Києві прекрасний Софійський собор, справжнє чудо християнського світу, а також монастирі Ірини й Георгія, Золоті ворота. Все це зробило Київ справжньою перлиною давньоруського зодчества й містобудування.

Завершенню складання Давньоруської держави за Володимира Святославича великою мірою сприяло запровадження 990 р. християнського віровчення як офіційної релігії. Нова ідеологія допомагала зміцненню державності, законодавства, адміністративної системи тощо.

Отже, Давня Русь X—XI ст. була об'єднаною ранньофеодальною державою з монархічним способом правління, населеною єдиним руським народом, що мирно співісну-

вав з численними неслов'янськими народами Східної Європи. Здавалося, ніщо не віщувало розпаду цієї країни, однієї з найбагатших і найсильніших у тогочасному світі. Щоправда, по смерті Ярослава Мудрого (1054) єдність Київської Русі тимчасово послабилась, але згодом, у правління його сина Всеволода (1078—1093) влада київського князя знову поширилася на всі східнослов'янські землі.

У повному ж обсязі монархію Володимира і Ярослава відновив син Всеволода Володимир Мономах, котрий просидів на київському престолі з 1113-го по 1125 р. Він приборкав свавільних чернігівських князів Ольговичів, прибрав до рук найвіддаленіші руські землі, остаточно придушивши сепаратистські прагнення загубленого в лісових нетрях межиріччя Оки та Волги союзу в'ятичів. Головна ж заслуга цього князя перед Руссю та її народом полягала в самовідданій, напруженій і тривалій боротьбі з Половецьким степом.

На годину смерті Мономаха Київська Русь була монолітною монархією. Аж раптом — так, принаймні, здавалося давньоруському суспільству — по смерті старшого його сина Мстислава (1132), що гідно продовжив батькову політику зміцнення великокнязівської влади і єдності країни, Руська земля розділилася на півтора десятка князівств і земель, керівники найбільших і найсильніших серед яких почали змагатися за першість між собою і з самим великим князем київським. А у того, як виявилося, вже не вистачало сили, щоб приборкати непокірних васалів. Та чи ж розпалася Київська держава?

Довгий час історики ствердно відповідали на це питання. Лише в останні тридцять років дехто почав звертати увагу не тільки на ті процеси й явища, що свідчили про роз'єднання руських земель і князівств, а й на ті, що говорили про їх об'єднання. Новітні дослідження показали, що поряд з ослабленням політичної монолітності держави у ній наростали спільні для всіх земель економічні й культурні процеси. Та й у політичному житті не все було однозначним: відцентрові сили суперничали з доцентровими.

Більшість сучасних істориків поступово дійшла висновку, що Давньоруська держава зовсім не розпалась, як гадали вчені минулого. Змінилася лише форма державного устрою: на зміну відносно єдиній централізованій монархії прийшла монархія федеративна. З середини XII ст. Давня Русь керується групою найсильніших й найавторитетніших князів, що вирішують спірні питання на з'їздах («снемах»). При тому Київ, як і раніше, лишався загальноруським

стольним градом, у ньому прагнули вокняжитися члени сімейства Ярославичів.

Вчені не випадково назвали роздробленість, що охопила Русь у середині XII ст., феодальною. Вона настала не раптово, як вважали самі давньоруські люди й історики минулого, а стала логічним і неминучим наслідком соціально-економічного розвитку давньоруського суспільства. І не лише давньоруського, а й людського взагалі. Майже всі європейські народи пройшли через цей етап власної еволюції, коли недавно створена держава, на погляд сучасників, несподівано розпадалася, принаймні — втрачала колишню єдність.

Протягом XI — першої половини XII ст. на Русі поступово складався клас феодалів-землевласників, князів і бояр, старших і молодших дружинників, церковної верхівки. Земля — основне багатство й джерело добробуту — перебувала в спільній власності феодалів на чолі з князем. Він і утримував бояр і дружину. Лише з другої половини XI — початку XII ст. починає запроваджуватись велике індивідуальне земельне володіння. Здобувши землю й залежних селян, феодали стають не лише економічною, а й політичною силою. Відтоді вони турбуються більше про власні маєтки і долю того князівства, в якому живуть, ніж про державу в цілому. І місцеві князі, вимушені спиратися на оточуюче їх боярство, слухняно проводять політику, вигідну не Київської Русі, а панству Галицької, Чернігівської, Смоленської чи якоїсь іншої землі.

У другій половині XII ст. роздробленість досягає, здавалося б, апогею. Не вщухають міжкнязівські війни, в яких гине сила людей. Співець «Слова про Ігорів похід» яскраво й правдиво зобразив картину безперервних бойових дій поміж князями:

Отоді за Олега Гориславовича *
Сіялись-росли усобиці,
Гинули внуки Даждьбогові **,
В княжих чварах віку позбавлялися,
Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крякали-кричали,
За трупи перекір маючи.

(Переклад М. Рильського.)

---

* Чернігівський князь Олег Святославич, лютий ворог Мономаха, головний призвідник усобиць кінця XI — початку XII ст., названий за це автором «Слова» Гориславичем (той, що добув гірку славу).

** Давні русичі вважали себе дітьми й онуками язичницького бога Сонця — Дажбога.

Та у цій князівській колотнечі, невпинних походах один проти одного й лише часом — на ворога, у морі крові й відблискові пожеж жили й набирали ваги інші сили — етнічної, культурної й економічної консолідації. Навіть коли в 60—80-х рр. XII ст. помітно відокремилися два осередки, до яких тяжіли всі руські землі — південний на чолі з Києвом і Черніговом і північний з Володимиром-на-Клязьмі,— в державі не вщухала боротьба за об'єднання. Цю боротьбу часто справедливо пов'язували з необхідністю організації відсічі половецьким ханам та іншим ворогам Русі.

За доби роздробленості економічні зв'язки між князівствами і землями не тільки не зменшились, а невпинно наростали. На кінець XII ст. вимальовувались чотири групи земель, всередині яких існували особливо тісні економічні й політичні взаємини: 1. Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька, Вітебська; 2. Ростово-Суздальська, Рязанська, Устюзька, Муромська; 3. Київська, Чернігівська і Сіверська; 4. Галицька і Волинська. Як писав академік Л. Черепнін, у цьому групуванні вже намічається виділення територій великоруської та української й менш чітко білоруської народностей. Згадані групи земель об'єднувала спільність мови й культурних явищ, православної віри, побуту і звичаїв, усної народної творчості й багато-багато іншого. Хоча в культурному розвиткові Давньої Русі XII і особливо XIII ст. з перебігом часу дедалі помітнішими ставали локальні особливості, водночас зростала й самобутня народна основа давньоруської культури. Складність еволюції культурного процесу полягала в тому, що розвиток культури на місцях вів разом з тим до наростання елементів єдності.

Чи не найважливішим чинником зближення давньоруських земель і князівств часів роздробленості була ідея східнослов'янської єдності, яку давньоруський народ виніс з попередньої доби, коли держава була централізованою, ідея, яку він розвивав у XII і XIII ст. і передав у спадок породженим ним українському, російському й білоруському народам. Думка про одвічну єдність усіх східних слов'ян буквально пронизує писемні джерела тієї доби. Як зауважив знавець літописів М. Присьолков, «єдина Руська земля була ідеєю основною і всенаповнюючою, утворюючи, так би мовити, те повітря, без якого не було життя творів нашої давньої літератури». І не лише літератури — ще й усної народної творчості: легенд і переказів, билин і казок, щедрівок, колядок, весільних і весняних пісень, прислів'їв

і співомовок... То був моральний клімат, в якому жив і діяв давньоруський народ.

Однак наростання об'єднавчих процесів було брутально порушене страшною й нищівною навалою орд монгольського хана Батия на Руську землю в 1237—1241 рр. Зруйновані й спалені міста і села, витолочені посіви й луки, головне ж — гори мертвих тіл. Ось що спричинила навала монголо-татарських військ. Але Русь вижила, піднялася з руїн, відновила свою економіку й культуру. Першим зуміло зробити це Галицько-Волинське велике князівство. Та про нього йтиметься далі.

ОЛЕГ ВІЩИЙ

Ніхто з істориків не знає, хто був той Олег, що став київським князем наприкінці IX ст. (за непевною хронологією «Повісті временних літ» — 882 р.). І ніколи, мабуть, не дізнається. Річ у тому, що образ Олега немовби зітканий з фольклорних оповідей — народних переказів і легенд, дружинних пісень і приповідок. Як писав знаменитий український історик і фольклорист М. Костомаров, «особа Олега в нашому початковому літописі є сповна особою переказу, а не історії». Однак при всьому тому Олег, на відміну від своїх попередників на київському престолі — Кия, Аскольда й навіть Рюрика,— є не напівлегендарною, а реальною історичною постаттю. Його існування підтверджується авторитетними джерелами, зокрема двома угодами Русі з Візантією — 907-го й 911 рр.

Разом з тим князь Олег належить до найбільш загадкових постатей давньоруської історії. Досі вчені не мають певних відомостей ні про родину, ні про соціальне становище Олега. Хто він був — князь, боярин чи простий варязький дружинник? Чи мав якісь родинні зв'язки з засновником давньоруської князівської династії Рюриком? Не знали цього й давньоруські літописці XI—XII ст. Тому, напевне, «Повість временних літ» називає Олега князем, а Новгородський літопис — лише воєводою, що правив у Києві від імені малого сина Ігоря. Гадаємо, що насправді Олег не належав до родини Рюрика, а захопив владу в Києві, спираючись на віддану бойову дружину й прикриваючись ім'ям законного претендента на київський престол Ігоря, якого він силою зумів перетворити на маріонетку.

«Повість временних літ» і Новгородський літопис злагоджено повідомляють, що Олег прийшов з Новгорода до Києва, обманом захопив і вбив місцевих князів Аскольда й Діра і сам вокняжився в стольному граді. Як мовилось, історики здавна пов'язують з Олегом утворення Давньоруської держави. Адже починаючи з часів його князювання влада київського уряду поширюється не лише на Наддніпрянщину, а й на північні руські землі.

Взагалі уряд Олега докладав енергійних зусиль до приєднання раніше незалежних від Києва племінних союзів. Літописці зуміли прослідкувати хіба що основні етапи цієї діяльності. Тільки-но вокняжившись у Києві, Олег, згідно свідчення Нестора, «почав воювати проти древлян і, підкоривши їх, брав з них по чорній куниці». Далі «відправився Олег на сіверян і переміг їх, і наклав на них легку данину й не дозволив їм платити данину хозарам, мовивши так: «Я ворог їм, і вам платити нема чого». І далі: «Послав Олег до радимичів, питаючи: «Кому даєте данину?» Вони ж відповідали: «Хозарам». І сказав їм Олег: «Не давайте хозарам, але платіть мені»... І панував Олег над полянами і древлянами, і сіверянами, і радимичами, а з уличами й тиверцями воював».

У наведених словах літописця неважко побачити динамічну картину послідовного приєднання союзів племен до складу юної Київської держави. Спочатку вона поглинула ті племінні об'єднання, що були поблизу Києва: у князя не вистачало сили на всі союзи одразу. Але він продовжував цю діяльність протягом свого тридцятирічного правління на Русі. Цікаво, що в переліку союзів, воїни яких взяли участь у грандіозному поході під проводом Олега на Візантію 907 р., крім згаданих вже полян, древлян, сіверян і радимичів, названі ще й вятичі, хорвати, дуліби, тиверці, які потрапили до складу Давньоруської держави пізніше.

Втім не варто гадати, начебто цей союз був міцним і остаточним. «Повість временних літ», Новгородський та інші літописи за більшу частину X ст. оповідають про запеклу боротьбу наступників Олега за підкорення тих самих об'єднань племен, які приєднував до Руської землі сам князь. Союзи племен аж до кінця X ст., до часів князювання Володимира Святославича, зберігали значну автономію, а їхня верхівка — великі багатства.

І все ж таки поширення, хай не остаточне, влади київського осередку на значну частину племінних об'єднань зробило Давньоруську державу, що перебувала в процесі формування, економічно сильною й відносно централізова-

ною. Саме тому князь Олег 907 р. вчинив похід на Візантійську імперію — похід, масштаби якого вражають навіть сучасних істориків. «Повість временних літ» яскраво відобразила небачений до того на Русі розмах походу: «Пішов Олег на греків *, залишивши Ігоря в Києві, взяв же з собою силу варягів і словен, і чуді, й кривичів, і мерю, і древлян, і радимичів, і полян, і сіверян, і вятичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців... І з усіма цими пішов Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі».

Напевне, причиною війни, що спалахнула між Руссю та Візантією, було невиконання Константинополем двох головних умов угоди 860 р., укладеної Аскольдом з імператором Михаїлом: оплата імперією данини Києву й надання торговельних привілеїв руським купцям у візантійських містах. Здається, 907 р. якісь київські вивідувачі добре вивчили становище в Константинополі. Імперія тоді переживала великі труднощі, на неї тиснули з півдня араби, а у війську розпочався заколот під проводом полководця Андроніка Дуки. Тому візантійський імператор був змушений зняти кращі легіони з північних кордонів і кинути проти арабів. Завдяки цьому суходільне військо Олега безборонно наблизилось до велетенських мурів Константинополя. Одночасно поблизу візантійської столиці з'явився руський флот.

Нестор, що веде розповідь у фольклорно-легендарному дусі (мабуть, скориставшись з усних народних джерел), зауважує, що коли ладді Олега наблизились до Царгорода, «греки ж замкнули Суд, а місто зачинили». Давньоруські книжники називали «Судом» бухту Золотий Ріг, що відділяла власне Константинополь від його передмістя Галати. На берегах бухти стояли величезні кам'яні башти, між якими у разі небезпеки натягали гігантський ланцюг, що підтримувався на поверхні води сотнями поплавків. Ця загорожа надійно перекривала вхід до Золотого Рогу.

Олег та його воєводи побачили, що малим ладдям-однодеревкам не подолати перешкоди, яка не раз зупиняла важкі кораблі арабів та італійців. Тому князь вирішив перехитрити візантійців. «І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса й поставити на них кораблі,— з гордістю за свого хитромудрого героя пише Нестор.— І з попутним вітром підняли вони вітрила й пішли з боку поля до міста (Царгорода.— *Авт.*). Греки ж, побачивши це, злякались і ска-

* Візантійці розмовляли грецькою мовою, тому Нестор та інші давньоруські книжники називали їх греками.

вали через послів Олегові: «Не губи міста, дамо тобі данини, якої забажаєш!»

Насправді ж кораблі під вітрилами не могли рухатися суходолом. Це потребувало б зусиль сотень людей, волів чи коней. Так, певно, й вчинив Олег. Можливо, щоб справити враження й здійснити психологічний тиск на обложених, князь наказав напнути вітрила на кораблях. Ймовірно, що в цю дію язичники-русичі вкладали магічний сенс. Як би там не було, сміливий обхідний маневр русичів змусив імператора Візантії шукати миру. Йому довелося прийняти невигідні умови, запропоновані київським володарем: «Наказав Олег дати данину на дві тисячі кораблів... І погодились на це греки, і стали греки просити миру, щоб не воював Грецької землі. Олег же, трохи відійшовши від столиці, розпочав переговори про мир з грецькими царями Леоном і Олександром» («Повість временних літ»).

Того самого 907 р. була укладена попередня русько-візантійська угода. Її текст став відомий Нестерові, й літописець увів його до «Повісті временних літ», можливо, скориставшись архівом київських князів. Це перший дипломатичний акт Давньої Русі, що зберігся до наших днів. Згідно угоди Візантія зобов'язувалася сплачувати Русі щорічну данину. Як виходить з дальшого розвитку подій і свідоцтв візантійських джерел, Київська Русь пообіцяла за це надавати Візантії постійну військову допомогу. Руські воїни з'являються на рубежах імперії: на Кавказі й Близькому Сході, в Малій Азії й на Кріті. Великим досягненням київського уряду було одержання від грецької сторони права безмитної торгівлі для руських купців у Константинополі та інших містах імперії. Давньоруських торгових людей і послів годували безкоштовно в столиці Візантії протягом шести місяців, а коли вони від'їжджали на батьківщину, урядовці постачали їм паруси, канати, якорі, а також продовольство.

Ця угода була розширена й закріплена в русько-візантійському договорі 911 р., також уміщеному Нестором до літопису. Відомо, що в дні підписання угоди загін із 70 русичів брав участь у поході візантійського війська проти арабів на о. Кріт у Середземному морі.

Свою фольклорну за формою й частиною джерел оповідь про переможний похід проти Візантії 907 р. «Повість временних літ» завершує словами: «І повернувся Олег до Києва, несучи золото й паволоки (шовкові тканини.— *Авт.)*, і плоди, і вино, і всіляке узороччя (дорогі речі, прикраси.— *Авт.)*. І прозвали Олега Віщим, тому що були люди

язичниками й неосвіченими». Так літописець-християнин на свій лад спробував пояснити, чому в народі Олега вважали не просто хитромудрим, а й чаклуном, чарівником, тому що слово «віщий» було синонімом слів «волхв» і «кудесник».

Незвичайним і загадковим було все життя Олега, від народження до смерті. Здавалось би, після гучної перемоги над Візантією давньоруські літописці мали стежити чи не за кожним кроком князя. А вони неначе забули про нього. Останні роки життя Олега історикам не відомі — так само, як і рік його смерті. «Повість временних літ» свідчить, що він помер 912 р., а Новгородський літопис називає 922 р. З невідомих причин звитяжний переможець греків зникає з давньоруського політичного небосхилу після найбільшого в своєму житті й житті Київської Русі тріумфу.

Сама кончина Олега Віщого також повита серпанком таємниці. Новгородський літопис лаконічно зауважив, що князь загинув, коли ходив «за море», але забув додати, за яке саме. Здавалось би, уточнення не потрібне: адже політичні інтереси Олега були спрямовані на південь, до Візантії, отож, море могло бути хіба що Чорним. Однак існує хозарський документ середини X ст. про ще один похід Олега на стольний град Візантії. Але він залишився невідомим нашому головному джерелові «Повісті временних літ». Хозарський манускрипт оповідає, що хозари перемогли київського володаря і примусили його силою вчинити напад на Візантію. Той похід приніс прикру невдачу князеві. У морському бою візантійці спалили руські ладді «грецьким вогнем» *, а Олег утік до Персії, де й був забитий. Важливо відзначити, що хозарський документ знає Олега як Хельгу, тобто у скандінавській транскрипції. Вже це одне змушує поставитись до джерела з довірою.

До того ж існує одна загадкова стаття Новгородського літопису за 920 р. Як вже знає читач, на думку Нестора, у той час Олега вже давно не було серед живих. А от новгородський літописець впевнено повідомляє, що того року русичі напали на Царгород. Їх послав князь Ігор, додає літописець. Але їм не пощастило. За наказом імператора Романа полководець Феофан «вогняним пристроєм спалив руські кораблі». Чи мав Олег якесь відношення до того походу? Гадаємо, що мав. Адже новгородські літописці ніколи не визнавали Олега князем, лише воєводою Ігоря.

---

* Горюча суміш, що під тиском викидалася з мідяних труб на велику відстань.

А з Новгородського літопису відомо, що сам Ігор не ходив на Царгород, а послав своїх воїнів. Ймовірніше за все, літописець приписав похід під проводом Олега Ігореві. Навряд чи може бути випадковим збіг свідчень хозарського джерела й новгородського літописця про те, що руські ладді були знищені «грецьким вогнем». Можливо, літописець помилково датував похід 941 р. під проводом Ігоря на греків 920 р. На користь такого припущення мовить ім'я візантійського флотоводця Феофана, який 941 р. дійсно застосував «грецький вогонь» проти руського флоту.

Є одне (щоправда, не дуже ясне) свідчення того, що Олег ходив-таки на морське узбережжя після вдалого походу на Візантію 907 р. То був берег Каспійського моря. Це свідчення належить арабському сучасникові Олега, знаменитому географу та історику ал-Масуді. Він повідомляє, що якісь руси на 500 суднах пішли вгору Доном, далі перетягли ладді суходолом і досягли Волги, спустилися цією великою рікою до її гирла й попливли на південь уздовж західного узбережжя Каспію. Найприродніше припустити, що ті русичі жили десь поблизу Дону. Тим часом хозарський документ повідомляє, що Олег-Хельгу напередодні походу на Каспій оволодів Тмутараканню. Ал-Масуді та інші арабські автори твердять, що в каспійській експедиції руси були майже повністю перебиті ворогом — мабуть, персами. Тому ймовірно, що не за Чорним, а за Каспійським морем склав буйну голову князь Олег.

Все вищезгадане не було відомо давньоруським книжникам. Той же Новгородський літопис від 922 р. сповіщає: «Пішов Олег до Новгорода, а звідти до Ладоги. Інші ж мовлять, що пішов він за море, і клюнула його змія в ногу, і від того він помер». Як гадають вчені, це повідомлення новгородський літописець запозичив з Найдавнішого київського літописного ізводу 1037—1039 рр. Виходить, що вже в часи Ярослава Мудрого ніхто на Русі не знав подробиць, та й самого місця загибелі Олега.

Для опису смерті нашого героя Нестор у «Повісті временних літ» скористався з барвистої народної легенди про цього віщого князя, чаклуна й чарівника. Літописець не знав, що саме трапилося з князем по підписанні русько-візантійського мирного договору 911 р., тому вмістив зразу ж після тексту цього державного акта поетичну й таємничу історію про загибель Олега від свого улюбленого коня: «Жив Олег, князюючи в Києві, мир маючи з усіма країнами. І прийшла осінь, і згадав Олег свого коня, якого колись він поставив годувати, вирішивши ніколи на нього не сіда-

ти. Бо колись питав він волхвів і кудесників: «Від чого я помру?» І мовив йому один кудесник: «Княже! Від коня твого улюбленого, на якому ти їздиш,— від нього тобі померти». Запали слова ці в душу Олегові, й сказав він: «Ніколи не сяду на нього й не побачу його більше!» І звелів годувати коня й не водити його до себе. І прожив кілька років, не бачачи його, аж поки не пішов на греків. А коли повернувся до Києва і спливло чотири роки, на п'ятий рік згадав він свого коня, від якого волхви колись навіщували йому смерть. І покликав він старійшину конюхів і мовив: «Де кінь мій, якого наказав я годувати і берегти?» Той же відповів: «Помер». Олег посміхнувся й дорікнув тому кудесникові, сказавши: «Неправду мовлять волхви, але все те брехня: кінь помер, а я живий!» І наказав осідлати собі коня: «Хай побачу кості його». І приїхав на те місце, де лежали його голі кістки і череп голий, зліз з коня, посміявся гірко й мовив: «Чи від цього черепа смерть мені прийняти?» І наступив він ногою на череп,— закінчує розповідь Нестор,— і виповзла з черепа змія, і вжалила князя в ногу. І від того розхворівся він і помер».

Хто знає, можливо, Олег і справді загинув від укусу змії, давши привід для створення моторошної легенди. Для теми нашої розповіді важливим є інше: за народним переконанням, князь був віщим, тобто чарівником, волхвом, якого годі було й прагнути вбити мечем чи стрілою з лука. Але, як вірили в народі, невблаганна доля сильніша від будь-якого кудесника й чаклуна. Взагалі мотив пророцтва, що збувається, незважаючи на всі запобіжні заходи, поширений у фольклорі різних народів починаючи з давніх часів. Згадаймо уславлену легенду про давньогрецького царя Едіпа, якому оракул напророчив, що він заб'є батька і одружиться з власною матір'ю. Едіп, що був розумною й винахідливою людиною, так і не зміг уникнути страшної долі.

Смерть Олега відкрила Ігореві шлях до золотого київського престолу. Ігор залишався в глибокій тіні Олега, за відомостями «Повісті временних літ», цілих тридцять років. Напевне, Ігор все ж таки був сином Рюрика, оскільки ніхто по смерті Олега не заперечив його прав на князівський трон.

ІГОР СТАРИЙ

Подібно до Олега, князь Ігор у «Повісті временних літ» є таємничою фігурою. Коли помер його батько Рюрик, а це сталося 879 р., Нестор зауважив, що княжич був ще дуже малий. Із згадки тієї ж «Повісті» під 903 р. дізнаємося, що тоді Ігор одружився з Ольгою. А в рік смерті Ігоря — 944 р. — його єдиний син Святослав був ще настільки малий і слабосилий, що коли кинув у бік ворога легкий метальний дротик (сулицю), то влучив у ногу власного коня. Важко повірити, що дитина родилася в Ігоря з Ольгою на 35—37 році подружнього життя. Здається, хронологія «Повісті временних літ» була кимось штучно розтягнена між смертю Рюрика і сконом Ігоря * і що в дійсності між Олегом та Ігорем на Русі міг правити ще якийсь князь, котрий лишився невідомим. А вже Нестор чи якесь незнане джерело (найшвидше, фольклорне) поєднали Олега з Ігорем, зробивши другого наступником першого.

Згідно авторитетної думки академіка О. Шахматова, в літописі проглядає тенденція, за якою давньоруська князівська династія мала одержати чітку генеалогію. Це й було зроблено шляхом пов'язування історичної особи Ігоря з Рюриком, якого новгородський літописець назвав першим князем. О. Шахматов не вважав такий зв'язок безсумнівним.

Загадковість постаті Ігоря підтверджує відсутність у науки впевненості в тому, що він дійсно був сином Рюрика. Найдавніші руські книжники XI ст. Іларіон та Іаков Мніх взагалі не визнавали існування Олега. Натомість вони розпочинали історію Руської землі з князювання Ігоря, прозваного вже в їхній час Старим. У знаменитому історико-філософському творі «Слово про закон і благодать», який Іларіон написав у 30-х або 40-х рр. XI ст., мовиться: «Похвалимо ж і ми, по силі нашій, великого кагана (царя.— *Авт.)* нашої землі Володимира, внука Старого Ігоря, сина ж славного Святослава». Виходить, найосвіченіша людина Руської землі XI ст. вважала, що не Рюрик чи Олег заснували давньоруську династію, а Ігор.

* Літературознавці встановили, що «Повісті временних літ» передувало кілька літописів, складених у X ст. Всі вони не мали хронологічної сітки. Гадають, що її припасував до літопису Нестор чи його попередник, складач Печерського літопису 1095 р. ігумен Іван. Не маючи під рукою необхідних джерел, Нестор чи Іван розставляли роки на сторінках рукопису приблизно, часто навмання.

Не хотів визнавати існування Олега як одного з родоначальників київського правлячого дому й Іаков Мніх. Свою «Пам'ять і похвалу князеві Володимиру» цей вчений чернець Києво-Печерського монастиря створив у другій половині XI ст., приблизно 50 роками раніше від Несторової «Повісті временних літ». На його думку, саме Ігор заснував великокнязівський рід у Києві. Причини подібного ставлення до Рюрика й Олега цих двох літераторів XI ст. вченим не відомі.

Як гадає дехто з істориків, припущення, за яким Ігор не належав до норманської династії Рюрика, певною мірою грунтується на слов'янських іменах кількох членів його родини. Часом доводять, ніби мати Ігоря була слов'янкою, оскільки його син мав слов'янське ім'я Святослав, а в портреті останнього, створеному візантійським сучасником Левом Дияконом, буцімто немає «жодної норманської риси», як писав історик В. Мавродін. Здається, із слов'янкою був одружений один з племінників Ігоря, теж Ігор, бо його діти названі слов'янськими іменами: Володислав і Предслава.

І все ж таки спокусливу (особливо для дилетантів) думку щодо слов'янської приналежності Ігоря доводиться відкинути. Насамперед тому, що це ім'я поза будь-яким сумнівом є давньоскандінавським. Крім того, всі наведені аргументи про місцеве походження Ігоря не є безсумнівними. А от Нестор і новгородські літописці прямо свідчать, що він був сином Рюрика.

Наші літописи містять дуже мало звісток про життя Ігоря й князювання його в Києві. На щастя для істориків, новгородський літописець знав про Ігоря більше, ніж Нестор. Версії обох джерел про цього князя часом розбігаються, що створює для дослідників додаткову можливість пізнання його біографії.

Як мовилося, для новгородського літописця Ігор з першого дня по смерті Рюрика був князем: спочатку новгородським, а потім київським. Хоча в дійсності на київському престолі довгі роки сидів Олег, а Ігор був при ньому чи то формальним великим князем, чи то наступником престолу. Лише по смерті Олега Ігор розпочинає активні дії по збиранню союзів племен навколо Києва, тобто продовжує розбудову Давньоруської держави. Буквально ідучи за своїм попередником, Ігор скерував військо проти двох наймогутніших племінних об'єднань тогочасної Східної Європи: уличів і древлян.

Новгородський літопис відкриває розповідь про правління Ігоря в Києві такими словами: «Ігор же сидів у Кие-

ві, князюючи та воюючи проти древлян і уличів». А Нестор знав лише про кампанію Ігоря проти древлян. Тим часом підкорення уличів було тоді, мабуть, одним з першочергових завдань київського уряду, оскільки цей величезний і могутній союз посідав Нижнє Подніпров'я і перешкоджав зв'язкам Києва з Візантією та країнами Сходу.

Новгородський літописець знає, що з уличами воював ще Аскольд десь у середині IX ст. Їх не зміг подолати і приєднати до Києва сам Олег Віщий. «Повісті временних літ» звідкись відомо, що уличів було надзвичайно багато, а володіння їхні простягались до самого Чорного моря. Цікаво, що сучасне Аскольдові германське джерело, записки так званого Баварського географа, сповіщають, що уличі мали тоді 318 міст — більше, ніж будь-який відомий цьому вченому східнослов'янський союз племен. Щоправда, то були ще не справжні міста, а фортеці, укріплені «гради», як пише про такі поселення Нестор. Вони були осередками племен і, можливо, великих родів тих уличів.

«І був у нього (Ігоря.— *Авт.*) воєвода на ім'я Свенельд,— веде далі розповідь освічений новгородський книжник,— і примучив Ігор уличів, і наклав на них данину й дав Свенельдові». Той Свенельд належав до лиховісних постатей давньоруської історії — був найближчим радником, швидше, зрадником, злим генієм у чотирьох князів: Ігоря, Ольги, Святослава й Ярополка Святославича. Завжди дбав про власне збагачення, а свої обов'язки щодо володарів виконував недбало і зрадливо. Але князі чомусь любили його і вірили, як нікому більше. Здається, через підступність Свенельда загинув Святослав. Завдяки підмовлянням Свенельда син Святослава Ярополк забив рідного брата Олега. Та й Ігор втратив життя не без участі Свенельда, хай і непрямої.

Коротка розповідь давнього новгородського письменника кидає світло на особливості тогочасної державності й земельної власності панівного класу — тієї власності, що давала йому багатства і владу. Ігор надав Свенельдові данину із землі уличів, а не саму їхню землю. Адже земля тоді, в часи зародження феодальних відносин у надрах родоплемінного ладу, перебувала у спільній власності панівного класу, який складався з князів та їхніх дружинників. Князь уособлював таку власність, але не міг розпоряджатися нею на власний розсуд: дарувати чи давати у тимчасову власність, як станеться в майбутньому. Передаючи Свенельдові данину з Улицької землі — певно, не всю, а тільки частку, бо інша мала надходити до княжої скарб-

ниці,— він тим самим віддавав ту землю в так зване кормління цьому ближньому до себе старшому дружинникові й могутньому бояринові.

Та повернемось до державних справ Ігоря на початку його одноосібного князювання. Уличів було підкорено й відтиснуто до гирла Дунаю й Нижнього Подністров'я. Однак, на нашу думку, вони так і не увійшли до складу Київської Русі. Складніша була справа з древлянами. Їх силоміць приєднав до Давньоруської держави Олег. Але його кончина збурила древлянських князів, і вони підняли повстання: «Після смерті Олега почав княжити Ігор,— незворушно занотував Нестор.— І зачинилися від Ігоря древляни по смерті Олега», тобто зачинили брами своїх міст перед князівськими урядовцями, суддями й збирачами данини.

Слід гадати, що виступ древлян проти влади київського князя був спонтанним і стихійним, тому що Ігореві вдалося легко придушити його. Наступного року, свідчить «Повість временних літ», «пішов Ігор на древлян і, перемігши їх, наклав на них данину більше від колишньої». А новгородський літописець конкретизує це загальне повідомлення Нестора: «І дав же Ігор данину древлянську Свенельдові. Й брали по чорній куні від диму *. І мовила дружина Ігореві: «Ти дав одному мужеві забагато». Це нове надання й без того багатющому Свенельдові спричинило трагедію в Древлянській землі, винуватцем і жертвою якої став князь Ігор Старий.

Та перш, ніж завершити свій шлях, князь здійснив головну справу життя: два походи на могутню Візантійську імперію. Перший з них стався 941 р. Таким змалював його Нестор: «Пішов Ігор походом на греків. І послали болгари звістку цареві (візантійському імператорові Роману I.— *Авт.*), що йдуть руси на Царгород — 10 тисяч кораблів. І прийшли, і підпливли, й почали воювати країну Віфінську, й полонили землю по Понтійському (Чорному.— *Авт.*) морю до Іраклії й до Пафлагонської землі, і всю країну Нікомідійську (йдеться про різні частини Малої Азії.— *Авт.*) полонили й Суд увесь попалили», тобто береги бухти Золотий Ріг.

Навіть сучасного читача приголомшує неймовірно велика — 10 000! — кількість ладей, що складали руський флот. Та, певно, тих однодеревок було-таки надзвичайно багато, коли цю саму цифру сповіщають візантійські джерела, й серед них — сучасник подій Лев Диякон. Однак

* Велика родина, що складалася з представників кількох поколінь.

єпископ з італійського м. Кремона Ліупранд, який відвідав Константинополь невдовзі по Ігоревій навалі, повідомив, що руський князь мав лише тисячу суден. Лише! Адже навіть у тому разі, коли кожна ладдя містила тільки 20 воїнів, то на візантійський берег висадилося 20 тис. — цифра для тих часів дуже й дуже велика. А ще ж проти греків вирушило й чимале суходільне військо. Але воно спізнилось, і облогу Константинополя розпочали воїни, що висадились з ладей. В ті далекі часи русичі ще не вміли штурмувати укріплені міста й фортеці, не мали необхідної для того облогової техніки. Як правило, вони оточували місто й чекали, коли обложені, потерпаючи від спраги й голоду, самі відчинять ворота.

Однак у випадку з столицею Візантії сталося інакше. Досвідчений полководець Феофан, що очолював залогу Константинополя, зумів зібратися з силами. До столиці підійшли підкріплення, головне ж — було відремонтовано кілька великих кораблів і встановлено на них машини для викидання на відстань страшного «грецького вогню». Всього цього, певно, не знали ні Нестор, ні інші тогочасні літописці. Вони лише констатували поразку Ігоря: «Русичі ж, порадившись, вийшли проти греків із зброєю, і в жорстокій битві ледве гору взяли греки. Русичі ж надвечір повернулись до дружини своєї й уночі, сівши до ладей, відпливли. Феофан же зустрів їх у ладдях з вогнем і став трубами пускати вогонь на ладді русичів... Русичі ж, побачивши полум'я, кидались у воду морську, прагнучи врятуватися. І так залишки їх повернулися додому» («Повість временних літ»).

Ще якийсь час по морській поразці русичі продовжували війну з візантійцями, але не мали успіху. Ігореві із залишками дружини та флоту довелося повернутися до Києва. Та князь не змирився з поразкою й через три роки знову вирушив у похід проти Візантії. І знову похід вразив своїм розмахом. Нестор так розповідає про нього: «Ігор же зібрав воїнів багатьох: варягів, русь, і полян, і словенів, і кривичів, і тиверців,— і найняв печенігів і заложників у них взяв,— і пішов на греків у ладдях і на конях, прагнучи помститися за себе. Почувши про це, корсуняни * послали до Романа зі словами: «Ось ідуть русичі, без ліку кораблів їх, вкрили море кораблі».

* Жителі візантійського міста Херсона у Криму, корсуняни по-давньоруському.

Нова загроза вторгнення руського війська стурбувала візантійський уряд. Було вирішено полагодити справу миром. Повноважне посольство імператора Романа зустрілося з Ігорем десь на Дунаї. «Повість временних літ», що побудувала розповідь про візантійсько-руські перетрактації на фольклорних джерелах, зображує те, що відбувалося в пониззі Дунаю, у вигідному для київського князя світлі: «Почувши про те (похід Русі.— *Авт.)*, цар прислав до Ігоря кращих бояр з благанням: «Не ходи, але візьми данину, яку брав Олег, додам ще до тієї данини»... Мовила ж дружина Ігорева: «Якщо так говорить цар, то чого нам ще треба,— не бившись, узяти золото, й срібло, й паволоки?» І послухав їх Ігор. Узяв у греків золото й тканини на всіх воїнів, повернувся назад і пішов до Києва додому». Ця запозичена з дружинного епосу лапідарна розповідь яскраво зображує верхівку давньоруського суспільства перехідної доби — від заключного етапу родового ладу до феодального устрою. Князь радиться з дружиною у всіх важливих справах, дбайливо піклується про дружинників і щедро винагороджує їх.

Однак насправді становище було іншим. Хоча Ігор зібрав дійсно величезне військо, він так і не наважився перейти через дунайський кордон Візантії і вдарити на Царгород. Найімовірніше гадати, що імператор зібрав свої кращі суходільні сили, а страшний вогненосний флот чатував на руські однодеревки поблизу Золотого Рогу. Ігор не добився успіху на переговорах. Адже підписаний потому мирний договір з Візантією був набагато менш вигідний для Русі, ніж аналогічна угода Олега 911 р. Так що про перемогу Ігоря годі й говорити.

Поглинений справами зовнішньополітичними, князь Ігор занедбав внутрішні. Розхиталася єдність, ще дуже й дуже відносна, його держави. Восени настала пора збирання данини з підвладних Києву земель. Ігор вирушає у свій останній похід. Нестор під 945 р. (насправді те сталося роком раніше) оповідає: «І прийшла осінь, і став він (Ігор.— *Авт.!*) замишляти похід на древлян, бажаючи взяти з них ще більше данини. Того року мовила дружина Ігореві: «Отроки Свенельда причепурилися зброєю та одягом, а ми голі. Підемо, княже, з нами за даниною, й ти добудеш, і ми». І послухав їх Ігор — і пішов за даниною».

Напевне, данина з Древлянської землі була розділена між Свенельдом і київським князем, інакше б древляни не сплатили її так спокійно Ігореві. Але тому одержане здалося замалим, і він, вже повертаючись додому, заявив своїй

дружині: «Ідіть з даниною додому, а я повернусь і позбираю ще». З купкою дружинників Ігор знову почав жорстоко стягати данину — так зване полюддя, не рахуючись ні з якими нормами, встановленими його попередниками й ним самим. Це викликало обурення древлян, і вони вбили Ігоря.

Смерть Ігоря знаменувала закінчення початкового етапу розбудови Давньоруської держави. Землі приєднаних до центру союзів племен поступово «окняжувалися», на них поширювалися системи управління, судочинства й збирання данини. Вбивство київського володаря древлянами показало правлячій верхівці країни, що настала пора впорядкувати стягнення повинностей на користь князя та його оточення. Цю справу взяла на себе вдова Ігоря Ольга, яка заступила чоловіка на київському престолі пізньої осені 945 р.

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

Легендами овіяний образ княгині київської, дружини князя Ігоря — Ольги, мудрої державної діячки, керівника і воїна. Її діяльність залишила помітний слід у східнослов'янській історії X ст. Велика княгиня Ольга (скандінавською — Хельга) відома широкому загалу як свята й рівноапостольна церковна діячка. Стародавні літописці, без сумніву, симпатизували княгині — дружині Ігоря й регентці у пору неповноліття їхнього сина Святослава. Вони часто описують її як вродливу, енергійну, хитру й передусім мудру правительку. Та найбільший комплімент робить цій жінці літописець-чоловік, повідомивши читача про її «чоловічий розум». Вихваляння, що ними щедро обсипали Ольгу монахи-літописці, почасти можна пояснити тим, що 955 р. вона прийняла християнство. Але навіть без цього Ольга лишалася б видатною правителькою.

Прибула вона до Києва 903 р. «Літопис руський» свідчить: «Коли Ігор виріс, він ходив у походи вслід за Олегом, і кожен слухався його. І привели йому жону із Пскова, на ім'я Ольга». І стала вона не лише дружиною, а й мудрою помічницею Ігоря. Дослідники по-різному відповідають на питання: де й коли народилася Ольга, з якої родини походила, чи була князівського роду? Найпоширенішою є думка, що дитинство княгині минуло в селі Вибути поблизу Пскова, де, мабуть, вона і зустрілася зі своїм майбутнім чоловіком, який покохав її за красу та незвичайний розум.

Ігор ходив у походи, він підкорив древлян, уличів, інші східнослов'янські племена, що відокремились від Києва на початку його князювання. 915 р. уклав мирну угоду з печенігами, які з'явилися тоді в південноруських степах. 941 р. здійснив невдалий похід на Константинополь. А 944 р. знову вирушив на Візантію і, отримавши викуп, уклав з нею договір.

Ольга взяла на себе всі турботи по управлінню державою.

Скоро після того, як був укладений мир з Візантією, відбулась одна з найцікавіших подій в історії Русі X ст.— древлянське повстання 945 р., причиною якого стала спроба Ігоря запровадити в Іскоростені повічний збір данини. Повсталі древляни убили Ігоря й рушили на Київ. Однак Ольга, котра лишалася у Києві з малим Святославом, зуміла обхитрити їх і згодом розгромила. Вона швидко й жорстоко помстилася за чоловіка. Літописець Нестор так розповідає про цю помсту та про початок князювання Ольги. Після вбивства Ігоря древлянські посли приїхали до Києва і запропонували Ользі піти заміж за їхнього князя Мала. Княгиня веліла тих послів разом з човном, на якому припливли, скинути в глибоку яму, викопану за городом на теремному дворі, і потім закопати живими.

Розправившись таким чином зі сватами, Ольга звернулася до древлян з проханням прислати за нею найбільш знатних мужів — князівського роду, бояр, купців. Коли ті прибули до Києва, Ольга наказала витопити баню, яку потім запалили разом з послами. Такими були перші дві її помсти древлянам.

Сватання князя Мала за Ольгу, на думку дослідників, відбивало пережитки матріархату, архаїзм у поглядах древлян. Дії Ольги — поховання сватів у човні, наказ витопити баню для послів — прикмети поховального обряду, що сягають сивої давнини й пов'язані з кривавою помстою.

Третя помста за жорстокістю була найстрашнішою. Ольга сповістила древлян про своє бажання поплакати над труною чоловіка і вчинити тризну. Поблизу міста Іскоростеня наказала вона насипати величезний курган. Коли ж древляни повпивалися, Ольжині отроки посікли їх п'ять тисяч.

Наступного року княгиня зібрала військо, взяла з собою малолітнього сина Святослава, воєводу Свенельда й рушила в Древлянську землю, щоб остаточно «примучити», тобто приборкати древлян та обкласти їх тяжкою даниною. Битву було виграно, але древляни втекли й зачини-

лись у своїх градах. Облога тривала цілий рік, доки Ольга не запропонувала древлянам відкупитися малою даниною: од двора по три голуби і по три горобці. Кожному з птахів Ольга звеліла прив'язати трут з вогнем й, коли смеркнеться, відпустити на волю. Птахи полетіли у свої гнізда, і спалахнув Іскоростень з усіх боків одночасно. І побігли люди з міста, а воїни Ольги ловили їх... Так узяла Ольга город хитрощами, старійшин його спалила, багато людей побила або віддала у рабство, а решту примусила платити тяжку данину. Дві третини її одержав Київ, а третину — Вишгород, що був Ольжиним городом.

Так літописець Нестор у «Повісті временних літ» розповів про початок князювання Ольги та її помсту древлянам.

Разом з тим Ольга розуміла, що необхідно змінити довільний та безладний спосіб збирання данини, який спричинився до смерті Ігоря. Вона запровадила перші в Київській Русі «реформи», чітко окресливши землі, з яких через певні проміжки часу мала збиратися означена кількість данини. Княгиня водночас стежила за тим, щоб підлеглі не позбавлялися засобів до існування й відтак могли сплачувати данину. Закріпивши за княжою казною виняткові права на багаті хутровим звіром землі, вона в такий спосіб забезпечила себе постійним прибутком. Аби краще знати свої неозорі володіння, Ольга часто подорожувала. Піддані відчували її рішучість і державну розсудливість. Вона здійснила ряд реформ, створила так звані погости для стягування данини, запровадила регламентацію феодальних повинностей тощо.

У зовнішніх відносинах Ольга віддавала перевагу дипломатії перед війною. 956 р. княгиня їде до Константинополя для переговорів з візантійським імператором. Хоч у літописах багато йдеться про те, як вона перехитрила імператора, за іншими джерелами, переговори виявилися не дуже вдалими. Але вже те, що наймогутніший правитель християнського світу погодився зустрітися з Ольгою, свідчить про зростаюче значення Києва. При ній розширилися міжнародні зв'язки, зміцніли торговельні й політичні стосунки з Візантією.

Константинополь, або Царгород, як його називають давньоруські літописи, в X ст. був справжньою світовою столицею. Константин Багрянородний, при якому Ольга відвідала Царгород, письменник і історик, 949 р. у своєму творі «Про народи» з подробицями описав торговельний шлях між Києвом та Константинополем — по Дніпру та

Чорному морю. Далі шлях йшов на північ — до Новгорода та Балтійського (Варязького) моря, й тому мав назву «з варягів у греки». Велика армада лодій-човнів, як розповідає Нестор, доставила у гавань Константинополя Золотий Ріг понад 100 осіб посольства Ольги з обслугою і воїнами — майже 1500 чол. Розкішно оздоблена лодія княгині привернула увагу візантійців: посередині її стояв намет з коштовної тканини, борти, весла і щоглу прикрашала різьба, ніс лодії мав вигляд якоїсь химерної тварини — грифона чи дракона, шовкове вітрило було прикрашене князівською емблемою — золотим тризубом. Намет охороняло кілька воїнів у бронях зі списами у руках, снували численні служниці.

Константин Багрянородний описує перший офіційний прийом Ольги, який відбувся 9 вересня у Магнаврському залі імператорського палацу. То був дивовижний спектакль. Для нас важливо, що Ольгу було звільнено від проскінесису, тобто потрійного укліна, який відвідувачі повинні були робити перед імператорським троном, падаючи ниць. Препозит біля дверей голосно вигукнув: «Шляхетна архонтиса Ольга-русинка з посольством від архонта Русі Святослава». Княгиня повільно, з гордовитою постановою, дивлячись просто на імператора, що сидів на троні, увійшла до залу і, приклавши руку до серця, вклонилася. Так само вчинили й члени посольства. Після відповіді Ольги на різні запитання імператора з бічних дверей до зали почали заходити служники з скриньками, діжками, посудинами, сувоями. Це були подарунки від шляхетної архонтиси та посольства Русі великому імператорові ромеїв. Найбільше враження справили внесені на двох жердинах хутра соболів, горностаїв, бобрів, великі ведмежі шкури. Трохи пізніше відбувся ще один прийом і бенкет-кліторій в іншому залі — Трикліні Юстініана. Тут Ольга була разом з імператрицею Оленою та її невісткою Феофано. Ділова ж розмова з імператором Константином відбулася між прийомом та бенкетом. Ольга говорила про причини, що привели її з посольством до Царгорода. Серед дослідників і нині точаться суперечки щодо змісту розмови — джерела не дають вичерпної відповіді на це запитання. Але найбільш вірогідно те, що Ольга вела переговори про хрещення Русі. Сама княгиня таємно, з огляду на язичеське оточення, охрестилася у Києві ще до подорожі у Царгород. Просила прислати єпископа для Русі, мудро вбачаючи в прийнятті рідною країною християнства шлях до розквіту зв'язків з найрозвиненішими державами світу.

Ольга чекала на відповідь майже півтора місяця. Вона сама, її почт та посли жили у Константинополі, а решта з київського посольства — у своїх човнах-лодіях. Нелегким було те чекання. Та Ольга не втрачала часу — знайомилась з Константинополем. Різні дива Царгорода, його собори, іподром вона потім довго згадувала у рідному Києві. Побудувала православні церкви. За свідченням пізнього Іоакимівського літопису, збудувала дерев'яну церкву святої Софії поблизу Золотих воріт. Присвячена премудрості Божій церква мала стати кафедрою митрополита Київського, запрошеного на Русь єпископа. Та не діждалась княгиня здійснення своєї мрії — церква згоріла 1017 р. Пізніше Ярослав Мудрий на тому місці збудував кам'яний Софійський собор, який досьогодні стоїть як святиня України.

Чому ж відмовив імператор візантійський в прилученні Київської Русі до християнського світу? Тому, що син Ольги, великий київський князь Святослав, верхник Русі, був язичником. Сама ж Ольга була вже християнкою. Приїхала з священиком Григорієм. Подарувала імператору золоте з коштовним камінням блюдо, яке довго прикрашало ризницю Константинопольського головного собору. На ньому були християнські символи — зображення Христа на коштовному камені, й призначене воно було для церковної служби. Язичниця не могла б зробити такого дарунку. Ольга прийняла благословіння патріарха під час урочистої відправи у Константинопольській Софії. Ця акція за згодою самої княгині й завдяки візантійцям була сприйнята як її дійсне хрещення. Подія поступово набула розголосу в середньовічному світі і переросла з особистої справи Ольги у важливий державний акт. «Повість временних літ» стверджує, нібито імператор сватався до Ольги, але княгиня його перехитрувала: сказала, що тому не годиться знатися з язичницею, й попросила, щоб цар сам її охрестив, однак після хрещення, під час якого Константин назвав її за обрядом «дщерею», відмовилася стати дружиною. Мовляв, закон християнський не дозволяє такого шлюбу. Цей факт, як і багато інших, без сумніву, потрапили до літопису з народних переказів про Ольгу, її хрещення та перебування в Царгороді.

18 жовтня, в неділю, був прощальний прийом. І відмова...

Повернувшись додому, Ольга почала вмовляти сина Святослава перейти до християнської віри, але той, боячись насмішок і незадоволення власних дружинників, відмовився.

959 р. Ольга звернулася до германського імператора Оттона I з проханням прислати єпископа для хрещення Русі. Оттон погодився — прислав Адельберта. Та непривітно зустріли його на Русі. Прибічники Святослава відправили посольство ні з чим. Ольга не втратила реальної влади. Від безсилля почала руйнувати язичницькі капища, силою віри своєї впливала на співвітчизників...

Ольга померла 11 липня 6467 р. (від створення світу), тобто — 969 р., проживши у християнстві 15 років. Перше місце її поховання невідоме. Але знаємо, що князь Володимир, який хрестив Русь, переніс її останки до Десятинної церкви Богородиці й поховав у кам'яному саркофазі. Церкву було зруйновано 1240 р. татаро-монголами. Знайдена археологами шиферна гробниця княгині Ольги — справжній витвір середньовічного мистецтва — зберігається нині у Софійському соборі.

Ольгу не просто вшановували нащадки — її було канонізовано. Прилучення Ольги до лику святих відбулося ще в домонгольські часи. Вона була п'ятою (після Бориса, Гліба, Феодосія Печерського, Микити Новгородського) святою. Вже з першої половини XI ст. зображення Ольги з'являються у Візантії й Київській Русі. Фрески Софійського собору в Києві були добре знані на Русі та в інших країнах. Портрети княгині у вигляді ікон прикрашали житла багатьох людей Русі. Іларіон порівнює Ольгу та Володимира з Константином Великим та його матір'ю Оленою, за яких у Візантії християнство стало державною релігією. Нестор-літописець прославляє Ольгу як зорю, що передвіщала схід християнства на Русі. Іаков Мніх описує Ольгу напрочуд розумною, привабливою, мудрою, святою духом і тілом. Безцінні мініатюри хроніки Іоанна Скилиці, а також Радзівілівського літопису XV ст. зображують її як державного діяча.

4 вересня 1911 р. в Києві, на перехресті Караваївської, Пушкінської та В. Васильківської вулиць (сучасна пл. Толстого) було освячено багатофігурний пам'ятник «Княгине Ольге Св.». На жаль, 1919 р. скульптуру Ольги скинули, а на її місце встановили бюст Т. Шевченка. Бокові постаті Андрія Первозванного, Кирила та Мефодія було сховано під фанерними кубами. 1920 р. пам'ятник Т. Шевченкові перенесли до іншого місця, а в березні 1923 р. комунальний відділ Києва розпорядився остаточно зняти фігури. Постамент лишався цілим до 1926 р. Тепер там клумба.

СВЯТОСЛАВ

964 р., згідно непевної хронології Несторової «Повісті временних літ», Святослав «виріс і змужнів». Книжник малює романтичний і заразом героїчний образ видатного воїна і полководця, борця за незалежність Руської землі: «Став він (Святослав.— *Авт.*) збирати багато воїнів хоробрих. І легко ходив у походах, мов пардус *, і багато воював. У походах же не возив за собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, але, тонко нарізавши конину чи звірину, чи яловичину і засмаживши на вугіллі, так їв. Не мав він і намету, але спав, підістлавши пітник, із сідлом у головах. Такими самими були й усі інші його воїни. І посилав у інші землі зі словами: «Хочу на вас іти...»

Історики гадають, що Нестор просто переповів воїнську пісню дружинників Святослава. Адже той князь наче самою природою був створений для звитяжних подвигів далеких походів і переможних битв. Коротке, у неповних дев'ять років, самостійне правління Святослава у Києві описане літописцями майже виключно на підставі пам'яток усної народної творчості, що дійшли до них від часів цього останнього дружинного князя, улюбленця своїх ратників, котрий ділив з ними спеку й холод, спрагу й голод, хвороби й труднощі виснажливих походів, гіркоту поразок і радощі перемог. Святослав став героєм дружинного епосу саме тому, що він майже завжди перемагав ворогів Руської землі. У фольклорі звичайно зберігаються образи переможців, здоланого героя швидко забувають або згадують про нього коротко й сумно.

Історикам майже нічого не відомо про дитячі та юнацькі роки Святослава. З посередніх вказівок джерел можна зробити висновок, що народився він на початку 30-х рр. X ст. 12—14-річним хлопчиком брав участь у поході матері проти древлян. Святослав одержав владу з рук старіючої Ольги у важкий для Давньоруської держави час. Одвічна суперниця Русі Візантія прагнула підточити могутність північного сусіда. Уряд у Константинополі намагався відтіснити Київську Русь від Чорного моря, яке арабські географи тоді називали Руським. Візантійські політики силкувались перешкодити давньоруській торгівлі з Півднем і Близьким Сходом. З цією метою вони нацьковували незліченні орди печенігів на південноруські землі. А підштовхуваний

* Барс або гепард.

імперією Хозарський каганат на кінець князювання Ольги наглухо зачинив гирла Волги й Дону для руських купців. Доклала рук до цього й держава волзьких болгар (тюрків), що не пропускала тих купців через свої володіння на Схід, до ринків Середньої Азії. Перед Святославом постало кілька першочергових завдань зовнішньої політики, які цей князь почав вирішувати дійовим засобом — війною.

Літописці й історики минулого розглядали Святослава виключно як князя-воїна, що віддавав перевагу воєнним методам розв'язання конфліктів перед дипломатичними й узагалі мирними. Він, як гадали раніше у відповідності із ставленням до князя Нестора та інших давньоруських книжників, мало дбав про рідну землю. Літописець вклав до уст простих киян осудливі слова: «Ти, княже, шукаєш чужої землі, а свою покинув». Видатний російський історик початку XIX ст. М. Карамзін, що взагалі-то високо цінував Святослава, з жалем зауважив, що цей князь, «зразок великих полководців, не є прикладом государя великого, тому, що він славу перемог поважав більше державного блага».

Лише в останні десятиріччя ставлення вчених до Святослава почало потроху змінюватись. Вони переконались у тому, що князь за допомогою воєнних походів розв'язував життєво важливі для Русі справи взаємин з агресивними сусідами. В цьому він відрізнявся від інших середньовічних князів і королів хіба що тим, що був більш удачливим у війні. Та й про рідну землю Святослав турбувався не менше від своїх попередників.

Вже перший похід Святослава, всевладного володаря Русі, відбувся в найбільш важливому тоді для Русі напрямку — до межиріччя Оки й Волги. Ця, на перший погляд, суто завойовницька експедиція мала на меті розв'язання великих завдань як державотворчого, так і зовнішньополітичного плану. Істориків не повинен вводити в оману, фольклорно-узагальнюючий тон розповіді «Повісті временних літ» про той похід 964 р.: «Пішов Святослав на Оку річку і на Волгу, і зустрів вятичів, і сказав їм: «Кому данину даєте?» Вони ж відповіли: «Хозарам — по шелягу від рала даємо». Далі розповідь Нестора уривається — певно, перша спроба підкорити вятичів зазнала невдачі. Це стисле повідомлення літопису є цінним для розуміння триваючого процесу складання давньоруської державності. Величезний і могутній союз вятицьких племен найдовше зберігав незалежність від Києва. З складеного Нестором переліку східнослов'янських племінних об'єднань, чиї воїни вирушили у війську Олега на Царгород 907 р., відомо, що вятичі тоді

якимось чином залежали від київського князя. Але ні в «Повісті временних літ», ні в Новгородському літописі не сказано, що Олег зумів підкорити вятичів. Можливо, вони пішли на Візантію як союзники київського володаря?

Отже, Святослав розумів бажаність, якщо не необхідність, приєднання вятичів до Давньоруської держави. Через два роки, повертаючись з переможного походу проти Хозарського каганату, «вятичів переміг Святослав і данину на них наклав» («Повість временних літ»). І все ж таки головною метою походу 964 р. було вирішення хозарської проблеми. Бо Хозарська держава тоді посилила свою активність на рубежах Русі, вступивши у союз з її заклятим ворогом — печенізькими ханами.

Знову й знову доводиться жалкувати з приводу надмірної лаконічності розповіді Нестора й складача Новгородського літопису про перший хозарський похід київського князя: «Пішов Святослав на хозарів. Почувши про це, хозари вийшли назустріч із своїм князем каганом і зійшлись битися, і в битві здолав Святослав хозарів і місто їх Білу Вежу взяв, і переміг ясів і касогів».

Було б важко зрозуміти сенс і характер тієї блискавичної кампанії й напрямок шляху війська Святослава, якби не повідомлення арабського сучасника, історика Ібн Хаукаля. Він конкретизує загальну звістку Нестора таким чином. Виявляється, стрімко пройшовши крізь володіння вятицького союзу племен, Святослав ударив на головного союзника Хозарського каганату волзьких болгар і легко розбив їхнє військо. Далі, посадивши своїх воїнів на ладді, київський князь вирушив Волгою вниз і заволодів столицею каганату містом Ітілем. Каган з військом був розгромлений Святославом перед брамою своєї столиці. Здається, перед цим руський князь захопив стародавню столицю хозарів місто Семендер у Дагестані.

Далі з Північного Прикаспію Святославова дружина перетяла Північний Кавказ і опинилась на березі Азовського моря. Тут русичі поставили в залежність від Києва місцеві племена ясів (осетинів) і касогів (адигів). Повертаючись додому вгору течією Дону, Святослав захопив добре укріплене хозарське місто Біла Вежа (Саркел) і з чималою здобиччю й полоненими дістався Києва. Перемога Святослава над хозарами була вагомою, адже їхнє військо чисельно переважало його дружину, було добре озброєне. А Білу Вежу збудували й фортифікували візантійські інженери.

Однак з Хозарським каганатом ще не було покінчено. Він продовжував зазіхати на руські володіння й знову вступив у спілку з Візантією й печенізьким союзом племен. 968 р. Святослав перебував у Дунайській Болгарії, коли зненацька печеніги напали на Київ. Печенізьких ханів підбурили проти Русі й, мабуть, підкупили Візантія й Хозарія. Стрімким кінним маршем Святослав кинувся до Києва, розбив і відігнав печенізькі орди. А потім твердо вирішив звільнити Русь від небезпеки з боку підступних хозарів.

968 р. стався другий, вирішальний похід руських полків проти Хозарії. Давньоруські літописці нічого не пишуть про нього. Історики гадають: так сталося тому, що Нестор та його новгородський колега зосередили увагу на особі Святослава, котрий цього разу доручив командування комусь із своїх досвідчених воєвод.

Науці стало відомо про воєнну експедицію Русі проти Хозарії з твору вже відомого читачеві араба Ібн Хаукаля. 358 р. за мусульманським літочисленням хіджрою (968/69 р. н. е.) він побував на південному узбережжі Каспійського моря. Там, у місті Джурджан, зустрівся з силою біженців з Хозарії. Вони розповіли йому про нищівну поразку, якої зазнав каган від руського війська. Обидві столиці Хозарії (стара — Семендер і нова — Ітіль) були зруйновані й спалені русами, населення почасти загинуло, почасти розбіглося хто куди. Є й свідоцтва інших арабських авторів, з яких виходить, що Хозарський каганат відтоді перестав існувати.

І все ж таки не Хозарія була головним ворогом київського князя й очолюваної ним держави. Його основним суперником став імператор Візантії. Життєві інтереси Київської Русі владно диктували руському володареві невідворотність двобою з тодішнім «грецьким царем» Никифором Фокою. Гадаємо, що Святославові навіть хотілося поміратися силою з найкращим військом тогочасного світу — грецьким, яке складалося з важкоозброєної піхоти й закутої в залізо кінноти.

Святослав зовсім не був відчайдушним і хвацьким шибайголовою, яким уявляють його й досі деякі історики. Він тверезо підійшов до підготовки війни з Візантією. Насамперед удався до нечуваного раніше на Русі способу комплектування війська. Адже кампанії проти волзьких болгар, печенігів і хозар київський князь проводив невеликими силами, використовуючи власну бойову дружину й, напевне, загони своїх бояр. Дії кінноти вдало поєднувались з маневрами посаджених на ладді воїнів.

Цього ж разу Святослав розумів, що з таким військом йому не здолати багатотисячні візантійські легіони. Тому він веде до Пониззя Дунаю величезне народне ополчення у кілька десятків тисяч чоловік. Воно склало ударну силу його війська: адже ці «пішці» набагато перевищували чисельно рицарську кінноту Святослава. Давньоруське військо було добре озброєне — воїни мали мечі, бойові сокири, довгі списи й легкі дротики, ратників захищали кольчуги, шоломи й великі, на зріст людини, щити.

Святослав двічі ходив у походи проти Візантії. Про бойові дії 968 р. відомо порівняно мало. Візантійські історики обминули цю вдалу для Русі кампанію, зосередивши увагу на другому поході, що приніс Святославу зрештою невдачу. Нестор сповіщає про перший дунайський похід київського князя таке: «Пішов Святослав на Дунай на болгар. І бились обидві сторони, і переміг Святослав болгар, і здобув міст їх 80 на Дунаї, й сів княжити там у Переяславці, беручи данину з греків».

Важко конкретно пояснити мету й причини цієї війни, експедиції київського володаря до Подунав'я. З візантійських джерел X ст. довідуємось, що, коли 966 р. спалахнула війна поміж Візантією та Болгарією, імператор Никифор Фока попросив допомоги у Святослава. Той погодився оружно допомогти грекам, тому що мав щодо Болгарії власні плани. Адже тодішня верхівка Болгарського царства вороже ставилася до Русі. Одне з давньоруських джерел, відоме історикові XVIII ст. В. Татіщеву, відзначило, що Святослав пішов проти Болгарії за те, що її уряд надавав підтримку хозарам. Більш реальною здається думка, що Болгарія заважала руській торгівлі у Подунав'ї. Крім того, не слід скидати з рахунку й давнє намагання Русі пробитися до життєво важливого для неї Чорного моря.

У перший болгарський похід Святослав повів, як мовилось, не лише дружинників, професійних воїнів, а й надзвичайно численних ополченців. Він легко переміг болгарське військо. За свідченням Лева Диякона, коли князь з військом з'явився у гирлі Дунаю, болгарський цар виставив проти нього потужну фалангу воїнів, але русичі вистрибнули з човнів, виставили великі щити, добули мечі й винищили майже всю ворожу рать. Та, розбивши болгарське військо, київський князь і не подумав забиратися геть із Подунав'я, на що так розраховували візантійські політики. Він отаборився у Переяславці на Дунаї.

Згідно зі свідченням «Повісті временних літ», Святослав начебто заявив: «Не любо мені сидіти в Києві, хочу

жити в Переяславці на Дунаї — там середина землі моєї, туди стікаються всі блага». Навряд чи він збирався перенести столицю Давньоруської держави на Дунай. Але руський володар, вочевидь, добре розумів стратегічні й економічні вигоди Дунайського пониззя й планував і далі тримати його в сфері свого впливу.

Напустивши 968 р. печенізькі орди на Київ, Візантія спробувала витурити Святослава з Дунайського пониззя. Але князь, відігнавши печенігів, знову з'явився в цьому районі. Те сталося восени 969 р. Він вибив болгар із Переяславця, куди вони вдерлися, скориставшись його відсутністю. Це загострило стосунки Русі з Візантією, що тим часом посадила на болгарський трон свого ставленика Бориса.

Візантійський уряд, проте, зволікав з рішучими діями проти сміливця Святослава. Аж ось у грудні 969 р. в Константинополі стався палацовий переворот. Імператора Нікіфора Фоку по-звірячому вбили. На трон сів убивця, досвідчений полководець Іоанн Цимісхій. Новий можновладець довгий час не наважувався виступити проти уславленого в походах і битвах київського князя. До того ж йому довелося вирішувати невідкладні завдання: придушувати заколот прибічників скинутого ним Нікіфора Фоки та стримувати наступ арабів з півдня і сходу. Це дозволило Святославу розвинути воєнний успіх у Подунав'ї.

Протягом кінця 969 — майже всього 970 р. київський князь завоював Північно-Східну Болгарію, вдерся в належну Візантії Фракію. «І пішов Святослав до столиці (Константинополя.— *Авт.)*, воюючи і розбиваючи міста, що й донині стоять порожні»,— пишаючись князем, занотувала «Повість временних літ». Давньоруське військо заволоділо болгарськими містами Великим Преславом (столицею) й Доростолем і візантійськими — Філіппополем та Адріанополем. Іоанну Цимісхію довелося піти на мир з переможцем.

Але грецький імператор не збирався додержуватись умов миру з руським князем. Він був потрібен лише щоб виграти час. Навесні 971 р. Цимісхій на чолі величезної армії рушив через Адріанополь до Болгарії. Водночас триста візантійських кораблів, обладнаних пристроями для викидання «грецького вогню», зачинили гирло Дунаю, щоб відрізати Святославів флот від моря. А тут ще сили Русі виявились роз'єднаними. Менша частина війська під проводом Свенельда стояла у Великому Преславі, а більша на чолі з самим Святославом — у Доростолі. У квітні того року Свенельд зумів приєднатись до Святослава, обложеного

Іоанном Цимісхієм у Доростолі. Розпочалася багатоденна облога міста греками.

Святослав не бажав пасивно сидіти за стінами Доростола й часто здійснював вилазки, які перетворювалися на справжні битви. Відомий читачеві Лев Диякон так описує одну з вилазок: «На другий день тавроскіфи (так візантійці часом називали русичів.— *Авт.)* вийшли з міста й вишикувались на рівнині, захищені кольчугами й щитами, що доходили до самих ніг. Вийшли з табору й ромеї (візантійці вважалися нащадками римлян.— *Авт.),* також надійно прикриті панцирями. Обидві сторони хоробро бились, напеременки тіснячи одна одну, й було неясно, хто переможе».

Сили обложених танули, в Доростолі почався голод. Наприкінці липня 971 р. Святослав дав генеральну битву Іоанну Цимісхію. Спочатку русичі примусили відступити візантійську піхоту, але важкоозброєна кіннота імператора врятувала справу. Воїнам довелося повернутися до Доростола. Становище Святослава було важким. Він, мабуть, уперше в житті погодився на мирні переговори. Слід гадати, Іоанн Цимісхій зневірився в можливості здобути штурмом місто, тому охоче розпочав перетрактації з київським князем.

Було підписано мир, досить почесний для Русі, коли зважити, що війну вона програла. Святославу довелося здати Цимісхію Доростол і повернути полонених. Він відмовився від завойованих земель у Подунав'ї й від ведення воєнних дій там, а також у Криму, зобов'язався надавати допомогу Візантії проти арабів. У договорі не було й мови про виплату Візантією данини. За все те імператор мав випустити руське військо з Доростола із зброєю й навіть надати йому продовольство на зворотний шлях. Лев Диякон повідомив, що додому зі Святославом пішло 22 тис. воїнів (якщо ця цифра й перебільшена, то не набагато).

Та навіть переможеного, Візантія боялася Святослава. Тому імператор послав до печенігів свого дипломата Феофіла, і той за великі гроші найняв одного з ханів, щоб напав зненацька на виснажене київське військо. «Повість временних літ» коротко і з гіркотою констатувала загибель свого улюбленця: «Коли настала весна (962 р.— *Авт.),* відправився Святослав до порогів. І напав на нього Куря, хан печенізький, і вбили Святослава, і взяли голову його, і зробили чашу з черепа, окувавши його, і пили з нього». Так зійшов зі світу останній князь дружинної Русі.

Зі смертю Святослава закінчилася ціла доба в історії Київської Русі. Доба, коли майже всі завдання зовнішньої

політики вирішували воєнним шляхом. Князі припиняють «искать» и «воевать чюжея земли», а воліють освоювати й розбудовувати власну. Змінюються й форми суспільного та економічного життя. Родоплемінна Русь стрімко переростала в ранньофеодальну державу. У нових суспільно-господарчих умовах Святославу просто не лишалося місця. Навряд чи він зміг би пристосуватись до них. І, мабуть, тому доля позбавила його життя.

Як писав М. Карамзін, «таким чином скінчив життя цей Олександр * нашої давньої історії, котрий так мужньо боровся і з ворогом, і з нещастями, бував іноді переможений, але в самому нещасті дивував переможця своєю великодушністю, рівнявся суворим воїнським життям з героями піснеспівця Гомера» — письменник мав на увазі героїв «Іліади» Ахілла й Гектора. Додамо до цього, що Святослав залишився для прийдешніх поколінь руських людей неперевершеним зразком воїна і полководця, котрий не шкодував сил для Вітчизни і наклав головою, боронячи її від хижих і безжальних печенізьких ханів.

ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ

Більше ста років тому, влітку 1871 р., професор Петербурзького університету Олександр Гільфердінг записав у Олонецькому краю, на берегах студеного Онезького озера, за тисячі верст від Києва київську билину, що починалася словами:

А Владимир-князь да стольно-киевский
Заводил почестен пир да пированьице
На многих князей да на всех бояров,
На всех сильных руських могучих на богатырей...

Поширені в давнину на всій землі Київської Русі чудові пам'ятки давньоруського фольклору — билини дійшли до нового часу майже виключно в записах, зроблених у селах російської Півночі. Мабуть, так сталося тому, що життя у загублених в лісових нетрях, відрізаних від світу селах довгими століттями зберігало традиційність, було напоєне фольклором минулих часів. От і знамениті билини так званого київського циклу, об'єднані ім'ям князя Воло-

* Йшлося про великого полководця античності Олександра Македонського.

димира Красне Сонечко, записані саме в Олонецькому краю.

Князь Красне Сонечко — то реальна історична особа, уславлений київський володар Володимир Святославич, який правив на Русі з 978 до 1015 р. Билини, що відтворюють історичну дійсність хіба що в узагальнено-романтизованому, а часто й казковому вигляді, в піднесених тонах оспівують прекрасну юність Давньоруської держави. На чолі її стоїть ласкавий до підданих і суворий до ворогів Русі князь Володимир. Його оточують радники-бояри та грізні витязі-богатирі. Всі вони бенкетують з князем у його пишних палатах. В інший час богатирі їздять у «чистому полі», несуть службу на «заставі богатирській», даючи відсіч ворогам. Під їхнім надійним захистом трудяться орачі й скотарі, ремісники й промисловики, увесь давньоруський народ.

Та життя було набагато складнішим і різноманітнішим, ніж воно малюється співцями билин. Зрозуміла річ, князь Володимир не стільки бенкетував з боярами та богатирями, скільки безупинно воював з ворогами рідної землі. Що ж стосується самих бенкетів, то вони дійсно час від часу відбувалися в ту далеку пору. Учта князя з дружиною належала до міцних і тривалих пережитків родового ладу, з якого виростала молода держава. Крім того, князівські бенкети, на які запрошувалось чимало й простого люду, були своєрідним, але дуже дійовим засобом вербування нових воїнів до княжої дружини. Адже вона постійно потребувала поповнення, бо танула, зазнаючи втрат, у майже безперервних війнах проти степових кочовиків та інших неприятелів...

Вченим не відомо, коли народився Володимир. Він належав до синів київського князя Святослава, але був народжений поза шлюбом. Історики дізналися про це випадково, з розповіді «Повісті временних літ» про запрошення дітей Святослава Ігоровича на князювання до Новгорода Великого. Тоді до Києва «прийшли новгородці,— пише Нестор,— просячи собі князя: «Якщо не підете до нас, то самі добудемо собі князя». І мовив їм Святослав: «А хто б пішов до вас?» І відмовились Ярополк і Олег (законні сини.— *Авт.*). І порадив Добриня: «Просіть Володимира!» Володимир же був від Малуші, ключниці Ольжиної. Малуша ж була сестрою Добрині; батьком їм був Малк Любечанин, і доводився Добриня дядьком Володимирові. І сказали новгородці Святославу: «Дай нам Володимира».

Він же відповів: «Ось він вам!» Ці слова вписані до «Повісті временних літ» під 970 р.

З життєпису Ольги читачеві відомо, що княгиня жорстоко помстилася над древлянами за вбивство свого чоловіка Ігоря. Слід гадати, що нею був страчений і верховний древлянський князь Мал. Ще на початку нашого століття було висунуто дотепну гіпотезу, згідно з якою згаданий «Повістю временних літ» Малк Любечанин і був отим древлянським князем Малом. У цьому випадку Малуша виявляється древлянською княжною. Тоді стає зрозумілим, чому владна Ольга довірила їй відповідальну посаду ключниці при князівському дворі, по суті, управительки.

Володимир не був рівнею своїм братам Ярополкові й Олегу, народженим від Святославової княгині, не відомої нам із джерел на ім'я. Певно, незважаючи на юний вік — навряд чи йому 970 р. було більше десяти літ,— княжич відчував свою неповноцінність у порівнянні з братами. А, можливо, й несправедливість долі чи язичницьких богів,— хіба він винний, що його мати не жила в князівських палатах у Києві? Мабуть, вже тоді в дитячому серці Володимира зародилося бажання довести і батькові, і братам, і всьому світові, що він народжений князювати й сидіти на київському золотому престолі... Втім ніхто не знає і вже не дізнається про мрії та сподівання малого хлопця у князівському одязі, що сидів у теремі на березі похмурого озера Ільмень за спиною багатомудрого дядька Добрині й кількох десятків батькових дружинників. І сидів він у Новгороді довгих сім років.

Найімовірніше, Володимир просидів би у малопочесному в ті роки новгородському князівському кріслі набагато довше: адже Ярополк і Олег були теж дуже молоді — перший мав на кілька років більше від Володимира, а другий був чи не молодшим від нього. 972 р. потрапив у влаштовану печенігами засідку й загинув їхній батько Святослав. Перед смертю він посадив своїм намісником у Києві старшого сина Ярополка. Коли батько наклав головою, той, природно, залишився сидіти на київському столі. Однак ні Олег, ні Володимир, ні бояри, ні народ зовсім не бачили в Ярополку справжнього великого князя, яким був видатний воїн та державний діяч Святослав. Під'южуваний своїми дружинниками, хлопчик Олег перестав визнавати владу старшого брата. ~~977 р.~~ дійшло до відкритої війни між ними. Ярополк, якого постійно настроював проти брата Свенельд, пішов з військом у Древлянську землю, в головному місті якої, Овручі, тоді княжив Олег.

Блискавична війна між нащадками Святослава трагічно закінчилася для молодшого з них. Знову надамо слово Несторові: «І в битві переміг Ярополк Олега. Олег же зі своїми воїнами побіг до міста, яке зветься Овруч. А через рів до міської брами було перекинуто міст, і люди, з'юрмившись на ньому, зіштовхували один одного вниз. І зіпхнули Олега з мосту в рів», де той і загинув.

Підбадьорений своїм братовбивчим «успіхом», а, швидше, підмовлений Свенельдом, Ярополк вирішив розправитися і з Володимиром. «Повість временних літ» драматично відгукнулася на події, що набирали сили: «Коли Володимир у Новгороді почув, що Ярополк забив Олега, то наполохався і втік за море (Балтійське.— *Авт.*). І володів Ярополк одноосібно Руською землею». Як бачимо, Ярополк прагнув до єдиновладдя на Русі.

Нестор поверхово оцінив душевний стан Володимира, коли молодий князь почув про загибель брата. Володимир зовсім не злякався, він узагалі нікого й нічого не боявся, що доводиться його життям у наступні роки. Князь тверезо оцінив становище й зрозумів, що з купкою дружинників йому не встояти проти війська Ярополка, до якого, певно, залучили ще й вцілілих дружинників Олега. Тому Володимир подався до Скандінавії набирати найманців до війська. Адже незабаром потому юний князь повернувся до Новгорода, викинув звідти посадника, якого встиг призначити Ярополк, і звелів тому передати своєму панові: «Володимир іде на тебе, готуйся з ним битися!»

Війна між Ярополком і Володимиром була швидкоплинною, але сповненою численних драматичних подій. Спочатку Володимир захопив Полоцьк і одружився з тамтешньою княжною Рогнедою, забезпечивши таким чином собі допомогу Полоцького князівства, тоді ще не залежного від Києва. Далі він рішуче пішов проти Ярополка. І тут з'ясувалося, що за державними здібностями, мужністю й силою характеру Ярополк дуже поступається братові. Він робить помилки одну за одною.

Насамперед, Ярополк не наважився дати битву Володимирові біля валів Києва, а зачинився у стольному граді Русі, втративши воєнну ініціативу. Укріплення Києва того часу були наймогутнішими на Русі, в місті засіла сильна залога, ще й князівська дружина; мабуть, вистачало й харчів на довге сидіння в облозі. Та Ярополк занепав духом, занервував і чомусь вибіг з Києва й перебрався до невеликої фортеці Родні, що стояла в гирлі річки Росі. Нестор незворушно оповідає про останній акт тієї трагедії — бра-

товбивчої війни між синами Святослава: «А Володимир увійшов до Києва й обложив Ярополка у Родні. І був у Родні жорстокий голод. Так що ходить (у народі.— *Авт.*) приповідка й до наших днів: «Біда, мов у Родні».

Незабаром потому Ярополк загинув від руки двох варягів, що служили Володимирові. Нестор неохоче розповів про смерть Ярополка: все ж таки то був лихий вчинок майбутнього хрестителя Русі, якого літописець всіляко прославить. Володимир був не кращим і не гіршим за інших володарів середньовіччя, котрі, не вагаючись, прокладали собі шлях до трону через трупи братів і батьків.

Зате Нестор коротко й урочисто описує в'їзд свого героя до «матері міст руських»: «І став Володимир княжити в Києві одноосібно». З того часу історики виводять початки відносно єдиної ранньофеодальної монархії на Русі.

Новий київський властитель продовжив політику попередників щодо збирання східнослов'янських земель навколо Києва. Він послідовно поставив під владу державного центру великі союзи племен, що залишались ще незалежними: хорватів і дулібів, вятичів і радимичів. Мабуть, була зміцнена влада князя та його урядовців у недавно підкорених землях древлян і уличів. І все ж таки не ці, традиційні загалом, державні заходи вирізняють Володимира серед інших руських князів X ст., високо піднімаючи його над ними. Він був видатним реформатором, будівником держави. Саме в роки його князювання завершується в загальних рисах формування давньоруської державності. Щоправда, літописці мало пишуть про цей бік діяльності Володимира, й історикам доводиться реконструювати ті чи інші державотворчі дії князя, виходячи з скупих і розрізнених згадок джерел.

Нестор та інші літописці, попри всю освіченість і вченість, були все ж таки людьми свого часу, оспівуючи ідеального володаря. А таким ідеалом навіть на початку XII ст. залишався князь-дружинник на кшталт великого Святослава. Хоча дружинні часи давно вже спливли, «Повість временних літ» зображує Володимира зразковим дружинним князем, мало дбаючи про те, аби той образ відповідав дійсній його постаті.

Джерела постійно й настирливо підкреслюють, що Володимир цінував, беріг і пестив своїх дружинників. З цією метою київський літописець наводить явно легендарне оповідання такого змісту. Якось дружинники почали ремствувати, будучи невдоволені своїм князем: «Горе головам нашим: дав він нам їсти дерев'яними ложками, а не срібни-

ми». Почувши про це, Володимир звелів викувати срібні ложки, мовивши так: «Сріблом і золотом не знайду собі дружини, а з дружиною добуду і срібло, і золото, як мій дід і батько мій з дружиною дошукались золота й срібла».

Ця розповідь, поза сумнівом, походить з воїнського, дружинного епосу. Безумовно, дружинні традиції й звичаї ще багато важили в суспільно-політичному житті Київської Русі кінця X ст. Але в тому й полягає історична вага постаті Володимира, що він, народжений від князя-дружинника, був людиною вже нової доби, керівником започаткованої ним ранньофеодальної монархії. Перед князем постали завдання набагато важливіші, ніж улещання дружинників. То були завдання перебудови країни.

Отож, Володимир Святославич енергійно проводить державні реформи. Він запровадив нове зведення законів усного звичаєвого права, яке Нестор назвав «Уставом земленым». Князь удосконалив і доповнив попередній кодекс — «Закон руський». У свою чергу, «Устав земленой» було покладено в підвалини першого писаного зібрання правових норм Русі — «Правди Ярослава», складеної близько 1016 р.

Виключне значення мала адміністративна реформа Володимира Святославича. У роки його правління основні союзи давньоруських племен були приєднані до Києва. Але племінна знать на місцях до часу почувалася незалежно. Тому в кінці 80-х рр. X ст. Володимир послав 12 своїх синів до різних міст Київської Русі. «Повість временних літ» сповіщає: «Посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Древлянській землі, Всеволода у Володимирі (Волинському.— *Авт.*), Мстислава в Тмутаракані».

З тієї пори у життєво важливих осередках Давньоруської держави сиділи вже не бунтівливі, завжди схильні до непокори місцеві князьки, а провідники волі великого князя київського, і не тільки його сини, а й близькі до нього люди: бояри, старші дружинники тощо. На зміну родоплемінному поділові давньоруського суспільства остаточно прийшов поділ територіальний, що є однією з визначальних ознак справжньої держави.

Першою за часом, якщо виходити з послідовності розповіді «Повісті временних літ», була реформа релігійна. Спочатку уряд Володимира вирішив протиставити розмаїттю богів слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи культ верховного божества Перуна. Це було зроблено ще на початку князювання Володимира в Києві. Але

невдовзі з'ясувалося, що язичництво як ідеологічна система не відповідає потребам державного будівництва та об'єднання союзів племен навколо київського осередку. Тому наприкінці 80-х рр. X ст. Володимир зважився запровадити християнську релігію, яку сповідувала на той час абсолютна більшість народів Європи і Близького Сходу. Незабаром трапилася нагода провести цю ідею в життя.

Сталося так, що 986 р. у Візантії спалахнув заколот великих феодалів проти імператора Василія. Той звернувся за допомогою до київського князя. Володимир пообіцяв поміч, але зажадав за це руки сестри імператора Анни. Спочатку йому відмовили, та потім, коли повстання стало загрожувати існуванню династії, Василій погодився на шлюб. Він захотів, щоб київський володар охрестився, що й було зроблено. Підступний імператор, щоправда, спробував відмовитися від слова, коли з допомогою руського війська здолав заколотників. Але Володимир примусив Василія виконати обіцяне, здобувши 989 р. головне візантійське місто в Криму Херсон і, по суті, позбавивши імперію кримських володінь. У Херсоні київський князь одружився з Анною, що приїхала туди, й великодушно віддав імператорові як викуп за наречену тільки-но здобуте місто.

Повернувшись з молодою до Києва, Володимир Святославич улітку 990 р. почав насаджувати християнство як офіційну релігію Давньої Русі. «І коли прийшов (до Києва.— *Авт.*),— читаємо в «Повісті временних літ»,— звелів перекинути ідолів — одних порубати, інших спалити. Перуна ж наказав прив'язати до хвоста коня й тягти Боричевим узвозом». Так сконало язичництво, прадідівська віра східних слов'ян. Спочатку були охрещені кияни, далі настала черга інших жителів Русі. Як засвідчує Нестор, князь Володимир «наказав будувати церкви й ставити їх по тих місцях, де раніше стояли кумири (язичницькі боги.— *Авт.*). І поставив церкву в ім'я святого Василія * на горбі, де стояв ідол Перуна та інші. І по інших містах почали ставити церкви й призначати туди попів і приводити людей на охрещення по всіх містах і селах». Такими були перші кроки нової віри на давньоруських землях. Однак процес християнізації східних слов'ян тривав кілька століть.

Офіційне запровадження християнства у Київській Русі справило позитивний вплив на життя її народу. Люди

---

* При охрещенні Володимир одержав ім'я Василій, отже, цей святий був християнським патроном нашого князя.

тим самим прилучалися до світової культури, книжності й мистецтва; освіти і наукових знань. Встановилися постійні зв'язки Давньоруської держави з іншими християнськими країнами. Церква ревно турбувалася про зміцнення державності, про піднесення авторитету князя. І влада платила їй піклуванням, з перших днів узявши на себе матеріальне утримання давньоруської релігійної організації.

У часи Володимира Святославича Київська держава досягла високого рівня військової могутності, економічної міці й культурного піднесення. Вона стала врівень з багатьма державами Європи і Близького Сходу. Навіть Візантійська імперія мусила рахуватися з Руссю. Однак спокійного життя руському народові не було. Причиною цього стали хижі й жорстокі печенізькі хани, що постійно вдиралися на південноруські землі, вбивали й брали до полону тисячі людей, палили й руйнували міста і села, витоптували поля й луки, грабували й тягли у степ все, що тільки могли вхопити.

Давньоруське суспільство бачило вищу доброчесність князя в його самовідданій боротьбі з кочовницьким степом. Люди пам'ятали про трагічну загибель батька Володимира Святослава від рук хана Курі. Й вимагали від князя рішучих дій. Та й сам Володимир, певно, розумів, що лише розгром печенігів може стати неодмінною умовою спокійного й мирного існування його держави. Ось чому незабаром після запровадження християнства на Русі князь розпочинає тривалу й запеклу боротьбу з печенізькими ханами. «Повість временних літ» та інші літописи розповідають про сім великих війн Володимира з цими ворогами: у 990, 992 (двічі), 996, 997, 1001-му й 1004 рр. Всі вони закінчилися переможно для київського володаря. Однак не важко припустити, що руські воїни зазнавали й поразок у боях з більш численними печенігами. Але про них фольклорні джерела літописів мовчать. Як би там не було, тривалі й виснажливі війни Володимира з печенігами зрештою принесли Русі перемогу. Його синові Ярославу було вже легше остаточно здихатися печенізької загрози.

Останні роки життя Володимира були затьмарені непокорою синів. 1012 р. проти нього повстав пасерб Святополк, що княжив неподалік Києва в Турові. Князь кинув Святополка до в'язниці. А 1014 р. те ж саме вчинив рідний син Ярослав, батьків намісник у Новгороді Великому. Володимир страшенно розгнівався й розпочав готуватися до

походу на Новгород. Але у розпалі готувань раптово помер. Так скінчилася доба Володимира. Настав час його сина Ярослава, прозваного давньоруськими книжниками Мудрим.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Історія появи на світ Ярослава досить романтична. Його майбутній батько Володимир, перед тим як зійтися в рішучій битві зі старшим братом Ярополком, вирішив заручитися підтримкою сильного Полоцького князівства. Тому посватався до дочки полоцького князя Рогволода Рогнеди. Літопис Нестора оповідає, що коли батько запитав у неї: «Чи хочеш за Володимира?», горда Рогнеда відповіла: «Не хочу роззути сина рабині, але хочу за Ярополка!» Ось коли Володимирові нагадали про його незаконне походження. І він жорстоко помстився полоцькому князеві, забивши його, а Рогнеду силоміць узяв у жінки. Від того шлюбу й народився Ярослав.

Рогнеда не змогла й, певно, не схотіла полюбити Володимира, і той відіслав дружину від себе, надавши їй садибу поблизу Києва, на річці Либеді. Там і минули перші роки життя Ярослава. Більше ніж через сто років по смерті головних дійових осіб цієї історії Лаврентіївський літопис, продовжувач «Повісті временних літ», розповів, що одного разу, коли Володимир відвідав Рогнеду — певно, щоб побачитися з дітьми (від неї у Володимира було четверо синів і дві дочки),— нелюба дружина намагалася вдарити ножем сонного князя. Той розлютився і зібрався було власною рукою стратити злочинницю, аж коли до кімнати увійшов малий Ізяслав і не дозволив батькові вчинити задумане. Володимир схаменувся, збудував нове місто на Волині, назвав його Ізяславлем і вислав туди Рогнеду зі старшим нащадком.

Дуже рано Ярослав розпочав політичну кар'єру. На десятому році життя, 988 р., він був відірваний від матері й поставлений батьком намісником у Ростово-Суздальській землі, в Поволжі. Неважко зрозуміти, що у Ростові за Ярослава правив хтось із довірених бояр Володимира. Та раптом у Новгороді Великому помер найстарший син Володимира Вишеслав. І Володимир несподівано для всіх перевів до Новгорода не наступного за віком, отже, й за старшинством сина Ізяслава, а малого Ярослава. Можливо, великий князь не схотів виводити Ізяслава з Полоцька,

не так вже й давно приєднаного до Києва,— у тому місті могли ще не вщухнути сепаратистські настрої... Та в будь-якому разі переведення юного Ярослава до другого за значенням міста Київської Русі свідчило про те, що мудрий державний діяч Володимир побачив у малому хлопцеві риси майбутнього правителя.

Чверть століття просидів Ярослав на дуже відповідальному новгородському престолі. Там він виріс і змужнів, звідти вчинив свої перші походи проти ворогів. На жаль, літописи промовчують про обставини його князювання на північній окраїні Руської землі. В цьому немає нічого дивного, бо і в київському, й у новгородському літописах, єдиних авторитетних джерелах з вітчизняної історії того часу, зовсім відсутні записи про події на Русі кінця X — перших тринадцяти років XI ст. Але настав рік чотирнадцятий, і літописці розімкнули вуста.

Під 1014 р. Нестор та його новгородський колега злагоджено повідомили: «Коли Ярослав був (княжив.— *Авт.)* у Новгороді, давав він за умовою до Києва дві тисячі гривен з року в рік, а тисячу роздавав у Новгороді дружині. І так давали всі новгородські посадники, а Ярослав не давав цього в Київ батькові своєму (тобто припинив сплату данини.— *Авт.)*. І мовив Володимир: «Розчищайте шляхи й мостіть мости», бо хотів іти війною на Ярослава, на сина свого, але розхорувався».

Далі події почали розвиватися стрімко й драматично, мов у авантюрному рицарському романі часів середньовіччя. Під наступним, 1015 р. літописці незворушно нотують: «Коли Володимир збирався йти проти Ярослава,— Ярослав послав за море, привів варягів, тому що боявся батька свого». Відважившись виступити проти грізного, хай і старіючого, батька, Ярослав тверезо зважив обставини й сили. Він вирішив спертися не тільки на скандінавських найманців, а й на боярство й купецьку верхівку Новгорода Великого, що давно вже плекали надію на відновлення новгородських вольностей. Хто знає, як би далі наростав конфлікт між батьком і сином. Швидше за все, київське військо таки рушило б на Новгород. І важко сказати, чи зуміли б Ярославові ратники встояти проти випробуваних у боях з печенігами дружинників Володимира та його ближніх бояр. Та доля вирішила інакше. Коли військо з Києва ось-ось мало вирушити на Новгород, Володимир раптово помер. Сталося це влітку 1015 р.

Несподівана для всіх кончина великого князя спричинилася до нечуваного раніше на Русі спалаху кривавої бо-

ротьби між його нащадками. Щоправда, якийсь ще час Ярослав не відав про смерть батька і продовжував готуватися до відсічі київському війську. А найняті ним у Скандінавії варяги безчинствували в місті, що призвело до трагедії. Ось як про це розповідає Нестор: «Новгородці повстали й перебили варягів... І розгнівався Ярослав, і пішов до села Ракомо, сів там у дворі й послав до новгородців мовити: «Мені вже тих (варягів.— *Авт.)* не воскресити». І призвав до себе кращих мужів, котрі перебили варягів, і, обманувши їх, перебив їх також».

Становище Ярослава було вкрай тяжким: залишився без кращих варязьких воїнів і став ворогом своїх підданих — новгородців. Тієї самої ночі він одержав сумну звістку про смерть батька у Києві, схаменувся й, зібравши міське віче, почав просити у новгородців вибачення. Новгородці виявили благородство й мужність, мовивши йому так: «Хоча, княже, й посічені брати наші, можемо за тебе боротися!» — і дали Ярославу військо.

Зловісна історія боротьби Ярослава з братами за київський престол досі ховає в собі чимало таємниць. Причина цього криється в самому характері повідомлень джерел. Наші літописці, замість переповідання реальних подій 1015—1019 рр. на Русі, вмістили церковну легенду, створену наприкінці XI ст., про страшне вбивство Бориса й Гліба їхнім братом Святополком, прозваним за те Окаянним (від біблійного братовбивці Каїна). Здолавши Святополка, Ярослав відновив справедливість і законним шляхом здобув собі престол.

Однак з «Хроніки» сучасника тих подій саксонця Тітмара дізнаємось, що Святополка в дні загибелі Бориса й Гліба взагалі не було на Русі. Посаджений за непокору Володимиром до київської в'язниці ще 1012 р., він, скориставшись із смерті великого князя, вирвався з ув'язнення і помчав до тестя, польського князя Болеслава Хороброго. Хто ж тоді у дійсності забив Бориса й Гліба? Джерела про це мовчать. Дехто з істориків припускає, що Гліб загинув у боротьбі з самим Ярославом, а Борис наклав головою в битві проти свого старшого брата Мстислава з Тмутаракані. Мабуть, вчені ніколи не дізнаються істини.

Зате правдивим є повідомлення літопису, що 1018 р. Святополк умовив тестя піти воювати проти Ярослава, який на той час посів великокнязівське крісло. Ярослав з військом зустрів нападників на Західному Бузі. Йому не пощастило: генеральна битва завершилася повною поразкою Ярославового війська, йому довелося з кількома дружин-

никами знову тікати до Новгорода Великого. А Святополк із Болеславом польським увійшли до Києва. Здавалося, колесо воєнної фортуни зробило повний оберт назад і Ярославу в сорок років доведеться починати життя спочатку. Та новгородський князь не занепав духом.

Обставини на півдні Русі в останні місяці 1018 р. складалися на користь новгородського вигнанця. Святополк полаявся з тестем, і Болеслав з військом подався до Польщі. А в той час Ярослав спішно збирався з силами у Новгороді, жителі якого знову підтримали князя, вважаючи своїм. Вже взимку 1018/19 р., нотує «Повість временних літ», «пішов Ярослав на Святополка, і втік Святополк до печенігів».

Навесні 1019 р. Святополк з дружиною й багатолюдною печенізькою ордою здійснив свій останній похід на Київ. «Ярослав зібрав силу воїнів і пішов йому назустріч,— пише Нестор.— На сході сонця зійшлись супротивники, і бій був жорстокий, якого ще не бувало на Русі. І, за руки хапаючи один одного, рубались і сходились тричі, так, що низинами кров текла. І надвечір взяв гору Ярослав, а Святополк побіг». Незабаром потому невдачливий претендент на престол загинув, не знати й де. «Ярослав же,— урочисто підсумував свою розповідь літописець,— сів у Києві, потрудившись із дружиною своєю, показавши перемогу й труд великий». Та справжня державна праця князя лише розпочиналася.

Русь була страшенно розорена чотирирічною братовбивчою війною. Під час жорстокої боротьби між нащадками Володимира Київ дуже потерпів від великої пожежі, був розграбований польським військом. Ярославу довелось зосередити зусилля на відбудові країни й стольного града Русі. Владнавши миром справу з братом Мстиславом, що отаборився в Чернігові, й приборкавши племінника Брячислава, котрий сидів у Полоцьку, київський князь спершу зміцнює західні рубежі Руської землі. Він відвойовує у польських феодалів загарбані було Болеславом Хоробрим західні землі, дає одкоша агресивним ятвязьким князькам.

Ярославу належить честь остаточного розгрому печенізьких орд. 1036 р. печеніги обступили Київ, і князь дав генеральну битву ворогові. «Повість временних літ» з торжеством пише: «Була січа жорстока, і ледве надвечір узяв гору Ярослав. І побігли печеніги в різні боки, і не знали, куди бігти. Одні, тікаючи, тонули в Сетомлі, інші в інших річках, а ще інші бігають, невідомо де, до нинішнього дня».

Відтоді печенізькі орди назавжди залишили руське порубіжжя.

У перебігу виснажливої боротьби з хижими печенізькими ханами Ярослав зміцнював південні кордони Русі. Він продовжив справу свого батька Володимира, що збудував на рубежах із степом величезні й довгі, у багато сотень верст, земляні вали з укріпленими фортецями на них, прозвані в народі «Змійовими валами». Ярославу довелось збудувати захисну лінію вздовж Росі.

Усунення печенізької загрози дозволило Ярославу зосередитися на внутрішніх справах. Давньоруський уряд тоді багато зробив для утвердження Києва в ролі політичного осередку країни. Князь виступив ініціатором упорядкування законодавства. В роки його правління в Києві було створено перше писане зведення законів Київської Русі — Руську Правду. Ярослав розбудував Київ, прикрасив його величними спорудами. «Повість временних літ», на жаль, лише в найзагальніших рисах розповідає про цей бік діяльності князя: «Заклав Ярослав місто велике, у якого нині Золоті ворота, заклав і церкву святої Софії, митрополію, і далі церкву святої Богородиці Благовіщення на Золотих воротах, потім монастирі святого Георгія і святої Ірини».

Головну споруду Києва часів Ярослава Нестор якщо й згадав («заклав Ярослав місто велике...»), то у завуальованій формі. Між тим це були величезні укріплення «міста Ярослава», циклопічні земляні вали висотою більше ніж 25 метрів, на яких стояли міцні дубові стіни й могутні башти. Досить сказати, що обнесена валами територія «міста Ярослава» у сім разів перевищувала за площею «місто Володимира» — своєрідний київський кремль кінця X — початку XI ст.

Коли спробувати уявою історика відтворити неповторний образ Києва часів Ярослава Мудрого, то перед нами постане величне місто з прекрасними будовами: пишними княжими палацами, просторими боярськими хоромами, чепурними будинками городян, над якими височіли розкішні храми — Десятинна церква, Софійський собор, монастирі Георгія та Ірини, церква Василія та ін. Стольний град Русі був оточений велетенськими укріпленнями, у яких було прорізано кілька вражаючих уяву воріт: Золоті з церквою Богородиці на вершечку, а також Софійські, Лядські, Печерські. Слава Києва тієї пори лунала не лише на Русі, а й на Заході. Знаменитий германський хроніст XI ст. Адам Бременський назвав Київ окрасою Русі й навіть суперником самого Константинополя.

З ім'ям Ярослава Володимировича пов'язаний і небачений доти розквіт давньоруської культури й наукових знань. Його можна з повним правом назвати фундатором книжності й вченості на Русі. Літописець Нестор з великою шаною та гордістю пише, що князь «до книжок виявляв завзяття, часто читаючи їх і вночі, і вдень. І зібрав книгописців силу, що перекладали з грецької на слов'янську мову. І написали вони багато книжок... Цей же (Ярослав.— *Авт.*) засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, вчення одержуючи книжне».

Як встановлено наукою, більшість тих, перекладених з грецької та інших іноземних мов, книжок були церковними, богослужебними. Поряд з ними поширювались на Русі вчені трактати з історії, філософії, права, природничих наук. Книжкові майстерні були створені як у Києві, так і в інших містах Русі: Новгороді Великому, Чернігові, Полоцьку. Не дивно тому, що саме за Ярослава й, певно, за його ініціативою в Києві в 1037—1039 рр. було створено перший літописний звід. Вчені називають його Найдавнішим. Так розпочалася писана історія давньоруського народу.

Найдавніший звід ліг у підвалини наступних літописів — київських і новгородських. Сліди того літопису відшукані академіком О. Шахматовим у Несторовій «Повісті временних літ» та в Новгородському першому літописі старшого й молодшого ізводів. На давньоруських землях тоді виникло багато шкіл, у яких дітей навчали грамоті. Дехто з істориків припускає, що в Києві, напевне, при монастирях існували й навчальні заклади вищого типу, де студіювали історію, літературу, богослов'я, природничі науки.

Високий злет давньоруської культури й книжності в роки князювання Ярослава оспівується Нестором у таких словах: «Великою буває користь від навчання книжного. Це — річки, що напоюють всесвіт, це — джерела мудрості. Адже у книжках глибина невимірна, ними ми втішаємось у журбі. Якщо сумлінно пошукати в книжках, то знайдеш велику користь для своєї душі». Можливо, саме ці слова, та й уся загалом розповідь літописців про любов Ярослава до вченості та мудрості, дали привід прийдешнім поколінням наректи його Мудрим.

Проспівавши панегірик книжкам і книжковій мудрості, Нестор далі вмістив слова, над якими досі ламає голови не одне покоління вчених і любителів старовини: «Ярослав же цей, як ми сказали, любив книжки й, багато їх переписавши, поклав до церкви святої Софії». Це книго-

зібрання не дійшло до наших днів. Понині не вщухають марні, на нашу думку, спроби відшукати бібліотеку Ярослава Мудрого в баштах чи мурах Софійського собору. Одні дослідники вважають, що вона загинула під час навали орд Батия на Київ у грудні 1240 р. Тоді сильно постраждав і Софійський собор. Інші гадають, що Ярославові книжки були розділені між кількома церковними та монастирськими бібліотеками. Ми приєднуємося до такої думки. На її користь існує кілька аргументів. Наприклад, арабський мандрівник Павло Алепський, що побував у Києві влітку 1654 р., занотував: у чудовому зібранні книжок Печерського монастиря йому трапилися написані на пергаміні, яким налічувалося не менше 500 років. Швидше за все, це й були книжки з бібліотеки Ярослава, що після смерті князя перейшли немовби у спадок заснованому ним Печерському монастиреві. Але Печерська бібліотека загинула під час страшної пожежі Києва 1718 р., а з нею — одна з таємниць бібліотеки Ярослава.

Отже, часи князювання Ярослава Мудрого в Києві позначилися посиленням держави, зміцненням кордонів Київської Русі, інтенсивним будівництвом і прикрашанням міст, піднесенням сільського господарства й ремесла, сільських та міських промислів, внутрішньої й міжнародної торгівлі. Ці успіхи ознаменувалися підвищенням авторитету Давньоруської держави в середньовічному світі. А це, в свою чергу, позначилося на династичних зв'язках дому Ярослава Володимировича з правлячими династіями Європи. Поріднитися з київським князем бажали численні королівські родини Заходу. Три дочки Ярослава стали королевами: Анна — французькою, Єлизавета — норвезькою, Анастасія — угорською. Сестра самого Ярослава Добронега була видана за польського князя Казиміра, що забезпечило на довгі роки Русі безпеку західного рубежу.

Ярослав Володимирович проводив гідну великої держави зовнішню політику, вступивши в повноправні стосунки з головними імперіями середньовіччя: Германією та Візантією. Тоді пожвавилися дипломатичні взаємини між Київською Руссю та Германською імперією. В 1030—1031 і 1040—1043 рр. держави обмінялися повноважними посольствами. Це знайшло вияв і в матримоніальних справах. Один з синів Ярослава Святослав одружився з дочкою штаденського (саксонського) графа Леопольда і сестрою трірського єпископа Бурхарда Одою. Інший, Ізяслав,— з родичкою імператора Генріха III Гертрудою. Хтось із родини Ярослава (не названий джерелами на ім'я) взяв

шлюб з дочкою саксонського маркграфа Оттона. Провадячи дружню політику щодо могутньої Германської імперії, Ярослав, ймовірно, мав на меті використати цю козирну карту в стосунках з Візантією, що напружилися з початком 40-х рр. XI ст.

1043 р. спалахнула русько-візантійська війна, причину якої історики вбачають у зміні політичного курсу щодо Києва новим імператором Константином IX Мономахом. Невдача морського походу руського війська на Царгород не збентежила Ярослава. Він заходився збирати коаліцію з кількох європейських країн проти Візантії; помітне місце в ній відводилося Германії. А тут ще Константину Мономаху, що потерпів від навали орд печенігів, потрібна була допомога Русі, й він пішов на зближення з нею. Візантія відшкодувала збитки, яких зазнали руські купці у Константинополі й руський монастир на Афоні.

Щоб остаточно задобрити Ярослава, візантійський імператор видав свою дочку Анастасію за улюбленого сина київського князя Всеволода. Від цього шлюбу народився один з героїв нашої книжки, видатний державний діяч і полководець Володимир Мономах. Нова русько-візантійська угода передбачала подальшу службу у Візантії союзного руського корпусу. В 1046—1048 рр. руські воїни допомагали візантійським воювати в Італії. А 1050 р. відбірне руське військо завдало поразки печенігам, що обступили Константинополь.

Ярослав дожив до похилого віку, що було рідкісним явищем у суворі середньовічні часи. Він помер у зеніті своєї могутності та слави, величезного міжнародного авторитету у віці 76 років 20 лютого 1054 р. Ця дата зафіксована в літописах; вона підтверджується поминальним записом (граффіто) на стіні Софійського собору в Києві, де йдеться про смерть руського царя. Дійсно, Ярослав був самодержцем всієї Руської землі, як казали в таких випадках літописці. У роки його князювання ранньофеодальна імперія — Київська Русь — досягла чи не найвищої точки свого економічного злету й політичної міці. Тому ім'я Ярослава шанували на Русі протягом наступних століть.

ІЛАРІОН КИЇВСЬКИЙ

Однією з найвизначніших постатей суспільно-політичного, культурного й церковного життя Київської Русі XI ст. був знаменитий письменник і оратор, історик і філософ, перший руського походження глава (митрополит) церкви Іларіон. Доводиться з жалем констатувати, що історики майже нічого не змогли дізнатися про життєвий шлях цієї людини. Навіть роки її народження й смерті залишилися невідомими.

З «Повісті временних літ» знаємо, що Іларіон був пресвітером (старшим священиком) палацової церкви на честь Апостолів у князівській заміській резиденції — с. Берестовому поруч із Печерським монастирем. Нестор пояснює, чому Ярослав Мудрий спинив свій вибір саме на цьому священикові, коли вирішив поставити на Русі митрополита. Адже звичайно митрополити надсилались на Русь із Константинополя, від глави вселенської православної церкви— патріарха. Літописець зауважує, що Ярослав опікувався попами, серед яких виділяв Іларіона, людину благоєну, книжну і постника. Він видався князеві найбільш підхожим для відповідальної ролі глави Руської церкви.

Нестор подав дорогоцінну для вдумливого історика деталь, яка допомагає пролити світло на дальшу долю героя цього нарису вже після того, коли він перестав бути митрополитом: «Приходив Іларіон з Берестового на пагорбок, де тепер стоїть старий монастир Печерський, і там молився, бо був там ліс великий. Викопав він печерку малу, у два сажені, й, приходячи з Берестового, відспівував там «години» й молився Богові таємно. Потім Бог підказав князеві думку поставити його митрополитом у церкві святої Софії, а печерка ця так і залишилась». Запам'ятаймо, читачу, цю печерку.

Іларіон входив до кола найближчих радників князя Ярослава, про що, зокрема, свідчить одна з найдавніших пам'яток руського права, «Устав князя Володимира», де записано, як Ярослав разом з митрополитом Іларіоном пристосував візантійське церковне право до умов і потреб релігійного буття Давньоруської держави. При всьому цьому залишаються неясними обставини призначення Іларіона на митрополичу кафедру Київської Русі. Ту кафедру раніше посідали виключно посланці константинопольського патріарха, греки за етнічною приналежністю. Самочинно поставивши митрополитом русина Іларіона, князь Яро-

слав неминуче викликав гнів патріарха, а відтак — імператора, тому що церква в руках Візантії та її панівного класу була головним засобом здійснення впливу на сусідів, проведення власної політики.

Доводиться пожалкувати, що Нестор та інші літописці сповіщають про призначення Іларіона на митрополичу кафедру надміру лаконічно. Під 1051 р. читаємо в «Повісті временних літ»: «Поставив Ярослав Іларіона в митрополити, русина родом, у церкві святої Софії, зібравши для того єпископів». Сам же Іларіон у своєму «Сповіданні віри» відзначив, що його поставили єпископи, а не князь: здається, тому, що за церковними канонами Ярослав не мав права так вчинити. Пізній Никонівський літопис XVI ст. так пояснює призначення Іларіона на митрополичу кафедру: тоді, мовляв, Давньоруська держава мала з Візантією «брани и нестроения», тобто війни й незгоди, тому-то князь Ярослав, порадившись з руськими єпископами, вирішив зробити Іларіона загальноруським митрополитом, і ця акція зовсім не означала церковного розриву з Константинополем.

Взагалі звістки Никонівського літопису за X і XI ст. викликають скепсис у сучасних істориків. Але в цьому випадку є певні підстави вірити інформації никонівського літописця. Адже 1043 р. стався останній великий похід війська й флоту Київської Русі на Царгород. Безпосереднім приводом до війни стало вбивство в Константинополі руського посла, про яке сповістив грецький хроніст Іоанн Зонара. Та й до того стосунки між двома державами стрімко погіршувалися. Візантія, що за угодами з Руссю X ст. мала надавати руським купцям і послам різні пільги в Константинополі й інших містах імперії, тяготилася таким принизливим для неї становищем. Мабуть, тоді було розформовано допоміжний руський корпус, що з часів княгині Ольги служив імператорам, а Русь одержувала за те чималі гроші.

Не досить добре підготовлений похід руського флоту на Царгород зазнав поразки. Але Візантія не змогла скористатися плодами перемоги: надто несприятливими були внутрішні обставини в країні, а Ярослав загрожував новою війною при підтримці кількох держав Заходу, ще й вступив у союз із особливо страшними тоді для імперії печенізькими ханами. Імператор Костянтин IX Мономах вирішив миритися з переможеним суперником. Близько 1046 р. було підписано новий союзний договір між Візантією й Руссю, трохи пізніше скріплений найбільш надій-

ною для тих суворих часів печаткою: династичним шлюбом. Дочка грецького імператора Анастасія (за іншими відомостями її звали Марією) вийшла заміж за сина Ярослава Всеволода. Так було владнано затяжний конфлікт між двома великими державами раннього середньовіччя.

Розповідь Никонівського літопису під 1051 р. про те, що Ярослав зробив Іларіона митрополитом через невщухаючі «брани и нестроения» з греками, змушувала істориків шукати продовження недружніх стосунків між Візантією й Київською Руссю в наступних роках після підписання угоди 1046 р. Припускали, що особливого загострення взаємини досягли в 1050—1051 рр., унаслідок чого Ярославу довелося вдатися до тиску на імперію в церковній сфері. Однак ні давньоруські, ні візантійські джерела не давали підстав для такої, досі поширеної у вченому середовищі, думки.

Тому заслуговує на увагу гіпотеза англійського дослідника Д. Оболенського, згідно якої після невдачі походу 1043 р. Ярослав, подібно до свого батька Володимира, здійснив похід до Криму, на візантійське місто Корсунь, і здобув його. Звістка про це збереглася в ряді пізніх російських, українських та польських джерел. На користь думки про завоювання Корсуня Руссю в 40-х рр. XI ст. свідчать так звані корсунські старожитності, привезені сином Ярослава Володимиром, що зберігаються у Москві та Новгороді.

Після здобуття русами Корсуня, як вважає Д. Оболенський, стосунки між Києвом і Константинополем ще більше загострилися, що й змусило Ярослава до демонстративного акту — самочинного поставлення в митрополити Іларіона. Це сталося, найімовірніше, 1044 р. Що ж стосується розбіжності в датах, то Д. Оболенський гадає, що 1044 р. Іларіона дійсно обрали у митрополити на соборі руських єпископів, а 1051 р. це затвердив візантійський патріарх Михаїл Керуларій, про що прямо пише Густинський літопис під помилковим 1050 р. Цей літопис також є пізнім (складений на початку XVII ст.), але в ньому збереглися деякі автентичні відомості з давніх джерел.

Однак Іларіон не довго пробув на митрополичій кафедрі. Напевне, наступне потепління стосунків між Візантією й Руссю змусило Ярослава до більш тісної згоди з імператором, для чого князеві довелося пожертвувати своїм другом Іларіоном й погодитися на зміщення його з митрополичої кафедри. Сталося це, швидше за все, восени 1053 р. Коли в лютому 1054 р. помер Ярослав, митрополита на

Русі вже не було: князя ховали звичайні попи, що співали належні при тому молитви. А наступного, 1055 р. на Русі вже перебував новий митрополит, грек за походженням, Єфрем.

Перш ніж відповісти на питання — що сталося з Іларіоном по втраті ним митрополичої кафедри? — варто кинути погляд на наукову творчість цієї людини, що, мов сліпуча комета, освітила небосхил давньоруської культури й книжності.

Іларіон прославився, насамперед, як автор видатної історико-філософської праці, рівних якій не було на Русі. Маємо на увазі його «Слово про закон і благодать», де він стверджував рівність між всіма народами землі, виклав патріотичну концепцію всесвітньої історії, в якій почесне місце відводилося Київській Русі. Іларіон пророкував велике майбутнє Давньоруській державі, її працьовитому та мужньому народові. Він оспівав героїчне минуле Русі, відбив пошуки й прагнення передової частини сучасного йому давньоруського суспільства. Деякі вчені вважають, що «Слово» було написане й виголошене Іларіоном перед князем Ярославом, його родиною й двором у Софійському соборі. Найімовірніше, те трапилося при урочистому освяченні головного на Русі митрополичого храму. Останнім часом встановлено, що Софійський собор був збудований, розписаний фресками і освячений до 1032 р., що дозволяє вважати часом створення «Слова про закон і благодать» кінець 20-х — початок 30-х рр. XI ст.

Творчість Іларіона не обмежилася написанням «Слова про закон і благодать». Сучасні літописознавці слушно вбачають у ньому одного з перших — найшвидше, першого! — літописців, котрий започаткував вітчизняну історіографію. Встановлено, що першим літописом на Русі був створений у Києві між 1037 і 1039 рр. Найдавніший ізвод. Але далі літописна справа перервалася більше ніж на три десятиріччя — аж до появи Печерського ізводу 1073 р. Цей розрив літописної традиції звичайно пояснюють боротьбою за заміщення митрополичої кафедри в 40—50-х рр., в якій довелось взяти участь й Іларіонові.

На початку нашого століття літописознавці О. Шахматов та І. Жданов виявили ідейну та стилістичну близькість між «Словом про закон і благодать» Іларіона й Найдавнішим ізводом 1037—1039 рр. Поступово вчені віднайшли й текстуальні збіги між цими творами. Подібне означає лише те, що автором обох праць могла бути та сама людина — Іларіон. Принаймні, якась частина Найдавнішого ізводу

була створена ним, і це сталося в той самий час, коли майбутній митрополит працював над «Словом про закон і благодать».

Філологи й історики докладно вивчили другий за часом створення київський літопис, так званий Печерський звід 1073 р., написаний у Печерському монастирі. Вони зійшлися на думці, що діяльну участь у його складанні брав учений чернець Никон, сподвижник фундаторів монастиря Антонія й Феодосія. У несторовському «Житії Феодосія» Никон шанобливо названий Великим. Нестор зображує його за невтомною працею над створенням книжок, тобто літопису: «Сидить, бувало, Великий Никон і пише книжки». Його ім'я ставиться Нестором поряд зі славними іменами Антонія й Феодосія. Але хто був той Никон, наш літописець не згадав. Можливо, існувала якась причина тому.

Повертаючись до дальшої долі Іларіона по зміщенні його з митрополичої посади, не можна не згадати дотепної гіпотези відомого літописознавця М. Присьолкова, котрий на початку нашого століття висловив думку, ніби Никон був ... Іларіоном! Коли перед Ярославом і його радниками постало питання: що робити з усунутим з митрополитів Іларіоном, вирішили — найкраще йому податися в ченці. Він прийняв схиму і став Никоном. Це сталося 1053 р. На користь думки про тотожність Іларіона й Никона існують такі аргументи.

У «Житії Феодосія» Нестор оповідає, що Никон прийшов до Печерського монастиря й оселився в печерці його фундатора Антонія. А перед цим Нестор зауважив, що коли Антоній за багато років до того потрапив до Києва, «став він ходити пущами й горами у пошуках місця, яке б йому Бог вказав. І прийшов він на пагорб, де Іларіон викопав печерку, й полюбив це місце й поселився він (Антоній.— *Авт.)* у ній». На той час Іларіон зробився вже митрополитом і перестав молитися у своїй печерці. Немає сумніву в тому, що Антоній оселився у тій печерці за згодою Іларіона.

Далі Іларіона змістили з митрополичої кафедри, і він, здавалось, назавжди зникає з політичного обрію,— проте в колишній його печерці, де живе Антоній, з'являється новий насельник Никон, чомусь одразу прозваний у монастирі Великим. З «Житія Феодосія» виходить, що у тій печерці Никон почувався господарем. Тому найприродніше буде гадати, що Іларіон просто повернувся до власноручно викопаної печерки.

Слід узяти до уваги, що Никон, так само, як Іларіон, був пресвітером, тобто старшим священиком, притому — єдиним у Печерському монастирі в час своєї появи. Тоді на Русі священики рідко мали сан пресвітера. Нарешті, якщо виходити з того, що Никон і був недавно усунутим київським митрополитом, то стануть зрозумілими та ревнива увага й навіть одверта неприязнь тогочасного глави руської церкви до життя скромного, здавалось би, ченця Печерської обителі. Напевне, й позбавлений митрополичого сану Іларіон залишався впливовою постаттю суспільно-політичного життя Києва, і навіть усієї Давньої Русі. Київський князь Ізяслав, старший син Ярослава Мудрого, піддався на умовляння митрополита і, присікавшись до того, що Никон постриг у ченці двох київських вельмож без його дозволу, змусив Никона залишити Київ. Це сталося 1061 р.

Іларіон-Никон — здається, існує чимало підстав називати його так — подався до далекої Тмутаракані, на узбережжя Чорного й Азовського морів. Там йому дозволили започаткувати монастир, що швидко став одним з найпомітніших осередків книжності й вченості на Русі. У «Житії Феодосія» Нестор з шаною до Никона писав: «Заснував він монастир славний, що існує й донині».

Вигнання Іларіона-Никона не зменшило його загальноруського авторитету. Він залишився суддею в головних справах держави. Коли 1067 р. помер князь Тмутаракані Ростислав, жителі міста умовили Никона поїхати до чернігівського князя Святослава й просити, щоб той відпустив сина до них князювати. Никон одвіз нового князя Гліба Святославича до Тмутаракані, а сам, на умовляння Феодосія, у вересні 1068 р. повернувся до Києво-Печерського монастиря. І знову активно поринув у суспільно-політичне й ідеологічне життя.

Іларіон-Никон докладав великих зусиль, щоб забезпечити мир на Русі, припинити чвари між нащадками Ярослава. Й коли 1073 р. чернігівський князь Святослав вигнав з Києва свого старшого брата Ізяслава й посів його місце, Никон рішуче засудив його. Гнів дражливого Святослава впав на Никона, але той тримався мужньо. По смерті Феодосія 1074 р. Іларіон-Никон стає ігуменом Печерського монастиря. Останні чотирнадцять років життя він очолює цей головний на Русі монастир і помирає 1088 р. у похилому віці.

Іларіону-Никону належить заслуга надання давньоруським літописам того вигляду, в якому вони збереглись

до нашого часу: він почав викладати події в порічних статтях, припасував до літопису хронологічну сітку. Історики мають вагомі підстави проголосити видатного письменника, філософа, літописця, церковного й політичного діяча Іларіона Київського однією з найбільш яскравих і привабливих постатей давньоруської історії.

АННА ЯРОСЛАВНА

У давньоруському письменстві жінкам не пощастило. Якщо літописи та інші літературні пам'ятки час від часу згадують про синів та онуків князів, то їхні дочки й онучки залишились замовчаними. Зрозуміло, що годі й сподіватись від давньоруських джерел якихось звісток про жінок з народу. Чому? А тому, що в XII—XIII ст. книжники воліли писати лише про варті їхньої уваги справи: війни та походи, міжкнязівські стосунки, церковні події. Для родинного життя в літописах та інших джерелах місця не було. Тому історики майже нічого не знають про життя жіноцтва Київської Русі.

Як не дивно, порівняно більше нам відомо про жінок звичайних, простолюдинок, ніж про аристократок. Жінки з народу працювали в домі та в полі, допомагали чоловікам і батькам у ремісничих майстернях, готували їжу, доглядали худобу й птицю, пряли, ткали, шили. Певна річ, виховували дітей, ходили до церкви... Про все це дізнаємось з пам'яток образотворчого мистецтва: книжкових мініатюр, фрескових розписів церков. А джерела писемні просто замовчали буденне й нецікаве з їхнього погляду життя жіноцтва. Зовсім нічого не можна знайти в літописах та інших пам'ятках писемності про бодай найменшу участь жіноцтва у суспільному й політичному житті свого міста чи держави.

А тим часом знатні жінки Київської Русі зробили чималий внесок до політичного буття не лише власної країни, а й тогочасного світу. На превеликий жаль, вчені дізнались про це з письмових джерел виключно іноземного походження. Навіть германська імператриця Євпраксія чи французька королева Анна — онука й дочка Ярослава Мудрого — не привернули уваги давньоруських книжників.

З вітчизняних літописів відомо, що Ярослав Мудрий мав шістьох синів. Але пам'ятки іноземної письменності дозволяють встановити, що у нього було й принаймні три

дочки — принаймні тому, що саме вони були видані заміж за королів країн Західної й Північної Європи.

Особливо дивним видається нам умовчання Нестора та інших літописців про середульшу дочку Ярослава Єлизавету. Адже вона побралася з норвезьким королем Гаральдом. А взаємини Русі з Норвегією та взагалі з країнами Скандінавії постійно привертали увагу наших літописців. Найманці з Скандінавії допомогли Ярославу здолати Святополка і вокняжитися в Києві. Сам Ярослав був одружений з шведською принцесою Інгігердою й багато допомагав своїм північним родичам і союзникам. При його дворі знаходили політичний притулок вигнанці з Норвегії. Але про шлюб одного з них, знаменитого ватажка варязьких дружин, хороброго воїна Гаральда з Єлизаветою Ярославною в літописах не знайдемо ні слова.

Так само не знають Нестор та інші літописці про існування молодшої дочки Ярослава Анни. Зате чимало відомо про неї з французьких джерел XI та пізніших століть. Узагальнені істориками кількох поколінь, вони малюють життєвий шлях Анни Ярославни таким чином.

Вчені вирахували, що 1048 р. Анні виповнилося 16 років. Це певною мірою підтверджується невідомо де запозиченою звісткою російського історика В. Татіщева під 1032 р.: «Того року народилася в Ярослава дочка», не названа ним на ім'я.

На початку 1048 р. з Парижа до Києва попрямувало посольство короля Генріха I Капета (царював у 1031—1060 рр.) сватати дочку Ярослава Анну. Перша дружина Генріха Матільда незадовго перед тим померла, не залишивши королеві наступника. Французька середньовічна хроніка з романтичною наївністю й безпосередністю повідомляє, що до Генріха дійшли чутки про красу Анни і той захотів мати її жінкою. Насправді все виглядало набагато прозаїчніше. Немолодий вже король керувався у майбутньому шлюбі політичними вигодами. Вони ввижалися йому безсумнівними.

Взаємини між Київською Руссю та Францією беруть початок за одне-два століття до приїзду в Київ посольства Генріха I. У давньоруських джерелах не раз згадується про франків. Виходячи з контекстів тих згадок під франками слід розуміти французів. А старофранцузькі «Пісні про діяння» зберегли низку відомостей про Русь. Сватанню Генріха до Анни передувала традиція стосунків між Руссю й Францією.

У середині XI ст. французьке суспільство добре знало й про військову міць Давньоруської держави. Надіслані Ярославом відбірні воїни допомогли візантійським легіонам розтрощити норманнів у Франції в битвах біля Канна (1019 р.) та Малфі (1041 р.). Тому вірогідним здається припущення, що Генріх I збирався спертися на військовий та фінансовий потенціал Київської Русі в боротьбі проти ворогів і за об'єднання Франції, проти бунтівливих графів та баронів, які не бажали визнавати владу паризького сюзерена.

Можливо, далекоглядні політичні плани щодо Генріха I виношував і Ярослав: інакше б він видав дочку за когось із сусідніх князів — польського чи чеського. Напевне, київський князь подумки бачив Францію в колі союзних йому країн, які б можна було протиставити двом імперіям середньовічного світу — Візантійській і Германській. Та всі ці припущення істориків так ними й залишаться, тому що ні французькому, ні давньоруському володарям не судилося реалізувати свої наміри.

Втім взаємні розчарування Ярослава й Генріха I були ще попереду, коли 19 травня 1051 р. у величному соборі старовинного французького міста Реймса відбулося урочисте вінчання. Анна стала королевою Франції. Наступні кілька років її життя джерелам не відомі. Але з французьких документів другої половини XI ст. дізнаємось, що 1058 р. Анна мала вже трьох синів і що її первістку Філіппу, майбутньому королю Франції, було тоді п'ять років.

Подружнє життя Анни, як це часто бувало, коли шлюби укладалися з державних міркувань, склалося нещасливо. Літній Генріх не викликав у неї ні любові, ні поваги. Слабкий і нерішучий правитель виявився нездатним приборкати бунтівливих васалів. Як же не схожий він був на батька Анни, всевладного й розумного великого князя Ярослава! Тому історики ймуть віру натякам французьких середньовічних хронік про інтимний зв'язок Анни з вельможним васалом свого чоловіка, головою феодальної опозиції Генріхові — графом Раулем де Крепі і де Валуа. На користь такої думки свідчить лист папи Ніколая II до Анни, що дійшов до нашого часу, де римський первосвященик просить Анну вгамувати свій норов і «поберегти короля»...

Втручання глави римської церкви у сімейне життя Генріха I й Анни, як і слід було сподіватися, не внесло миру до їхніх взаємин. Важко гадати, як би вони склалися далі, та раптом 1060 р. дуже немолодий Генріх I помер. Французький трон посів старший син Анни Філіпп I. Надміру

патріотично настроєні російські та українські історики минулого вважали, ніби Анна стала регентом і порядкувала державними справами при малому королі. Насправді було інакше.

З французьких хронік відомо, що незадовго до кончини Генріх І дійсно пропонував дружині оголосити її регентом при наступникові, але Анна відмовилась від того. Мабуть, вона була розумною жінкою й не бажала брати на себе тягар керівництва державою, в якій була іноземкою, хай і королевою. Тому по смерті чоловіка Анна лишилася опікункою малого сина, а регентом-правителем став чоловік сестри покійного короля граф Балдуїн Фландрський. Саме у ролі опікунки Анна підписувала разом з Філіппом І різні державні, щоправда, другорядні акти. Її підписи відомі історикам. На грамоті, що надавала різні привілеї Суассонському абатству, поряд із підписом короля міститься й підпис його матері «Анна Ръина» — слов'янськими кириличними літерами передано латинські слова «Анна регіна», тобто Анна королева.

Історикові важко навіть приблизно уявити життя вдови короля, молодої ще жінки, на чужині. Адже то були дуже тяжкі і для Франції, й для Русі часи. Доба кривавих і майже безперервних війн, коли вчорашні союзники ставали ворогами й навпаки, коли син скидав з престолу батька, а брат брата, коли найщиріші клятви на Біблії за мить перетворювалися в ніщо. Не було спокою в середньовічному світі другої половини XI ст. Норманни завоювали Англію та Південну Італію, нещадно грабували французьке узбережжя; турки-сельджуки вдерлися на Близький Схід і почали загрожувати Візантії; половці, що після смерті Ярослава вижили печенігів з причорноморських степів, майже щорічно атакували південні околиці Київської Русі, вбиваючи й забираючи до полону тисячі людей і не раз досягаючи передмістя Києва.

Можна гадати, що Анна втомилась від пишного й нещирого життя при королівському дворі, в якому протягом десятиріччя відігравала провідну роль. Вона залишила Філіппа І на волю регента, а сама з двома молодшими синами перебралася до одного з королівських замків, що височів у тихому місті Санліссі, поблизу Парижа. Збереглися матеріальні свідоцтва перебування дочки Ярослава у тому місці. Поблизу свого замку Анна наказала збудувати церкву й монастир святого Вінцента. Повністю споруда не збереглася, до нашого часу дійшла лише невелика каплиця, зведена в XI ст., яку з давніх-давен пов'язують з ім'ям

Анни. Через кілька століть потому біля дверей каплиці було поставлено скульптуру жінки у повний зріст з написом: «Анна руська, королева французька, засновниця собору в 1060 р.».

Здавалося, все в житті Анни залишилося позаду: і миле дитинство при дворі батька, де співали трубадури й влаштовувались рицарські герці; яке не яке, а все ж таки королювання в Парижі, народження й виховання синів, смерть чоловіка... Та раптом у маленькому Санліссі Анна поринула в світ почуттів. Знову спалахнув її пристрасний роман з графом Раулем де Крепі і де Валуа.

Прямий нащадок Карла Великого, наймогутніший після короля володар у Франції граф Рауль мав сильний характер, благородну й неврівноважену вдачу. За словами одного з сучасників, він не боявся ні короля, ні папи, ні Бога, ні диявола. Його могутній, укріплений таким чином, що міг витримати облогу найсильнішого війська, замок у Крепі знаходився поблизу Санлісса. Можна гадати, що Анна не випадково обрала для своєї резиденції Санлісс, бо звідти було легко бачитися з Раулем. Та на шляху закоханих стояли серйозні перепони.

Річ у тому, що королева — вдова і матір короля, згідно з французькими законами, не могла більше виходити заміж. Рауль же не був вільний — мав нелюбу дружину Алінору. Тому об'єднання його з королевою було обставлене вкрай романтично. Під час полювання у Санліссському лісі 1062 р. Рауль викрав Анну і начебто силоміць відвіз її до Крепі. Там граф обвінчався з нею, зовсім не обтяжуючись тією обставиною, що мав уже законну дружину й за християнськими канонами не міг бути жонатим одразу на двох жінках. Ображена Алінора звернулась із скаргою до нового папи Олександра II. Папа розібрався у справі й наказав Раулю залишити Анну й повернутись до Алінори. Та граф рішуче й гордо відмовився так вчинити. Тоді розгніваний Олександр II відлучив Рауля від церкви.

То була страшна кара, яку могли витримати хіба що люди виняткового сильного характеру й безстрашні. Адже від людини, що відлучалася від церкви, відверталися друзі й родичі, її міг безкарно вбити хто завгодно. Але граф належав до людей, які чинили за власними законами й нормами моралі. Наче нічого не трапилось, він продовжував жити з Анною аж до своєї смерті в 1074 р. Тоді королеві довелося повернутися до двору сина.

Слід зауважити, що юний Філіпп I боляче пережив авантюрну історію материного кохання й незаконного спів-

життя з графом де Валуа. Вчинком Анни був обурений весь королівський двір. Тому неважко уявити, як невесело жилося Анні після вимушеного повернення до ворожого до неї оточення старшого сина. І все ж таки Анна, як і раніше, вважалася королевою, придворні були змушені додержуватися в стосунках з нею шанобливого етикету. Як і раніше, вона разом з сином-королем підписує державні папери. Звичайно підпис мовить: «Анна, матір короля Філіппа». Останній за часом відомий документ з її підписом датовано 1075 р.

Що сталося з Анною далі, історикам не відомо. З випадкової згадки однієї французької середньовічної хроніки дізнаємося, що 1089 р. її вже не було серед живих. Думки вчених з приводу місця кончини Анни розійшлися вже в середньовіччі. Один час гадали, що вона, подібно до її племінниці Євпраксії (героїні наступного нарису), повернулася додому й доживала віку в монастирі, як і належало королеві-вдові. Але ще в кінці XVII ст. абат-єзуїт Франсуа Менетріє виявив надгробок з ім'ям Агнеси (так називали часом у Франції Анну) в абатстві Вільє поблизу міста Етампа у Франції. На ньому було вирізьблено слова: «Тут спочиває пані Агнеса, дружина короля Генріха». Камінь мав зображення жінки у повний зріст у дивній шапці, яка, за словами Менетріє, дуже нагадувала руську князівську. Напевне, він мав на увазі круглу, з напівсферичним верхом шапку з опушкою з коштовного хутра.

Однак тому абатові повірили далеко не всі історики, й дискусія щодо місця кончини Анни тривала далі. Й сьогодні немає єдності думок з цього приводу серед учених. Один час висували припущення, нібито Анна повернулася до Києва, але зустріла там негостинний прийом через чвари, що розгорілися між її братами Ярославичами — Ізяславом, Святославом і Всеволодом — за київський престол. Тому вона повернулася до Франції. Цій гіпотезі бракує найменших доказів.

Дозволимо й собі висловити думку, що Анна таки померла й була похована у Франції. За довгі роки життя на чужині вона втратила зв'язок із батьківщиною, про неї там забули. Князівську родину роздирали усобиці, брати невпинно воювали один з одним. Нікому не було діла до далекої королеви-вдови. Можливо, саме тому не згадав про неї жодний давньоруський літописець.

Та яким бурхливим і багатим на різноманітні події не було життя Анни, ще більш незвичайною була доля її племінниці Євпраксії, до життєпису якої ми переходимо.

ЄВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДІВНА

На відміну від своїх тіток — Єлизавети, Анастасії та Анни,— Євпраксія сподобилася бути згаданою в «Повісті временних літ». Але як! Під 1106 р. Нестор коротко нотує: «Того ж року постриглася (в черниці.— *Авт.)* Євпраксія, Всеволодова дочка, 6 грудня», а під 1109 р. так само скупо повідомляє про завершення її життя: «Померла Євпраксія, дочка Всеволода, 10 липня, і поклали її в Печерському монастирі (в церкві.— *Авт.*) біля південних дверей. І збудували над нею божницю в тому місці, де лежить тіло її». Ці короткі рядки залишаються єдиними, мовленими про Євпраксію в усьому давньоруському письменстві.

Знову й знову доводиться дивуватися незрозумілому для нас нехтуванню давньоруськими книжниками найяскравішими особами нашої історії. Бо Євпраксія належала до кола найбільш знаменитих постатей середньовічного світу протягом двадцяти років. Доля кинула її в гущину грандіозних історичних подій, що драматично розгорталися на терені Західної Європи, звела з володарем Германської імперії, римським папою, королями й князями різних країн. Зусиллям Євпраксії великою мірою «зобов'язаний» втратою престолу лиховісний і кривавий імператор Генріх IV, авантюрист і полководець, вбивця і реформатор...

Як слушно писав чверть століття тому відомий історик В. Пашуто, «наш літопис, зберігши лише ці дві останні дати (в житті Євпраксії.— *Авт.),* подає привід з жахом думати про ту крихку фактичну основу, на якій зводимо ми будову середньовічної історії руської зовнішньої політики». Дійсно, аби ми не знали з іноземних джерел про насичене подіями й гірке життя Євпраксії, її відчайдушну боротьбу проти Генріха IV за своє життя і свою честь, наскільки біднішими були б наші уявлення про міжнародні взаємини Русі в кінці XI ст., про участь її людей у справах світової політики! На щастя, збереглося чимало звісток західноєвропейських джерел останньої чверті XI — початку XII ст., головним чином германських та італійських, що дозволяють дізнатися бодай про частину життевого шляху Євпраксії.

Вона була народжена другою жоною Всеволода Ярославича, котрий був великим князем київським з 1078 по 1093 р., а до того посідав переяславський князівський стіл. Першою дружиною Всеволода була візантійська принце-

са, що народила йому славетного в майбутньому Володимира Мономаха. Та вона померла близько 1067 р. Не пізніше 1069 р. Всеволод одружився вдруге: під наступним, 1070 р. Нестор сповіщає, що в тодішнього переяславського князя народився син Ростислав.

Ім'я й походження матері Євпраксії повите серпанком таємниці. Вона не те що не названа на ім'я — навіть не згадана в жодному відомому вченим джерелі. Історик XVIII ст. Г. Міллер у якихось відомих лише йому старовинних рукописах вичитав, що другою жоною Всеволода стала половецька хатунь (княжна). Принагідно слід сказати, що історикам XVIII і початку XIX ст., зокрема В. Татіщеву й М. Карамзіну, були відомі давні джерела, навіть літописні ізводи, потім втрачені (загинули при пожежах, повенях, просто загубилися тощо). Тому не варто скептично ставитися до тих повідомлень істориків минулого, що не знаходять підтвердження в пам'ятках писемності.

Версія, повідана Г. Міллером, уявляється нам цілком вірогідною. Адже саме у 60-х рр. XI ст. напади половецьких орд на південні землі Русі стають дедалі частішими й страшнішими. Всеволодові, що сидів у дуже висунутому в Половецький степ Переяславському князівстві, легко могло спасти на думку убезпечити себе таким чином від нападів кочовиків. Адже чверть століття потому великий князь київський Святополк Ізяславич побрався з дочкою могутнього половецького хана Тугоркана, керуючись, поза будь-яким сумнівом, саме подібними міркуваннями.

Сам час появи Євпраксії на світ теж залишається невідомим. Найбільш авторитетний на сьогодні генеалогічний довідник, складений професором Київської духовної академії М. Баумгартеном і виданий у Римі 1927 р., датує її народження 1071 р., не посилаючись при тому на жодне джерело. Тож можна гадати, що М. Баумгартен керувався такими логічними міркуваннями. Євпраксія вперше одружилася 1086 р. Тоді їй могло виповнитися хіба що 15 років. Чи мала вона більше літ? Навряд. Бо її перший чоловік помер через рік після весілля, не залишивши нащадка, а це пояснюється, найвірогідніше, юністю Євпраксії. Разом з тим на Заході, де Євпраксію видали заміж, шлюби раніше досягнення нареченою 15 років у знатних родинах були рідкісними. Недарма київську княжну спершу помістили до монастиря, а вже потім, через три роки, одружили з давно обраним для неї нареченим. Отже, з певною обережністю приймаємо 1071 р. як найбільш імовірну дату народження героїні цього нарису.

Ще малою дівчинкою Євпраксія потрапила до Германії. Ця величезна й крихкотіла держава, що номінально знаходилася під верховною владою імператора, складалася з чималої кількості королівств, герцогств, графств і маркграфств, володарі яких ворогували між собою, а часом об'єднувались проти свого сюзерена імператора. Всі ці численні королі, герцоги й графи у своїх політичних планах і претензіях постійно шукали союзників як у самій Германській імперії, так і за її межами. Із свого боку, імператор, аби приборкати васалів й успішно протистояти римському первосвященикові у боротьбі за першість у католицькому світі, теж прагнув до укладання союзів за рубежами країни.

Стосунки між Руссю й Германією зав'язуються принаймні в X ст. Ще княгиня Ольга після вороття з Царгорода надсилала посольство до імператора Оттона і уклала з ним якусь угоду. Пожвавлення взаємин припало на перші роки царювання знаменитого й зловісного Генріха IV, майбутнього мужа Євпраксії, котрий зійшов на імператорський трон 1056 р., за багато років до народження Всеволодової дочки. Імператор пильно слідкував за подіями, що розгорталися на Русі по смерті Ярослава, всіляко демонстрував свою прихильність до братів Ярославичів — Ізяслава, Святослава й Всеволода, котрі півтора десятиліття по кончині батька купно правили Руссю. Так, 1061 р. він надав притулок вигнаній з Угорщини після смерті чоловіка короля Андрія його наступником Белою угорській королеві Анастасії, сестрі Ярославичів. Тоді ж він надіслав до Києва посольство з повідомленням про це і з дружніми запевненнями. Генріх IV був спритним політиком і дипломатом. Посольство до Києва й підкреслена увага до Ярославової дочки можуть свідчити про те, що Київська Русь відігравала помітне місце в його планах встановлення свого панування в Європі.

З того часу дружні взаємини між Руссю й Германією розвивались і зміцнювались. Із сприянням Генріха IV Святослав Ярославич одружився з дочкою Штаденського (саксонського) графа Леопольда Одою. А коли 1068 р. розпався тріумвірат Ярославичів й Ізяславу довелося тікати з Києва, Генріх IV прийняв його у себе, хоча реальної допомоги й не надав. Ізяславу довелося близько десяти років блукати по чужих світах, аж поки він зміг повернутися до Києва 1077 р. За рік перед тим помер його молодший брат Святослав, що узурпував було київський великокнязівський престол.

Ми розповідаємо про всі ці події високої міжнародної політики лише тому, що вони вирішальним чином вплинули на долю малої княжни Євпраксії. Смерть Святослава Ярославича призвела до того, що його вдова Ода разом з сином Ярославом вирішила повернутися до Саксонії. Там вона поринула в політичне життя, опікувалася численними родичами, влаштовувала шлюби племінників і племінниць. Чи не найбільше вона благоволила своєму близькому родичеві Генріхові Штаденському на прізвисько Довгий. Коли після смерті батька 1082 р. Генріх зробився саксонським маркграфом, Ода знайшла йому наречену серед своєї руської рідні, вказавши на Євпраксію. Всеволод, котрий по смерті Ізяслава 1078 р. посів київський престол, мабуть, охоче відгукнувся на пропозицію, бо, подібно до свого батька Ярослава, всіляко прагнув до розширення міжнародних зв'язків Давньоруської держави.

1083 р. Євпраксію, якій тоді було приблизно 12 років, відіслали до Саксонії, де вона мала виховуватись до шлюбу, згідно звичаю, прийнятого в панівних домах Європи. Одна з германських монастирських хронік того часу з подивом і захопленням відзначила, що «дочка руського царя (тобто Євпраксія.— *Авт.)* прибула до цієї країни (Саксонії.— *Авт.)* з великою пишністю, з верблюдами, навантаженими розкішним одягом, дорогоцінним камінням і взагалі з незліченними багатствами».

Руську княжну відразу обручили з маркграфом Генріхом, що був набагато старшим від неї, й до досягнення повноліття відвезли до великого й уславленого на весь католицький світ монастиря в м. Кведлінбурзі, абатиса якого Адельгейда уважно і ласкаво поставилася до дівчинки. Там Євпраксія одержала добру освіту. Її навчили латинській і німецькій мовам, гарним манерам тощо. Та хіба вона могла знати тоді, що перебування в милому серцю Кведлінбурзі відіграє фатальну роль у її житті?!

Однак все те було далеко попереду. Близько 1086 р. відбулося гучне весілля Євпраксії й маркграфа Генріха. А через рік маркграф раптово помер. У 16 років Євпраксія залишилася вдовою. Юною, багатою, здається, гарною — й самітньою в чужій для неї Саксонії. Після смерті Генріха маркграфом став його молодший брат Людигеро-Удо. Джерела промовчують про його ставлення до братової дружини, можна лише гадати, що Євпраксія непевно почувалася при його дворі. Інакше чому б стала постійно відвідувати Кведлінбурзький монастир і подовгу жити в гостинному домі абатиси Адельгейди? Там вона й познайо-

милася з братом абатиси. Ним виявився знаменитий германський імператор Генріх IV.

Немолодий вже Генріх — на той час він просидів на імператорському троні більше 30 років — не на жарт захопився юною русинкою. Настільки, що вирішив одружитися з нею після смерті своєї дружини Берти, яка сталася в грудні 1087 р. Наступного року відбулися заручини. Влітку 1089 р. у величезному й пишному соборі м. Кельна Генріх IV урочисто обвінчався з Євпраксією. При коронації вона одержала католицьке ім'я Адельгейди — напевне, на честь сестри імператора, кведлінбурзької абатиси.

Генріх IV увійшов до історії як жорстока й зрадлива людина, холоднокровний убивця й великий розпусник. Тому більшість вчених не йме віри розповідям середньовічних германських хронік про раптову й шалену пристрасть, що спалахнула в серці старіючого імператора. Мовляв, ним, як і завжди в перебігу тривалої політичної кар'єри, керували тверезі розрахунки. Дальший розвиток подій наче підтверджує такі міркування істориків.

Якщо Генріх IV і сподівався на допомогу Русі в боротьбі проти повсталих васалів і самого римського папи, то його надіям не судилося збутися. Батько Євпраксії, великий князь київський Всеволод, несподівано для імператора не підтримав його в антипапських підступах. Надіслане Генріхом IV до Києва посольство повернулося ні з чим. А київський митрополит Іоанн взагалі гостро засудив шлюб Євпраксії з імператором. Мабуть, глава давньоруської церкви виходив при тому з наміру Генріха IV об'єднати католицьку церкву з православною, щоб дошкулити римському папі, поставити того під зверхність константинопольського патріарха й, кінець кінцем, усунути з престолу. Але ж тоді в Константинополі імператор з патріархом не бажали об'єднувати церкви. Зрозуміло, що надісланий звідти на Русь грек-митрополит виконував волю своїх константинопольських патронів.

Отож надіям Генріха IV на допомогу Русі проти папи й у справі замирення васалів не судилося виправдатися. Можливо, ця прикра політична невдача вплинула на ставлення запального й віроломного імператора до молодої дружини. Більш імовірним здається нам, що далася взнаки повна несхожість, навіть протилежність характерів подружжя. Генріх IV почав брутально ставитися до Євпраксії, примушував брати участь у розпусних оргіях секти ніколаїтів, до якої сам належав. Євпраксія швидко зненавиділа жорстокого мужа, не приховуючи цього. У відпо-

відь він кинув її до свого замку в італійському м. Вероні. Не знати, скільки часу провела вона в цій розкішній в'язниці, аж поки не трапилася нагода звільнитись.

Одним з ватажків феодальної опозиції імператорові в Германській імперії, зокрема в Італії, була тосканська герцогиня Матільда. Вона вирішила використати дружину Генріха IV як зброю проти нього. Євпраксія охоче сприяла намірам і діям Матільди. Наприкінці 1093 р. вона заручилася підтримкою сина Генріха IV Конрада, котрий щиро співчував нещасній мачусі й не любив батька. Загін озброєних до зубів рицарів на чолі з чоловіком Матільди баварським герцогом Вельфом силою звільнив Євпраксію з веронського замку й одвіз до іншого італійського міста Каносси, де її з усіма почестями, що належали імператриці, зустріла тосканська герцогиня. Євпраксія пристала на пропозицію Матільди — помститися віроломному й жорстокому чоловікові. Вона вирішила подати скаргу до церковного собору в Констанці, що відбувся в квітні 1094 р. Собор визнав імператора винним перед дружиною й засудив його.

Однак ця перемога над Генріхом IV мала хіба що моральну вагу. Вона не могла задовольнити ні Євпраксію, ні лютих ворогів імператора Матільду й папу Урбана II. Вони зуміли перетягти на свій бік його сина Конрада, котрий за їхнім поданням отримав корону Італії. Цим імператорові було завдано нищівного удару, від якого він, гадають історики, вже не міг оговтатися. Але найгірше чекало Генріха IV попереду.

Палаюча праведним гнівом проти імператора Матільда влаштувала аудієнцію Євпраксії в папи Урбана II. Той порадив імператриці виступити на грандіозному церковному соборі в італійському м. П'яченці й відверто розповісти про знущання чоловіка. Після болісних роздумів вона погодилася. 1 березня 1095 р. відкрився чи не найбільший в історії за кількістю учасників собор католицької церкви. В П'яченцу прибули єпископи Германії, Франції, Італії, Бургундії й багато інших церковних ієрархів — усього 4000. На собор зійшлося 30 000 мирян, тому перше й третє засідання довелося проводити просто неба.

Слід зауважити, що чутки про знущання імператора над дружиною вже давно ходили країнами Європи. Тому її виступ був однією з головних захоплюючих подій П'яченського собору. Вона відважилася, не шкодуючи власної цнотливості, правдиво розповісти про розпусну й негідну поведінку Генріха, про власну вимушену участь в його оргіях. Учасники собору пожаліли й виправдали Євпраксію,

віддавши належне її мужності. З імператором вчинили суворо й по заслугах: відлучили від церкви, проголосили анафему й позбавили престолу. Як писав єдиний вітчизняний біограф Євпраксії С. Розанов наприкінці 20-х рр. нашого століття, «її громадянське самогубство було разом з тим і політичним убивством Генріха IV — з того моменту він вже не міг підвестися». Позбавлений імператорського титулу, засуджений суспільством, він ще якийсь час марно чіплявся за владу, але був змушений зректися престолу на користь другого сина.

До кінця своїх днів Генріх IV затамував лють проти Євпраксії. Її всюди переслідували його агенти. Спочатку вона близько двох років жила в Італії, потім перебралася до Угорщини — згадаймо, що її тітка Анастасія була угорською королевою. Можливо, Євпраксію на час пригріла угорська рідня. Аж в останні роки XI ст., рятуючись від убивць, яких невтомно підсилав до неї чоловік, вона перебралася до Києва й оселилася в палаці матері. Лише коли в серпні 1106 р. сконав Генріх IV, Євпраксія, офіційно зробившись удовою, змогла піти до монастиря, про що й повідомила «Повість временних літ». Прожила вона там близько трьох років. Втрачене здоров'я, надірване серце й змучена душа були причиною її ранньої смерті: в 1109 р. вона померла, не доживши й до сорока років.

Таким сумним було життя зведеної сестри великого київського князя Володимира Мономаха. Євпраксія виявилася іграшкою в руках можновладців середньовічного світу, але мала силу характеру й мужність боротися проти приниження і знущань. Вона виступила проти найсильнішого можновладця світу — германського імператора — й перемогла його, хай і пожертвувавши собою. Такою і увійшла до історії.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Перлина давньоруського письменства, складений у XIII ст. Галицько-Волинський літопис розпочинається похвалою героєві одного з нарисів цієї книжки, князеві Роману Мстиславичу. У похвалі мовиться, що Роман «переміг всі язичницькі народи мудрістю свого розуму», виявляв велику хоробрість і полководницьке вміння. Літописець підкреслює, що у всьому тому Роман «наслідував діда свого Мономаха, котрий переміг поганих ізмаілтян, яких звуть

половцями, відігнав Отрока до Обезів (Грузії.— *Авт.*), за Залізні ворота, а Сирчан залишився біля Дону, харчуючись рибою. Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом Дон, захопив всю землю їх (половців.— *Авт.*) і прогнав окаянних агарян *. Після смерті Мономаха у Сирчана залишався єдиний гудець (співець і музика.— *Авт.*) Орь. І послав його Сирчан до Обезів, так сказавши: «Володимир помер. Повернись, брате, піди до своєї землі! Передай Отрокові ці мої слова, заспівай пісень половецьких, якщо ж не захоче повернутись, дай йому понюхати траву, що зветься ємшан» (полин.— *Авт.*). Отрок не захотів ні повертатися, ні слухати пісень. І тоді Орь дав йому ту траву. Й коли він її понюхав, то заплакав і мовив: «Ліпше в свою землю кістками лягти, ніж на чужій уславитися». І пішов він до своєї землі...»

Як показали фольклористи, перед нами — уривок половецької пісні, складеної в XII ст. У її основі лежать дійсні історичні події та факти, про що йтиметься далі. Ми ж навели її на початку розповіді про Володимира Мономаха, щоб показати, якою гучною була слава цього видатного полководця й правителя, коли навіть найлютіші вороги з такою шаною і страхом перед померлим вже героєм оспівали його.

Самим своїм народженням Володимир був зобов'язаний, як це не дивно виглядає, кривавій війні, що спалахнула 1043 р. між двома великими державами середньовіччя: Візантією і Київською Руссю. У попередніх нарисах не раз згадувалось про цю останню війну між двома країнами. Тут же зосередимо увагу на одному з її наслідків — династичному шлюбі дочки грецького імператора Константина IX Мономаха Анастасії (деякі джерела називають її Марією) з улюбленим сином Ярослава Всеволодом.

Ярослав вирізняв Всеволода серед інших своїх синів — мужніх рицарів, шалених любителів військової справи та полювання, завжди охочих до походу чи війни. Бо Всеволод був за вдачею найближчий до батька, любив книжки і вченість. За спогадами самого Володимира Мономаха, його батько, «сидячи вдома, знав п'ять іноземних мов». Серед них, поза сумнівом, були давньогрецька й латин-

* Згідно біблійної історії людства, всі східні народи, араби й тюрки зокрема, вважались синами Ізмаїла та його рабині Агарі. Тому-то, слідуючи високим традиціям біблеїстики, давньоруські книжники називають печенігів, тюрків, половців, а потім і татар ізмаїлтянами, або агарянами.

ська, знання яких у той час було обов'язковим для кожної добре освіченої людини. Під 1053 р. Нестор з гордістю занотував у своєму літописі: «У Всеволода народився син від дочки царської, грекині, й назвав його батько Володимиром».

То був не перший династичний шлюб між правлячими домами Візантії й Русі. Адже Володимир Святославич також побрався з грецькою принцесою Анною, але мав від неї лише дочку. Вперше в давньоруській історії майбутній київський князь народився від візантійської принцеси. Його імператорське походження надзвичайно імпонувало київським та іншим давньоруським книжникам. Вони пишалися його родоводом. У пам'ятках старого красного письменства вченими виявлено багато легенд про князя Володимира, котрого завжди називають за родовим ім'ям матері Мономахом.

Народився Володимир, швидше від усього, у стольному граді Руської землі. Ярослав Мудрий любив Всеволода і волів тримати сина при собі. Так, мабуть, і ріс би малий княжич при пишному дворі діда, помалу навчався грамоті, потім різним наукам... Та на початку 1054 р. помер вже старий (минуло 75 років) Ярослав. Згідно його заповіту, вписаного Нестором до «Повісті временних літ», Давньоруська держава була розділена між трьома старшими синами померлого. Ярослав звелів: «Доручаю замістити мене на столі моєму в Києві старшому синові моєму і братові вашому Ізяславу; слухайтесь його, як слухались мене, хай він замінить вам мене. А Святославу даю Чернігів, а Всеволоду Переяслав».

Виконуючи останню волю батька, Всеволод з великою нехіттю перебрався із обнесеного велетенськими валами Києва, що захищався всім військом Русі, до невеликого й небезпечного, слабко на той час укріпленого Переяслава Південного. Місто було висунуте в кочовницький степ і майже завжди перебувало в очікуванні нападу ворога. Там, у батьківському теремі, швидко спливли дитячі роки Володимира. Лише дитячі, бо юнацтва він не мав — одразу став мужем.

У середині XI ст. у південноруських степах відбувалася заміна одних ворогів Русі іншими. Розгромлені Ярославом у 30-х рр. печенізькі орди відкочували до берегів Чорного моря. Але й там їм не було волі. З'явились інші, ще сильніші, ще численніші кочовики — половці й відтіснили печенігів на південь, до Дунаю. Уламки печенізького союзу племен — торки, берендеї, ковуї, узи тощо — зуміли якось

втриматися в степу, перейшовши на службу до київських князів. Вони стали в пригоді Давньоруській державі у тривалій боротьбі з половецькими ордами, що отаборилися на величезному обширі від Азовського моря до Чорного, від гирла Дона до гирла Дунаю.

Першим на шляху половців постало Переяславське князівство. Воно загородило шлях й прийняло на себе основний удар небаченого раніше ворога, що за військовою міццю у кілька разів перевищував ворога минулих днів — печенігів. З дитячих років Мономах змушений був сісти на бойового коня й помірятися силами з половецькими ханами.

Перше широкомасштабне вторгнення половецьких орд на Русь сталося 1068 р. Літописець-християнин у дусі середньовічного письменства оповідає про цю подію: «Прийшли іноплеменники на Руську землю, половців безліч. Ізяслав же і Святослав і Всеволод вийшли їм назустріч на Альту (річка у Переяславській землі.— *Авт.).* І коли настала ніч, вони пішли один на одного. За гріхи наші напустив Бог на нас поганих (язичників.— *Авт.),* і побігли руські князі, й перемогли половці». Це надміру коротке повідомлення наповнене безпосереднім відчуттям учасника битви. Чомусь вона відбулася вночі. Можливо, половецькі хани вирішили скористатися з ефекту несподіванки, маючи справу з краще, ніж їхні воїни, озброєними руськими кіннотниками?

Поразка дружин братів Ярославичів і народного ополчення киян на Альті 1068 р. тяжко вразила серця руських людей. Академік Б. Рибаков припускає навіть, що сумній тій події присвячено кілька давньоруських билин, де згадується Шарк-велетень. Дійсно, на чолі половецьких орд тоді стояв знаменитий хан Шарукан. Одна з таких билин узагальнено-образно описує перемогу того хана над русичами:

> На широком раздолье Шарк-великан похаживае,
> На широком раздолье Шарк-великан посматривае,
> Что не любо — мечом булатным раскрошивае,
> Что не любо — ногами железными вытаптывае...

Дехто з істориків припускає, що 15-річний Володимир Мономах брав участь у тій першій нещасливій битві Русі з половцями 1068 р. Скажемо більше: він міг бути однією з активно діючих постатей у ній. Адже з написаного Володимиром на схилі життя «Повчання дітям» відомо, що вже з 12—13 років княжич виконував відповідальні доручення

батька, найчастіше — военного характеру. Навіть для початку середньовіччя то був незвично ранній вік. Хоча формально хлопця з князівської родини вже у 12 років вважали дорослим і навіть висвячували на рицаря. Але на практиці княжичі самостійно діяли починаючи з 16—17 років.

Річ у тому, що батько Мономаха Всеволод з молодих літ віддавав перевагу книжкам і бесідам з вченими людьми та ченцями перед бойовим сідлом. Він страшенно не любив ходити в походи і взагалі воювати, воліючи владнувати незгоди дипломатичним шляхом або чужими руками. От і став Володимир бойовим мечем у руці свого хитруватого й вайлуватого батька, котрий посилав сина замість себе всюди, куди тільки міг.

У «Повчанні дітям» Мономах стисло, але виразно описав повне небезпек життя, яке почав вести малим ще хлопчиком: «А тепер повідаю вам, діти мої, про труд мій, що ніс я в роз'їздах і на ловах з 13 років. Спочатку до Ростова (у Суздальську землю.— *Авт.*) ходив через землю вятичів, послав мене туди батько... Ще другого року ходив я до Смоленська». Можна уявити, як часом моторошно бувало 13-річному хлопчикові, коли їхав він на дужому бойовому коні попереду невеликої дружини через дрімучі бори межиріччя Волги й Оки, де на подорожніх чатували загони ще не приборканих київським урядом вятичів, на лісових галявинах стирчали страшні язичницькі «болвани», а, за переконанням людей того часу, чи не на кожному дереві ховався Соловей-розбійник.

Коли 1078 р. Всеволод по смерті старших братів Ізяслава й Святослава зробився великим князем київським, він посадив на своє місце чернігівського князя сина Володимира. Цим зневажив права свого племінника Олега, що як син його старшого брата Святослава мав, згідно давніх звичаїв престолонаслідування, переважні права на Чернігів. Олег до часу мовчав, бо в руках Всеволода була военна міць держави. А от коли 1093 р. Всеволод помер, син Святослава гучно заявив про свої права на батьківський стіл у Чернігові.

Історики досі ламають голови над тим, чому Володимир, котрий в годину кончини батька був у Києві й легко міг захопити владу, не зайняв великокнязівського місця, а поступився ним своєму старшому братові в перших Святополку. Навіть сучасники не зрозуміли Володимира. Симпатизуючий йому Нестор пояснює таке дивне рішення Мономаха небажанням починати нові усобиці. Це слушне, але неповне пояснення. Справа полягала зовсім не в тому,

що у Володимира не вистачало сили, аби втриматись на київському престолі, як гадає більшість істориків. Вважаємо, що Мономах просто виявився людиною, яка поважала закони суспільства й принципи заміщення княжих столів на Русі. Й ще раз довів це, коли добровільно віддав Чернігів Олегові, а сам поїхав до батьківської отчини — Переяслава. Здавалося, доля вела Мономаха замкнутим колом: немовлям він уперше потрапив до Переяслава й повертався туди зрілим сорокарічним мужем.

На перший погляд, Мономах сам усунув себе з політичної сцени. Переяславський князь не належав до кола перших володарів на Русі, до того ж увесь його час був поглинений турботами про захист столиці й рубежів від половців, що нахабнішали з кожним роком. Але Володимир не дбав тоді про високе місце у княжому роді. Всі його думки й зусилля були спрямовані на відсіч страшному Половецькому степові.

Тільки-но оселившись у Переяславі, 1094 р. Володимир проводить блискавичний кінний рейд у місця кочовиськ половців і за Сулою завдає поразки великій орді. То була перша серйозна перемога русичів над половцями за кілька останніх літ. Тому київський великий князь Святополк вирішує пристати до Мономаха у прийдешніх експедиціях проти кочовиків, прагнучи розділити з ним славу переможця і багаті трофеї: табуни коней, коштовні тканини, одяг, зброю, золото й срібло. Під 1095 р. читаємо в «Повісті временних літ» горді слова літописця: «Пішли на вежі (осередки половецьких кочовищ.— *Авт.*) й узяли вежі й захопили худобу і коней, верблюдів і людей, і привели їх до землі своєї».

Минув ще рік, і Володимир із Святополком знову попрямували на південь на чолі об'єднаних дружин кількох південноруських князів і завдали поразки найсильнішому половецькому ханові Тугоркану, котрий наклав головою у запеклому бою. Одружений з дочкою Тугоркана Святополк змушений був змиритися із загибеллю тестя: суспільство вимагало від нього послідовної та щирої боротьби з кочовиками.

В очах давньоруського народу, що страшенно терпів від майже безперервних набігів половецьких ханів, головним обов'язком і вищою доброчесністю князів була організація відсічі захланному й жорстокому ворогові. Тому з кожним роком зростав авторитет Володимира Мономаха. Він був єдиним серед давньоруських князів кінця XI — першої половини XII ст., хто постійно перемагав половець-

ких ханів. Жодної його поразки не зафіксували літописці, що наївно пояснюють перемоги Володимира Всеволодича «божим промислом».

Насправді Мономах перемагав половецьких ханів, що майже завжди мали чисельну перевагу над ним, завдяки великому талантові полководця. Він, здається, першим на Русі зрозумів стратегічні вигоди, які давали блискавичність рейду, удар у вразливе місце ворога зібраної в сталевий кулак важкоозброєної кінноти, несподіваність обхідного маневру. Так само, як усі інші кочовики, половці впадали в паніку, коли ворог заходив у тил, і кидалися в безладді тікати. Князь Володимир спирався на виплекану ним бойову дружину — рицарську кінноту, що швидко долала, збивала на землю й затоптувала легкоозброєних, позбавлених захисних обладунків ще й мало дисциплінованих половців, що сиділи на малих, хоч і прудких, але слабосилих кониках.

Поступово в суспільній свідомості Давньої Русі вкоренилася думка, що скромний, здавалось би, переяславський князь є по суті першим у державі — адже він був головною рушійною силою й проводирем усіх переможних походів проти половецьких ханів. Мономах перехопив у ворога стратегічну ініціативу, з кожним роком все далі заганяючи його в глиб південноруських степів. Походи об'єднаних військ руських князів проти половців відбувалися майже щорічно. «Повість временних літ» та інші літописи зосередили увагу на чотирьох особливо великих переможних походах — 1103, 1107, 1109 і 1111 pp.

Саме внаслідок походу 1111 р. руські дружини пройшли далеко на схід половецькими степами й змусили сина хана Шарукана Отрока емігрувати з 40-тисячною ордою до Грузії — пам'ятаєте половецьку пісню, наведену на початку цього нарису? Неперевершеною заслугою Володимира Всеволодича перед своїм народом було те, що він позбавив Русь на чверть століття постійної половецької загрози. Один з давньоруських письменників мовив про Мономаха: «Ним половці лякали дітей у колисці». Коли 1120 р. син Володимира Ярополк опинився з військом на Дону, він не зміг навіть відшукати там половців, ще недавно повновладних господарів донських степів.

Минуло два роки після походу руських князів у степ 1111 р., коли в Києві помер великий князь Святополк. Він був слабким і зрадливим правителем, оточив себе підлабузниками й лихварями. В народі його не любили, вва-

жаючи Мономаха справжнім главою держави. Тому негайно по кончині Святополка у київському Софійському соборі зібралося віче із знатних городян і бояр, що прийняло ухвалу: просити Володимира Мономаха посісти престол. Після деяких вагань переяславський князь прибув до Києва й урочисто вокняжився в стольному граді Руської землі.

Володимир Всеволодич став великим князем київським у похилому, як тоді вважалося, віці — 1113 р. йому виповнилося шістдесят. Але він зберігав працездатність й енергію, а розум і набутий досвід робили його сильним і мудрим правителем. Мономахові належить честь відновлення одноосібної монархії Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Всюди на Русі князі корилися йому, знаючи не лише важку руку, а й справедливу вдачу свого сюзерена. За князювання Володимира Всеволодича в Києві (1113—1125) на Русі вщухли міжкнязівські чвари, що були звичайною річчю в роки правління його попередника Святополка.

Наприкінці київського князювання Володимир почав задумуватися над сенсом життя, над долями суспільства, пробував оцінити свою тривалу політичну кар'єру. Він бажав передати величезний досвід нащадкам, прагнучи, щоб вони взяли з нього найкраще й не повторювали помилок. Так, слід гадати, було створено Мономахом «Повчання дітям».

У «Повчанні» старий вже князь гортає сторінки свого життя, описує походи й війни, не приховує негарних вчинків, яких припустився на довгому життєвому шляху. На цьому творі лежить наліт трагізму, що виявилося у його скорботному тоні. Це було викликане, мабуть, недосяжністю того політичного й морального ідеалу, якого прагнув князь і не завжди досягав. Всупереч власним переконанням логікою політичного життя він був втягнений у міжкнязівські усобиці й, бувало, порушував свої зобов'язання.

Невдовзі по написанні «Повчання дітям» Володимир Мономах помер. Скінчив життя у розквіті могутності й слави, як його дід Ярослав Мудрий, будучи поважаним у всіх верствах давньоруського суспільства. На кілька століть він залишився недосяжним ідеалом правителя, здатного оборонити рідну землю від ворога й вгамувати внутрішні незгоди.

Кончина Володимира Всеволодича ознаменувала завершення цілісної епохи в історії Давньої Русі. Ранньофеодальна єдиновладна монархія Мономаха через кілька

років втратила колишню цілісність і розділилася на півтора десятка земель і князівств, володарі яких суперничали за першість у Руській землі. Закінчилася й доба переможних походів руських князів проти половецьких ханів. Міжкнязівські чвари, що розгорнулись і набирали сили по смерті Мономаха, дали можливість половецьким ханам перехопити воєнну ініціативу. І вже ніколи Русі не судилося здобути таких славних перемог над хижим і невблаганним Половецьким степом, як тоді, коли на чолі руських ратей стояв великий воїн і полководець, державний діяч і письменник, онук Ярослава Володимир Всеволодич Мономах.

Галицько-Волинська держава

У середині XII ст. Київська Русь стрімко занурюється у вир феодальної роздробленості. Канули в Лету колишня єдність і грізна для ворогів згуртованість Давньоруської держави. В IX — першій половині XII ст. все життя східнослов'янського суспільства зосереджувалось навколо Києва. За своїм політичним, економічним і культурним значенням Київ, неначе Монблан над Альпами, підносився над іншими руськими містами. Протягом кінця XI — першої половини XII ст. на Русі особливо активно розвивалося міське життя. Розбудовувалися старі міста: Новгород, Чернігів, Полоцьк, найперше сам Київ, виникали й набирали сили нові, серед яких особливо помітним були Галич і Володимир-на-Клязьмі. Феодальна верхівка тих міст прагнула до незалежності від Києва, домагалася політичної та економічної осібності своїх земель. Все це далося взнаки в середині XII ст., коли Русь, одноосібна монархія, перетворилася на монархію федеративну, своєрідний союз багато в чому автономних князівств. Саме з середини XII ст. маємо можливість говорити про більш-менш автономне життя Волинського та Галицького князівств, що вкупі складали Галицько-Волинську Русь.

Якби поглянути з пташиного лету на Галицько-Волинську Русь, то можна було б побачити родючу рівнину, напоєну багатьма річками, серед яких виділялися Дністер, Західний Буг, Південний Буг, Збруч, Случ, Серет. Із заходу вона межувала з Польщею й Литвою по річках Вепреві й Вислоці, на сході — з Київською землею по Горині й Серетові; на півночі обмежувалась Західним Бугом, на півдні — Дністром. Кордон між Галицькою землею та Угорщиною становили Карпати.

Обидві землі, Галицька й Волинська, склалися досить пізно, протягом XII ст. Тому були вагомі причини. В часи існування централізованої монархії на Русі вони лишалися на периферії її політичного та економічного життя. Волинь, наприклад, була доменом київських великих князів. Становище змінилося, коли влада Києва на місцях послабшала і там піднеслася земельна аристократія, що воліла сама порядкувати у своїх землях. Особливо яскраво це видно на прикладі Галицького князівства.

Політична історія Волині й Галичини відома історикам до середини XII ст. у найзагальніших рисах. Причиною тому є гранична скупість звісток «Повісті временних літ» та інших літописців про землі. Напевне, ці володіння просто не цікавили книжників, котрі зосередили увагу на житті стольного града Києва й високих справах державної та міжнародної політики. З літопису Нестора відомо, що Володимир Святославич посадив у кінці X ст. сина Всеволода у Володимирі-Волинському. Так само Ярослав Мудрий тримав у Володимирі своїх синів Святослава, а потім Ігоря.

Однак кончина Ярослава, що змінила характер влади на Русі (як пам'ятає читач, утворився тріумвірат його синів Ізяслава, Святослава й Всеволода), збурила доти спокійне життя Волинської землі. Старший син померлого Ізяслав близько 1060 р. приєднав Волинь до своїх володінь, не бажаючи мати там осібного князя, хай і залежного від себе. По загибелі Ізяслава в міжусобній боротьбі 1078 р. молодший брат Всеволод, що замістив його в Києві, також вважав Волинь сімейним володінням.

Проте онук Ярослава Мудрого Давид, син Ігоря (котрому, згідно заповіту Ярослава, дістався Володимир разом з Волинською землею), дивився на Волинь як на спадкове своє володіння. Він усе життя боровся за володимирський князівський стіл, не зупинившись перед убивствами конкурентів і осліпленням теребовльського (в Галицькій землі) князя Василька Ростиславича, чим викликав загальний осуд у суспільстві. На князівському з'їзді у Витичеві 1100 р. у Давида відібрали Володимир-Волинський, давши взамін захолусні міста у Східній Волині, поближче до Києва. В одному з них, Дорогобужі, бунтівний князь 1112 р. закінчив свої дні. А Волинська земля надовго опинилася в руках тих князів династії Рюриковичів, що посідали великокнязівський київський престол: Святополка Ізяславича, далі Володимира Мономаха та його наступників, зокрема Мстислава Ізяславича, батька одного з героїв наших нарисів Романа.

Галицька земля є досить пізнім суспільно-територіальним утворенням. Сам Галич — головне місто, навколо якого та земля і склалася, неначе несподівано виринає на сторінках літописів лише під 1140 р. Справа у тому, що Галицька земля утворилася на фундаменті двох старших від неї земель: Перемишльської на південному заході й Теребовльської на сході її майбутньої території. Образно кажучи, середина між тими давніми землями до часу залишалася мало «окняженою», що й перешкоджало їх злиттю. У Перемишлі й Теребовлі сиділи осібні князі, кожний з яких не збирався об'єднуватися з іншим.

Та ось протягом 20—40-х рр. XII ст. праправнук Ярослава Мудрого Володимирко Володаревич, котрий по смерті батька успадкував Перемишль із землею, поступово заволодів і Теребовлем і Галичем, який, слід гадати, виник наприкінці XI — початку XII ст. Нове князівство, що з 40-х рр. XII ст. одержує в літописах назву Галицького, стрімко підноситься і одразу посідає важливе місце на політичній мапі Давньої Русі, що тільки-но вступала в добу феодальної роздробленості. На території Галицького князівства до середини 40-х рр. залишався єдиний острівець незалежності — маленьке Звенигородське князівство, де сидів племінник Володимирка Іван Ростиславич. Сутичка між могутнім сюзереном і непокірним васалом — саме таким малює Івана літопис — була неминучою.

На початку 1145 р., як оповідає Київський літопис XII ст., князь Володимирко виїхав з Галича «на лови» (полювання) до Тисмениці. Одразу «галичани послали по Івана Ростиславича до Звенигорода і ввели його до себе в Галич». Таким чином, Іван не став чекати, коли Володимирко нападе на нього, а зробив випереджаючий хід. Однак утриматися в Галичі Ростиславичу не пощастило. Володимирко з дружиною обложив його у місті. Облога тривала три тижні. Іван неодноразово здійснював сміливі вилазки, під час яких, згадує літописець, «багато падало (людей) з обох сторін». Наприкінці третього тижня він з дружиною зумів вирватися з оточеного Галича й утік на Дунай — у місця, де збиралася тогочасна давньоруська вольниця, так звані бродники. Звідтіля перебрався до ворога Володимирка, київського князя Всеволода Ольговича.

Наступні двадцять років свого життя Іван Ростиславич проведе у становищі вигнанця — князя-ізгоя, як говорили тоді. Він служитиме, й за чималі гроші, різним давньоруським князям, посидить у в'язниці в Суздалі у Юрія Долгорукого, а потім очолить дунайську вольницю в боротьбі

проти сина Володимирка Ярослава, домагаючись галицького престола. Іван загине від руки підісланого Ярославом убивці 1162 р. у далекому візантійському м. Фессалоніки, куди занесла його доля.

Ми приділили увагу бунтівному князеві Івану Ростиславичу ще й тому, що з цим ім'ям пов'язана славна сторінка історичного минулого нашого народу — військова діяльність бродників і берладників, у яких дехто з вчених вбачає давньоруських попередників козацтва. Люди, які випадали з суспільства, існували завжди. Причини тому були різні: небажання миритися з соціальною несправедливістю, служити тим, кого вони вважали не гідними того, намір пошукати щастя в далеких світах, прагнення поміритися силою з ворогом тощо. Писемні та археологічні джерела переконують у тому, що місцем проживання давньоруської вольниці в XII—XIII ст. було пониззя Дунаю — взагалі-то небезпечне для життя, оскільки там починаючи з VI ст. майже безперервно перебували орди кочовиків: гуннів, аварів, болгар, угрів, печенігів, торків, половців. Тому вижити в умовах безперервних ворожих вторгнень могли сильні й войовничі люди.

Населення давньоруських міст Подунав'я, які утворилися там у IX—X ст., завжди було незалежним від київських і будь-яких інших князів узагалі, в тому числі й галицьких. «Повість временних літ» під 1116 р. повідомляє, що Володимир Мономах прагнув поширити владу Києва на подунайські, певно, населені русичами міста. Та спроба могутнього володаря не мала успіху. Тому до пониззя Дунаю поступово переселялися волелюбні люди з різних земель і князівств Київської Русі, про що маємо свідоцтва візантійських істориків XI ст. Михаїла Аталіата й Анни Комніної.

Зміна одних кочовиків іншими у причорноморських степах не обминула й Подунав'я. У другій половині XI ст. половці витиснули печенігів з межиріччя Дунаю й Дністра. Русичі, що жили там, скупчуються в порізаному дрібними протоками пониззі Дунаю, в містах, що стояли здебільшого на численних відгалуженнях великої ріки. Наші літописи та іноземні джерела сповіщають, що половецькі орди постійно спустошували ті землі. Однак давньоруська людність Подунав'я зуміла вижити в умовах безперервних вторгнень кочовиків. Там помалу склалося войовниче населення, яке руські та зарубіжні пам'ятки писемності називають бродниками.

Термін «бродник» походить швидше за все від іменника «брід» й утвореного від нього дієслова «бродити». Французький мовознавець-славіст Е. Лозован довів, що суфікс -ник у цьому слові означає професію, а не місце проживання. Він встановив, що з XI ст. у ряді західноєвропейських мов з'являються поняття, тотожні давньоруському «бродник» і завжди з тотожним значенням: той, що долає броди, або керманич поромів, човнів та ін.

Виходить, що бродники жили на річках, які були шляхами торгівлі й воєнних походів. Такі річки були небезпечними для човнів, бо мали перешкоди: пороги, мілини, бистрини тощо. Тому купці й інші переїжджі потребували допомоги місцевих жителів, що правили їм за лоцманів, були знавцями небезпечних місць на воді.

Щоправда, визначення бродників як людей, котрі мали мирну професію лоцманів, неначе суперечить повідомленням джерел, що описують їх войовничими. Думаємо, повне небезпек життя в Подунав'ї змусило місцеве населення будувати захисні укріплення, зводити фортеці й опановувати навички для війни. З часом серед бродників утворились постійні, а потім і професійні військові загони, що були здатні захистити свою землю й навіть виступати в ролі найманої сили. Наприклад, Никонівський літопис під 1146 р. сповіщає, що на допомогу чернігівському князеві Святославу проти київського — Ізяслава прийшло 14 000 бродників. Навіть якщо це число й перебільшене, все одно доводиться визнати, що бродники являли собою чималу силу. У переліку учасників однієї з найбільших битв на Русі XIII ст.— Липицькій 1216 р. між новгородським і володимиро-суздальським князями — бродники називаються поряд з великими військовими контингентами муромців і городчан.

Хоча джерела, в основному, обмежують землю бродників нижнім Подунав'ям, є підстави вважати, що вони жили на більш широкому просторі — в межиріччі Дністра й Дунаю. Вітчизняні джерела знають бродників і під ім'ям берладників. Розповіді літописів про берладську вольницю дозволяють, здається, зрозуміти мотиви, якими керувалося багато людей, котрі йшли жити до пониззя Дунаю.

Першим берладником у літописах виступає вже знайомий читачеві Іван Ростиславич. Після того як він вибрався з оточеного Володимирком Галича й подався на Дунай, до нього міцно пристало прізвисько «Берладник». Історики один час були переконані, що той Іван дійсно княжив у невеликому місті Берладі, що стоїть на однойменній річці,

яка впадає до притоки Дунаю Серета. Але потім з'ясувалось, що грамота «Іванка Ростиславича, від столу Галицького князя Берладського» є документом надзвичайно сумнівним, найшвидше — фальсифікатом. Це було доведено лінгвістами ще в кінці минулого століття.

Іван Ростиславич просто не міг княжити в Берладі. Обидва рази, 1145 і 1158 рр., він з'являється в межиріччі Дністра й Дунаю лише на мить. Для того щоб утвердитися серед волелюбних людей того краю, завоювати авторитет, потрібен був час, і немалий, а також велика збройна сила. Адже Берладь та інші міста Подунав'я ніколи не підкорялися жодному руському князеві, там ніколи не існувало князівської влади. Й це добре знали на Русі.

Серед панівних верств Давньоруської держави Берладь вважалася місцем, де скупчувався всілякий «темний люд», вигнанці з феодального суспільства. На це вказують слова могутнього володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського, що їх він презирливо кинув залежному від нього князю Давиду Ростиславичу, виганяючи зі свого князівства: «А ти піди до Берладі, а в Руській землі не велю тобі бути». Для князя Андрія та інших можновладців Берладь і взагалі межиріччя Дністра й Дунаю були символом беззаконня і «воровства» (розбійництва). Напевне, тому літописці, слухняні виразники станових інтересів князів і бояр, прозвали Івана «Берладником», що в їхньому розумінні означало: голодранець, волоцюга й розбійник. Іван не сидів у Берладі, як би годилося тамтешньому князеві, а все життя ходив від одного князя до іншого, служачи їм з бойовою дружиною.

1158 р. він вступив у двобій з самим Ярославом галицьким, спираючись на великі загони берладників. Як відзначив київський літописець, «Іван же став у містах Подунайських, і прийшло до нього половців багато, і берладників у нього скупчилося 6000». Наведені слова свідчать про місцеве, дунайське походження тих берладників. 1159 р. берладники Івана оволоділи київським торговим портом Олешшям на Дніпрі, але не змогли втриматися там. Можна припустити, що слово «берладники» було назвою тих бродників, котрі пішли за Іваном Ростиславичем. Напевне, тому згадки про берладників зникають з літописів по смерті того князя-ізгоя.

Іванові Ростиславичу не вдалося скинути Ярослава з галицького стола. Той просидів на ньому чверть століття, ставши одним з найсильніших і найбільш поважаних у давньоруському суспільстві володарів. Про нього з ша-

ною пишуть Київський та інші літописи, його залічив до числа головних руських князів невідомий науці співець «Слова про Ігорів похід»:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай радячи.
Грози твої по землях течуть,
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.

(Переклад М. Рильського.)

Творець «Слова» змальовує могутнього володаря, що повелівав Києвом і «замкнув на замок» свої рубежі від Угорщини та Візантії. В наведених рядках є перебільшення дійсної ролі Ярослава на Русі, природні для художнього твору піднесено-романтичного стилю. Втім Ярослав, хоча й не «одчиняв браму Києву», та все ж тримався з київським великим князем як рівний і зумів провадити незалежну від нього політику. Його дружини відбили наступ київських полків. Та й рубежі Галицького князівства ніколи не сягали Дунаю, де жила, як відзначалося, незалежна бродницька вольниця. Так що галицькі землі не сусідили з візантійськими.

Але такою вже буває внутрішня, а не буквальна правда великих творів літератури,— а «Слово про Ігорів похід», без сумніву, до них належить! — що вони, не будучи точними в деталях, вірно відбивають суть справи. Ярослав, прозваний у «Слові» за мудрість Осмомислом, проводив умілу й корисну для Галицького князівства політику стосовно традиційного партнера давньоруських володарів у дипломатії та економіці — Візантійської імперії.

У 60-х рр. він уклав угоду з Угорщиною, спрямовану проти Візантії, й підтримав суперника імператора Мануїла I Андроніка Комніна. Київський літописець зазначив, що 1164 р. «прибіг з Царгорода царів брат кюр (член імператорської родини.— *Авт.)* Андронік до Ярослава в Галич, і прийняв його Ярослав з великою любов'ю». Галицький князь став другом вигнанця, ввів його навіть до своєї ради, дав йому «кілька міст на втіху». Мануїлові I довелося миритися з родичем і прислати за ним до Галича

посольство. Показово, що коли через двадцять років Андронік, котрий на той час був візантійським імператором, потрапив під загрозу скинення з престолу, він знову спрямував свій погляд до Ярослава. Але втеча не вдалася.

Здавна у вчених викликали інтерес загадкові слова з наведеного уривку «Слова про Ігорів похід»: «стріляєш... на султанів у далеких землях». Адже відомо, що Ярослав ніколи не залишав свого князівства. Ще в 40-х рр. минулого століття російський філолог Д. Дубенський запропонував таке пояснення таємничих слів поеми. Близько 1185 р. германський імператор Фрідріх Барбаросса готувався до хрестового походу в Палестину. Не виключено, що галицькі воїни разом з уграми могли взяти участь у поході чи, принаймні, збиралися це зробити. Така думка видається слушною, бо взаємини Галицької Русі з Угорщиною та Германією в той час були тісними. Коли син Ярослава Володимир по смерті батька (1187 р.) був скинутий з престолу боярами, Фрідріх Барбаросса сприяв його поверненню на батьківський князівський стіл. Угорський король також втрутився в конфлікт. Володимиру Ярославичу пощастило досидіти в Галичі до самої смерті, незважаючи на намагання сусіди, волинського князя Романа Мстиславича, скинути його з престолу.

На відміну від галицької, волинська історія другої половини XII ст. виглядає зовсім блідою. У ній ми не зустрінемо ні шаленої боротьби за владу, ні суперництва з Києвом, ні взаємин з Візантією, ні, тим більше, причетності до хрестового походу. Волинь, як і раніше, перебувала в сфері впливу великих князів київських. З 1170 р. у Володимирі-Волинському княжив Роман Мстиславич, одержавши його у спадок від батька, Мстислава Ізяславича. Аж до смерті Ярослава галицького волинський князь перебував у глибокій тіні свого могутнього й уславленого сусіди. Роман був не тільки сміливим полководцем, а й розважливим політиком. Він розумів, що його нечисленній дружині не встояти перед військом Ярослава, яке не раз давало одкоша силам самого київського князя. Тому, коли 1184 р. Ярославів син Володимир був вигнаний батьком з Галича і прийшов просити притулку в Романа, той не прийняв його. Як безсторонньо зауважив київський літописець, «Роман боявся його батька (Ярослава.— *Авт.*) і не дав йому в себе спочити».

Та помалу Роман підносить силу й загальноруський авторитет свого невеликого князівства. Він бере шлюб з дочкою київського великого князя Рюрика Ростиславича

й при підтримці тестя починає відігравати дедалі помітнішу роль у політичному житті Руської землі. Та й сам він не був обділений талантами державного діяча і воєначальника — поєднання, як на той повний небезпек період, нечасте.

1187 р., невдовзі по смерті Ярослава, Роман робить спробу заволодіти галицьким престолом. Вона не вдалася. Син Ярослава Володимир спершу з іноземною допомогою повернувся до Галича, а потім, визнавши себе васалом володимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо, втримався на галицькому княжінні. Зваживши шанси, Роман вирішив на якийсь час зосередитись на політичному житті в Києві й навколо Києва. Він одержує від тестя невеликі володіння в Київській землі й помалу набирає сил і полководницького вміння. Гадаємо, що з цих володінь князь здійснив перший переможний похід проти грізних ворогів Русі — половецьких ханів у 1197 чи 1198 р.

Угорський король Андрій був обраний Романом на союзника у прийдешній боротьбі за Галич. Роман не забув, що саме угорське військо перешкодило йому стати тамтешнім князем 1187 р., після втечі Володимира Ярославича до Германії. Вже давно Угорщина була головним союзником галицьких князів у змаганнях за першість на Русі. Тому Роман вирішив спертись на Андрія в суперництві з Володимиром галицьким і укласти союзну угоду з угорським королем. Те ж саме він вчинив із Польщею. Шлях на Галич Роман забезпечив собі, отже, суто дипломатичними заходами.

Та у розпалі готувань до вирішального наступу проти Володимира Ярославича галицький князь несподівано помер. 1199 р., закликаний галичанами, Роман стає їх князем і об'єднує Галицьку й Волинську землі під своєю рукою. Так було створене Галицько-Волинське велике князівство, що одразу починає відігравати одну з перших ролей у політичному житті Давньої Русі. Роман зробив столицею нового князівства Галич і перевів туди свій двір. Коротке, наповнене шумом походів і брязкотом битв, його князювання в Галичі вирішило кілька важливих завдань: він здолав боярську опозицію, що обмежувала дії його попередників, навіть Ярослава Осмомисла; зміцнив західні кордони великого князівства; розгромив половців, чим зробив важливий внесок до загальноруської боротьби проти кочовницького степу. Нарешті, зав'язав рівноправні й дружні взаємини з Візантійською та Германською імперіями.

Разом з тим втручання до справ великої європейської політики коштувало Романові життя: 1205 р. він загинув біля польського міста Завихоста під час походу проти князя Лєшка Краківського. Середньовічний польський історик Ян Длугош (XV ст.) був переконаний, що Роман прагнув завоювати Люблінську землю. По своїй передчасній кончині він залишив славу великого полководця й політика та двох малолітніх синів: чотирирічного Данила та дворічного Василька. Від їхнього імені в князівстві почала правити вдова Романа Анна — розумна, мужня і владна жінка, котра спиралася на волинське боярство, приведене Романом з Володимира до Галича, й на віддану чоловікові рицарську дружину. Та відразу княгиня наштовхнулася на шалений опір великої земельної аристократії Галицької землі.

Романові Мстиславичу здавалось, напевне, що він зламав спротив боярства Галича й Галицької землі. Дійсно, як повідомляють тогочасні польські хроністи, зокрема Кадлубек, князь винищив багато боярських родів, що не бажали коритись його владі. Але й тими жорстокими, просто драконівськими заходами йому не пощастило викоренити боярську опозицію. Одні сховались у своїх маєтках чи втекли в гори, інші емігрували до Угорщини й дунайського Пониззя. І коли Романа не стало, боярські олігархи повернулись додому з вигнання або вийшли із схронів, щоб розпочати боротьбу проти Романового «племені» — дружини й малолітніх спадкоємців.

Галицьке боярство являло собою історичний феномен, якого не знали інші князівства й землі Південної Русі. Хіба що бояри Новгорода Великого, які майже щорічно виганяли свого князя й брали іншого, могли помірятися з галицьким свавільністю, пихою й безмежним властолюбством. Історикам невідомий початковий етап становлення економічної й політичної сили бояр Галицького князівства. Подібно до його стольного града Галича, бояри якось несподівано з'являються на сторінках літописів та польських хронік. І з'являються вони вже сильними й пихатими.

Перший відомий нам з джерел галицький князь Володимирко Володаревич ще сяк-так ладив з боярами. Але вже його наступникові Ярославу бояри відразу ж заявили, що князь повинен їх «годувати й любити», як це робив його батько. Бояри порядкували в князівстві, безцеремонно втручалися в стосунки князя з іншими володарями Русі й зарубіжними князями й королями. Вони тримали під суворим контролем навіть особисте життя Ярослава, приму-

шуючи його жити з нелюбою дружиною. Щоб «заохотити» його до того, бояри ув'язнили на час свого пана й спалили на вогнищі коханку князя Анастасію, з якою його єднало давнє й глибоке почуття. Одним словом, боярські олігархи, і тільки вони, були справжніми господарями Галицького князівства до Романа. Мудрий і сильний духом Роман Мстиславич збирався позбавитися боярської сваволі, та не встиг довести справу до кінця. І от по його загибелі бояри прагнуть до реваншу.

У княгині Анни не було ні сили, ні досвіду, щоб починати нову війну за збереження єдності Галицько-Волинського великого князівства. Хоча державні права Романової вдови були визнані угорським королем Андрієм і польським князем Лешком, реальної допомоги княгиня від них не мала. Бояри прагнули будь-що позбутись владної Анни. Побоюючись за життя малих дітей, вона добровільно залишає Галич і перебирається до вотчини чоловіка — Володимира-Волинського. А до Галицької землі бояри закликають сіверських князів Ігоревичів: Володимира, Романа, Святослава й Ростислава. Вони були синами прославленого в «Слові про Ігорів похід» Ігоря Святославича, але виявилися не гідними свого мужнього й чесного батька. Галицькі олігархи, звичайно, умисне закликали князів з далекої Сіверської землі, бо ті не мали коренів і володінь у Галицькому князівстві й повинні були потрапити в залежність від них.

Не встигла Анна опинитися у Володимирі на Волині, як під'южувані боярами Ігоровичі починають її переслідувати. Галицький літописець занотував: «Володимир (Ігорович.— *Авт.)* хотів викоренити Романів рід, і йому допомагали безбожні галичани», тобто великі бояри. Новоспечений галицький князь прислав до міста Володимира якогось попа з вимогою: віддайте мені Романовичів, тобто Данила з Васильком, і прийміть у князі мого брата Святослава, інакше зруйную місто. Більшість жителів волинської столиці з обуренням відкинула брутальну пропозицію старшого Ігоревича, але Анна все ж таки вирішила тікати з міста. Певно, й серед волинського боярства існувала ворожа Романовичам партія.

Галицький літописець, мабуть, свідомо драматизуючи і без того драматичні події, описує їх у манері авантюрного рицарського роману, які так полюбляли читати освічені люди середньовіччя: «Вона (княгиня Анна.— *Авт.)* порадилася з Мирославом (ближнім боярином.— *Авт.)* і з дядьком (вихователем княжичів.— *Авт.)* і вночі втекла до

ляхів (Польщі.— *Авт.*). Дядько взяв Данила поперед себе й вийшов з міста, а піп Юрій (ймовірно, духівник княгині.— *Авт.*) з годувальницею, узявши Василька, вийшли через пролом у стіні». Так почалася багаторічна одіссея блукань малих синів Романа та їхньої матері по чужих світах. А в Галицькій землі й на Волині вокняжилися захланні й грубі сини Ігоря Святославича. Це сталося восени 1206 р.

Малого, чотирирічного Данила відіслали до Угорщини, а сама Анна з дворічним Васильком опинилася при краківському дворі Лешка, де її, за словами галицького книжника, «з великою честю» прийняв польський князь. Однак той прийом був нещирим. Бо між Польщею та Угорщиною було укладено договір, що передбачав поступове заволодіння ними Галицько-Волинською Руссю. Ще довгий час спадкоємці Романа Данило й Василько будуть чужими у батьківському князівстві, де порядкуватимуть то прийшлі здалеку князі-маріонетки, то угорські принци, то навіть місцеві бояри.

Боярство Галицької землі мирилося лише з тими князями, що були покірними його волі. Нащадки ж новгород-сіверського князя, як швидко з'ясувалось, збиралися правити самі, без боярської указки. Ось чому незабаром по закликанні до Галицько-Волинського князівства Ігоревичів між ними й феодальною аристократією почалися суперечки, що переросли у шалену ворожнечу. Бояри майстерно розпалювали незгоди між недалекими Ігоревичами: Володимиром, який княжив у Галичі, та його братом Романом, що сидів у Звенигороді. Незгодами між боярством та Ігоревичами скористався удільний князь міста Белза на Волині Олександр і захопив стольний град Володимир. Як тужливо зауважив галицький літописець, «великі чвари почалися в Руській землі».

Події політичного життя Галицько-Волинської Русі в перші два десятиліття XIII ст. змінювалися з калейдоскопічною швидкістю. Князі в Галичі та Володимирі довго не втримувалися, бо навіть найбільш поступливими серед них все одно залишалось невдоволене місцеве боярство. Близько 1210 р. Ігоревичі, котрим, мабуть, набридло потурати боярам й виконувати їхню волю, вирішили скинути обтяжливе ярмо. Вони схопили кількох голів великих боярських родів і стратили їх. Але проводирі феодальної опозиції втекли до Угорщини, вмовили короля дати їм військо й повернулися до Галицької землі. Вони на час, для годиться, посадили на престол законного претендента, десятирічного Данила Романовича, а самі викупили з угорського полону,

братів-Ігоревичів і прилюдно повісили їх на міській площі Галича! Цей єдиний у давньоруській історії випадок публічної розправи васалів над князями ще раз свідчить про неймовірну силу галицького боярства. Окрилене успіхом, воно одразу ж виганяє з Галича Данилову матір, а потім позбавляється й самого малого князя.

Здавалось, анархія боярської сваволі затопила Галицько-Волинську Русь. Не існувало центральної влади, підупали економіка й культура. Земля розпалася на кілька удільних князівств, всюди порядкували бояри, постійно ворогуючи, а то й воюючи один з одним. А нащадки Романа, Данило з Васильком, притулилися на шматочку Волині, та й то з невірної ласки угорського короля і польського князя. Здавалося, колесо історії зробило кілька обертів назад...

Одначе суспільний поступ не під силу спинити нікому, не те що бундючним і жадібним галицьким боярам. Поступово підростав і мужнів Данило, й суспільство, яке прагнуло сильної влади, помалу починає підтримувати його намагання повернути отчину. Юний ще князь зрозумів важливість підтримки з боку міського торгово-ремісничого населення, що особливо страждало від боярських насильств й було природним союзником Романовичам. Саме з городян Данило створив свою знамениту регулярну піхоту — «пешцев», з якою одержав усі славні перемоги.

Об'єднавчі зусилля Данила Романовича наштовхнулись на спротив не лише галицького боярства. За подіями у Галицько-Волинській Русі ревно й пильно стежили сусіди, польські та угорські феодали. Вони не раз чинили спроби заволодіти цією землею. Їхні дії приводили до анархії й безладдя, й хто тільки не сидів на галицькому столі! То угорські королевичі Коломан і Андрій, то новгородський князь Мстислав, то навіть боярин Володислав. Вступивши у боротьбу за великокнязівський престол Галицько-Волинської Русі 10-річним хлопчиком, пройшовши через муки й випробування, Данило урочисто в'їхав до стольного града землі зрілим 37-річним мужем. Прихильний до нього галицький літописець відгукнувся на знаменну подію словами: «Данило же увійшов до града свого, і прийняв стіл батька свого, й на знак перемоги поставив на Німецьких воротах * свого прапора». Те сталося 1238 р.

---

* Тими ворітьми їхали на захід, до «німецької», тобто до закордонної сторони.

Але радість князя від перемоги над феодальною опозицією, від перемоги над Угорщиною й об'єднання Галицької та Волинської земель затьмарювалась гіркотою подій, що розгорталися на північному сході Давньої Русі. Восени 1237 р. незліченні орди монгольського хана Батия вдарили на Рязанське і Володимиро-Суздальське князівства. Сучасні історики по-різному обчислюють чисельність монголо-татарського війська — від 150 до 500 тис. У будь-якому разі то була величезна сила. Вчені підрахували, що якби навіть руські князі змогли об'єднати всі свої дружини й загони підвладних їм бояр, то навряд чи зібрали б більше 60 тис. бійців. Жорстокі завойовники в грудні 1237 р. штурмом здобули й знищили Рязань, а на початку наступного року — Ростов, Переяславль-Заліський, Ярославль, Володимир-на-Клязьмі. Всюди, де пройшла дика монголо-татарська орда, залишалися гори трупів, розграбовані, а то й спалені дощенту міста й села, витолочені посіви й луки.

Князь Данило, тільки-но утвердившись у Галичі, докладав зусиль, аби збити антимонгольську коаліцію. Він ставить під контроль Київ, садовить там свого найкращого, випробуваного у боях воєводу Дмитра, а сам їде на Захід піднімати тамтешніх володарів і рицарство на війну проти страшного не лише для Русі, а й усієї тогочасної Європи ворога. Його зусилля й надії виявилися марними. Угорський король з польським князем злякалися Батия й відмовилися допомогти Данилові. Вони принишкли в своїх державах, сподіваючись, що монгольська гроза пройде стороною.

А тим часом полчища Батия 1239 р. здобули Переяслав Південний і Чернігів, а в листопаді 1240 р. наблизились до Києва. Хтось у другій половині XIII ст. вписав до Галицького літопису повість про Батиєву навалу на Південну Русь. Вона зберегла емоційно-схвильований опис облоги й штурму ворогом стольного града Русі: «Прийшов Батий до Києва з великою силою, дуже багато в нього було людей. І обложив град, і обступила його татарська сила, і град потрапив у сильну осаду». У дещо гіперболізованих образах автор повісті чудово передає грізну атмосферу облоги: «І нічого не було чути від гамору, скрипіння його (війська Батия.— *Авт.*) возів, ревіння безлічі верблюдів та іржання табунів його коней. І переповнилась Руська земля ратними людьми».

Після двотижневого штурму Київ було здобуто ворогом і розграбовано. Десятки тисяч людей загинули, відбиваючи натиск монголо-татарського війська, безліч була потім

страчена розлюченими впертим опором завойовниками. Не так давно у Києві археологи розкопали страхітливі свідоцтва тих жахливих днів: рови, заповнені кістками загиблих руських людей. Багато з них несуть на собі сліди катувань.

Коли Батий захопив Київ, перед його полчищами відкрився шлях на західні руські землі. Протягом зими — весни 1241 р. вони заволоділи Галицько-Волинською Руссю. Як і всюди, найгірше випало міському населенню, значна частина якого була винищена ворогом, а ремісники, молоді й дужі люди були захоплені в полон. Після завоювання Русі орди Батия, мов цунамі, ринули в Центральну Європу. Розділившись на дві армії, вони сплюндрували Угорщину й Польщу, Хорватію, Трансільванію, частину Сербії й Болгарії. Навесні 1242 р. загарбники повернулись у приволзькі степи, де поблизу гирла Волги заснували столицю своєї держави — Сарай. Джерела звуть ту розбійницьку державу Золотою Ордою або просто Ордою.

У Давній Русі встановилося тяжке, принизливе й виснажливе іго ординських ханів. Вони обклали завойовані землі такою даниною, сплата якої мало що залишала селянам і міщанам для власного життя. Час від часу монгольські хани влаштовували каральні експедиції проти тих чи інших князівств, винищуючи тисячі людей і дощенту грабуючи міста й села. Шляхом терору вони перешкоджали зародженню визвольних рухів. Ординські політики пильно стежили за внутрішнім життям Русі, нацьковували одних князів на інших, перешкоджали посиленню найбільш здібних серед них. Не обминули вони недоброзичливою увагою й Данила Романовича, що одразу ж по поверненні з закордону заходився відбудовувати зруйновані міста й села, допомагати городянам і селянам відновлювати господарство.

Навала монголо-татарських орд підірвала єдність Галицько-Волинського князівства, тільки-но здобуту Данилом, послабила великокнязівську владу. Коли Данило повернувся додому, він знову наштовхнувся на опір боярських олігархів. Бояри, що 1238 р. плазували в ногах князя, коли він урочисто сів на батьківський престол, тепер вдаються до не раз випробуваного ними прийому: закликають у князі Ростислава, сина давнього ворога Данила, чернігівського володаря Михайла Всеволодича. Батько з сином, які рятувалися під час монголо-татарської навали на Чернігівську землю в Галичі, забувши про зроблене їм добро, радо пристають на боярську пропозицію. Кілька років іде

важка війна між Данилом і чернігівськими князями, аж поки в серпні 1245 р. старший Романович не завдав Ростиславу й приведеним ним уграм і полякам рішучої поразки біля галицького міста Ярослава. Так було відновлено владу Данила в Галицько-Волинській Русі, державну єдність великого князівства.

Здавалось, перемога під Ярославом дозволяла Данилові зосередитися на головній справі його життя — створенні антимонгольського союзу руських князів. Однак у ординській столиці Сараї вже кілька років придивлялися до дипломатичної діяльності галицько-волинського князя на Русі та за її межами. Не встиг ще Данило зняти бойовий обладунок після повернення з поля Ярославської битви, як Батий прислав посла до нього з категоричною вимогою: «Дай Галич!» Принаймні так передає його слова галицький книжник. Вони означали, що ординський хан вимагає від Данила повної покори і прийняття татарського намісника-баскака. У тих двох коротких словах душителя Русі ховався ще більш грізний сенс: загроза відібрання Галицького князівства у Данила й посадження туди ханом іншого, більш покірного князя.

Галицький літописець, що створив докладний життєпис Данила, з сумом відзначив: «Той (Данило.— *Авт.*) зажурився, що не встиг зміцнити землі своєї фортецями, подумав разом з братом своїм і поїхав до Батия, мовлячи: «Не віддам половини отчини моеї, але поїду до Батия сам!» Повна небезпек і приниження подорож до Сарая завершилася дипломатичним і політичним успіхом князя: він зумів здобути прихильність Батия — тому подобались незалежні й розумні люди — і одержав «ярлик» на галицький престол. За словами літописця, Батий «доручив йому землю його». Схиливши горду голову перед ординським повелителем, Данило Романович зумів зберегти Галицько-Волинське князівство й виграти час, необхідний для зведення укріплених міст і фортець, а також створення коаліції руських і зарубіжних правителів з метою скинення монголо-татарського ярма.

Тепер Данило міг нарешті зосередитись на забезпеченні свого тилу в разі збройного конфлікту з татарами. Він уклав союз з угорським королем, котрий радо погодився видати за його сина Лева дочку Констанцію, порозумівся з польськими князями, які добровільно поступилися на його користь Люблінською землею, аби тільки він дружньо ставився до них і допомагав у разі ворожого нападу. Навіть з войовничим Литовським князівством, правителі яко-

го щомиті були готові напасти на кого завгодно, Данило зумів укласти мирну угоду.

У другій половині 40-х рр. у Галицько-Волинському князівстві посилено будуються замки, укріплюються старі міста й зводяться, з урахуванням новітніх досягнень фортифікації, нові. Данило енергійно готується до відсічі загарбникам. У 1252 р. він розпочав війну з татарським воєначальником Куремсою, орда якого стояла у Південній Русі. Значення тієї війни було надзвичайно великим. Доти руські князі, розгромлені Батиєм у 1237—1241 рр., не зважувалися у відкритому бою протистояти татаро-монголам — на тогочасній Русі ординці вважалися непереможними. Тому перед Данилом і його воїнами, окрім військового, стояв і психологічний бар'єр: подолати страх перед ворогом, який переважав русичів кількісно й був добре організований і навчений.

Протягом 50-х рр. Данило Романович неодноразово воював з татарами і постійно одержував над ними перемоги. Галицький книжник з гордістю записав у своєму літописі: «Данило мав рать з Куремсою й ніколи не боявся Куремси, ніякого зла не міг йому заподіяти Куремса». Ординська влада на Південній Русі загрозливо захиталася. Тому 1258 р. у Сараї вирішили приборкати непокірного князя. Проти нього послали величезну орду найдосвідченішого татарського полководця Бурундая. Данило не зміг вчинити йому опір й змирився з необхідністю визнати залежність від Орди. І все ж таки економічна і військова міць Галицько-Волинського князівства була збережена.

Данило Галицький був, поза будь-яким сумнівом, найбільш видатною постаттю історії Південно-Західної Русі XIII ст. Та поряд з ним діяли інші визначні особи: його молодший брат і співправитель Василько, на якого Данило міг покластися у найважливіших справах, ближні бояри: дипломат і воєвода Мирослав, полководець Андрій, печатник (канцлер), а потім митрополит Кирило та ін. Перші 18 років життя поруч з Данилом була мати Анна, яка навчила хлопчика керувати державою й бути вірним справі свого батька, великого князя Романа Мстиславича, що докладав зусиль до об'єднання Галицької й Волинської земель і Давньої Русі в цілому.

По смерті Данила 1264 р. єдність Галицько-Волинського князівства була втрачена. Його брат Василько не зміг, а може, й не збирався заступити брата у відповідальній справі керівництва державою. Він тримав лише частину Волині і формально вважався у родині «отцем й господи-

ном», хоча відтоді великого князя не стало. Галицько-Волинська Русь була розділена між синами Данила: Лев сів у західній частині, володіючи Львовом і Перемишлем, Мстиславу дісталась Східна Волинь з Луцьком, а Шварно отаборився в Галичі, маючи на додаток ще й Чорну Русь і Забужжя на півночі Волині.

Коли 1269 р. у Володимирі помер Василько Романович, а в Галичі — Шварно Данилович, основну частину Галицько-Волинської Русі поставив під свою владу Лев Данилович. Однак йому було далеко до державної мудрості й розважливості батька. Не мав Лев ані крихти дипломатичного хисту Данила Романовича. Тому постійно воював з сусідами, найперше з Польщею, з якою його батько жив у приязні. Головне ж — Лев змирився з пануванням Золотої Орди й не помишляв боротися з нею. Навпаки, він прагнув використовувати татарських воєначальників у війнах проти Польщі. Але й це у нього виходило погано.

Лише частина Волині із стольним містом Володимиром дісталася в спадок синові Василька Володимирові. Він належав до найбільш привабливих постатей історії Галицько-Волинської Русі другої половини XIII ст. Володимир Василькович не замахувався на справи європейської політики, а мирно й розумно правив у своєму невеликому князівстві. Протегував землеробству й ремеслам, турбувався про те, щоб феодали не кривдили трудовий люд. Волинський літописець з шанобливим подивом записав про свого князя: «Почав княжити на батьковому місці (Василька Романовича.— *Авт.*) син його Володимир, що світився правдолюбством до всієї своєї братії й до простих людей». У князювання Володимира будувалися міста й фортеці, розвивалося господарство, особливо піднеслися мистецтво й література. Сам князь власноручно переписував книжки, наче наслідуючи свого пращура Ярослава Мудрого.

Та кращі часи Галицько-Волинської Русі залишились позаду. Могутньому великому князівству Романа й Данила не судилося воскреснути. Ніщо в історії, як і в житті, не повторюється. Чвари поміж нащадками Романовичів, боярська опозиція, проводирі якої знову підняли голови по смерті Данила, наростання процесів феодальної роздробленості, що об'єктивно були неминучим супутником суспільно-економічного поступу в той час,— все це призвело до того, що в середині XIV ст. Галицько-Волинська Русь потрапила під владу Польського королівства й Великого князівства Литовського. Але пам'ять про могутню й прекрасну державу Романа і його нащадків збереглася в народі.

РОМАН ВЕЛИКИЙ

Він належав до числа найбільш уславлених героїв Давньої Русі. Полководець і рицар, державний діяч і дипломат, Роман Мстиславич в історії Давньої Русі стоїть поруч з такими видатними особистостями, як Володимир Святославич, Ярослав Мудрий і Володимир Мономах. Недарма, подібно до Володимира Святославича й Мономаха, Роман оспіваний не лише в літописах, а й у фольклорі. Зберігся навіть цикл билин, присвячених цьому князеві. Так само, як билини про Володимира Красне Сонечко, билини про Романа малюють його ідеальним князем, захисником своєї землі.

Роль, яку відігравав на Русі Роман Мстиславич, прозваний у народі Великим, чудово ілюструють слова звернення до нього співця «Слова про Ігорів похід»:

А ти, буй-Романе, і ти, Мстиславе *!
Мисль одважна
Покликає вам розум на діло.
Високо плаваєш ти, Романе,
В подвигах ратних,
Як той сокіл на вітрі ширяючи,
Птицю долаючи одвагою.
Маєте ви залізні нагрудники
Під шоломами латинськими.
Та й не одна країна гуннська,
Литва ще й ятвіги,
Деремела ** й половці
Списи свої покидали,
А голови преклонили
Під тими мечами булатними!

(Переклад М. Рильського.)

Цей дещо гіперболізований образ переможця багатьох країн і народів відбиває, хай у поетично-узагальненому вигляді, реальну постать давньоруського володаря, на долю якого випало чимало битв і походів, дипломатичних перетрактацій та міжнародних угод. Сухі й короткі часом свідоцтва вітчизняних літописів та іноземних хронік дозволяють історикам простежити життєвий шлях одного з видатних діячів Давньої Русі, принаймні значну його частину.

---

* Йдеться, мабуть, про Мстислава Удатного, тестя Романового сина Данила, що був у 1219—1228 рр. галицьким князем.

** Досі не розгадане вченими слово. Природно думати, що воно означає якийсь тюркський народ.

Вирушимо ж і ми сторінками джерел, почавши з першої згадки про нашого героя.

Роман був сином польської княжни Агнеси, дочки Болеслава, прозваного Кривоустим, і волинського, потім київського великого князя Мстислава Ізяславича, правнука Володимира Мономаха. Здається, він народився на початку 50-х рр. XII ст. Коли Мстислав на недовгий час став київським князем (1167—1169 рр.), виникла можливість для початку політичної кар'єри його юного сина. Під 1168 р. київський літописець скупо занотував: «Прислали новгородці до Мстислава, просячи сина у нього (в князі.— *Авт.)*, і той дав їм Романа».

Властолюбне й гоноровите боярство Новгорода Великого запросило на престол сина київського князя хіба що за традицією: з часів Володимира Святославича там сиділи старші нащадки загальноруських володарів. Та був, здається, в тому запрошенні й тверезий політичний розрахунок. Мстислав не вважався сильним князем, його влада на Русі оспорювалася іншими князями, йому було не до порядкування в Новгороді. Якщо такі розрахунки й існували, вони швидко справдилися.

Наступного року Мстислав Ізяславич втратив великокнязівський стіл і відступив до Володимира-Волинського, спадкового володіння нащадків Мономаха, звідкіля він ще якийсь час безуспішно намагався повернутись до Києва. Його спроби були марними, й це знало новгородське боярство. 1170 р. воно, як делікатно висловився новгородський літописець, «вказало шлях князеві Роману», тобто вигнало.

У тяжку годину втрати Новгорода юний князь отримав скорботну звістку про кончину батька у Володимирі. Він негайно прямує на Волинь і на довгі три десятиліття робиться волинським князем. Його життя у провінційному й тихому тоді Володимирі мало відоме історикам. Дрібний, по суті, удільний князь не привертав уваги літописців, що зосередили її на фігурах київського, суздальського, чернігівського, галицького та інших можновладців Русі. Тому історикам залишається з малою часткою ймовірності лише реконструювати обставини й перебіг Романового правління у Волинському князівстві. Зробимо це й ми.

Виходячи з дій Романа після того, як він став великим галицько-волинським князем, можна припустити, що він у роки нескінченного (як, певно, йому самому здавалось) волинського сидіння створив власну модель державного управління. Праправнук Мономаха з юних літ зрозумів, що корінь сильної князівської влади криється в незалежності

від земельної аристократії. Тому він послідовно обмежує сваволю бояр, придушує феодальну опозицію. Польський історик XV ст. Ян Длугош з якогось давньоруського джерела дізнався, що Роман приборкав духовного князя — володимирського єпископа, котрий чинив опір його централізаторським заходам.

Певна річ, подібно до інших князів, Роман опирався на бойову, віддану йому дружину. Але на відміну від інших володарів він дбав і про забезпечення своїм заходам більш широкої суспільної підтримки. Тому князь орієнтувався на середні й вищі верстви міського населення багатих волинських міст, насамперед стольного града Володимира. Це дозволило Романові зміцнити центральну владу в князівстві, піднести його економічну, а відтак — і військову міць.

Вже в другій половині 80-х рр. XII ст. волинський князь зміг розпочати боротьбу за об'єднання Волинської землі з Галицькою, зрозуміло, під власною рукою. Така його діяльність об'єктивно сприяла суспільному поступові, бо в розпалі феодальної роздробленості об'єднавча політика відповідала бажанням абсолютної більшості давньоруського суспільства, вимогам економічного, політичного й культурного його розвитку, головне ж — потребам захисту державних кордонів від зазіхань з боку західних сусідів та кочовиків Причорномор'я.

Лише на схилі XII ст., у 1199 р., Романові вдалося утвердитися в Галичі, який він оголосив стольним градом новоствореного Галицько-Волинського князівства. З тієї пори літописи й західні хроніки докладно розповідають про могутнього сюзерена одного з найбільших і найсильніших давньоруських князівств. Однак Романова слава переможця половецьких ханів бере початок ще в тій частині його життя, коли він був скромним волинським князем.

Вірні своїй звичці писати лише про сильних світу, в якому вони жили, літописці замовчали перший переможний похід Романа проти половецьких ханів. Дізнались вчені про нього з твору візантійського сучасника, знаменитого історика Нікіти Хоніата, а також із скупих звісток кількох західноєвропейських хроністів. Один з них патетично писав, що Роман здійснив низку походів у степ, чим «зупинив половецькі нашестя». Та звернемось до більш докладних розповідей Нікіти Хоніата.

1197 чи 1198 р. (точнішої дати візантійський історик не подав) половецькі хани вдерлися у дунайські землі Візантії, спустошили їх і наближалися вже до Константинополя. Столиця імперії опинилася під загрозою. Але раптом на

ворога з тилу вдарив руський князь Роман і завдав йому нищівної поразки. Половці в паніці кинулися тікати. Візантія була врятована.

Давньоруські літописи знають про два наступних походи Романа Мстиславича до Половецького степу, які він здійснив, уже будучи великим галицько-волинським князем,— у 1202-му й 1204 рр. Вони повідомляють, що 1202 р. половецькі орди як завжди несподівано вдерлися на Переяславщину й Південну Київщину. Певно, Роман заздалегідь довідався про майбутній напад кочовиків, тому що з дружиною й загонами підвладних йому бояр своєчасно перебрався ближче до південних рубежів Руської землі. Коли половці поверталися додому, Роман наздогнав їх за річкою Россю, розбив і відібрав награбоване й полонених. А лютої зими 1204 р. князь зібрав південноруських володарів і стрімко пішов до Половецького степу, розгромив військо ханів і повернувся додому із здобиччю та визволеними з полону руськими людьми. Галицький книжник у посмертній похвалі Романові, наслідуючи найліпші зразки середньовічного красного письменства, патетично вигукнув, що цей князь «кинувся був на поганих (язичників.— *Авт.*), мов лев, був сердитий, мов рись, і нищив їх, неначе крокодил, і переходив землю їх, мов орел, був хоробрий, неначе тур».

Історики гадають, що на схилі 90-х рр. XII ст. Роман втрутився у війну між Візантією й половцями на прохання її уряду. Напевне, між ним та імператором існувала союзницька угода. Справа не обмежилася одноразовою допомогою. Дружні взаємини тривали й далі. Про це свідчить посольство Романа до Візантії на чолі з Твердятою Остромиричем, яке бачив у Царгороді 1200 р. новгородський паломник Добриня.

Приязні стосунки Романа з візантійським імператорським домом були добре відомі на Русі та за її межами. Інакше не можна пояснити кілька легенд, що виникли навколо імені цього князя та членів його родини. Так, Ян Длугош у XV ст., залежні від нього польські історики XVI ст. та український Густинський літопис XVII ст. повідомляють, що після здобуття учасниками IV хрестового походу Константинополя 1204 р. візантійський імператор Олексій Ангел утік в Галич до князя Романа, котрий прийняв його з великою честю. Ця легендарна версія досі у шані серед істориків та філологів-русистів; її, зокрема, підтримують російські академіки Д. Лихачов та Б. Рибаков.

Тим часом з візантійських джерел відомо, що насправді імператор Олексій зник з обложеного хрестоносцями Константинополя влітку 1203 р., якийсь час блукав материковою Грецією, а потім потрапив у полон до одного з ватажків хрестоносців, Боніфація Монферратського, котрий вислав його до своїх володінь у Італії. Згодом колишній імператор звільнився і розпочав боротьбу за владу з главою Нікейської імперії (що виникла на уламках Візантії в Малій Азії) Федором І Ласкарем. У битві поблизу Антіохії Олексія Ангела захопили у полон і ув'язнили в одному з монастирів Нікеї, де він невдовзі помер.

Фантастична історія про втечу візантійського імператора до Галича грунтується на давній версії (бо Длугош запозичив її з якогось не відомого нам давньоруського джерела), що Роман Мстиславич близько стояв до візантійського імператора, був йому другом, і тому Олексій Ангел не бачив кращого місця для порятунку, ніж столиця Галицько-Волинського князівства. Напевне, у цій легендарній історії проглядає спогад про дійсну втечу майбутнього імператора Андроніка Комніна до Ярослава Галицького 1164 р.

Певна річ, взаємини з Візантією становили одну з домінант у зовнішній політиці Романа Мстиславича. Однак проза життя змушувала його приділяти увагу більш буденним стосункам із західними сусідами, що завжди були не від того, аби поласувати багатим шматком Романової держави. Князь узяв участь у міжусобній боротьбі між претендентами на загальнопольський престол — синами Казиміра Справедливого та їхнім дядьком Мешком. Згідно розповіді польського хроніста Кадлубка, у кривавій битві на річці Мозгаві 1196 р. допомога Романа Казимировичам вирішила справу на їхню користь. Потому сини Казимира підтримували Романа у змаганнях за об'єднання Галичини й Волині.

Майже одночасно Роман Мстиславич завдав вирішальної поразки спорідненим з литовцями войовничим племенам ятвягів — ось чому автор «Слова про Ігорів похід» оспівав перемоги Романа над «Литвою»! Агресивні й нахабні ятвязькі князьки постійно зазіхали на західні землі Галицько-Волинської Русі. Особливо терпіли від них селяни порубіжних земель та городяни прикордонних міст. Як оповідає Київський літопис під 1198 р., волинський князь «ходив на ятвягів мститися, бо вони воювали його волость». За цими скупими словами криється грандіозна перемога

Романа над ятвязьким союзом племен — ятвяги перебували на стадії розкладу родоплемінного ладу. Пам'ять про здобутки волинського князя 1198 р. зберігалася в наступних поколіннях. Польський хроніст XVI ст. Мацей Стрийковський доніс до нас народний переказ про те, що Роман запрягав литовських бранців (тобто ятвягів) у плуги. А пізній російський «Докладний літопис» додає до цього: «Один литвин, що в плузі тягнув, навчившись руської мови, сказав: «Романе, Романе, худим (бідним) живеш, Литвою ореш».

Фольклористи знають, що мотив запрягання переможених у плуги є одним з найбільш поширених у давньоруському та й узагалі світовому фольклорі. Навряд чи Роман орав на полонених ятвягах, але цей легендарний переказ відбив велетенський розмах його перемоги над хижими ятвязькими князьками, їхніми погано озброєними, але швидкими й зненацька нападаючими загонами.

Утвердження в Галичі й створення Романом могутнього Галицько-Волинського князівства висунуло його на одне з перших місць у князівській ієрархії Русі. Роман розуміє це і, прагнучи до об'єднання Південної Русі, заявляє свої права на Київ. 1202 р. він відібрав стольний град Русі у колишнього тестя Рюрика Ростиславича й посадив там людину з свого оточення: удільного волинського князя Інгвара Ярославича Луцького. А наступного року заволодів Києвом і послав туди посадника, воліючи залишитись на галицькому столі.

До історії Роман Мстиславич увійшов не лише як сміливий воїн та вмілий полководець. Йому належить честь складання проекту додержання «доброго порядку» на Русі, тобто припинення міжкнязівських чвар і організації центральної влади у федеративній Давньоруській державі. Російський історик XVIII ст. В. Татіщев переказав зміст Романового проекту, запозичений, слід гадати, з давньоруського джерела, що не дійшло до наших днів.

«Добрий порядок» Романа зводився до головної умови: у випадку смерті київського володаря нового великого князя повинні обрати шість князів: суздальський, чернігівський, галицько-волинський, смоленський, полоцький і рязанський. «Якщо ж хтось із князів розпочне війну проти іншого,— писав Роман Мстиславич,— то великий князь київський разом з місцевими князями його судить і приборкує. Якщо ж на когось війною прийдуть половці, угорці, поляки або інший народ і сам той князь не зможе обо-

ронитися, тоді великому князеві, погодивши це з удільними князями, належить послати допомогу від усієї держави».

Поряд з цим у проекті додержання «доброго порядку» на Русі Роман пропонував перешкодити дальшому дробленню князівств і запровадити майорат: передавати владу й князівство старшому синові, а не ділити землі між усіма синами, як чинилось тоді. Якби пропозиції Романа були прийняті, це могло б загальмувати процеси політичного роз'єднання Русі, сприяти об'єднавчим силам. Однак всі інші значні руські князі відмовились приїхати на з'їзд, щоб обговорити Романів проект. Одні вигадували різні причини, інші прямо заявили, що такого «одвічно не було», а значить, і не повинно бути.

Хто знає, якими б були дальші дії Романа Мстиславича щодо об'єднання південноруських земель, як би розвивались його стосунки з іноземними державами. Адже в останні роки життя він встановив тісні взаємини не лише з Візантійською, а й з іншою світовою імперією середньовіччя — Германською. Сама його смерть сталася, як гадає дехто з істориків, через втручання до найвищих сфер світової політики.

1205 р. Роман загинув неподалік польського міста Завихоста, під час походу проти малопольського князя Лешка Краківського. Вже згадувалось, що наш герой допомагав одним польським князям проти інших. Загинув він випадково, наштовхнувшись під час рекогносцирування на польський роз'їзд. Однак в історіографії існує вірогідна, на наш погляд, версія, що Роман з військом лише проходив через Польщу на Захід. Французький хроніст середини XIII ст. Аберік з Труа запевняє, ніби 1205 р. Роман ішов до Саксонії. Його слова, а також коротка звістка Гальберштадтської хроніки, що 1203 р. (дата явно неточна) германському імператорові Оттону допомагали слов'яни, дали можливість окремим дослідникам припустити, що запальний Роман втрутився у боротьбу за корону Германської Імперії, підтримував Гогенштауфенів проти Вельфів і напав на союзника останніх Лешка Краківського. Якщо прийняти цю думку, то масштаби міжнародної політики галицько-волинського князя незмірно зростають.

Як би там не було, Романа в розквіті сил не стало. Галицько-Волинське велике князівство, здавалось, таке могутнє й непорушне, відразу стрімко пірнає в пучину феодальної роздробленості. Розпочинається боротьба за владу

між боярством і Романовою вдовою Анною, що мала двох малих синів Данила й Василька. Анна докладала всіх зусиль, щоб втримати кермо державної влади. До її життєпису ми й переходимо.

КНЯГИНЯ АННА

Походження другої дружини Романа Мстиславича повите таємницею. Протягом півтора століття у науковому середовищі точаться суперечки навколо її родоводу. Варто наголосити на тому, що мати Данила й Василька згадується лише в одному джерелі — Галицько-Волинському літописі XIII ст. Перша частина цієї пам'ятки — Галицький літопис — створювалась сучасником Романової княгині. Тому його свідоцтвам слід довіряти.

Матір синів Романа була його другою дружиною. Зі своєю першою жоною, дочкою київського князя Рюрика Ростиславича Предславою, він розлучився 1197 р., а 1203 р. примусив постригтись її в черниці. Не пізніше 1199—1200 рр. галицько-волинський володар одружився вдруге, бо 1201 р. народився його старший син Данило. Та якщо перший шлюб Романа Мстиславича (хай коротко) згаданий у літописі, то другий джерела замовчали. Мабуть, існували якісь причини.

Не раз вже згадувалось, що літописці мало й якось неохоче писали про жінок Давньої Русі. Але у випадку з Романовою княгинею мало б бути інакше. Адже Галицько-Волинський літопис є апологією Романа та його родини. Сам великий князь постійно згадується і звеличується в перебігу розповіді про його нащадків Данила й Василька, їхніх дітей та онуків. Тому виглядає дивним явно свідоме умовчання джерела про другий шлюб Романа, тим більше що сама княгиня постійно виступає в тому літописі як одна з активно діючих осіб.

Головну й, мабуть, універсальну причину замовчання галицьким літописцем другого шлюбу Романа Мстиславича історики вбачали в тому, що Галицько-Волинський літопис не зберігся за перші п'ять років XIII ст. Хоча його перша стаття датується на берегах одного з списків рукопису (Іпатіївського) 1201 р., насправді у ній йдеться про події 1205 р. Однак у літописця, як нам здається, існував також інший мотив для того, щоб «забути» про шлюб князя Романа. Та про це йтиметься далі.

При всьому тому, що Романова княгиня неодноразово згадана в Галицькому літописі, вона жодного разу не названа на ім'я. Лише з побіжної репліки волинського літописця 90-х рр. XIII ст. довідуємось, що її звали Анною: «Вклав Бог до серця князя Мстислава благу думку, і створив він кам'яну каплицю над могилою своєї бабусі княгині Романової у монастирі святого. Висвятив він її на честь праведних Іоакима й Анни й відслужив у ній службу».

Коли Роман загинув у Польщі в червні 1205 р., княгиня Анна стала регентшею при своїх малолітніх синах. Їй одразу ж довелося наштовхнутись на сильний і запеклий опір боярських олігархів, що воліли позбавитись дружини й синів владного князя, який стримував, а то й жорстоко придушував їхню сваволю.

Анна мала мужність не відступити перед могутнім ворогом — боярством. Хоча, тверезо зваживши сили, княгиня залишила Галич, а далі добровільно пішла з Володимира. Протягом перших двадцяти років XIII ст. вона веде боротьбу за повернення дітям Романового спадку, за відновлення Галицько-Волинського великого князівства, що, здавалося, назавжди загрузло в болоті боярської анархії й свавілля. Ця боротьба велася від імені наступників, «отчичів» Романа — Данила й Василька, тому ми розповімо про її перипетії у життєписі старшого Романовича. Тут же відзначимо, що княгиня Анна виховала своїх синів мужніми рицарями, свідомими політиками й патріотами, борцями за об'єднання Галицької й Волинської земель. Зупинимось головним чином на походженні княгині, її оточенні, бо розкриття таємниці її родинної приналежності дозволяє по-новому глянути на події та явища історії Галицько-Волинської Русі кінця XII — першого двадцятиріччя XIII ст.

Дивна річ: галицький літописець, уникаючи називати Романову княгиню на ім'я, охоче пише про її взаємини з угорським королем і польськими князями. Незабаром по загибелі Романа угорський король зустрівся з Анною в галицькому місті Сянику. В літописі сказано, що король побачився з ятрівкою * своєю й прийняв Данила як милого сина. Ці слова літописця дали привід деяким ученим вважати Анну угоркою. Та трохи далі той же галицький книжник зауважує, що коли Анна з Васильком, рятуючись від Ігоревичів, котрі вокняжились у Галицько-Волинській Русі, приїхала до Польщі, князь Лешко з великою честю прийняв свою ятрівку з дитиною! З цього зауваження дехто

* Дружина брата.

з істориків зробив поквапливий висновок, що княгиня була полькою.

Не одне десятиліття дослідники шукали родичів княгині Анни в Угорщині. Та не знайшли. Так само марними виявилися пошуки її польських коренів. Ще на початку нашого століття знаменитий київський генеалог М. Баумгартен довів, що Анна не могла бути ні угоркою, ні полькою.

Складніше стоїть справа з гіпотезою про візантійське походження великої княгині Романової. Поважні історики наводили чимало, здавалось би, серйозних доказів на користь такої думки. Тому вважаємо за доцільне коротко розглянути найважливіші серед них. Прихильники версії, за якою Анна була візантійкою, звертають увагу на низку історичних фактів. У травні 1200 р. у Константинополі побувало посольство Романа — чи не сватало воно якусь дівчину для князя? Ми вже розповіли про три походи Романа проти половців, перший з яких відбувся 1197-го чи 1198 р., а останній — 1204 р. Чи не була шлюбна угода наслідком укладеного в кінці XII ст. русько-візантійського союзу? Адже відомо, що династичні шлюби були найбільш надійною печаткою для скріплення міждержавних угод. У підвалинах «візантійської» версії походження Романової княгині лежить, таким чином, упевненість у близькості між галицько-волинським князем і візантійським імператором — упевненість, що бере початок у XIII ст.

На жаль — звичайно, для прихильників «візантійської» версії,— не існує жодних не те що свідчень, а й натяків у візантійських джерелах про шлюб якоїсь дівчини з імператорської родини з руським князем Романом. А посольство 1200 р. не варто пов'язувати з другим одруженням Романа. Повинен був минути якийсь час, перш ніж молода прибула до Галича. А Данило народився 1201 р. Тому шлюбне посольство мало завітати до Константинополя не 1200-го, а принаймні 1199 р.

Здається, думка про візантійське походження матері Данила Галицького народилася в скромній книжці Й. Майлата «Історія Угорщини», виданій у Відні 1828 р. Автор без посилання на джерело згадав «удову Романа, родичку візантійського дому». Ці слова справили враження на кількох істориків наступних поколінь, незважаючи на те що Й. Майлат був слабким вченим, припустився у своїй книжці безлічі помилок, навіть назвав Данила... Давидом.

Мабуть, під впливом твердження Й. Майлата опинився поважний вчений М. Баумгартен, коли почав обгрунтовувати версію візантійського походження Романової княгині.

Він спочатку дійшов висновку, що за Романа видали дочку скинутого з візантійського трону Ісаака Ангела. Щоправда, через 20 років потому в головній праці свого життя «Генеалогія Рюриковичів» М. Баумгартен обережно назвав дружину Романа вже не принцесою, а просто родичкою Ісаака II Ангела. Авторитетна думка цього вченого справила враження на пізніших дослідників і увійшла до наукової літератури. Нещодавно в коментарі до польської хроніки Кадлубка ми прочитали таке: «Роман одружився з візантійською аристократкою».

При всьому тому історики не могли не відчувати штучності й деякої натягнутості аргументів М. Баумгартена на користь того, що друга дружина Романа приїхала з Візантії. Польський вчений І. Граля, звернувшись до критичного розгляду праць М. Баумгартена, спростував думку вченого про те, нібито Анна була дочкою Ісаака Ангела; візантійські джерела знають лише двох дочок того імператора. Одну він видав за короля Сіцілії Танкреда, друга вступила до спеціально для неї заснованого монастиря в Константинополі. Третьої дочки Ісаак Ангел просто не мав.

І все ж таки І. Гралі було, очевидно, шкода відмовитися від спокусливої думки, що Роман одружився з дівчиною з Візантії. Польський історик висунув власну гіпотезу: за руського князя видали не принцесу, а знатну патриціанку Марію з вельможного сімейства Каматеросів, яке стояло близько до імператорського престолу. Його не збентежило свідчення волинського літописця, за яким матір Данила звали Анною. І. Граля припускає, що коли вдова Романа близько 1219 р. постриглась у черниці, вона прийняла ім'я Анни. Однак таке припущення виглядає штучним. Набагато природнішою є версія про те, що Мстислав Данилович пам'ятав світське, родинне ім'я своєї бабусі.

Досі історики не оцінили належним чином той факт, що один з попередників Романа на галицькому престолі Ярослав (1152—1187) зв'язав свою долю з представницею одного з найбільших боярських родів Чагрів. Підтримка Ярослава з боку цього та, ймовірно, й інших великих боярських сімейств забезпечила політичну стабільність у князівстві. Такої стабільності не вистачало його синові й наступникові Володимиру.

Під час майже тридцятилітнього князювання у Володимирі-Волинському Романові довелося мати тісні стосунки з місцевим боярством. Шлюб з дочкою Рюрика київського не виправдав надій: тесть відмовився підтримувати Романа, побоюючись його надмірного посилення. Справа закін-

чилася розривом шлюбу волинського князя з Предславою. Гадаємо, не випадково час другого шлюбу Романа Мстиславича збігся з об'єднанням ним Галичини й Волині у єдине князівство. Природно гадати, що, вокняжуючись у Галичі й розпочинаючи боротьбу з місцевим могутнім боярством, князь повинен був забезпечити собі підтримку боярства іншого — волинського. В такому випадку шлюб з волинською бояринею був би розумним і логічним політичним кроком.

Якщо прийняти думку про волинське походження Романової княгині (вперше висунуту, хоч і не обгрунтовано, відомим істориком В. Пашутом), стане зрозумілим уперте мовчання літописця про її родовід, його послідовне небажання називати її на ім'я. Галицький книжник, напевне, розумів необхідність і політичну доцільність такого шлюбу, але не міг пишатися ним: адже Анна походила не з князівського роду. Хоча він ставився до княгині з великою повагою, відзначаючи її розум, волю, рішучість.

Читаючи Галицько-Волинський літопис за перші 15 років — до того часу, коли 1219 р. Романова княгиня пішла до монастиря, бо Данило досяг повноліття і став правити самостійно,— переконуємось, що Анна користувалась постійною й беззастережною підтримкою волинського боярства, принаймні тих голів великих родів, котрі названі на сторінках джерела. На її боці стояли й громади багатих волинських міст. Наведемо лише один, зате красномовний приклад. Близько 1209 р., коли княгиня з молодшим сином Васильком перебувала в Польщі, а Данило жив в Угорщині, «приїхали берестяни до Лєшка і прохали Романової з дітьми, бо були вони (діти.— *Авт.*) юні». Ці слова галицького літописця свідчать, що Анну вважали повноправною спадкоємицею Романа й регентшею при неповнолітніх синах. Таким чином, громада багатого торговельного міста Берестя на півночі Волинської землі підтримала княгиню й Романовичів у їхніх змаганнях до повернення волинської отчини.

Ми спробували гіпотетично визначити боярський рід, з якого могла походити княгиня Анна. Згідно наших спостережень, серед волинських великих бояр літопис набагато частіше від інших називає Мирослава. Джерело створює враження, що то був найближчий до Анни та її дітей волинський боярин, якому доручалися важливі й делікатні справи дипломатичного й воєнного характеру. Мирослав допоміг Анні вибратися з небезпечного для неї та її дітей Володимира. Через п'ять років потому вона пошле боярина

з важливою дипломатичною місією до польського князя Лєшка: вимагати для Василька волинське місто Белз. Мирослав повів справу так розумно, що Лєшко був змушений передати молодшому Романовичу Белзьке удільне князівство. Будучи найближчим до родини Романа боярином, Мирослав виконував і роль радника й фактичного правителя при малому Василькові. Саме йому Анна доручила правити з восьмирічним Васильком у Белзі.

Мирослав брав участь у тій довгій боротьбі, яку вів Данило за Галич. Він завжди був поруч з князем — і в бою, і в поході, і в обложених ворогом фортецях. Супроводжував обох молодих князів і в урочистих подіях. Коли Василька запросили на весілля до Суздаля, з ним поїхав Мирослав. Літописець постійно підкреслює особливе становище Мирослава при родині Романовичів. Ось чому ми вважаємо найприроднішим, що Анна була родичкою, може, навіть сестрою того волинського боярина.

Як мовилось, близько 1219 р., коли Данило виріс і не потребував вже материнської опіки, Анна пішла до монастиря. Не знати скільки ще вона прожила. Відомо лише, що довго. Принаймні 1254 р. вона брала участь у державній раді, скликаній старшим сином. Тоді римський папа запропонував королівську корону Данилові. Князь у ті роки покладав надії на папу в справі організації хрестового походу проти монголо-татарських поневолювачів. Але вагався приймати корону, бо прагнув дійової допомоги від країн Заходу, а не регалій. Тоді, підкреслює літописець, мати, а також дружні йому польські князі Болеслав і Земовит переконали Данила в необхідності коронуватися. Такою була остання державна дія Романової княгині. Більше її вже не згадує Галицько-Волинський літопис.

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ

Зовсім малим хлопчиком, у чотири роки, його посадили на «золотокований» престол Галицько-Волинського великого князівства. У розквіті сил і слави загинув батько, Роман Мстиславич, безстрашний переможець половців та «иных народов», як звали його літописці. Удова, княгиня Анна, залишилася з двома синами, молодшому з яких, Василькові, ледве виповнилося два роки. Одразу ж по досягненні сумної звістки про смерть Романа проти його родини піднялося могутнє галицьке боярство, подолане, але

не викоренене великим князем. За боярами стояли належні їм міста й села, величезні багатства, тисячі озброєних людей.

Княгиня відчула, що втрачає грунт під ногами. Волинянка за народженням була чужою у Галичі, де прожила з чоловіком трохи більше п'яти років, ні в що не втручаючись, поглинена турботами про дітей. Вона могла спертися лише на хоробру, але нечисленну дружину Романа та на купку волинських бояр, що залишилися вірними родині сюзерена. Велика смута розпочалася в Галицькій землі, з сумом занотував літописець.

Анні з синами довелось залишити Галицько-Волинське князівство й просити притулку у володарів сусідніх держав, Польщі й Угорщини, з якими її чоловіка зв'язували союзні взаємини. Сама вона з Васильком їде до Кракова, а Данила з кимось із ближніх бояр Романа відіслали до Буди, де він на кілька років став другом свого ровесника Бели, сина короля Андрія.

Тим часом феодальна анархія настала на Галицько-Волинській Русі. Бояри, розбившись на кілька партій, невпинно ворогували, закликаючи на престол підхожих собі претендентів. Руйнацію державної структури ще недавно сильного та єдиного великого князівства яскраво характеризує факт самочинного вокняжіння в Галичі 1212 р. боярина Володислава, проводиря ворожої до Романовичів партії земельної аристократії. То було найбрутальнішим порушенням норм феодального права Давньої Русі, згідно яких князем міг стати лише той, хто ним народився, тобто член династії Рюриковичів.

У перебігу більш ніж тридцятилітньої боротьби за Галич і його землю між іноземними феодалами, прийшлими здалеку руськими князями та місцевими боярами Данило кілька разів сідав на хиткий галицький престол, і кожного разу його скидали бояри. Але князь не втрачав оптимізму. Перебуваючи у волинській глушині, в маленьких містах Тихомлі й Перемишлі, Романовичі, за словами галицького літописця, «стали княжити там із своєю матір'ю, на місто Володимир поглядаючи. Й мовили вони: «Як там не крути, а Володимир буде наш!»

Зовсім юний, але розумний, розважливий, сміливий і наполегливий Данило з кожним роком наганяв страху на галицьке боярство, яке не могло не зважати на народне прагнення бачити старшого Романового сина великим князем. Тому 1219 р. бояри запросили на княжіння уславленого полководця Мстислава Мстиславича на прізвисько

Удатний, тобто удачливий. Мстислав дійсно був непереможним полководцем і за три роки до того виграв знамениту Липицьку битву у володимиро-суздальських князів, найсильніших на тогочасній Русі. Мстислав княжив до того в Новгороді Великому, але так само, як і всі інші князі, непевно почувався на престолі, бо новгородські бояри щомиті могли вигнати його. Тому і пристав на пропозицію перебратись до Галича, не відаючи, що змінює одне лихо на інше, набагато більше. Дуже швидко він потрапляє у повну залежність від галицьких великих бояр, які крутили ним на власний розсуд.

Всього того Данило тоді не знав. Йому просто було образливо бачити чужинця на батьківському престолі. Але юний князь добре усвідомлював, що час його ще не настав, що не склалися умови для рішучого наступу на Галич. І він прийняв вокняжіння Мстислава в Галичі зовні спокійно. Більше того, вирішив укласти союз із новим князем і одружився з його дочкою Анною.

...Не встиг огледітися Данило, як юність минула. Та чи й була вона? Адже ще малим хлопцем мати й волинські бояри посадили його на високого батькового коня й сказали: «Ти наш повелитель і заступник, веди нас!» І княжич на все життя запам'ятав ці слова. Він з малих літ виявляв неабияку розсудливість і почуття обов'язку щодо своєї родини і оточуючих його бояр і старших дружинників, роздумував про державні справи й про долю Русі. Де вже йому було виявляти юнацький запал і безпосередність! 1219 р. Данилові виповнилося лише 18 років, але в суспільстві його сприймали як дорослого й досвідченого мужа, про що не раз свідчить галицький літописець. Та й сам князь розумів, що він, і лише він, є опорою дому Романовичів, єдиним, хто зможе захистити його й відновити втрачену єдність Галицько-Волинського великого князівства.

Не дуже-то розраховуючи на підтримку тестя, Данило починає прибирати до рук волинську отчину Романа, не замахуючись поки що на галицьку. Він пориває стосунки з польським князем Лєшком, переконавшись, що той не збирається виконувати зобов'язань перед Романовичами, взятих під час переговорів з Анною, натомість зазіхає на волинські землі. Як з гордістю повідомляє галицький книжник, Данило «поїхав разом з братом і захопив Берестя, Угровськ, Верещин, Стовп'я, Комів і всі окраїни» Волині з боку Польщі, тобто відвоював Берестейську та Забузьку землі. Розлючений Лешко спробував силою зброї повернути втрачене, але волинські полки під проводом молодого

князя завдали полякам поразки і «гналися за ними до річки до Вепра», тобто до кордону.

Вивівши з гри польського князя, Данило повернув до складу Волині удільне князівство спільника Лешка белзького князя Олександра. Та раптом тесть Мстислав, що не схотів допомагати Романові проти Лешка, під'юджений боярами, втрутився і звелів віддати Белз із землею зрадливому Олександрові. Лешко змовчав, бо не хотів розпалювати нової усобиці. А стосунки між тестем і зятем натяглися. Трохи зблизила їх знаменита битва на Калці.

За 15 років до вторгнення у Східну Європу керівництво Монгольської держави вирішило провести розвідку боєм і послало на схід 30-тис. кінноту на чолі з найбільш досвідченими воєначальниками Чінгісхана Субудаєм і Джебе. З боями продершись крізь Закавказзя і Крим, монголо-татарське військо у причорноморських степах ударило на половців. Зазнавши тяжких втрат, половецькі хани, очолювані Котяном, тестем Мстислава Удатного, попросили помочі в руських князів. Ті згодилися допомогти, й об'єднане військо рушило з Києва на південь.

Наприкінці травня 1223 р. русько-половецька рать зустрілася з монголо-татарською кіннотою на річці Калці. Справа йшла до генеральної битви, аж коли почалася суперечка поміж руськими князями. Мстислав Удатний, що мав заслужену репутацію першого воїна на Русі, без погодження з іншими князями й спираючись на власні сили й дружину самого лише Данила, кинувся на ворога. Легкоозброєні кіннотники Субудая й Джебе не витримали шаленого удару важкої рицарської кінноти Мстислава й почали відступати. Щоб якось виправити становище, монгольські воєначальники контратакували половців, і ті побігли. Перелякана орда налетіла на табір, де знаходилися київський, чернігівський, смоленський та інші князі, й зім'яла його. Це призвело до паніки в руському стані. Калкська битва принесла прикру поразку Русі.

Данило ж відзначився на Калці. Він виявив себе мужнім і хоробрим воїном, умілим полководцем. У Галицькому літописі читаємо високу характеристику його поведінки в бою: «Був він одважний і хоробрий, від голови до ніг не було на ньому ганджу!» Молодий князь виніс повчальні уроки з поразки на Калці. Він уперше зіткнувся зі страшним ворогом, який незабаром встановить на Русі на двісті з лишком років тяжке іго, й переконався, що його можна здолати, лише напруживши сили всіх руських князівств і земель. Напевне, в той гіркий день у нього зародилася дум-

ка про об'єднання вже не тільки Галичини з Волинню, а й принаймні всіх південноруських земель. Уся наступна діяльність Данила підтверджує цю думку.

Аж до смерті Мстислава Удатного, що продовжував відігравати в Галичі непривабливу роль боярської маріонетки, Данило не претендував на галицький княжий стіл. Того вимагали обов'язки честі, поваги до старшого, до тестя. Щоправда, Мстислав не був вартий тієї шани й уваги, які виявляв до нього зять. Він був не лише слабким правителем, а й підступною, нещирою людиною. Врешті-решт, намовлений боярами, князь добровільно зрікся Галича на користь угорського королевича Андрія, а сам подався до невеликого міста Торчеська, що стояло на південному рубежі Київської землі, де й помер 1228 р. Галицький літописець звідкись дізнався, що перед смертю Мстислав ніби вибачився перед Данилом: «Сину! Согрішив я, що не дав тобі Галич, а віддав іноплеменникові за порадою брехливого боярина Судислава, обманув він мене». Але те запізніле каяття — та й чи не вигадав його прихильний до Данила літописець?! — вже нічого не могло змінити для князя.

Все ж таки смерть тестя розв'язала руки Данилові. Продовжуючи по клаптику збирати волинську отчину, він готується до вирішального наступу на Галич. Зосередивши під своєю владою Луцьку, Белзьку й Пересопницьку землі, князь вирішує: настала пора відбити у бояр і угорського королевича галицьку отчину.

Народ Галицької Русі загалом співчував намаганням Данила повернутися на батьківський престол і допомагав йому. Адже в Галичі сидів угорський королевич, що був іграшкою в руках боярства. Феодальна олігархія розперезалась, нещадно грабуючи трудовий люд, мораль і закон для неї не існували. З гіркотою галицький літописець писав про черговий спалах феодальних замішань: «Почнемо ж розповідати про незліченні раті, й про великі діяння (Романовичів.— *Авт.)*, і про часті війни, і про численні крамоли (бояр.— *Авт.)*, й про часті повстання, й про багато мятежів (боярства.— *Авт.*). Змолоду не було спокою Данилові й Василькові».

Протягом кінця 20—30-х рр. Данило Романович докладав зусиль до оволодіння Галичем. З цією метою він створює небачене раніше на Русі військо — регулярну професійну піхоту, яку літописець називає «пешцами». Добре озброєна й навчена, вона принесла князеві всі його великі перемоги. Адже дружина, рицарська кіннота, була нечисленною, її доводилося підсилювати загонами бояр, а зна-

чить, залежати від них. Створивши піше військо, Данило Романович зумів відвоювати у бояр і королевича Галич й відновити Галицько-Волинське князівство. Сталося це 1238 р.

Того самого року Данило поставив під свій контроль стольний град Руської землі. Тоді помер його багаторічний союзник, київський князь Володимир Рюрикович, і престол захопив ворог Данила, смоленський князь Ростислав. Галицько-волинський володар вигнав його з Києва і доручив місто намісникові, боярину Дмитру, наказавши обороняти град «від іноплеменних язичників, безбожних татар». Дмитро з честю виконав наказ свого князя й бився до останнього. Вражений його мужністю, Батий відпустив тяжкопораненого Дмитра з полону.

Монголо-татарська навала не обминула Галицько-Волинську Русь. Були захоплені й розграбовані ворогом Галич, Володимир і більшість міст князівства. Данило тоді перебував у Польщі, марно намагаючись розбудити бойовий дух у серцях князів і рицарів. Повернувся він додому після того, як полки Батия пішли до Угорщини. На рідній землі князя зустріли смерть, руїни й згарища. Як пише галицький книжник, «Данило з братом прийшли до Берестя й не змогли вийти в поле через сморід від безлічі вбитих. Жодної живої людини не залишилося у Володимирі, церква святої Богородиці була заповнена трупами, інші церкви були повні трупів і мертвих тіл». Якщо вірний своїй емоційній манері письма літописець навіть перебільшив втрати русичів, все одно становище було вкрай тяжким.

«Батиїв погром», як назвали події 1237—1241 рр. давньоруські книжники, підірвав могутність князівств і земель, послабив у них центральну владу. Знову повстали проти Данила бояри, і не лише галицькі, а й частина волинських. Як з обуренням розповідає літописець, «Данило повернувся у свою землю й прийшов до міста Дорогичина й хотів увійти до града, та йому заявили (бояри.— *Авт.*): «Не увійдеш ти до міста». Тоді він мовив: «Це був наш град і батьків наших, а ви не дозволяєте мені увійти до нього». І пішов він геть, думаючи так». Пізніше Данило, відновивши свою владу в Дорогичині, мовив: «Це моє місто, давнимдавно я взяв його у бою».

Данило тоді пригадав блискавичну воєнну кампанію, яку провів навесні 1238 р. проти рицарів-хрестоносців з так званого Добжинського ордену, що незадовго перед тим захопили волинське місто Дорогичин. На жаль, галицький літописець лише кількома словами згадав про ту подію.

Але з іноземних джерел відомо, що тоді Данило штурмом здобув Дорогичин, який хрестоносці встигли фортифікувати, й захопив у полон рицарів та їхнього проводиря Бруно. Це була перша перемога Русі над хрестоносною агресією.

Якщо на Волині Данило зумів швидко відновити свою владу, то інакше сталося у Галицькій землі. Бояри за традицією вирішили протиставити законному князеві іншого претендента. Для цього вони запросили на престол чернігівського княжича Ростислава, що, зрозуміла річ, не мав коренів у Галичині й неминуче перетворювався на ляльку в боярських руках. Так воно й сталося. Однак Данило з Васильком зібрали велике військо, головну ударну силу якого складали «пешцы», а також рицарська кіннота дружини князя й загони бояр, і завдали поразки Ростиславу під галицьким містом Ярославом улітку 1245 р. Незважаючи на те що угорський король прислав Ростиславу сильне військо, а галицькі бояри — власні численні й добре озброєні загони, битва принесла повний успіх Данилові, котрий виявив себе талановитим полководцем.

Забезпечивши шляхом переговорів з Батиєм під час поїздки 1245 р. до столиці Орди Сараю свою землю від татарських намісників і сплати постійної данини, Данило Романович зосереджується на зміцненні рубежів князівства, будівництві фортець нового типу, які б стояли на горбах і мали кам'яні стіни. Такі фортеці монголо-татари штурмувати не вміли. Князь шукає союзників на Русі та за її межами. Він укладає угоду з молодшим братом Олександра Невського Андрієм, тодішнім великим володимиро-суздальським князем. Однак ординські правителі, що пильно стежили за найменшими проявами визвольних змагань, 1252 р. послали каральну експедицію проти Андрія, так звану Неврюєву рать (на чолі з воєводою Неврюєм) і вивели Андрія з гри. Він втратив великокнязівський стіл і втік до Швеції. А старший його брат Олександр, який став відтоді великим князем, так і не зібрався виступити проти поневолювачів.

Втративши єдиного сильного союзника на Русі, Данило був змушений відповісти згодою на пропозицію папи Інокентія IV прийняти королівську корону, що, як сподівався римський первосвященик, поставить галицько-волинського князя в залежність від нього. Щоб заохотити Данила, Інокентій IV 1253 р. оголосив хрестовий похід проти татар, закликавши до участі християн Польщі, Чехії, Померанії й Сербії. То був підступний маневр, адже похід не міг відбутися з багатьох причин, і намісник святого Петра

добре про це знав. Перелічені в папській буллі країни загрузли у війні за австрійську спадщину, більшість переживала політичну кризу, та й всі разом вони були надто слабосилими, щоб зважитися виступити проти монголо-татарських ханів.

Чи то хитрий маневр Інокентія IV зробив своє, чи то Данило, втративши союзника на Русі Андрія Ярославича, зневірився у можливості збити загальноруську коаліцію проти Орди, важко сказати. Але після роздумів він зважився прийняти корону з рук папського легата Опізо. Коронація пройшла буденно у прикордонному з Польщею волинському місті Дорогичині у другій половині 1254 р., під час походу галицько-волинських ратей на ятвягів. Гадаємо, що Данило коронувався тому, що зважився дати бій монголо-татарам і сподівався вплинути своїми рішучими діями на християнське воїнство Заходу, яке ніяк не могло піднятися на боротьбу з Ордою.

Того самого року Данило дав відсіч татарському воєводі Куремсі, що зробив спробу окупувати галицьке Пониззя. Далі наш князь перейшов у рішучий наступ проти орди Куремси, не раз завдавав їй поразок, тому ординські правителі відкликали Куремсу, що став боятися Данила й уникати сутичок з русичами, й прислали на його місце досвідченого полководця Бурундая з величезним військом. Те сталося 1258 р.

Данилові годі було сподіватися на допомогу ззовні. Адже незабаром після коронації він пориває стосунки з папою, оскільки той не думав про підтримку Русі в боротьбі проти Орди, а намагався насадити католицизм у державі Романовичів. Угорський король та польські князі поринули у власні справи й навіть не думали про поміч сусідові. Тому Данилові нічого не залишалось, як скоритися долі. Він наказав зруйнувати укріплення найбільших галицьких і волинських міст і розпрощався з надією вигнати ординців з Руської землі. Те гірке розчарування не минуло марно для князя.

Останні роки життя Данило Романович хворів, майже втратив зір. 1264 р. він помер у збудованому ним улюбленому місті Холмі. З його смертю закінчило існування Галицько-Волинське велике князівство, одне з наймогутніших державних утворень Східної Європи. Галицька і Волинська землі були поділені між його та брата Василька синами. По суті, повернулися часи феодальної роздробленості. Однак до війни не дійшло. Викоренення Данилом

галицького боярства позбавило на довгий час грунту усобиці в Галицько-Волинській Русі.

Історики високо оцінюють державну діяльність Данила. Він був людиною непересічних політичних і військових здібностей. Незважаючи на несприятливі умови ворожого оточення, протягом сорока років вів війну з боярською опозицією й здолав її. Князь об'єднав Галичину й Волинь, докладав величезних зусиль до згуртування Південної Русі. Головними ідеями його життя були відновлення Галицько-Волинського великого князівства й вигнання монголо-татарських поневолювачів з Русі. Не вина Данила, що йому не вдалося здійснити другий задум. Занадто сильними були окупанти, занадто слабкою — Русь, бо залишалася роз'єднаною. Але все те аж ніяк не применшує життєвого подвигу Данила, князя Галицького.

СПІВЕЦЬ МИТУСА

Ми майже нічого не знаємо про театральне й музичне мистецтво Київської Русі. Особливо про видовища. Наприклад, на фресках Софійського собору в Києві зображено акробатів, але немає впевненості в тому, що то давньоруські, а не візантійські артисти. Так само не ясно, візантійський чи руський орга́н намальовано на одній з тих фресок. Якщо вчені знають, що на Русі XI—XIII ст. існувала історична література (літописи) й твори красного письменства, наприклад «Слово про Ігорів похід», то майже нічого не відомо про співців, оповідачів билин, виконавців дружинних та історичних пісень. Тим ціннішою є коротка розповідь галицького літописця про знаменитого співця Митусу, людину незалежну й горду.

Про цього середньовічного артиста, певно, високого кшталту, ми дізнались лише тому, що його життєвий шлях перетнувся з шляхом великого галицько-волинського князя Данила. Волею долі Митуса виявився втягненим у політичну боротьбу в Галицькому князівстві й став її жертвою, як це звичайно буває з людьми, від політики далекими, найперше — з митцями.

Сталося це на початку 40-х рр. XIII ст., невдовзі по монголо-татарській навалі на Русь, коли Данило Романович готувався вигнати з Галича боярського попихача, чернігівського княжича Ростислава, що самочинно сів на престол, скориставшись з відсутності великого князя. Данило

з братом Васильком спішно зібрали військо й пішли на Галич. Ростислав, тільки-но почувши про наближення війська Романовичів, залишив престол і втік до Угорщини, король якої підтримував його проти Данила. Якийсь час Романовичі переслідували ворога, а потім повернулись додому, щоб «уставити землю», тобто укріпити південні рубежі Галицько-Волинського князівства, яким загрожували татари.

Ростислав утік, але бояри, що посадили його в Галичі й всіляко підтримували, залишились. Тоді Данило не міг ще увійти до Галича, бо не вистачало сили. Але він вирішив придушити вогнище боярської опозиції на заході Галицької землі. Одним з оплотів великого боярства завжди був Перемишль. «Гірська країна Перемишльська», як називав її літописець, здавна користувалась певною автономією в складі Галицького князівства. Тому сприяло окраїнне положення, загубленість у горах її центру — града Перемишля. В ті роки у ньому не було князя, зате порядкував церковний володар, галицький єпископ Артемій.

У науковій літературі вже відзначалося, що церква, яка своєю природою була покликана зміцнювати центральну владу й противитися сутичкам між феодалами, у Галицькому князівстві стояла все ж таки ближче до бояр, ніж до князя, та ще й такого владного й рішучого, як Данило Романович. Єпископ Артемій благословив Ростислава на галицьке княжіння, неначе забувши, що той не мав династичних прав на престол, бо живі й здорові були галицькі «отчичі» Данило й Василько. Характерно, що коли при наближенні раті Романовичів княжич Ростислав побіг до Угорщини, «разом з ним,— іронічно нотує літописець,— тікав Артемій, єпископ галицький, та інші галичани», тобто великі бояри.

Галицький книжник докладно розповів про каральну експедицію, споряджену Данилом до Перемишля. У місті тоді правив за воєводу якийсь Костянтин рязанський, певно, хтось із роду рязанських князів, що служив Ростиславу. «Данило послав двірського * (Андрія.— *Авт.*) до Перемишля проти Костянтина рязанського, присланого від Ростислава, а єпископ перемишльський (Артемій.— *Авт.*) був у змові з ним. Коли Костянтин почув, що Андрій іде на нього, він утік уночі. Андрій його не застав, але застав

* Хтось на зразок міністра двору в пізніші часи, один з найвищих урядовців у давньоруських князівствах. До того ж Андрій був одним з найкращих воєвод князя Данила.

єпископа й пограбував його гордих слуг (бояр.— *Авт.*), роздер їхні боброві колчани і прилобки їхніх шапок з вовчого і барсучого хутра». Літописець помилився: все ж таки єпископа Андрієві не пощастило схопити. Він разом з Ростиславом був на вигнанні в Угорщині. Але єпископське багатство дісталося переможцям.

Перемишльський єпископ, мов справжній князь — а він-таки ним і був, але не світським, а духовним,— мав пишний і багатий двір. Він мав навіть власного співця, що тішив єпископа та його гостей своїм співом. Галицький літописець мовив про це з іронією й не властивою йому злостивістю: «Знаменитого співця Митусу, котрий колись із гордощів не захотів служити князеві Данилу, обдертого й зв'язаного привели (до Андрія.— *Авт.*). Тобто, як мовив приточник *: «Марнославство твого дому загине; бібр і вовк, і барсук будуть з'їдені». Так у притчі було сказано».

Незвична зловтішність галицького літописця пояснюється, гадаємо, тим, що в його очах той Митуса (певно, зменшувальна форма від імені Дмитро) був уособленням феодальної руйнівної анархії, боярської та церковної. Адже книжник, висловлюючи ідеї передової частини галицького суспільства, підтримував прагнення Данила до централізації Галицько-Волинської Русі.

Не відаємо, чому так сталося, але розповідь Галицько-Волинського літопису про Митусу залишилася в давньоруському письменстві єдиною. Це при тому, що люди його професії жили й у інших містах Давньої Русі. Не доводиться тому дивуватись, що існують різні тлумачення процитованих уривків джерела. Відомий український фольклорист та літературознавець М. Максимович у 70-х рр. минулого століття писав: «Згаданий Митуса був знаменитий у свій час церковний співець, що належав до півчих перемишльського владики, але не побажав раніше вступити до півчих князя Данила Романовича». Здається, на таку думку вченого навернула приналежність Митуси до двору церковного владики. Вважаємо її сумнівною.

Ближчим до істини, як нам здається, виявився російський історик Д. Іловайський (1832—1920), котрий заперечив припущення М. Максимовича. Якби той був півчим чи навіть просто світським співаком, навряд чи князь Данило став би добиватися залучення його на службу. Як гадав Д. Іловайський, Митуса належав до придворних поетів, можливо, з числа князівських дружинників. Таких спів-

* Той, що склав притчу.

ців князі особливо любили й шанували, намагаючись за будь-яку ціну мати їх при своєму дворі, щоб ті розважали й прославляли їх у піснях. Той явний інтерес, який виявив князь Данило до Митуси, підтверджує цю думку.

Київська Русь здавна мала таких придворних поетів і співців. Згадаймо хоча б Бояна, звеличеного у «Слові про Ігорів похід»:

Боян бо наш віщий
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами.

(Переклад М. Рильського.)

Останніми роками дослідники дедалі більше схиляються до думки, що саме «Слово про Ігорів похід» довгий час жило в усній формі, виконуючись співцями на княжих зібраннях і бенкетах.

У написаному літописцем Нестором «Житії Феодосія Печерського» мовиться, що коли той одного разу, на початку 70-х рр. XI ст., завітав до палацу великого князя київського Святослава Ярославича, то побачив артистів, котрі грали й співали, тішачи володаря та його гостей: одні — на гуслях, інші — на орга́ні. Можливо, такий орга́н і зображений на одній з фресок Софійського собору в Києві.

Час від часу в літописи та західноєвропейські хроніки потрапляли уривки пісень, створених придворними поетами та співцями. Польський історик XV ст. Ян Длугош переказав уривок пісні, складеної при дворі тестя Данила Галицького — Мстислава. Галицько-Волинський літопис відкривається величальною піснею князеві Роману Мстиславичу, виконаною в дусі високих зразків середньовічної поезії. Його сини Данило й Василько мали при своїх дворах таких співців, про що довідуємося зі слів галицького літописця середини XIII ст.

Найімовірніше буде вважати, що Митуса й був таким придворним поетом, співцем великої слави, що підкреслив навіть не прихильний до нього літописець. Напевне, він виконував речитативом власні пісні під акомпанемент гуслів, арфи або лютні — так само, як славнозвісні західноєвропейські трубадури. Спадає на думку образ майже сучасника Митуси — всесвітньо відомого провансальського трубадура Бертрана де Борна (1140—1215),

автора й виконавця запальних пісень-сірвент, у яких оспівувались феодальні заколоти й війни, найбільше вихвалялись князі й королі, котрі безупинно воювали — чи то з ворогами, чи то один з одним. Доживши до похилого віку, Бертран де Борн вирішив за краще вмерти від руки ворога, в бою, ніж тихо віддати Богові душу від старості у власному ліжку.

Здебільшого трубадури, особливо ті, що жили при дворах великих сеньйорів, прославляли феодальну анархію, виступали проти централізації держав, свідомо розпалювали чвари між сюзеренами та їхніми васалами. Нищівну характеристику як політикові дала найбільш знаменитому трубадурові, вже згаданому нами Бертрану де Борну, відома дослідниця історії середньовіччя О. Добіаш-Рождественська у 20-х рр. нашого століття: «На наш тверезий розум цей поет справив би враження божевільного... «Ідея» його до крайнощів елементарна. Він хоче одного: щоб навколо нього не припинялось взаємне винищення, поважає лише тих, хто б'ється, й зневажає тих, хто цього не робить». Однак було б помилковим гадати, що подібні до де Борна трубадури були чистими й безкорисливими апологетами війни. Вони здебільшого відстоювали власні матеріальні інтереси, будучи володарями замків, міст і сіл, де на них працювали сотні залежних людей. Такі співці тому й розпалювали феодальну анархію, що централізація держави обмежила б їхні апетити й сваволю. О. Добіаш-Рождественська наводить красномовний приклад з життя Бертрана де Борна. Він довго бунтував проти англійського короля Річарда Лев'яче Серце, котрий відібрав у нього замок. Коли ж Річард повернув йому той замок, то де Борн почав оспівувати великодушного короля, «доблесного й відважного, якого ще не було на світі»...

Мабуть, до числа співців феодальної смути належав і Митуса. Здається, правий був М. Костомаров, коли вклав до уст «славетного співця» вірші, що висловлювали надії боярських олігархів на занепад князівської влади:

Кончились віки, зілля сухее огонь поїдає,
Хай поїдає, хай пропадає Русь із князями.

Галицько-Волинська Русь не пропала, не загинула. Того не допустив її народ, його проводирі Данило з Васильком. А от Митуса, ймовірно, закінчив свої дні у «порубі» *

* Так давньоруські джерела називають в'язницю.

на княжому дворі Галича. Завданий військом Данила удар по Перемишлю надовго відбив охоту у тамтешнього боярства й владики Артемія повставати проти князівської влади. Невдовзі потому втратив єпископську кафедру Артемій. Через багато років літопис повідомляє, що наступний перемишльський єпископ Мемнон виконував роль слухняного й довіреного дипломата при дворі Данилового сина Лева.

Так лаконічні рядки літопису дозволили кинути світло на мало відому сторінку культури й мистецтва Давньої Русі, одним з представників яких був бунтівний і нещасливий трубадур Митуса.

У складі Литви та під польським володарюванням

У XIII ст. утворилася Литовська держава. Відтоді історичні долі українських та литовських земель переплелися на довгі роки. Говорячи про державно-політичне значення цього факту, відомий вчений О. Єфіменко у книзі «Історія українського народу» відзначає: «Як колись загадкова Русь у вигляді небагаточисельної войовничої дружини збирала з Києва воєдино південноруські племена, закладаючи основи Руської держави, так і тепер відносно малочисельна войовнича Литва зі своїх віддалених приніманських поселень збирає воєдино всі розрізнені політичною смутою удільного періоду й бідами татарської навали західні та південні руські землі, утворюючи нову Литовсько-Руську державу, яка за складом свого населення з повним правом могла б бути названа Західноруською... Зрозуміло, справа не обійшлася без примусу, насильства, але у другому випадку, як і в першому, неможливо помітити, щоб насильство набуло характеру завоювання у справжньому розумінні цього слова...» Далі Єфіменко пише, що між литовським і руським (в історичному розумінні — українським) народами існувала близькість «ще раніше, ніж вони з'явилися перед нами як об'єднувачі й об'єднувані у державному зв'язку...»

Процес взаємного пізнання розпочався ще тоді, коли Литва не була єдиною державою і влада в ній належала багатьом князям. Зі своїми дружинами вони наїздили на українські й польські землі, а з XII ст.— на західні землі Русі. У свою чергу і руські князі споряджали походи в литовські землі. Автор «Слова про Ігорів похід» згадує ті часи, коли «Литва ще й ятвіги... голови преклонили» перед могутністю Давньоруської держави. Але підпорядкування

деяких литовських земель руським князям обмежувалося лише стягуванням данини. Ці землі не включались безпосередньо до складу руських, руські князі не тримали в них постійного війська, не здійснювали примусового поширення християнства, не втручалися в їх життя. Так поводилися й литовські князі. Про характер стосунків у ті часи свідчить такий факт. Коли 1279 р. у Литві настав голод, литовці звернулися до багатих руських князів з проханням продати їм хліба. Зокрема, ятвяги звернулися до волинського князя Володимира з такими словами: «Пошли, господине, к нам жито своє продаят, а мы ради купим: чего восхочешь, воскоу ли, бели ли, черных ли коун, серебра ль, мы ради дамы. Володимир же из Берестья послал к ним жито, в лодьях, по Бугу, с людьми добрыми, кому веря».

Ще 1219 р. 22 литовських князі підписали мирний договір з волинськими. Це обумовлювалось як загрозою папсько-германської навали, що змусила литовських князів до виступу спільним фронтом, так і прагненням до встановлення союзних зв'язків з українськими землями.

Державна єдність, хоча й відносна, яку литовські князі продемонстрували при підписанні договору з волинськими князями, і сама угода з південноруськими землями невдовзі дали конкретні результати. 1229 р. Орден меченосців уперше напав на територію Литви, але був відбитий. 1236 р. меченосці згуртували ще більші сили, та знов-таки 22 вересня у вирішальній битві при Шауляї литовці розгромили орденців.

У процесі об'єднання литовських земель і відбиття нападів меченосців поміж князів висунувся один з аукштайтських «старійших» князів — Міндовг (р. н. н.— 1263). Саме він, прагнучи до об'єднання, зумів підкорити інших князів, захопивши території по верхній течії Німану. Деякі князі, переможені Міндовгом, визнали його владу і залишились княжити у своїх володіннях, але вже як васали. Таким чином він став великим князем литовським. Так, близько 1240 р. завершився останній етап утворення держави — Великого князівства Литовського.

З метою зміцнення сил у боротьбі проти німецьких лицарів, хрестоносців і меченосців Міндовг 1255 р. уклав союз з володарем Галицько-Волинської держави Данилом Романовичем Галицьким, скріпивши його зарученням сина Шварна зі своєю дочкою. Спираючись на цей союз, Міндовг зумів розбити лицарів Тевтонського і Лівонського орденів біля оз. Дурбе (1260). Політика згуртування, яку проводив Міндовг, схиляла на бік Литви населення Київ-

щини, Чернігівщини й інших давньоруських князівств, що перебували в умовах постійної ординської загрози.

Після вбивства 1260 р. Міндовга події розгорнулися таким чином, що саме волинянам довелося сприяти замиренню міжусобної боротьби, яка розпалилася в Литві. На прохання сина Міндовга Вайшвилка волинський князь Шварн Данилович допоміг зламати опір феодалів і оголосити Вайшвилка великим князем литовським (1266—1268). Щоправда, невдовзі той відмовився від влади і передав престол Шварну Даниловичу (1268—1269). Очевидно, це було початком зародження того русько-литовського єднання, яке ще більше посилилося, коли великим князем литовським став Гедимін (1316—1341). За його правління значно зросла могутність Литви. У 20-х рр. XIV ст. її столицею стало м. Вільно.

На цей час до Великого князівства Литовського увійшли крім основних литовських земель і деякі давньоруські князівства Київщини та Чернігівщини. Як зазначав М. Грушевський, «саме тоді, як на Україну впала татарщина, у литовського народу зав'язувалась своя власна держава, і войовничі, меткі князі литовські почали забирати землі білоруські, сусідні з Литвою, а далі українські. Робили се вони помалу й потиху, без гвалту і крику. Дрібним князям казали помагати їм на війні, слухатись як своїх зверхників, якщо накажуть, і ті, не маючи сили противитись, мусили слухатись. Люде, наскучивши непорядками і татарською неволею, легко приймали власть князів литовських. Тим більше, що князі литовські в справи їх не мішались, нічого не переміняли. «Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо»,— казали звичайно литовські князі, і справді, не робили спочатку великих перемін. Ті князі з литовського княжого дому чи литовські пани та воєводи, що осідали по українських краях та городах, хрестились на православну віру (Литва була тоді ще не хрещена), приймали українську мову, в суді судили по місцевих звичаях, в управі теж місцевих порядків пильнували, і з часом вони самі забували, що вони не українці, а литвини, і люде того не пам'ятали й уважали їх за своїх».

За правління Гедиміна Литва поширила владу на весь простір між Західною Двіною, Дніпром і Прип'яттю. Ще за життя свого брата Витеня Гедимін захопив міста Берестя і Дорогочин, які належали нащадкам князя Данила Галицького, завоював також землі за Бугом — Підляшшя.

У своїй політиці приєднання руських і білоруських земель до литовських Гедимін спирався не лише на воєнні

сили. Важливим було й те, що він нікому не забороняв триматися власної віри і традицій. Своїх дітей, яких було дванадцятеро від трьох дружин, Гедимін частково охрестив. Християнами стали п'ятеро його синів і всі дочки, які були одружені: Марія — з князем тверським, Єлисавета — з мазовецьким, Альдона-Анна — з королем польським Казимиром, Августа-Анастасія — з великим князем московським. Прагнучи заручитися підтримкою Галицько-Волинського князівства, Гедимін віддає дочку Офку-Євфемію за князя Юрія II, який також прагнув до дружніх взаємин з Литвою і зробив для цього немало.

Коли 7 квітня 1340 р. Юрія було отруєно у Володимирі, смерть його поклала кінець незалежності Галицько-Волинського князівства — воно розпалося на дві частини: боярсько-олігархічну Галичину і князівство Волинь. Волинське боярство, шукаючи собі князя після Юрія II, спинилося на Любартові, синові Гедиміна, який був одружений з волинською княжною Бушею і за тодішнім правом мав законні претензії на Волинь. В Русько-литовському літопису з цього приводу зазначено: «Любарта прийняв володимирський князь до дочки у Володимир, Луцьк і в усю Володимирську землю». Обираючи своїм князем Любарта, волинське боярство сподівалося на підтримку Литви у боротьбі як з татарами, так і з польськими та угорськими феодалами. І справді, Волинь отримала у цьому від Литви немалу допомогу. Так, коли 1349 р. польський король Казимир здійснив великий похід на Галичину та Волинь, захопивши головні міста і приєднавши Галичину й частину Волині до Польської держави, саме Любарт разом з іншими литовськими князями захищав Волинь. Необхідно відзначити, що, хоча й недовго, номінально Любарт був визнаний галицьким князем, й навіть візантійський імператор 1347 р. звертався до нього з листом у справі галицького єпископа.

Діяльність Любарта, як і самого Гедиміна, у цілому сприяла не лише зміцненню Литовської держави, а й дальшому зближенню українського та литовського народів.

Після загибелі Гедиміна (1341) в одному з замків, обложеному хрестоносцями, великим князем литовським став його син Ольгерд (1345—1377). Він не лише прагнув розширити володіння Литви за рахунок південно-західних і західних руських земель, а й вів рішучу боротьбу проти Тевтонського ордену і Золотої Орди.

Треба зазначити, що у другій половині XIV ст. для Литовської держави склалася більш сприятлива міжнародна обстановка щодо оволодіння українськими землями. 1359 р.

помер золотоординський хан Берді-бек. В Орді розгорнулася гостра міжусобна боротьба за трон. Скориставшись цим, навесні 1362 р. литовські війська рушили на територію Київщини і захопили Київ, вигнавши з нього татарського ставленика князя Федора. У цьому їм допомагали самі кияни та переяславці. Закріпившись на Київщині й Переяславщині, литовці пішли на Подолію, де розгромили татар. До Литовської держави було приєднано Подолію й землі між Дніпром і Дністром до узбережжя Чорного моря. Внаслідок тривалої боротьби Ольгерда проти Польщі за Волинську землю 1377 р. було приєднано Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Він робив також спроби поширити свій вплив на Псков і Новгород, підтримував тверських князів у боротьбі з Москвою і сам здійснював походи проти неї — щоправда, невдалі.

Західноруський літопис подає яскраву картину останніх часів володарювання Ольгерда: «Коли господарем Литовської землі був великий князь Ольгерд, він пішов з литовським військом у поле (степ) і побив на Синій Воді татар, трьох братів: князя Кочибея, Котлубуга і Дмитра. А ці три брати, татарські князі, були отчичі й дідичі Подільської землі, а від них завідували отаманами, а баскаки, збірщики доходів, приїжджаючи від тих отаманів, брали дань у Подільської землі. А був брат у Ольгерда князь Коріят, що держав Новгород-Литовський, і було у нього три сини: князь Юрій, князь Олександро, князь Костянтин. І от ті княжата Коріятовичі, три брати — князь Юрій, князь Олександро і князь Костянтин, за призволенням великого князя Ольгерда і з поміччю Литовської землі пішли в Подільську землю. А в Подільській землі тоді не було жодного города (кріпості) ні з дерева рубленого, ні з каменя будованого. Ті ж тоді княжата Коріятовичі, прийшовши в Подільську землю, увійшли в приязнь з отаманами, почали Подільську землю від татар боронити і баскакам «вихід» (данину) перестали давати. І найперше знайшли собі твердиню на річці Смотричі і тут собі поставили город Смотрич. А на іншім місці жили ченці в горі, і в тім місці поставили город Бакоту. А ловлячи на ловах, нагодилося їм загнати багато оленів на той острів, де тепер Камінецьке місто стоїть, і, вирубавши ліс, вимурували город Камінець. І так усі городи подільські помурували і всю землю Подільську засіяли».

Битва на Синіх Водах (нині р. Сниводь на пограниччі Київщини, Волині та Поділля) відбулася 1363 р. Саме тут Ольгерд розгромив татарські сили, очолювані Кочибеєм,

Котлубугом і Дмитром, і завоював так зване Білобережжя — правий берег Дніпра. Після цієї перемоги Ольгерд і призначив на Поділля своїх племінників, синів Коріята: Юрія, Олександра й Костянтина, котрі, за свідченням літопису, правили не як окупанти-завойовники, а як люди, що шукали спільної мови з населенням, боронили його від татар, будували міста й фортеці.

У 70—90-х рр. XIV ст. було розгорнуте будівництво замків у Києві, Каневі, Черкасах, Звенигороді, Житомирі, Луцьку, Острозі, Кам'янці-Подільському, Брацлаві, Вінниці та інших містах. Один з найзначніших — Київський замок — стояв на високій Замковій горі і був обнесений дерев'яною стіною з баштами. Завдяки особливостям розташування і конструкції попасти у нього можна було тільки через головні ворота, які виходили у напрямку Старокиївської гори і Софійського собору. У будівництві замку брали участь кияни і населення найближчих міст і сіл. Але не лише про захисні укріплення турбувалася тоді влада. У цей же час були добудовані Києво-Печерський монастир, Михайлівський Золотоверхий монастир та інші споруди.

Незважаючи на те що Велике князівство Литовське зберігало зовнішні риси удільних володінь, які користувалися значною автономією, воно не розпалося на окремі князівства, а завдяки сильній владі Ольгерда лишилося цілісною державою з досить високим політичним та економічним потенціалом.

Характерним був і внутрішній устрій Великого князівства. Землеволодіння тут було тісно пов'язане з військовою службою (той, хто виконував військові обов'язки, міг тримати і землю). Самоуправління, одначе, не підривало авторитету центральної влади. Цей принцип було перенесено і в Україну. Литва надавала місцевій верхівці широкі можливості для участі в діяльності центральних державних установ та урядів. У своїх правах ті прирівнювалися до литовської знаті, тому й були прив'язані до Литовської держави — служили їй щиро і віддано.

Слід, однак, зазначити, що більш висока культура українців та білорусів справила великий вплив і на саму Литву: руське право («Руська Правда») позначилося на праві Литовського князівства, руська (українська) мова стала державною, литовські князі сприймали віру і звичаї, що побутували на землях українців та білорусів. У свою чергу, піддаючись під руку литовського князя, український народ вбачав у ньому передусім захисника від татарської навали.

Хоча Велике князівство Литовське зуміло включити

у сферу свого політичного й економічного впливу майже всі білоруські, українські й деякі російські землі, свої претензії на них заявляла і Польща, яка протистояла Литві у її політиці прилучення нових територій. Однак обидві держави мусили рахуватися з дедалі зростаючою силою, яку являв собою у другій половині XIV ст. Тевтонський орден. Німецькі лицарі-хрестоносці, як відзначалося вище, не раз на протязі історії захоплювали польські та литовські землі і, наприкінці XIV — на початку XV ст. досягши вершини могутності, готувалися до нових агресивних дій. Добре усвідомлюючи цю небезпеку, правителі Литви і Польщі шукали можливості для об'єднання своїх сил. Так виникла ідея унії між обома державами. 14 серпня 1385 р. в замку Крево біля Вільно великий князь литовський Ягайло (1377—1392) підписав з польськими послами акт, за яким він обирався на польський трон і мав одружитися з королевою Ядвігою. Ягайло погоджувався на поширення впливу католицької церкви серед литовського, білоруського та українського населення, повернення захоплених раніше орденом польських і литовських земель, приєднання до Польщі Литви й України.

Після Кревської унії Велике князівство Литовське хоча й продовжувало існувати, але підпадало у дедалі більшу залежність від Польщі. Це викликало незадоволення як литовського, так і руського населення. Очолив боротьбу за незалежність Литви Вітовт (1350—1430), який княжив у цей час у Гродні і Луцьку. Він домігся від Ягайла визнання за собою титула великого князя литовського (з 1392 р.), а 1398 р. бояри литовські і руські бояри проголосили його королем литовським та руським. Кревську унію було скасовано. Водночас розгорнулася боротьба між Литовським князівством і Польщею за українські й білоруські землі. Цим скористалася татарська орда, яка влітку 1399 р. зосередилася на лівому березі Ворскли, готуючись до походу на Канів, Київ, Чернігів та інші міста. Вітовт зібрав проти татар литовські, українські, білоруські, руські й польські дружини, але потерпів повну поразку і відступив на Полісся. Орда насунула на Київщину і невдовзі з'явилася під стінами Києва. Не зумівши зламати мужній опір захисників міста, татари, отримавши викуп, відійшли в Крим, щоб знову повернутися 1416 р. Цього разу їм вдалося захопити місто. Київ був пограбований і зруйнований. Літописець писав про цю подію: «В лето 1416 Едика... поплени рускую землю, и Киев, и Печерский монастыр сожже и со землею соровна, яко оттоле Киев погуби красоту свою,

и даже доселе ужу не може быти таков: но єдиначе замку тогда не може взяти в Киеве Едика».

Однак, хоча татари й отримали перемогу, втримати владу над населенням українських земель вони не змогли. Литовська держава протягом ще кількох десятиліть розширяла свої володіння аж до Чорного моря. За князювання Вітовта були збудовані фортеці Караул на середньому Дністрі, Білгород і Чорногород на нижньому Дніпрі, а також Хаджибей, де пізніше виникла Одеса.

У цей час життєво важливою справою для короля Ягайла (1350—1434) було якнайтісніше об'єднати Литву з Польською державою, реорганізувати її устрій, підкорити польському впливові. Це викликало незадоволення як самих литовців, так і українців та білорусів. На бік останніх стала й православна церква, і хоча першим оборонцем незалежності Литовської держави став Вітовт, він, одначе, не поспішав допускати українців до влади. Його політика посилення литовського впливу на українські й білоруські землі привела до ліквідації на них удільних князівств і утворення областей з литовськими намісниками. У той же час Вітовт давав привілеї польському й німецькому міщанству, створив католицькі єпископські кафедри у Луцьку і Кам'янці-Подільському. Натомість його наступник Свидригайло (1430—1432) був позбавлений престолу польськими й литовськими магнатами саме за те, що залучав до державного управління українську та білоруську шляхту.

Тим часом загроза з півночі не вщухала. 1409 р. почалася так звана «велика війна», у якій Литва і Польща виступили союзниками проти Тевтонського ордену. Наступного року німці зібрали для походу 80-тис. військо. Довідавшись про це, Вітовт привів у Пруссію 100-тис. армію, до якої входили литовські, польські, а також декілька українських, білоруських, три російських полки і загін чехів під командуванням Яна Жижки, майбутнього проводиря гуситського руху.

Битва відбулася 15 липня 1410 р. на території, захопленій Тевтонським орденом у пруссів, біля селищ Грюнвальд і Танненберг. Полки Вітовта і Ягайла завдали лицарям-хрестоносцям нищівної поразки, поклавши кінець їхнім агресивним устремлінням. «Історія Русів» зазначає, що гетьман Венцеслав Світольдович, котрий у Грюнвальдській битві очолював українські полки, «захищаючи воїнством своїм спільне Королівство Польське від лихих тоді німецьких хрестоносців... за повелінням королівським, злучившись з воїнством польським та литовським, мавши при

тому свого війська тридцять сім тисяч при воєводах Ольговичу та Остротегу та при полковниках Рогдаю, Полеличу, Громвалу, Колядичу і Купалдею, наступав з ними на хрестоносців побіля містечка Динабурга; і поміж тим, як вони німецькими своїми лавами оберталися і були повсякчас у руках на обертах, Венцеслав позаду своїх військ провів значну частину піхоти під проводом Рогдая на долішній берег ріки Двіни, і звідтіль піхота, вломившись в середину табору хрестоносців, ударила по них руськими своїми списами в тил і на всі боки і зчинила серед них сум'яття, а довколішні війська напали тоді на них з усіх боків і завдали рішучої їм поразки, так що пораховано їх убитими і полоненими до п'ятдесяти тисяч...»

Польський король висловив тоді величезну вдячність, видавши навіть спеціальний «привілей», яким підтверджувалися єдність трьох народів і їх вірність між собою, а також заслуги гетьмана Венцеслава. Король підкреслював: «...ми уставуємо і повторно стверджуємо уфундовані і укріплені пакти з'єднючення народу Руського з народом Польським і Литовським, і бути їм, яко рівний з рівним і вольний з вольним вічно і непреложно, і права свої руські тримати без перешкоди, якось вони слушні єсть і за тим прийняті в Княжестві нашім Литовськім заєдно з письмом Руським альбо Слов'янським, і по них всі суди мати і справи одержувати і добрими своїми дідичними і набутими обладати і як хотя оборочати несуперечне і без перешкоди іншими правами. Теж і лицарству Руському з лицарством Польським і Литовським єдність держати, яко рівний з рівним, на кождих справах і урядах, без жодної упреки і зневаги». Цей документ засвідчував великий авторитет українців, їх рівні права з польським і литовським народами.

Перемога 1410 р. сприяла дальшому розвитку польських, литовських і українських земель, одначе Польща дедалі більше прагнула до піднесення за рахунок сусідів. Так, коли 1413 р. в Городлі на Західному Бузі було укладено литовсько-польську унію, що мала завадити відокремленню Литви від Польщі, важливою її статтею було обмеження участі православних, зокрема українців, у державному управлінні. Лише католики могли бути главами великокняжої ради. Городельський пакт закріплював за литовською католицькою знаттю панівне становище у Литовській державі, а також в Україні і Білорусі. І хоча Литва зберігала право обирати свого великого князя, останній мав перебувати під верховною владою польського короля. На українських землях засновуються католицькі

єпископські кафедри (у Кам'янці-Подільському, Луцьку), поширюється вплив польської шляхти.

Все це загострило стосунки між королем Ягайлом і великим князем Вітовтом. Уладнати їх мав скликаний у Луцьку з'їзд монархів європейських країн. Туди прибули Ягайло, великий князь московський Василь II, за якого Вітовт віддав свою дочку Софію, сам Вітовт, датський король, волоський воєвода, цісар Зігмунд, папський легат та ін.— загалом близько 15 тис. сановників. І хоча час минув у банкетах, згоди досягнуто не було. Справу відклали до нового з'їзду.

27 жовтня 1430 р. Вітовт раптово помер, і великим князем литовським став брат Ягайла Свидригайло Ольгердович, противник польсько-литовської унії. Знову спалахнула міжусобиця. Свидригайло, котрий намагався позбутися васальної залежності від польського короля, спирався на православну верхівку, українців і білорусів. Незадоволені такою політикою литовські магнати-католики проголосили великим князем брата Вітовта — Сигізмунда. Українське населення було на боці Свидригайла. Варто зазначити, що свого часу Ягайло за змову проти нього покарав Свидригайла десятирічним ув'язненням у Кременці, але той зумів налагодити тісний зв'язок з українською верхівкою, пообіцявши повернути їй провідне становище у Великому князівстві. Однак і цього разу Свидригайлу не поталанило. Ягайло і Сигізмунд, об'єднавшись, розгромили його у битві на р. Святій, примусивши відійти на Волинь. Після цього, спираючись на підтримку українських і білоруських магнатів, Свидригайло шість років продовжував безуспішну боротьбу за великокняжий престол.

Влада Сигізмунда виявилася нетривкою. Бажаючи ослабити могутність литовських магнатів, він спробував використати у боротьбі проти них дрібних служилих феодалів-шляхтичів, але його супротивники організували змову (1440), вбили Сигізмунда і проголосили великим князем сина Ягайла — Казимира, якому виповнилося щойно 13 років.

Ці зміни спричинилися до сепаратистських виступів на місцях, які охопили й українські землі. Від Литовської держави відпали Волинь і Київщина.

Проте, продовжуючи централізаторську щодо українських земель політику, великий князь Казимир скасував Волинське князівство, передавши його територію під управління свого намісника. Подібна участь спіткала й Київщину, яку відібрали в удільних київських князів Олельковичів

чів й перетворили на звичайну литовську провінцію з намісником-католиком. Така політика Казимира призвела до відповідних дій проти нього з боку руських удільних князів. 1481 р. князі Михайло Олелькович, Федір Гольшанський і Федір Бельський очолили змову, яка мала на меті відділити від Литви українські та білоруські землі. Однак змовників було викрито. Олельковича і Гольшанського стратили, а Бельський втік до Москви.

Саме на підтримку Москви, яка на той час здобула чималий авторитет серед північних князівств і почала розширювати свою територію за рахунок сусідніх земель, сподівалися змовники. 1485 р. Іван III Васильович (1440—1505) офіційно проголосив себе великим князем «всієї Русі». За його правління завершилося складання основної території Російської централізованої держави, зародилася теза про те, що всі землі Давньої Русі мають належати московським князям як спадкоємцям київської династії. Ця ідея була сприйнята деякими сусідніми правителями, і такі з них, як чернігівські князі Одоєвські, Воротинські, Мосальські, у 1470—1480 рр. піддалися Москві. Їй дісталися Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль та інші міста. Спроби Великого князівства Литовського повернути ці володіння виявилися безрезультатними.

Українські князі, аристократія також намагалися протистояти цьому. Яскравим прикладом протидії було повстання (1508) під проводом магната князя Михайла Глинського. Воно, однак, зазнало поразки, а Глинський, 1534 р. ув'язнений російським урядом, помер у тюрмі.

Досягненню незалежності мала сприяти православна церква. 1458 р. церквами України і Білорусі було утворено окрему Київську митрополію.

Наприкінці XV ст. на півдні українських земель постає нова державно-політична формація — Кримське ханство, яке 1475 р. стало васалом Туреччини. Головним об'єктом агресивних устремлінь ханства була українська земля. 1482 р. татари на чолі з ханом Менглі-Гіреєм напали на Київ, пограбували й спалили місто, багатьох жителів убили, а решту разом з воєводою погнали в Крим. Такі напади здійснювались і на інші міста України.

Зазіхання Московського царства на територію України, татарська загроза вимагали тісної єдності Литви і Польщі, що й зумовило укладення на спільному сеймі в Любліні 1569 р. унії між Польським королівством і Великим князівством Литовським. За її умовами обидві держави об'єд-

нувалися у федеративну Річ Посполиту. Наставали нові часи як для Польщі і Литви, так і для України. Остання виявилася поділена на частини, пригнічена важким соціальним, національним і релігійним гнітом.

Більша частина України — Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя — перейшла до Польщі. Під Великим князівством Литовським залишилися білоруські землі по Вітебськ, Оршу та Мстиславль. З українських земель до нього відійшли все Берестейське воєводство та Пінщина. Буковина з середини XIV ст. перебувала у складі Молдови (остання 1564 р. визнала протекторат Туреччини). Під владу Угорщини підпало Закарпаття. 1526 р. воно також було поділене між Австрією та Семигородом. Треба відзначити, що до цього часу значна частина українських земель опинилася під владою Москви. До неї перейшли десятки чернігівських та новгород-сіверських князів, поклавши початок родам Одоєвських, Масальських, Воротинських, Трубецьких, Бельських. Та найбільш тяжких ударів зазнала українська культура і народні традиції. Усе це спричинилося до нових виступів народних мас, характер яких тепер багато в чому визначався наявністю такого національного фактора, як козацтво.

ВОЛОДИМИР ОЛЬГЕРДОВИЧ

Після кількох переможних походів на Русь, зокрема, після розгрому татарських царків, васалів Золотої Орди, під контролем яких був південний степ, великий князь литовський Ольгерд (Альгірдас) Гедимінович (1345—1377) протягом 50—60-х рр. XIV ст. встановив верховенство династії Гедиміновичів, з якої сам походив, над Чернігово-Сіверською й Київською землями. Першу він передав в уділ своєму синові Дмитру-Корибуту, а другу — Володимиру.

Матір'ю Володимира (р.н.н.— бл. 1398 р.), третього сина Ольгерда, була княгиня Марія Вітебська. Після її смерті Ольгерд одружився з російською княжною — Уляною Тверською. Тож зведеними молодшими братами Володимиру доводилися сини Уляни, добре знані з перипетій історії України-Русі,— згаданий князь Сіверський Дмитро-Корибут, родоначальник волинських княжих родів Збаразьких, Вишневецьких і Воронецьких; князь Київський Скиргайло-Іван, наступник Володимира на київському княжому

столі; князь Волинський Свидригайло-Болеслав; нарешті, великий князь литовський, у подальшому польський король Владислав-Ягайло.

Вокняжіння Володимира Ольгердовича в Києві датують 1362-м або 1363 р. Охрещений матір'ю за православним обрядом, вихований в слов'янських звичаях і традиціях, литовський князь не був сприйнятий як чужак і швидко знайшов спільну мову з місцевим боярством. Його військо, що складалося з київських бояр-ополченців, невдовзі здійснило кілька вдалих походів на південь проти кочових орд, витіснивши їх до узбережжя Чорного й Азовського морів. Це мало величезні наслідки для поступового піднесення занепалої в часи татаро-монгольського лихоліття Київщини. Свідченням економічного зросту став факт чеканки власної монети, вперше після монгольського погрому. Нині досліджено близько 1200 її екземплярів. На аверсі кожного з трьох типів чеканки, які розрізняють дослідники, вибито герб князя Володимира. Його зміст і абриси дискусійні, однак можна стверджувати напевне, що даний знак, повторений згодом на княжих печатках синів Володимира, був гербом київської гілки роду Гедиміновичів і що усталився він саме у роки правління Володимира в Києві.

Тоді ж, тобто у другій половині XIV ст., на високому пагорбі між Подолом і давньоруською Княжою Горою за наказом Володимира був збудований просторий і міцний замок з дубових колод, що проіснував з певними перебудовами до середини XVII ст. (в історії Києва він відомий під назвою «Литовського»).

За княжіння Володимира Ольгердовича значно розширилися кордони Київської землі. Так, згідно з тогочасною пам'яткою «Список городів руських», Києву підпорядковувалося 71 місто в Наддніпрянщині, басейнах Прип'яті й Десни та на східних і південних рубежах слов'янського світу, що тяглися, відповідно, до річок Ворскли й Росі.

Зважаючи на сказане, не дивно, що київський князь почувався незалежним володарем, тільки номінально підпорядкованим верховному сюзерену — великому князю литовському. Це підтверджується і звучанням його титулу: в нечисленних документах, що збереглися від тих часів, Володимир Ольгердович іменує себе «З Божої ласки князем Київським».

Про незалежну зовнішню політику князя свідчить, зокрема, такий епізод: коли у 1383 р. Константинопольський патріарх висвятив на київський митрополичий престол вихідця з Києво-Печерського монастиря Діонісія, кандида-

тура якого з політичних міркувань була небажаною для князя, і той прибув до Києва оголосити про свої права, Володимир наказав ув'язнити непроханого митрополита, заявивши йому: «Пішов єси на митрополію в Царград без нашого повеління».

Після укладення 1385 р. Кревської династичної унії між Великим князівством Литовським і Польщею у князівстві склалася антиунійна опозиція, очолювана Вітовтом — двоюрідним братом Володимира. Сам Володимир прийняв бік ініціатора унії — польського короля Владислава-Ягайла і, зокрема, присягнув йому на вірність у 1386, 1387 і 1388 рр. У 1387 р. разом з братом, чернігово-сіверським князем Дмитром-Корибутом, він перебував на Ягайловому дворі у Вільно, а 1390 р. військові загони обох володарів Русі (Дмитра-Корибута й Володимира), що складалися з Київського та Чернігівського боярств, у складі королівських військ брали штурмом центр володінь Вітовта — м. Гродно. Однак після того як у 1392 р. Ягайло й Вітовт дійшли згоди і Вітовт у званні намісника фактично став великим князем литовським, ситуація для Володимира обернулася на вкрай несприятливу. Не виключено, що особиста заповзятливість Вітовта щодо Володимира пояснювалася й тим, що останній був на той час найстаршим у роді Гедиміновичів, тобто мав вагомі підстави претендувати на великокнязівський престол.

За згодою й при підтримці Ягайла новий великий князь взяв курс на політичне ослаблення з наступною ліквідацією найбільших удільних князівств держави, передусім віддалених — Київського, Чернігово-Сіверського й Подільського. Першим кроком у цьому напрямі стала вимога Вітовта, аби Володимир Київський, Дмитро-Корибут Сіверський і Федір Коріатович Подільський визнали його повноваження, склали присягу на вірність і надіслали певну данину зі своїх володінь. Ті відповіли відмовою, або, як записав літописець, «не всхоте покори учинити (тобто скласти присягу.— *Авт.*) и челом ударити великому князю». Припускають, що між згаданими князями існувала домовленість про спільні дії, де особлива роль призначалася київському князю. Однак ці задуми були зірвані передчасним виступом новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута, який, не чекаючи активних дій з боку Вітовта, зібрав власне військо і рушив на Литву. Наприкінці 1392 р. його загони були розбиті поблизу м. Ліди (нині у північно-західній Білорусі). Повернувшись до Новгорода-Сіверського, князь замкнувся у місті, але військо Вітовта взимку

1392/93 р. взяло Новгород штурмом. Самого князя, його дружину й дітей було ув'язнено.

З Чернігово-Сіверщини загони Вітовта повернули на Київ, проте цього разу великий князь обмежився тим, що захопив поліські замки (Овруцький і Житомирський), очікуючи добровільної капітуляції Володимира. Той дійсно прибув до ставки великого князя, і мир було укладено. Однак це тільки відсунуло розв'язку. Восени 1393 р. Вітовт здійснив бойовий рейд на Поділля, захопив Брацлав, Кам'янець, Смотрич та інші замки, а Федора Коріатовича примусив до втечі. Після Поділля настала черга Київщини, хоча до воєнних сутичок між братами й не дійшло. Усунення Володимира з київського княжого столу відбулося у другій половині 1394 або на початку 1395 р. мирним шляхом: князю були запропоновані умови капітуляції — замість Києва надано другорядний дрібний уділ у Білоруському Поліссі з містами Копиль і Слуцьк (звідси нащадки Володимира Ольгердовича з часом почали зватися князями Слуцькими; цей рід вигас наприкінці XVI ст.).

Є припущення, що князь Володимир, не змирившись із втратою Києва, звертався по допомогу до великого князя московського Василя Дмитровича, з котрим підтримував досить жваві контакти й раніше. Однак Москва на той час не мала сил для втручання у внутрішні справи Великого князівства Литовського, тож Володимир, повернувшися ні з чим, оселився в Копилі. Відлуння цієї події обернулося проти онуків Володимира — Симеона та Михайла, коли ті претендували на київську княжу спадщину наприкінці XV ст. Відмовляючи їм, великий князь буцімто зауважив, що «дід їхній князь Володимир бігав на Москву і тим пробігав отчину свою Київ».

Після зміщення з Київського княжого столу Володимир Ольгердович уже не брав активної участі в політичному житті. Помер у Копилі наприкінці 1398 або на початку 1399 р.; тіло його було перевезене до Києво-Печерського монастиря, опікуном і благодійником якого він вважався, і поховане в Успенському соборі.

СВИДРИГАЙЛО ОЛЬГЕРДОВИЧ

Свидригайло-Болеслав Ольгердович (Швитригайло) (бл. 1375—1452) був наймолодшим сином великого князя литовського Ольгерда (Альгірдаса) Гедиміновича і його

другої жінки княгині Уляни Тверської. Відтак рідним братом Свидригайлові доводився король польський Владислав-Ягайло, а двоюрідним (по батькові) — великий князь литовський Вітовт.

Одна з найбентежніших особистостей в історії України-Русі XV ст., Свидригайло, незважаючи на запальну непрогнозованість учинків і тяжку неврівноважену вдачу, був наділений таємничою здатністю гуртувати довкола себе прибічників. Політичні обставини склалися так, що саме цій людині судилося стати «прапором Русі» в одному з найпомітніших спалахів руського (українського) сепаратизму — феодальних війнах 30—40-х рр. XV ст.

Уперше ім'я Свидригайла згадується в тогочасних джерелах під 1382 р., коли юний княжич разом зі своїм старшим братом, тоді ще великим князем литовським Ягайлом, підписав перемир'я з Орденом. 1386-го чи 1387 р., після укладення Кревської династичної унії між Великим князівством Литовським і Польщею, Свидригайло за розпорядженням брата полишив православ'я, в якому був охрещений матір'ю, і прийняв католицьке віросповідання під іменем Болеслава. Варто додати, що щирим католиком він так ніколи й не став, був одружений на православній княжні Анні Тверській, а його найближче оточення складали переважно православні князі та бояри.

До 1392 р. Свидригайло мешкав при матері, котрій покійний великий князь Ольгерд заповідав у вдовиний наділ м. Вітебськ. Молодий князь вважав Вітебське князівство власною законною часткою спадщини по батькові. Тож коли після смерті княгині Уляни (1392 р.) Ягайло не затвердив його права на Вітебськ, норовистий княжич спробував відновити справедливість силою — вбив присланого Ягайлом намісника і «засів» місто самочинно. У відповідь на ці дії Вітовт, котрий від імені короля фактично правив Великим князівством, зброєю здобув спірне місто, а самого Свидригайла відправив у кайданах до Ягайлового двору в Кракові. Того ж року бранець утік до Угорщини, звідки разом з іншим литовським вигнанцем — Федором Любартовичем, князем Волинським, безуспішно намагався увійти в контакт з прусськими рицарями, шукаючи підтримки в Ордені. Ягайло й Вітовт, стривожені цими спробами, закликали втікачів до повернення, тож 1399 р. Свидригайло знову опинився на батьківщині.

Виконуючи свою обіцянку, Ягайло 1400 р. надав Свидригайлові Подільську землю, правда, не в суверенне князівство, а умовне держання. Це не завадило неспокійному кня-

ви уже з серпня цього року називати себе «з Божої ласки князем Подільським, володарем і дідичним паном Поділля».

1401 р. Ягайло та Вітовт вдруге підтвердили угоду про династичну унію між Польщею та Литвою, що передбачало спільні воєнні дії проти зовнішнього ворога. Цей факт викликав занепокоєння в Пруссії. Великий магістр Ордену, згадавши, що Свидригайло свого часу шукав контактів, розпочав з ним таємні переговори. Врешті наприкінці січня 1402 р., перебравшись купцем, Свидригайло емігрує до Мальборка. За домовленістю між ним та магістром після усунення Вітовта Свидригайло мав зайняти престол великого князя литовського, заручившись військовою підтримкою Ордену. Тож у липні 1402 р. князь рушив на Вільно на чолі загону лицарів та власної залоги зі знатних втікачів-русинів. Узявши місто в облогу, він розпочав таємні переговори з ченцями руських монастирів, намовивши тих підірвати міські мури зсередини. Проте змовників було викрито й страчено, а загони Свидригайла мусили повернутися на прусську територію. Замість обіцяного великокнязівського трону бунтівник отримав невеликий прусський замок Байзельакен неподалік кордону, що аж ніяк не відповідало його планам. Тому влітку 1403 р., коли розпочалися чергові мирні переговори між Польщею й Орденом і король Ягайло за посередництвом магістра оголосив, що прощає Свидригайла, той вирішив повернутися на батьківщину.

Щоб нейтралізувати неспокійного суперника, Вітовт у 1407 р. надав йому Сіверське княжіння з містами Брянськ, Трубчевськ, Новгород-Сіверський і Стародуб. Однак уже влітку наступного, 1408 р. невгамовна натура Свидригайла знову шукає пригод. Намовивши порубіжних князів та бояр, він разом з двором і власними військовими силами залишає Брянськ, у якому оселився, і виходить на територію Росії. У Москві його прийняли з великими почестями, обдарувавши містами Володимиром-на-Клязьмі, Переяславом, Ржевом та ін. Однак практично в цей же час на землі Великого Московського князівства вступило військо Вітовта, тож брати-вороги розпочали війну між собою на чужій території. Врешті великий князь Московський схилився до мирних переговорів з Вітовтом, що Свидригайло розцінив як ошуканство й зраду. Тому у 1409 р., спаливши на знак помсти прикордонний Серпухов, втікач знову виїхав до Пруссії, де уклав нову угоду з магістром про допомогу в боротьбі з Вітовтом.

Однак на цей раз великий князь випередив події: пізньої осені цього ж року його агенти таємно схопили Свидригайла. Він був ув'язнений на довгі роки. Деякий час його перевозили з однієї фортеці до іншої, остерігаючись прибічників.

Згодом князя було кинуто до підземелля однієї з фортечних веж неприступного Кременецького замку під особисту відповідальність намісника Конрада Франкенберга. Але вірні Свидригайлові волинські князі Дашко Острозький та Олександр Нос зуміли втертися у довіру до Франкенберга настільки, що той необачно доручив їхнім слугам очолити варту протягом Великоднього тижня 1418 р. У ніч під Страсну п'ятницю загін із 500 вершників оточив замкову гору, а люди Острозького за умовним сигналом спустили звідний міст. У короткій сутичці Конрада було вбито, його залогу, що складалася з поляків і литовців, порубано, а Свидригайла цієї ж ночі вивезено до Луцька, де на нього вже чекала боярська кіннота. З почтом у 50 вершників-волинян втікач через Волощину дістався двору німецького імператора в Австрії, далі як гість королівської родини відвідав Угорщину, звідки знову розпочав переговори зі своїми давніми спільниками — прусськими рицарями.

Занепокоєний король Ягайло після довгих переговорів умовив Вітовта ще раз помиритися з ворогом, повернувши йому сіверські міста, з яких почалася московська одіссея,— Чернігів, Новгород-Сіверський, Брянськ. Свидригайло прийняв запропоновані умови перемир'я і влітку 1420 р. вже вкотре повернувся додому, погодившись скласти присягу вірності ненависному Вітовту.

Після смерті останнього у листопаді 1430 р., Ягайло, як номінальний верховний володар Польщі й Великого князівства Литовського, мав право впливати на вибір великого князя. З двох можливих кандидатур — молодшого брата Вітовта (Жигимонта Кейстутовича) і Свидригайла — він вибрав останнього і саме йому послав символ влади — великокнязівський перстень. Сучасники твердили, ніби Ягайло дійсно мав певний сентимент до неспокійного молодшого брата. Однак слід гадати, що переважали міркування іншого плану: неприязнь до роду Вітовта і побоювання створити прецедент прямого успадкування русько-литовського трону. Не останнє значення мало й те, що кандидатуру Свидригайла підтримувала православна Русь, тобто більшість збройного боярського загалу, тим часом як сам князь, як уже згадувалося, був католиком, і таке поєднання в особі будь-кого іншого важко було уявити.

Княжіння Свидригайла тривало недовго. Відразу після інтронізації він розпочав війну з Польщею (власне, з братом Ягайлом) за Поділля й Волинь, одночасно налагоджуючи інтенсивні стосунки з мазовецькими князями, потенційними суперниками короля, а також укладаючи угоди з Орденом, Волощиною і Кримським ханством. На чільне місце при його дворі висувається руська знать, що дратувало придворну еліту — найбагатших і найвпливовіших магнатів Чорної Русі й Литви, католиків за віровизнанням. Занепокоєний польський двір вступив у таємні переговори з Жигимонтом Кейстутовичем, братом Вітовта, кандидатуру котрого підтримувала усунута від влади група колишніх придворних. У результаті двірцевого перевороту у вересні 1432 р. Жигимонт захопив владу, а Свидригайло змушений був рятуватися втечею до Полоцька.

Розпочалася тривала громадянська війна, що стала, по суті, неоголошеною війною між Руссю, з одного боку, та Литвою й Польщею — з іншого. Збройні сили, які підпорядковувалися Свидригайлові, складалися переважно з князів та бояр українських земель — Волині, Київщини та Чернігово-Сіверщини. На р. Швянтій під Вилкомиром (нині м. Укмерге в Литві) 1 вересня 1435 р. відбувся вирішальний бій між армією Жигимонта, підсиленою польськими загонами, і військом Свидригайла, керувати яким спеціально прибув із Чехії герой гуситських війн Жигимонт Корибутович, син князя Дмитра-Корибута Чернігово-Сіверського. Але щастя зрадило Русі: сили Свидригайла зазнали величезних втрат і були розгромлені. Лише в полон, не рахуючи загиблих, потрапило 42 вірних Свидригайлу руських князя, а сам він мусив рятуватися втечею.

Навесні наступного року його бачили вже у Києві, що перетворився на своєрідну столицю опозиції. На бік Свидригайла перейшли сіверські міста і союзники-татари, з якими він здійснив похід на Поділля, заволодівши Брацлавом і Вінницею. По кількох роках нерівної боротьби, коли владу нового великого князя визнала вже фактично вся Русько-литовська держава, крім Київщини, Чернігово-Сіверщини й Волині, Свидригайло опинився у вкрай скрутному становищі, хоча й далі продовжував перманентну війну. Так тривало до 1440 р., аж доки від руки змовників не загинув його опонент Жигимонт Кейстутович. Новий великий князь, малолітній Казимир Ягайлович, за порадою опікунів визнав за Свидригайлом пожиттєвий титул великого князя і право на Волинську землю.

З 1440 р. аж до смерті, зламаний літами, поразками й невдачами, Свидригайло жив безвиїзно у Луцьку, оточений давніми слугами-русинами. Розмірковуючи над феноменом їхньої відданості, через яку останні, висловлюючись словами М. Грушевського, «несли за нього голову під ворожий меч і катівську сокиру», можна дійти висновку, що бунтівливий литвин примхою долі став символом опору Русі, її реакції на централізаторську політику Вітовта.

На завершення варто додати, що період 14-літнього княжіння Свидригайла у Луцьку позначений виразними рисами автономізму і саме тоді на Волині усталюються ті традиції й звичаї суспільного побуту, які стали підставою для політичного регіоналізму місцевої шляхти протягом наступних поколінь.

Помер Свидригайло 10 лютого 1452 р. у Луцькому замку, не залишивши по собі потомства (його єдиний син, народжений у неволі княгинею Анною Тверською, помер малолітнім). Тіло старого князя перевезли до Вільна й поховали в усипальниці великих князів литовських у крипті Віленського кафедрального собору поруч з тілами ненависних суперників Вітовта й Жигимонта Кейстутовича.

ОЛЕЛЬКО ОЛЬГЕРДОВИЧ. СЕМЕН ОЛЬГЕРДОВИЧ

Олелько (Олександр) Ольгердович (р.н.н.— 1454 р.) був старшим сином князя Київського Володимира Ольгердовича, онуком великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, племінником польського короля Владислава-Ягайла (1386—1434). Вперше ім'я Олелька у джерелах згадується під 1408 р. як одного з воєначальників русько-литовського війська у війні Великого князівства Литовського з Московською державою. На той час він був князем Копильським і Слуцьким: саме на ці дрібні білоруські уділи Вітовт вивів з Києва його батька, ліквідуючи удільні княжіння на території держави. Близько 1417 р. Олелько одружується з княжною Анастасією, онучкою Дмитрія Донського, дочкою тодішнього великого князя Московського Василя Дмитровича. Цей шлюб символізував встановлення миру між двома ворогуючими сусідами — Росією і Литвою — і свідчив, наскільки високе місце відводилося нащадкові Володимира Ольгердовича в ієрархії старшинства панівної династії Гедиміновичів.

До смерті великого князя Вітовта (1430) Олелька на політичній арені майже не помітно. Принаймні, відкрито жодних претензій на втрачене батьком Київське княжіння він ніколи не пред'являв. Є припущення, що, коли Вітовт помер, Олелька намагалися висунути на престол як представника старшої династичної гілки. Після перевороту 1432 р., коли від влади був усунутий лідер руської партії Свидригайло і трон зайняв молодший брат Вітовта, кандидат пропольського угруповання Жигимонт Кейстутович, Олелько, на відміну від решти руської аристократії, яка беззастережно підтримала Свидригайла, до опозиції не пристав. Однак це не врятувало його — сина Володимира Київського від підозр у проруських симпатіях. Тож у 1435 р. Жигимонт Кейстутович наказав ув'язнити ймовірного конкурента, а заразом нейтралізувати на майбутнє і всю родину. Олелька було вкинуто до в'язничої вежі у замку в Кернові, а його жінку й дітей (двох синів — Семена та Михайла і трьох дочок) замкнено в Утянській фортеці.

Через п'ять років, у березні 1440 р., від руки волинських князів-змовників загинув Жигимонт Кейстутович. Знову постало питання про вибори великого князя. Руська знать оголосила претендентом на престол православного Олелька, звільненого з ув'язнення, мотивуючи це тим, що він найстарший з усіх живих на той час членів роду Гедиміна. Однак перевага лишалася за католицьким угрупованням, і на престол був обраний 13-річний Казимир, молодший син покійного польського короля Владислава-Ягайла. Наприкінці 1440 р. великокнязівські опікуни вирішили піти на поступки опозиції, аби встановити після тривалих громадянських війн мир у державі. Київське княжіння було відновлено і як законна отчина повернуто поміркованому князю Олельку (одночасно статус удільного князівства було визнано й за Волинською землею, що передавалася у пожиттєву власність Свидригайла). Гілка Ольгердовичів, яку представляв Олелько, ще з часів Володимира Київського тісно пов'язувалася з Руссю, тож можна твердити, що її повторне утвердження на київському княжому столі символізувало перемогу ідеї руського автономізму в Центральній Україні. Тим більше, що, на думку багатьох істориків, під владу Олелька потрапила не лише територія давньої Київщини разом із Задніпров'ям, але й Східне Поділля з містами Брацлав та Вінниця.

Роки правління Олелька (1441—1454) були сприятливими і для Києва, і для всієї Київської землі. Спираючись на місцеву знать, що в більшості своїй служила ще його

батькові, Олелько досяг значної автономії від центральних віленських влад, зосередивши у своїх руках військову, фіскальну, адміністративну та судову владу на чималій території. Адже на той час Київське удільне княжіння на Лівобережжі Дніпра межувало з Кримським ханством по річках Овеча Вода і Самара «аж до Дінця, і від Дінця по Тиху Сосну»; на півдні й південному заході його кордони тяглися від р. Мурафи вниз по Дністру до гирла Дністровського лиману, а звідти повз Очаків — аж до гирла Дніпра і далі до Тавані.

За родинною традицією, започаткованою в часи Володимира Київського, Олелько патронував православній церкві, особливо Києво-Печерському монастиреві, котрий став усипальницею княжого роду. Зокрема, він, а потім його син Семен (р.н.н.—1470 р.) «коштом великим» відновили Успенську соборну церкву і, як пише Густинський літопис, «украси ю красотою, якоже бі мощно, такожде и внутрь іконним писанієм».

За княжіння Олелька й Семена чимало було зроблено для зміцнення обороноздатності Київської землі від набігів зі Степу. Очевидно, саме тоді усталилася доволі струнка система так званих польних сторож, тобто регулярне чергування озброєних боярських загонів на пограниччях та «шляхах татарських». Водночас були укріплені порубіжні замки: Любеч, Остер, Канів, Черкаси, Звенигород, Брацлав. Київські князі, як свого часу Володимир, охоче приймали на службу прийшлий збройний люд, що шукав рицарського хліба в загонах володарів київського прикордоння. Серед княжих воїнів-слуг згадуються особи з молдавськими, німецькими, литовськими, польськими іменами. Найбільше ж вояків, як і раніше, постачав тюркський Степ. Давнішні степовики остаточно зливаються з місцевою руською людністю, а нові прибульці (як, наприклад, згадувані в джерелах «князя Семенові люди») осідають на найнебезпечніших пограниччях, утворюючи живий щит довкола рубежів Київської землі.

Наприкінці 1454 р. помер старий князь Олелько, тіло якого було поховане в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря поруч з прахом батька — князя Володимира. Його місце на київському княжому столі заступив старший син Семен, котрий в цілому, як уже відзначалося, продовжував політику діда й батька, спрямовану на утвердження автономії своїх володінь від великокняжого Вільна. Князь Семен підтримував приязні стосунки з придворною католицькою знаттю з Литви й Чорної Русі. Зокрема,

він одружився на доньці Вана Гаштольда (Гоштовта), одного з найбільших литовських магнатів, опікуна малолітнього великого князя Казимира, а свою молодшу сестру Федору видав за впливового князя литовської крові Семена Гольшанського. Інтенсивні стосунки підтримувалися і з ближчими сусідами. Так, продовжуючи політичні контакти з Молдовою, започатковані Олельком, князь Семен скріпив їх династичним шлюбом своєї сестри з молдавським господарем Штефаном Великим. В одній з тогочасних молдавських хронік зазначається, що 1463 р. «привезли жону Штефану воєводі з Києва, сестру Симеона, царя Київського». Царський титул, яким хроніст вшанував Семена, недвозначно показує, що сусідні правителі вважали його суверенним володарем Києва. Ще одним династичним шлюбом був скріплений союз з російською панівною елітою: свою дочку Софію князь видав заміж за великого князя Тверського Михайла.

Однак ці дипломатичні заходи у перспективі не могли забезпечити незалежність руській столиці. Київське князівство наприкінці XV ст. лишалося одиноким удільним островом на території Великого князівства Литовського — тож рано чи пізно його мусила поглинути держава, що тяжіла до централізації. Формальним приводом для цього стала раптова смерть князя Семена наприкінці 1470 р. Як оповідає тогочасний польський хроніст Ян Длугош, помираючи, Семен відіслав у дарунок великому князю свого бойового коня й лук, що за рицарськими канонами символізувало передачу на ласку сеньйора власних володінь і родини. Однак великий князь не підтвердив права власності на Київ ні Володимиру, малолітньому сину Семена, ні його молодшому братові Михайлу. Як відверто зауважив Длугош, «литовські пани дуже хотіли, аби це князівство, як і інші руські князівства, було обернуто на звичайну провінцію Великого князівства, і домоглися цього від короля».

Свідченням законності усунення Олельковичів з їхньої спадкової отчини служив той факт, що новопризначений київський намісник Мартин Гаштольд (Гоштовт) був шваграм покійного Семена, бо ж саме його сестра була дружиною князя. Відомо, як сприйняли кияни «законність» такої заміни, закривши міські ворота перед чужаком-литвином і наївно дивуючись, що правити серцем Русі приїхала людина, котра «не токмо не князь бі, але яко лях бі».

На завершення варто згадати про епізод останньої яскравої появи Олельковичів на політичному небосхилі

України-Русі. Йдеться про так звану «змову князів» 1481 р., яку очолив молодший брат Семена Київського Михайло. Змовники виношували плани вбивства великого князя Казимира і заміни його на віленському престолі Михайлом. Ці наміри було викрито. Одному із змовників, Федору Бельському, вдалося втекти до Москви, а з двома іншими — Михайлом Олельковичем та Іваном Гольшанським — розправилися. Романтична традиція твердить, що страту провели в Києві під Замковою горою, а голови змовників настромили на палі звідного мосту Київського замку. Насправді ж обох позбавили життя таємно, найімовірніше — у Вільно.

Страта Олельковича-молодшого поставила останню крапку в долі Київського удільного княжіння, бо відтоді, як писав автор Густинського літопису, «на Києві князі престаша бити, а вмісто князів воєводи насташа».

КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ. КОСТЯНТИН-ВАСИЛЬ ОСТРОЗЬКИЙ

Костянтин та його молодший син Василь були представниками славетного роду князів Острозьких, який протягом століть служив символом окремішності України-Русі. Характеризуючи особливу роль Острозького-старшого у тогочасному руському суспільстві, папський легат Пізо 1514 р. писав: «У себе вдома він благочестивіший за Нуму, а відвагою не поступиться Ромулу. Єдине, чого йому бракує до інших дарів духа й видатних чеснот, це те, що він схизматик, і якби його вдалося навернути до лона святої матері-церкви, за ним потяглося б безконечне число люду, наскільки багато серед своїх важать його ім'я й авторитет». З цими словами перегукується думка Петра Скарги, одного з ініціаторів та ідеологів Берестейської церковної унії 1596 р., щодо Острозького-молодшого. Присвячуючи йому перше видання свого полемічного трактату «Про єдність Божої церкви» (1577), Скарга у передмові звертається до нього як до «першого в тім грецькім законі і народженням від великих предків, і найбільшою заможністю». Після смерті польського короля Стефана Баторія (1586) Острозький-молодший вважався одним із можливих претендентів на престол. Енріко Спаноккіо, секретар папського нунція у Варшаві, підкреслював, що на боці князя дві переваги: по-перше, він найзаможніша людина держа-

ви, по-друге, його усі шанують як чоловіка розсудливого й достойного, і єдине, що стоїть на заваді, це те, що князь — «русин і вождь схизматиків».

Особливість місії роду Острозьких як відповідальності перед Богом за долю свого народу підкресленого звучання набула наприкінці XVI — початку XVII ст. Це пов'язано з одним із найбільших духовних досягнень суспільства того часу: усвідомленням власного історичного коріння, вираженим, зокрема, через культ предків. Історіографічні пошуки українських мислителів можна в головних рисах звести до встановлення історико-генетичного зв'язку з минулим через ідею безперервності історії від Київської держави до України-Русі, що доводило легітимність претензій тогочасного Києва на спадщину Києва княжого. Уособленням старої Русі служили руські князі, передовсім Ольга, Володимир Великий і Данило Галицький. Прямими ж нащадками могутніх володарів давньоруської доби в письменстві кінця XVI — середини XVII ст. проголошувалися волинські княжі роди, які тим самим служили свого роду «речовим доказом» безперервності історико-генетичних традицій українського (руського) народу. «Паростю Володимира Великого, який Руську землю охрестив», називав Костянтина-Василя Острозького у 1598 р. Іпатій Потій. Герасим Смотрицький у вірші, що завершував передмову до Острозької біблії (1581), підкреслював не тільки кровну, а й духовну спадкоємність, вишиковуючи християнські чесноти княжого дому в один логічний ряд:

Владимир бо свой народ крещенієм просвітил,
Константин же богоразумія писанєм освітил...

Отже, як бачимо, традиція кінця XVI — початку XVII ст. без вагань наділяла Острозьких правічно руським походженням і вважала їх прямими нащадками князів Рюриковичів. Власна генеалогічна легенда княжого дому, оформлена в цей же час, виводить їх рід з коліна волинської гілки Мономаховичів-Романовичів (цю ж версію обстоювали російські генеалоги кінця XIX — початку XX ст.). Однак їй бракує доказів спорідненості між Васильком, єдиним сином Романа Даниловича, і Данилом з Острога, його гіпотетичним нащадком, першим документально зафіксованим князем Острозьким. Ще більш сумнівною ця версія виглядає, якщо врахувати часову відстань, що розділяла Василька й Данила: перший помер у середині XIII ст. у дуже похилому віці, бо вже 1207 р. був князем Белзьким, а другий вперше згадується аж під 1340 р. Іншу

гіпотезу, запропоновану істориком М. Максимовичем, згодом підтримав і Ю. Вольф, найавторитетніший знавець генеалогій княжих родів, що мешкали у Великому князівстві Литовському. На думку М. Максимовича, Острозькі походили не з галицької, а з турово-пінської гілки Рюриковичів-Ізяславичів, а Данило з Острога, зокрема, був сином князя Пінського Юрія, котрий помер 1292 р. Нарешті, напередодні Другої світової війни Ю. Пузина висунув ще одну гіпотезу. Погоджуючись з тим, що коріння роду є дійсно турово-пінським, а не галицьким, він на основі зіставлення відомостей з тогочасних хронік і документів та порівняння гербових символів на печатних княжих знаках XIV—XV ст. переконливо довів, що Данило з Острога був онуком литовського князя Наримунта-Давида з династії Гедиміновичів (котрий у 1316—1317 рр. заволодів Туровом і Пінськом) і сином Дмитра Наримунтовича, князя Туровського і Городоцького.

Ю. Пузина вперше цілком слушно відзначив, що генеалогічні легенди, створення яких датується, як правило, другою половиною XVI ст. (а саме в цей час і виникла легенда Острозьких про походження від Данила Галицького), відбивали не стільки реальності, скільки особливості свідомості. Коли вперше в Україні-Русі прокинувся інтерес до родоводів, вважає вчений, вирішальну роль при їх конструюванні відіграла належність того чи іншого роду до православної церкви, що автоматично асоціювалося з руським походженням роду Рюриковичів.

Між князем Данилом з Острога, котрий став об'єктом такої тривалої дискусії генеалогів, і Костянтином Острозьким, про якого йдеться у цьому нарисі, пролягає три покоління. Їх послідовність схематично виглядає так:

Данило, князь Холмський → Федько Данилович, луцький намісник; незадовго перед смертю постригся у ченці Києво-Печерського монастиря під іменем Феодосія, його мощі й донині лежать на дальніх печерах → Василь Федорович → Іван Васильович → Костянтин Іванович.

Рік народження Костянтина Івановича визначають приблизно як 1460-й, місцем народження гіпотетично вважається Острозький замок. Перші документальні згадки про молодого князя сягають 1486 р., коли він з'явився на столичному великокняжому дворі у Вільно. Протягом 1492—1494 рр. волинський княжич, зокрема, відзначився у бойових діях під час литовсько-російської війни, а з 1496—1497 рр. уже як досвідчений воїн очолив оборону україн-

ського прикордоння від татарських набігів у ролі намісника замків у Вінниці й Брацлаві.

У листопаді 1497 р. Костянтина Острозького призначено першим гетьманом Великого князівства Литовського, щоб від імені володаря здійснювати командування над військом (доти такого поста в державі не було). Під час наступної російсько-литовської війни у битві під Ведрошею, коли 8-тисячний загін боярства Великого князівства Литовського зазнав поразки від 20-тисячної московської армії, князь Костянтин 14 липня 1500 р. потрапив у полон. Якийсь час перебував в ув'язненні у Вологді, а 1501 р. був перевезений до Москви, де його настійливо намовляли прийняти московське підданство. У жовтні 1506 р. в'язень нібито погодився скласти присягу на вірність цареві й був звільнений з-під варти, а невдовзі втік, повернувшись восени 1507 р. до Вільна. Був удруге проголошений гетьманом Великого князівства і вінницьким та брацлавським намісником. Тоді ж, у 1507 р., отримав у підпорядкування Луцьке староство з титулом маршалка Волинської землі, що давало цивільну (старостинську) і військову (маршалківську) владу над усією Волинню.

Від цього часу й до смерті життя Острозького пов'язане з військовими справами держави. Так, саме він впродовж 1513—1514 рр. керував русько-литовською армією у черговій війні з Москвою, вщент розгромивши під Оршею великі московські з'єднання. Чимало успішних походів було здійснено під його проводом і проти татар. Зокрема, українським боярам на чолі з князем вдалося здобути серйозні перемоги над кримчаками в 1512 р. під Вишневцем на Волині і 1527 р. під Ольшаницею на Київщині.

Князь Костянтин належав до грона найвищих придворних сановників, займаючи державні пости віленського каштеляна (з 1511) і тракайського воєводи (з 1520). Згідно з тодішнім законодавством, яке дискримінувало православних, пости такого рангу міг займати лише католик, тож утвердження на них православного русина свідчило про неабиякий авторитет князя.

За його життя були закладені економічні підвалини могутності роду Острозьких. Зосередивши в своїх руках після смерті бездітного брата Михайла чималу родову спадщину, а також долучивши до неї маєтки волинської гілки князів Гольшанських, принесені в посаг першою дружиною Тетяною Семенівною Гольшанською, Костянтин став одним з найпотужніших магнатів держави. Не менш як удвічі примножилося землеволодіння роду і за рахунок пожалу-

вань-вислуг від великого князя, котрими той обдаровував свого улюбленця. Серед них, наприклад, замки й волості: Полонне, Здолбиця, Глинськ, Богдашів, Красилів, Звяголь, Чуднів, Турів, Степань, Дорогобуж, Кузьмин, Сатиїв. Уявлення про майновий статус волинського князя дає перепис русько-литовського війська 1528 р., на який від кожних 8 служб, тобто поземельних одиниць, що лежали в основі оподаткування, феодал виставляв одного вершника. Згідно з даними перепису, князь Костянтин був четвертою особою в країні, виставивши 426 вершників. Це означає, що у його власності перебувало десь близько 60 тис. підданих.

Ревний захисник православ'я і щедрий на пожертви, князь Острозький вважався світським покровителем руської православної церкви. На його кошт, зокрема, було збудовано й реставровано чимало храмів у Вільно, Жидичині, Турові, Києві.

Помер Костянтин Іванович 10 серпня 1530 р. у Вільно; тіло його було перевезене до Києва й поховане в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря.

По ньому лишилося двоє синів: Ілля — від першої дружини і Василь — від другої, княгині Олександри Семенівни Слуцької, племінниці останнього київського князя Семена Олельковича. Зведених братів розділяла чимала вікова різниця: Ілля народився 1510-го, а Василь — бл. 1526 р. Після смерті князя стосунки молодої мачухи, матері Василя, з пасербом складалися не найкраще, тож княгиня Олександра, забравши малолітнього сина, покинула Острог і виїхала до Турова. Саме тут під опікою матері ріс княжич Василь. Життя ж Іллі виявилося недовгим: у 1539 р. він раптово помер, залишивши вагітною молоду дружину-красуню Беату Костелецьку, яку вважали позашлюбною донькою короля Жигимонта І Старого. Вже після його смерті народилася Галшка, найбагатша наречена Литви, Білорусі, України й Польщі, а величезні маєтки покійного князя до повноліття княжни перейшли під опіку Беати. Вона не виявила хисту до господарювання, проте зуміла вжити усіх можливих заходів, аби обмежити права неповнолітнього княжича Василя на спадщину Острозьких. Боротьба за повернення батьківських земель, яка супроводжувалася драматичними перипетіями в долі нещасної Галшки, чию руку правдами й неправдами, не без інтриг самого королівського двору, виборювали претенденти, тяглася майже 40 років. Врешті після смерті хворобливої напівбожевільної княжни (1582),

яка з 1574 р. жила в Дубно під опікою дядька, усі її маєтки повернулися в дім князів Острозьких.

Князь Василь, котрий після смерті старшого брата почав іменувати себе князівським родовим іменем «Костянтин», на відміну від свого войовничого батька, ніколи не прагнув до військової кар'єри. Його заслуги обмежувалися хіба тим, що він на власний кошт утримував 5-тис. загін вершників для оборони українського пограниччя від татарських набігів. Князь обіймав також ряд адміністративних посад, відповідних своєму високому походженню. Зокрема, 1550 р. його призначено володимирським старостою і маршалком, тобто керівником війська Волинської землі, а з 1559 р. він отримав звання київського воєводи, на довгі роки перетворившись на володаря українського пограниччя або, як казали сучасники, «некоронованого короля Русі». Завдяки одруженню з донькою великого коронного гетьмана Софією Тарновською Острозький увійшов до найвищих придворних кіл Польщі, здобувши чималий авторитет при королівському дворі.

У спадок за жінкою Костянтин отримав чималі маєтки згаслого роду Тарновських, розташовані у Галичині і самій Польщі. Водночас наприкінці XVI ст. він почав інтенсивно скуповувати землі на Київщині й Брацлавщині. Завдяки цьому на початку XVII ст. рід Острозьких, окрім давніх отчин, що покривали понад третину Волині, володів 14 містами з прилеглими селами на Київщині, 8 — на Брацлавщині, 4 — в Галичині, 32 населеними пунктами в Сандомирському, Краківському, Люблінському та Мазовецькому воєводствах. Річні прибутки князя Костянтина традиційно обраховують у 10 млн. золотих, а сума готівки, описана в скарбниці його сина Януша на стан 1620 р., складала два річних бюджети Речі Посполитої у мирний час. Князь мав можливість у найкоротший строк виставити 15—20-тисячне військо, яке складалося з його власних бояр та потомственої шляхти — васалів дому Острозьких, котрі за умови служби князю з діда-прадіда мешкали на території Острозьких володінь. Лишається додати, що при княжому дворі постійно мешкало до двох тисяч шляхетних юнаків-слуг, які проходили тут рицарську виучку; більшість з них складала близький почет князя. Названі цифри й факти переконливо говорять самі за себе, пояснюючи, чому Костянтин вважався сучасниками одним з можливих претендентів на виборний королівський престол.

Найяскравішу сторінку в біографії Костянтина Острозького становить його меценатська діяльність. Перебравши

на себе від батька світський патронат над православною руською церквою, Острозький мав великий вплив на формування її вищої ієрархії та загальні напрями політики. Останнє підтверджується, зокрема, тією посиленою увагою, яку римська курія приділяла переговорам з князем у першій половині 80-х рр. XVI ст., коли задумувалось об'єднання православної і католицької церков. Наскільки впевнено почувався князь Костянтин у ролі господаря Русі, показує промовиста деталь, засвідчена в одному з листів-звітів варшавського нунція Альберто Болоньєтто. «Старий князь Острозький,— пише Болоньєтто у серпні 1583 р.,— виявив таку добру прихильність, що публічно заявив: якщо його патріарх (Константинопольський.— *Авт.*) не прийде до згоди з Апостольським престолом, то він і без нього сам прийде до згоди». Як бачимо, князь Костянтин спершу прихильно поставився до унійних планів, але потім круто змінив точку зору, що в підсумку стало однією з головних причин провалу унійного задуму після Берестейського собору 1596 р.

Особливої уваги заслуговують освітні заходи князя, що розгорнулися з 70-х рр. XVI ст. Саме в цей час на його кошт засновуються соборні школи в Турові та Володимирі-Волинському, починає діяти школа при Києво-Печерському монастирі і, нарешті — знаменита Острозька академія, яку сучасники називали «тримовним ліцеєм» і «храмом муз». До створеного в Острозі за ініціативою князя вченого гуртка, що становив ядро професорського складу академії, були залучені солідні наукові сили, котрі забезпечили викладання «семи вільних мистецтв» — основи західноєвропейської шкільної премудрості, а також елементів богослов'я й філософії. Тож саме в Острозі був закладений механізм реального компромісу між східнослов'янськими просвітницькими традиціями і «латинською наукою», вперше введеною у практику православної освіти. Синтез «слов'яно-греко-латинських» наук прослужив прикладом для навчальних закладів, створюваних міщанськими братствами Львова, Києва й Луцька, тому Острозьку академію, улюблене дітище князя, можна по праву назвати фундаментом широкого оновлення національної освіти кінця XVI — початку XVII ст.

На кошт князя при академії діяла друкарня, з якої у світ вийшли славетна Острозька біблія (1581) та Буквар (1578) першодрукаря Івана Федорова, а також чимало яскравих полемічних творів антиуніатського спрямування. Адже саме звідси, з двору князя Костянтина, почала своє

життя полемічна літературна традиція, освітлена талантами вчених-острожан Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Дем'яна Наливайка, Мартина Броневського (Христофора Філалета) та ін. Нарешті, зі стін Острозької академії пішли в життя такі найпомітніші діячі першого українського національного відродження, як Захарія Копистенський та Мелетій Смотрицький, лідери церкви Іов Борецький та Іов Княгиницький, козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Князь Острозький дожив до глибокої старості. Його улюбленими резиденціями були волинські замки в Крупі й Дубно, а не родове гніздо Острог. Однак після смерті 13 лютого 1608 р. тіло покійного було привезене саме сюди й поховане в острозькій Богоявленській замковій церкві.

СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ

У XVI ст. на небосхилі вітчизняної культури зійшла сліпучо-яскрава зірка таланту Станіслава Оріховського, світло якої із захопленням спостерігала вся освічена Європа. Найвизначніша постать серед східнослов'янських гуманістів доби Відродження, письменник, мислитель, тонкий знавець класичної латини Оріховський спізнав славу ще за життя. У Західній Європі його величали «рутенським (українським) Демосфеном», порівнювали з Цицероном. Письменнику не бракувало захоплених епітетів і вдома, у Речі Посполитій. Адже це до нього звертався відомий польський історик Мартин Кромер з такими словами: «Не думай, мій Оріховський, що твоє ім'я не відоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції й Німеччині мені доводилося чувати схвальні відгуки про твої твори, які становлять гордість і захист Вітчизни. Я не зустрічав там вченого, який би не читав їх і не підносив би до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості. І я був гордий твоєю славою, оскільки вбачаю в тобі свого співвітчизника й друга, і тому промінці твоєї слави падають і на мене».

Народився майбутній письменник 1513 р. у с. Оріховці, що тоді належало до Перемишлянської епархії Руського воєводства, у сім'ї окатоличеного українського шляхтича Станіслава Оріховського. Його матір'ю була шляхтянка Ядвіга Баранецька, дочка православного священика. Як згадував сам Оріховський, навчання він почав у школі нижчого ступеня в Перемишлі, де здобував «початки письма

і всіляких наук, відповідних хлоп'ячим літам», вже тоді відзначаючись «швидким розумом і доброю пам'яттю».

У 1526 р. Оріховський продовжив освіту в Краківському університеті, потім у Відні, де його наставником був відомий гуманіст і поет, професор Віденського університету Олександр Брасікан. 1529 р. він переїздить до Віттенберга, де потрапляє під вплив основоположника однієї з течій протестантизму Мартіна Лютера та його соратника німецького гуманіста Філіппа Меланхтона. Мартіну Лютеру настільки припав до душі гострий на розум юнак, що він поселив його у себе. Згодом Станіслав відбуває до Італії, де слухає лекції в Болонському й Падуанському університетах, вдосконалює освіту в Римі та Венеції. Там до кола його знайомих і близьких приятелів входили такі визначні церковні й державні діячі, як Олександр Фарнезе, Франціско Коммендоні, Гієронімо Гінуччі, філософи Антоні Пассера та Гаспар Контаріні. Не менш іменитих друзів він мав і в Німеччині. Досить назвати імена Лукаса Кранаха-старшого, Ульріха фон Гуттена, Альбрехта Дюрера.

Де б не з'являвся Оріховський, він привертав увагу широкою ерудованістю й запальною енергією при відстоюванні власних поглядів. Якось у Римі потрапив на представницький філософський диспут, де були присутні багато кардиналів та інших вчених мужів. Дискусія точилася навколо трактату Арістотеля «Про душу», а вів диспут Контаріні — «муж видатний за походженням, посадою і в науці». Певний час новоприбулий гість мовчки слухав аргументи опонента Контаріні про те, що крім трьох вимірів матерія не має жодної форми, а потім не втримався. «Підштовхнутий, однак, якоюсь незнаною силою,—згадував сам Оріховський,— раптом і підсвідомо (як то звик чинити спочатку в Падуї, а потім в Болоньї на заняттях, коли першим виступав проти філософів) я вигукнув: «З твого дозволу, найдостойніший Контаріні, запитую: якщо перша матерія не має жодної власної форми і сама в собі міститься, то як може звідкись прийняти хоч який вид або як може до народження і знищення прибрати нескінченні види, якщо нічого з того, що з'являється всередині, не випускає назовні, про що свідчить зі всією поважністю Арістотель в книзі «Про душу». Репліка Оріховського справила глибоке враження на всіх диспутантів, в тому числі на Коммендоні, який з того часу заприятелював з обдарованим українцем.

1543 р., після сімнадцятирічного перебування за кордоном, Оріховський повертається назавжди на батьківщину. Оселяється у родовому маєтку. Під тиском обставин й су-

проти власної волі приймає сан священика. З-під пера Оріховського виходить цілий ряд праць, які здобувають велику популярність як на батьківщині, так і далеко за її межами. Зокрема, дві його промови «Про турецьку загрозу», у яких йшлося про заходи, завдяки яким, на думку письменника, можна було перекрити шлях агресії Османської Порти проти народів Європи, неодноразово перевидавалися у Римі, Базелі, Франкфурті. «Промова на похоронах Сигізмунда І» була вміщена до антології «Промови славетних мужів», що вийшла друком у Венеції 1559 р. (пізніше кілька разів перевидавалася у Венеції, Парижі, Кельні).

Оріховський усвідомлював себе українцем. Свої твори часто підписував подвійним прізвищем — Оріховський-Роксолан або Оріховський-Русин. У них він виступає на захист України від турецько-татарських вторгнень, симпатизує православній релігії (хоча сам залишається католиком). Разом з тим письменник сповідує мораль «політичного поляка» — вважає себе повноправним представником «шляхетського народу» Польського королівства й глибоко вірить у вищу справедливість політичного устрою країни, який забезпечує панівній суспільній верстві свободу та широкі привілеї.

Оріховський поділяв гуманістичні погляди, що стверджували цінність окремого індивіда й возвеличували його призначення у світі. Він акцентував увагу на божественній природі людини, наділеної розумом і свободою волі. Ця родова, субстанційна ознака людини як вершини творіння проявлялася в кожній особистості, котра мала створену за подобою Творця «пам'ятливу, вільну і розумну» вічну душу. Відповідно до цього головне призначення земної людини полягало в тому, щоб досягти пізнання Бога та вічного життя, спираючись на свої божественні задатки. Висловлені Оріховським думки перегукувалися з поглядами найбільш значущої постаті у суспільній думці Німеччини кінця XV — початку XVI ст. Еразма Роттердамського, для якого одним із основних було питання про свободу волі.

Гуманістичний світогляд Оріховського проявився також у його схилянні перед величчю наділеної розумом людини, яка пізнає свою божественну природу і навколишній світ. Письменник надавав великого значення пізнавальній діяльності індивіда, що виступала одним із засобів його самоствердження. Жага пізнання штовхала людину на пошуки власної дороги до істини. Ця дорога, зауважував Оріховський, нагадує незнайому вузьку стежку, і, щоб на тому шляху не збитися на манівці, мало однієї віри — потрібен

ще й надійний метод пізнання, котрий письменник вбачав у вченні Арістотеля, яке «облагороджувало і гострило» розум.

У творах Оріховського настійливо повторюється думка про те, що доблесть людини визначається її особистими заслугами, що кожен сам є ковалем свого щастя. Письменник привертає увагу читачів до громадянських вчинків, зорієнтованих на благо вітчизни. Гідними людьми він вважає тих, хто власними справами довів відданість інтересам своєї країни, а отже, й суспільне визнання приходить завдяки достойному вчинку, а не через родовитість та герб. Підтвердження цьому Оріховський шукав в основному ідейному джерелі ренесансної думки — античній спадщині. Звертаючись до постаті відомого давньоримського оратора й письменника Ціцерона, він пояснював його гучну славу не обставинами походження, а силою таланту. «Великий Рим загинув, а Ціцерон римський зостався,— писав мислитель,— стоїть і стояти буде до кінця світу завдяки своїм здібностям». Щоправда, Оріховський не завжди був тут послідовним. В деяких працях він у дусі традиційного для гуманізму Відродження протиставлення особистості «натовпу» й презирливих оцінок «черні» писав про те, що «низьке» суспільне становище батьків свідчить про відсутність благородства у їхніх дітей. І навпаки, сини знаті дістають неоціненний скарб свободи — доблесть своїх предків.

Письменник вважав, що людина може обезсмертити себе славою як завдяки інтелектуальній діяльності, так і на воєнному терені. Виявлення доблесті в бойовій обстановці, доводив він, означало і публічне засвідчення власної гідності, і ревність у сповідуванні спільного для всіх ідеалу свободи, і вірність королю. В такому контексті на перший план виступало діяльне, активне начало в людині, а не її місце у становій ієрархії. Недарма Оріховський писав не лише про доблесть представників шляхетства, а й про звитягу українських козаків у боротьбі проти турецько-татарської агресії.

Змальовуючи одну з таких битв, що відшуміла під Сокалем, письменник героїзував поведінку в бою шляхтича Фрідріха Гербурта та відчайдушних козаків, які безстрашно стримували натиск татарського війська. Порівнюючи подвиг Гербурта і козацького загону з подвигом спартанського царя Леоніда під Фермопілами, який зі жменькою воїнів заступив дорогу війську перського царя Ксеркса (480 р. до н. е.), Оріховський ставить риторичне запитання:

«Хіба не заслужив той Гербурт з Фулштина зі своєю дружиною надгробного надпису, подібно до того славетного, якого мав від спартанців Леонід з Лакедемон! Скажи, чужинцю, Спарті, що нас тут побачив полеглими, коли діяли за святими законами батьківщини».

Одне з центральних місць у творчості Оріховського відводилося обгрунтуванню найбільш доцільного політичного й державного устрою — так званої Польської політії, що забезпечувала свободу, політичні та юридичні права, а також привілейоване становище своїм громадянам — представникам шляхетського стану. Уявлення письменника про політичну організацію суспільства узгоджувалися з канонами європейської ренесансної думки, у якій основна увага приділялася формі правління та державним інститутам і за аналогією з природними системами, насамперед людським організмом, суспільство охоплювалося поняттям «політичне тіло».

За визначенням Оріховського, політичний і державний устрій Польщі — це «коронне тіло», основними складниками якого є король, рада та поспільство. Вони взаємодіють між собою за допомогою «жил» — прав та привілеїв. Повноправними громадянами країни письменник вважав шляхту і духовенство, решті населення відводив роль слуг. Отже, як випливає з його поглядів, правом громадянства у Польській політії могли скористатися виключно панівні верстви, шляхта. Таке становище Оріховський пояснював тим, що саме шляхетство за своєю природою здатне бути носієм «високої вольності і цноти», оскільки причетне до «високих» форм суспільного буття, які утверджують доброчесність. До того ж неабияку роль тут відігравала «щира шляхетська кров, не змішана й не напоєна кров'ю ремісника й торгівця». Тим часом представники селянства, ремісників, купців мали, безумовно, відлучатися від громадянства, оскільки були підневільними й недостатньо доброчесними.

Незважаючи на станову обмеженість обстоюваної Оріховським концепції, у ній виявилися закладені передові для свого часу політичні ідеї. Насамперед, йдеться про розробку ідеї правової держави. Письменник вважав, що у тих країнах, де нехтується природне право (постають тиранічні форми влади), все без винятку населення перетворюється на невільників. Звідси й інший висновок: гарантом свободи громадян є правовий устрій держави. Тільки там, де король править у відповідності з нормами права, людина здобуває свободу. І навпаки — за умов існування тиранії кожен індивід стає «людською тінню».

Письменник приділяв пильну увагу характерові королівської влади. Завдяки ренесансному світогляду він схилявся до ідеї просвіченого монарха, наголошуючи, зокрема, на тому, що «не всяка людина здатна бути при владі, а лише та, що за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але й цього недостатньо. Треба, щоб вона запалала наукою, яка цю саму людину зробить і правдивою, і справедливою». Мислитель вважав засаду виборності короля, влада якого обмежується законом, найбільш доцільною і потрібною для блага суспільства. Він звертав увагу на те, що при спадковій монархії люди залежать від зовнішніх обставин, які можуть поставати для них «то щастям, то нещастям». З іншого боку, обраний вільними голосами шляхти король перетворюється на «сторожа» шляхетських вольностей. До того ж, завдяки опорі на право унеможливлювалася тиранічна влада, а також ставилися перепони сваволлю урядовців.

Обгрунтовуючи ідею виборності короля, письменник звертався до питання правомочності влади посадженого шляхтою на трон правителя. Як відомо, у середньовічній ментальності законність королівської влади пов'язувалася з церковним освяченням. Цей принцип був взятий на озброєння й Оріховським, який виходив з того, що королем робить не власне золота корона, а сила Божого слова під час коронування. Той, хто коронується, наділяється «королівським духом», а також отримує опікуна й охоронця на небі — «особливого ангела».

Непересічність особистості Оріховського проявилася і на терені історичному. Так, на відміну від представників риторичного напряму європейської історіографії доби Відродження, які, в основному, посилалися на авторитет античних авторів, він ввів у сучасну йому історіографію поняття новітнього історичного документа, який охоплював поточні події та явища суспільного життя. Оріховський обгрунтовував також необхідність критичного підходу до такого роду історичних джерел. У майбутньому розвиток подібних принципів привів до утвердження історії як наукової дисципліни.

Досить цікаві погляди висловив Оріховський на питання етногенезу слов'ян. На його думку, хвиля слов'янської колонізації вихлюпнулася з Балкан і розлилася по безкраїх просторах Східно-Європейської рівнини — від «Льодовитого моря» до Дону, охопивши побережжя Балтійського моря, Карпати, територію понад Віслою. Останньому географічному регіону, підкреслював письменник, суди-

лося стати батьківщиною поляків. Оріховський піддав критиці істориків, які виводили назви «Польща», «поляки» від слова «поле». Натомість він обстоював версію про безпосередній зв'язок цих термінів з іменем вождя Леха (в історичності цієї особи так само, як і його братів — Чеха і Руса, письменник не мав сумніву).

Схожим чином Оріховський «наділяє» батьківщиною чехів та русів. Він гадав, що, залишивши Балкани як спільну колиску слов'янства, частина слов'ян — майбутніх чехів — осіла в Моравії. Що ж до слов'янської гілки, на основі якої сформувалися руси, то, за його словами, цей народ посів найдостойніше місце у «Європейській Сарматії». В усіх описаних випадках Оріховський відводив виключну роль міфічним провідникам цих народів — Леху, Чеху та Русу, перед особистою доблестю яких схилявся.

Як переконуємося, захоплені відгуки сучасників про талант Станіслава Оріховського справді мали під собою грунт. Ідейна творчість «рутенського Демосфена» засвідчує той факт, що як мислитель і гуманіст він стояв урівень з найвидатнішими представниками західноєвропейської гуманістичної думки.

ЙОСИП ВЕРЕЩИНСЬКИЙ

Серед вітчизняних письменників, мислителів та суспільно-політичних діячів кінця XVI ст. однією з найбільш цікавих і масштабних постатей був Йосип Верещинський (народився між 1532—1540 рр., помер у 1598 р.). Він залишив помітний слід в історії, насамперед, завдяки низці політичних трактатів, у яких виступав на захист України від турецько-татарської агресії. Причому у деяких творах Верещинський висловлював ідеї, що випереджали погляди тогочасних європейських гуманістів на суспільство.

Йосип Верещинський походив із старовинного українського шляхетського роду з Холмщини, представники якого мали там родовий маєток — Верещин. Згодом Верещинські спольщилися і окатоличилися. Втім ще дід Йосипа — Федір — був православним. Шкільну освіту Йосип здобув у Красноставі. Ще в юнацькі роки прийняв духовний сан. У документах за 1579 р. він згадується вже як канонік Холмської капітули у Красноставі. 1581 р. Верещинського обирають абатом Сецехівського бенедиктіанського монастиря, що розташовувався на лівому березі Вісли. Цю по-

саду він обіймав до самої смерті, незважаючи на те, що у 1589 р. став нареченим (номінатом), а з 1593 р. посвяченим київським єпископом.

Резиденцією новоспеченого католицького єпископа став Фастів, у якому Верещинський побудував укріплений замок, а саме містечко перейменував на Новий Верещин. У ті часи на Київщині досить часто з'являлися непрохані гості — татари. Не дивно тому, що Верещинський заводить дружбу з козаками, яких вважає захисниками й справжніми синами Вітчизни. Прославляючи у віршах доблесть українських козаків, він доводив, що їм під силу завдати нищівного удару по Кримському ханству і таким чином назавжди покінчити з воєнною загрозою з півдня. «Коли б теж пішли козаки до Таврики,— писав Верещинський,— то татарам, певно ж, швидко намилили б шиї».

Київський єпископ постійно клопотався за козаків перед урядом, вигороджуючи їх злочинні, з точки зору офіційної Варшави, вчинки. Зокрема, він зайняв лояльну позицію у справі залагодження наслідків конфлікту з черкаським старостою Олександром Вишневецьким (серпень 1593 р.), що виник внаслідок вбивства гетьмана Криштофа Косинського. Верещинський виявив достатньо твердий характер, виступивши проти схвалених сеймом репресивних заходів.

Схожим чином повівся київський єпископ і під час конфлікту між козаками та київським замковим урядом (осінь 1593 р.). Він визнав справедливими майнові та інші претензії козаків до воєводської адміністрації Києва, звинувативши останню в порушенні людського й Божого права. Той факт, що згадана справа закінчилася мирним порозумінням сторін, багато в чому завдячував посередницьким зусиллям Верещинського. Прикметно, що, наближаючись з супутниками до козацького війська, яке вже готувалося до штурму Києва, він наказав заграти на шоломийках мелодію духовного псалому, щоб таким чином засвідчити мирні наміри посольства й показати, що йдуть «свої». Цей випадок свідчить про ґрунтовну обізнаність київського єпископа з психологією та звичаями українського козацтва. Між іншим, своїми знаннями Верещинський поділився з послом австрійського імператора Еріхом Лясотою, коли той зупинився у нього, прямуючи на Січ.

Через свою прокозацьку позицію Верещинський іноді навіть потрапляв у королівську немилість. Тож не дивно, що козаки прихильно ставилися до київського єпископа й охоче надавали йому збройну допомогу для відбиття татар-

ських вторгнень на Фастівщину. Наприклад, того ж таки 1593 р. Верещинський, спираючись на трьохтисячний козацький загін, завдав поразки татарському війську, посланому проти нього ханом. Київський єпископ отримав тоді ханський «подарунок» — пошматовану кінськими копитами арабську книгу з усним поясненням, що так само буде вчинено з ним самим. Та погроза не злякала Верещинського: він тільки зміцнив оборонні укріплення і з двома тисячами козаків почав чекати чергового татарського візиту. Переконавшись, що «попа» так просто не візьмеш, хан з ордою повернув назад.

Верещинський ніколи не зрікався свого «руського» кореня. Він публічно підтверджував факт походження з роду українських шляхтичів (гербу «Корчак»), добре пам'ятаючи, що його предки та родичі розглядали православну віру як символ української духовності. В одній із праць він розповів про те, що його дід Федір ставився до власного сина Андрія (тобто батька Йосипа) як до «бісового ляха», оскільки того, всупереч родительській волі, таємно охрестили ще немовлям за католицьким обрядом. Через це вплив на Йосипа традицій старовинного українського роду Верещинських виявився найперше у тому, що, навіть здобувши єпископський сан, він ніколи не проявляв католицького фанатизму до православних.

Глибоко переймаючися лихою долею місцевого населення, письменник Верещинський з великою художньою силою створює образ сплюндрованої ворогом рідної землі — України. Причому виступає не стороннім спостерігачем кривавої драми, яка розгортається прямо на його очах, а знаходиться в епіцентрі народних страждань, гостро співпереживаючи тим, хто безжально нищиться, потрапляє у невільницькі пута, позбавляється засобів до існування. «Мила вітчизна», «твій народ» — у таких термінах Верещинський окреслює свою причетність до вітчизни-України та її народу. «Уже твій братик у нього в путах, ніби якийсь злочинець, у своїй невинності біжить біля коня жорстокого поганина. Вже його дружина у бридкого поганина... Його милі дітки вже не як квіточки сидять за столом свого милого вітця, а як щенятка скавулять і виглядають з мішка поганина для потіхи його і на велике горе милої рідні. А вже дим за ним курить, і ще перед його очима тліє власна маєтність та осілість».

Прагнучи врятувати Україну від такого лиха, Йосип Верещинський розробляє кілька проектів оборони — від оселення на турецько-татарському пограниччі мальтійських

рицарів, або козаків, зведення там потужних фортець й взяття на державну службу п'ятитисячного війська запорожців до хрестового походу європейських країн, включаючи Московське велике князівство, проти Османської Порти.

Хоча жодну із цих пропозицій так і не було реалізовано, згадані проекти важливі для нас як видатні пам'ятки вітчизняної політичної думки XVI ст. Особливу увагу привертає план створення Задніпровської козацької держави й запровадження у ній князівського правління. Як випливає із складеного письменником документа, південний кордон нового Запорожжя формувала земельна округа Переяслава і Лубен; його північний кінець досить глибоко вклинювався в етнічні білоруські землі (крайніми опорними пунктами ставали там Радомль і Мстиславль); на схід від Дніпра козацьку територію мав обмежувати кордон між Річчю Посполитою та Московською державою.

На території Задніпров'я козацьке військо розбивалося на тринадцять полків. З кожного полку утворювався окремий адміністративно-територіальний район, до якого включався полковий центр — місто чи містечко та навколишня сільськогосподарська округа. Залежно від статусу територіального полку основною ланкою військової й адміністративної влади ставали князівський, гетьманський або полковницький уряди. Саме вони розпоряджалися прибутками, які йшли на утримання всього полку з підвладної території. Політичне представництво державної влади на Задніпров'ї, а також адміністративна влада над некозацьким населенням (у тому числі шляхтою) передавалися князю. До сфери ж гетьманських повноважень належала військова влада у Війську Запорозькому. Столицею козацької держави визначався Переяслав, у якому розташовувалася князівська резиденція. Гетьманську ставку планувалося розмістити в Лубнах.

Верещинському вдалося подолати стереотипні уявлення шляхти про козаків як найманців, коронних слуг з лицарським «фахом», свавільних воїнів, споріднених з низами рицарства, бунтівників та грабіжників і дійти думки, що вони такою ж мірою рицарі, як і шляхтичі, а значить, є повноправними підданими Речі Посполитої й навіть можуть претендувати на власну державу. Ідея піднесення суспільного статусу козацтва до рівня панівного класу й створення васального по відношенню до Польської Корони козацького князівства сприяла розвиткові європейської ренесансної думки, у якій майже не було місця для соціаль-

них переміщень «знизу догори». Певним винятком тут була хіба що розроблювана італійськими гуманістами доктрина громадянського гуманізму: служіння спільному благу на публічному поприщі, що відкривало для декого теоретичну можливість здобуття більш престижного соціального статусу. Тим часом проект Задніпровської козацької держави Верещинського стосувався навіть не окремих людей, які завдяки своїй доброчесності й доблесті могли піднятися соціальною драбиною,— він політично реабілітував цілий прошарок суспільства, тобто козацтво, яке наприкінці XVI ст. виособлювалося у окремий стан.

Відомо, що у часи Верещинського назва «Україна» не була національно-територіальним визначенням, етнонімом. Вона виступала географічним поняттям, що стосувалося Київщини і Східного Поділля, а також вказувала на особливий політико-правовий статус цього регіону. У цьому зв'язку знаходить пояснення той факт, що населення територій, котрі вважалися Україною, не називалося українським. Мешканці тогочасних українських земель мали самоназву «руський народ» (люди, які проживали у Московській державі, іменувалися московитами). Досить поширеними були регіональні назви населення України, утворювані від територіально-земельної лексики,— «подоляни», «волинці», «обивателі землі Волинської», «руські обивателі» тощо.

Йосип Верещинський фактично вперше у вітчизняній історіографії ввів до політичного словника назву «український народ», виповнивши її етнополітичним змістом. Письменник зумів переступити через усталені стереотипи суспільної свідомості й формулювання політичної номенклатури, за якими, зокрема, корінні мешканці Київського та Брацлавського воєводств виступали як кияни, брацлавці чи то обивателі цих земель, руські за віросповіданням тощо. На противагу домінуючим територіально-земельним, географічним дефініціям щодо місцевого населення Верещинський вмотивовує історичну категорію «народу українного християнського». Цей момент у судженнях письменника за своєю новизною означав масштабне історіографічне зрушення. Його вплив на національну свідомість українців на повну силу проявився значно пізніше.

Верещинський зробив спробу з'ясування внутрішньої логіки та цілісного змісту історії України. Він розглядав її минуле як минуле Київської держави. Для письменника суспільний субстрат «народу українного християнського» у культурно-історичному плані залишився незмінним з тих

часів, незважаючи на втрату внаслідок монголо-татарського завоювання такого суттєвого компонента, як держава. Ретроспективно пересаджуючи на грунт княжої доби поняття «Україна», «український народ», Верещинський тим самим виявляв своє розуміння цих термінів як етнонімів.

Письменник не приховує свого пієтету перед давнім минулим України. Він розглядає його як гідну подиву та безсмертної слави богатирську добу. За переконанням Верещинського, то був час справжніх лицарів, які за доблестю та іншими чеснотами стояли врівень з античними героями. Ще не спустошена монголо-татарським нашестям земля народжувала «людей богатирських і таких гідних людей, яких за мужність і славу можна прирівняти до Самсона, Гектора, Геркулеса і Ахіллеса». Подібні ренесансні алюзії письменника свідчили про сприйняття ним княжої доби в історії України як вітчизняної «античності». Причому він ясно розумів, що ця українська старовина назавжди відійшла у минуле, канула в Лету. Таке дистанціонування Верещинським свого часу й часів Київської держави (при визнанні цілісного річища плину історії українського народу) було співзвучним з принциповими засадами історичної свідомості Відродження.

З почуттям людини, залюбленої в українську старовину, Верещинський змальовує картину казково багатої, могутньої країни — України княжої доби. Причому для повноти уявлення про історичне минуле київський єпископ використовував не лише писемні джерела, а й черпав інформацію безпосередньо з першоджерел «археологічного» характеру. Завдяки цьому йому вдавалися досить вмотивовані авторські умовиводи, що грунтувалися на принципах порівняльно-історичного методу. Це можна спостерегти на прикладі опису Софійського собору у Києві, де письменник виступив не лише у ролі «антиквара», який ретельно занотовує факти прямо з історичної «натури», але й заявив про себе як історик. Так, запроваджуючи здобутий емпіричним шляхом матеріал у загальноісторичний контекст, він торкався питання про історично зумовлену роль Софійського собору у Київській державі, шукав аналогій архітектури цього храму у світовій практиці тощо. У найвищих естетичних оцінках цього шедевра зодчества княжої доби, з якими виступив Верещинський, опосередковано відбилося сприйняття ним давньої руської культури як явища світового масштабу.

Йосип Верещинський з надією дивився у майбутнє України. Оптимізму додавала щедрість української землі —

добра основа для повернення Україні слави багатого й квітучого краю. Розкіш української природи, її велич, розмаїтість і привільність будили у письменникові античні образи і асоціації. «Поля такої краси, ніби вони мали бути тими Єлисейськими полями Вергілія,— писав він про Україну,— а то почасти внаслідок їх рівнинності, почасти через привільне оточення горами, борами і лісами: до того ж дуже веселе й врожайне. Тієї худоби, звірини, розмаїтого птаства, риби та інших речей, що служать людині за живність, такий великий достаток і щедрість, що не інакше ніби там сама Церера і Діана мали народитися. До того ж у борах і на пасіках меду така велика сила, що ні Гілла Сіцілійська, ані Гіменей Аттицький не мають що чинити. Не згадую вже про виноград у гронах... вірте, що там заклав свою столицю поганський Бахус. Також чималий шерег рибних рік, поміж якими по праву батьком є Дніпро — дуже широкий, ніби дві Вісли... Волоських горіхів так багато, ніби та Україна мала бути Волоською землею. Є також невимовна кількість рибних озер».

У наведеному уривку досить чітко проступає авторський раціоналізм, який накладається на емоційну сферу сприйняття,— риса, притаманна людині з ренесансним світоглядом. Художньо відтворюючи природні особливості української землі, Верещинський робить наголос на її щедрості, котру сприймає як прояв краси. Власне естетичне переживання довершеності навколишньої природи, пропущене через призму утилітарного ставлення до неї, письменник намагається донести до читача. Змальована ним стереоскопічна картина прекрасного й багатого краю, гідного бути землею античних богів, мала на меті переконати кожного у природних перевагах України над іншими регіонами Речі Посполитої. У такому контексті величальні епітети Йосипа Верещинського на адресу України можна розглядати як вияв гордості за рідну землю, котра має невичерпні можливості для задоволення матеріальних потреб людини.

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ

Ні місце, ні точна дата народження Максима Смотрицького, який згодом, постригшись у ченці, отримав ім'я «Мелетій», не відомі. Біографи, спираючись на різні свідчення, обгрунтовують аж п'ять дат: від 1572-го до 1579 рр. Від визначення цифри залежить і встановлення місця наро-

дження майбутнього письменника, оскільки його батько, кам'янець-подільський гродський писар Герасим Смотрицький у 1576 р. на запрошення князя Костянтина Острозького переїхав до Острога на Волинь. Тож якщо прийняти варіант між 1572 і 1575 рр., то Максим мав би народитися у родовому маєтку Смотрицьких — містечку Смотричі на Поділлі (нині Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) або в самому Кам'янці-Подільському. Якщо ж вважати роком народження 1577, 1578 чи 1579 р., то це мало б статися в Острозі, де на той час мешкала родина. Автор цих рядків схиляється до другої гіпотези, датуючи народження Смотрицького-молодшого початком 1577 р. і прив'язуючи його, відповідно, до Острога.

Професорсько-академічне оточення, в якому ріс Максим, безперечно, вплинуло на формування його життєвих інтересів. Серед колег батька, професорів Острозької академії, членів вченого гуртка, бачимо відомих представників інтелектуальної еліти тодішньої України. У різний час тут працювали Мартин Броневський, Василь Малющицький, Мотовило, Дем'ян Наливайко, Андрій Римша, Іван Федоров (першодрукар), а також заїжджі знаменитості, як богослови Кирило Лукаріс, котрий згодом став Александрійським і Константинопольським патріархом, Еммануїл Грек (Мосхопуло), Діонісій Палеолог, поет Симон Пекалід (Пенкальський) та ін. Власні студії в Острозькій академії хлопець розпочинав водночас з майбутніми видатними діячами, а тоді однолітками-спудеями, серед яких Київський митрополит Іван (Іов) Борецький, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, поет Гаврило Дорофійович, церковні ієрархи, богослови і вчені Іван (Іов) Княгиницький, Ісайя Копинський, Єлисей Плетенецький, Лаврентій Зизаній. Якщо погодитися з думкою, що найбільший вплив на формування світогляду справляє досвід юнацьких літ, то саме в Острозі Смотрицький засвоїв активну громадянську позицію, почуття особистої причетності до всього, що відбувалося в Україні-Русі.

Після смерті Смотрицького-старшого (1594) князь Костянтин Острозький відправив здібного сироту для продовження освіти до Віленської єзуїтської академії. Після кількарічних студій Максим обійняв посаду домашнього вчителя й наставника білоруського княжича Богдана Соломерецького, а 1600 р., супроводжуючи вихованця, виїхав разом з ним в освітню мандрівку за кордон. Обидва слухали лекції у Вроцлавському, Лейпцігському, Нюрнберзькому та Віттенберзькому університетах. Відомо, що в якомусь із

них Максим отримав вчений ступінь доктора медицини, захистивши працю, назва якої лишилася невідомою.

Після повернення з Європи Смотрицький на запрошення свого учня оселився у маєтку князів Соломерецьких Боркулабові під Мінськом, де мешкав до 1608 р., активно спілкуючись з мінськими міщанами, котрі щойно заснували православне братство і потребували консультацій та авторитетної підтримки людини, компетентної в богослов'ї.

З 1608 р. вчений переїхав до Вільна, де з певними перервами прожив до 1620 р. у братському монастирі спершу як послушник, а з 1618 р.— прийнявши чернечий постриг під іменем Мелетія. Саме тут були створені й видані братською друкарнею його найвідоміші ранні твори. Зокрема, гучну славу полеміста молодому автору приніс уже перший із них, що з'явився друком 10 червня 1608 р. під назвою «Антиграфи». Формально книжка була побудована у формі відповіді на твори Іпатія Потія «Герезія» та «Гармонія», фактично ж тематика її ширша. Спростовуючи нападки («помовиська») Потія на віленських братчиків, автор формулює професійно вичерпне догматичне обгрунтування православної обрядовості в тих сюжетах, що становили традиційний предмет суперечок між східною і західною християнськими конфесіями. Водночас він намагався підкреслити законний статус православної церкви, цитуючи численні законодавчі підтвердження її прав русько-литовськими й польськими володарями.

Другим і, мабуть, найзнаменитішим твором Мелетія Смотрицького став написаний у 1609, а виданий 1610 р. трактат «Тренос, або плач Східної церкви». Напередодні його появи Вільно схвилювали драматичні події: уніатський митрополит Іпатій Потій, підтриманий владою, захопив силоміць десять православних церков і добився, аби братчикам було заборонено збиратися на сходки й влаштовувати богослужіння. У відповідь залунали погрози розправитися з Потієм, як «сказцою віри руської», а в серпні 1609 р. послідував замах на його життя. У повітрі зависла погроза збройного конфлікту, до якого логічно провадила необачна Берестейська унія, що розколола Русь на дві ворожі половини. У книзі Смотрицького, створеній значною мірою під враженням пережитого, відлунює передчуття громадянської війни «Русі з Руссю». Твір не звернений, як було прийнято в полемічному письменстві, до конкретного опонента. Його вступні розділи, написані з імпульсивною художньою силою,— це нарікання самотньої матері-церкви (переносно — матері-вітчизни) на усіх своїх дітей, котрі

зрадили й покинули її, спокусившись на розкоші та марноту світу. Іншу частину книги складають міркування суто теологічного змісту, однак і тут автор гострим словом зачіпає служителів православної церкви, вимагаючи від них морального очищення й оновлення. Адже саме цим «отцям», як іронічно підкреслює письменник, довірені душі вірних, тимчасом як більшість з-поміж них — це «неуки, нахаби, нечемні грубіяни, безсоромні байди, самовпевнені мудрагелі, чарколюби, тавровані волоцюги, придуркуваті самопаси, легковажні вертопрахи, боягузливі джмелі, надуті базіки, байдужі серцем підлабузники, прокляті святопродавці, ненаситні лакомці, сліпі поводирі, недбайливі батьки, позбавлені чуйного серця пастирі, розпусні священики, невмілі наставники, підозрілі проповідники, неправедні судді, облудні фарисеї, лисоподібні іуди, пекельні блюзніри.. Не до наук вони схильні, а до сваволля. Їхнє покликання — не впорядкування церковних справ, а кухоль у корчмі і витрясання (картярських.— *Авт.*) тузів».

Емоційні випади Смотрицького у бік церковного кліру характеризують його позицію, підкреслюючи світську домінанту творчості письменника, яка полягала не стільки в закликах до перемоги православ'я за будь-яку ціну, скільки в пошуку засобів примирити «Русь з Руссю», що згодом привело автора в табір уніатів. Але в «Треносі» письменник ще вірить у можливість перемін через самоочищення і прагнення до братерства, любові, єдності й згоди, які здатні, на його думку, відвернути наближення громадянської катастрофи.

До творів віленського періоду належить і знаменитий підручник старослов'янської мови Мелетія Смотрицького «Граматика словенська», опублікована 1619 р. в друкарні м. Єв'ю (нині м. Вевіс у Литві). Написана вона, найімовірніше, під час короткочасного ректорства у Київській братській школі (Смотрицький перебував у Києві орієнтовно між 1615 і 1618 рр.). Дослідники розцінюють цю книгу як найвидатніший твір давньослов'янського мовознавства, що спирається на європейські лінгвістичні теорії свого часу, в якому вперше здійснена наукова кодифікація церковнослов'янської мови у східнослов'янській редакції. Поза тим, «Граматика» виконувала й суто дидактичні функції. Як шкільний підручник вона до кінця XVIII ст. вживалася в Румунії й Молдові, Білорусі, Росії та Україні, Болгарії і Сербії. Поза ареалом функціонування церковнослов'янської мови «Граматику» вже з середини XVII ст. перекла-

дали латинською мовою, щоб зробити доступною тим, хто не розумів по-слов'янському.

З жовтня 1620 до початку 1624 р. життя Мелетія Смотрицького, який був номінований у сан полоцького архієпископа, пов'язане з Полоцьком. Саме звідси він здійснив паломництво на Схід, причини якого тлумачаться по-різному. Можливо, приводом для від'їзду стало звинувачення у моральній причетності до вбивства міщанами в листопаді 1623 р. уніатського фанатика, вітебського архієпископа Йосафата Кунцевича. Можливо, причина була в іншому. Підозрювали, що реальною метою паломництва було не «виправлення церковних книг», як офіційно декларувалося, а секретна місія до Константинопольського патріарха, з яким належало обговорити можливість проголошення автокефалії руської церкви на екуменічних засадах. Варто зазначити, що така ідея, як один із варіантів виходу з небезпечного протиборства православних та уніатів, циркулювала в колі найвищих ієрархів, навіть таємно підтримувалася Київським православним митрополитом Іовом Борецьким. Однак реального розвитку вона не зазнала через ворожі настановлення нижчого кліру й братств, гостро настроєних проти будь-якого компромісу з уніатами.

Тож після повернення зі Сходу над письменником зависла підозра в проуніатських симпатіях, підсилена тим, що він привіз від патріарха соборну грамоту на обмеження автономії ставропігійських братств та на призначення себе екзархом руської церкви. Певний час Смотрицький знову жив у Боркулабові, а з літа 1627 р., запрошений князем Олександром Заславським, прийняв сан архімандрита Дерманського монастиря на Волині, у володіннях князів Острозьких. Монастир на той час ще лишався православним, однак, згідно з побажанням князя, мав пристати до унії, що, безумовно, знав Мелетій Смотрицький. Тому більшість дослідників схильна вважати літо 1627 р. часом його особистого (принаймні, таємного) навернення до унії.

Драматичні події у житті письменника пов'язані з Київським собором (серпень 1628 р.), де йому було запропоновано очиститися від звинувачень у підтримці унії. З цією метою він пише твір під назвою «Апологія», у якому, проте, не тільки не виконав поставленої вимоги, а, навпаки, доводив, що західна й східна церкви в основних положеннях не розходяться, а тому примирення між ними можливе, навіть корисне з перспективи політичного майбуття руського (українського) народу. Обурені учасники собору ультимативно зажадали, аби Смотрицький публічно відрікся від «Апо-

логії» й особисто зачитав з амвона текст каяття. Після його відмови книга була привселюдно піддана анафемі. Цей факт, як і вся обстановка на соборі, де тон задавало, за виразом письменника, «хлопство без короля в голові», а не церковні верхи, викликали у Смотрицького глибоку образу. Повернувшись до Дермані, він відкрито виступив з новою працею «Протестація», у якій саркастично описав події на соборі і оголосив про свій розрив з православ'ям.

У книзі «Паренезіс», написаній наприкінці 1628 р., він ще раз намагався переконати опонентів, що єднання зберегло б православну церкву від занепаду, а українському народові повернуло б старовинні права, а також сприяло б розвитку освіти й культури. Унія, на його думку, нічим не загрожує українцям і білорусам, а боротьба між уніатами й православними не варта того, аби «ми, Русь, проклинали: батьки синів, брат брата, сини батьків». Вихід з кризової ситуації письменник вбачав у створенні власного патріархату під номінальною зверхністю папи римського, але не як глави католицької церкви, а вселенського архієрея. «Старожитна на українських і білоруських землях не православна церква, а церковна єдність»,— підкреслював він, переповідаючи історію хрещення Русі та перші кроки її церковних інституцій.

Останнім твором Мелетія Смотрицького був «Екзетесіс», написаний спеціально до Львівського собору, призначеного на осінь 1629 р. для розгляду питання про можливість об'єднання ворогуючих конфесій. Собор не вдався, оскільки вищі православні ієрархи його просто проігнорували. Зламаний невдачею Смотрицький, повернувшись зі Львова, жив безвиїзно у Дерманському монастирі. Помер 27 грудня 1633 р. Похований у монастирській соборній церкві.

ІПАТІЙ ПОТІЙ

Іпатій Потій (світське ім'я Адам) народився 1541 р. у с. Розанка, що в Берестейському воєводстві на кордоні з Холмською землею. Батько — Лев Потій — обіймав почесну посаду литовського підскарбія та писаря при Великому литовському князі. Тож не дивно, що Адам вже змалку отримав блискучу освіту. Вчився у кальвінській школі князя Радзивілла, відомого покровителя протестантів у Литві, потім закінчив повний курс Краківської академії.

З часом Потій отримує посаду секретаря у короля Сигізмунда-Августа, а згодом — земського судді. Але постійні суперечки і чвари шляхти бентежили Адамову душу. Тому він залишає посаду судді й поступає на військову службу до Стефана Баторія. Під час російсько-польської війни брав участь у походах, зокрема виявив хоробрість при штурмі м. Полоцька — перший на очах короля видерся на стіну міста. По закінченні війни Баторій відправив Адама до Москви для переговорів з росіянами, оскільки той добре знав звичаї царського двору й відзначався спритністю і мистецтвом у дипломатичних справах. Адам успішно виконав доручення короля і в нагороду за це був призначений брест-литовським каштеляном.

1590 р. Адам Потій вирішує залишити світську посаду і прийняти духовний сан (невдовзі перед цим померла його дружина — Ганна, залишивши двох синів — Івана та Петра, що також спонукало Адама до такого рішення). Він вступає до ордена базиліан, приймає сан ченця, бере ім'я Іпатій.

Молодість Потія співпала з поширенням у польсько-литовській державі ідей німецької реформації. У Литві центром нового руху була столиця Вільно, й особливо двір литовського князя Сигізмунда-Августа, котрий не приховував свого потягу до реформації. Та головним поширювачем протестантських ідей був патрон Адама князь Микола Радзивілл Чорний — віленський воєвода і литовський канцлер. Будучи двоюрідним братом жінки короля, він користувався необмеженим довір'ям останнього, мав великі багатства і всі ці кошти віддавав на утвердження нової віри — кальвінізму. Прийняв нове вчення й Іпатій Потій. Він зрікається батьківської віри і стає протестантом, залишаючись ним приблизно до 33 років. Та потім несподівано знову повертається до православ'я.

На той час справи православної церкви перебували у дуже скрутному стані. Майже всі духовні посади від митрополита до приходського священика вважалися прибутковими, їх можна було вислужити у короля або купити за гроші. У церковному середовищі була відсутня будь-яка дисципліна: кожний робив, що заманеться, священики піклувалися передусім про те, аби задовольнити своїх патронів-поміщиків, ніж про пастирські обов'язки.

Зовсім інше бачив Потій у католиків. Не минуло й десяти років з часу появи у Литві єзуїтів, як вони зламали опір своїх ворогів — протестантів. 1577 р. у Вільні було видано твір єзуїта Петра Скарги «О единстве церкви Бож-

ей под единым пастырем и о греческом отступлении от его единства, с предостережением и увещанием русским народам, держащимся греков». У цьому творі проводилася думка про те, що для православної церкви нема і не може бути іншого виходу, як тільки возз'єднання з католицькою. Книга справила велике враження на Потія, і він вирішує стати вірним слугою римського папи, прийнявши католицьке віросповідання. Невдовзі Іпатія призначають єпископом Володимирським і Берестейським.

Згодом Потій налагоджує тісні стосунки з Кирилом Терлецьким — єпископом Луцьким і Михайлом Рогозою — митрополитом Київським й, порадившись з ними, вирішує ввести унію, тобто об'єднати православну церкву з римсько-католицькою.

Іпатій відбуває до Рима, щоб особисто сповістити про свій намір папу. Блискучий прийом у Ватікані й особливо доброзичливе ставлення Климента VIII вельми подіяло на його натуру. Він до того проймається відданістю до папи, що згоден був пожертвувати своїм життям, аби прислужити римській церкві.

Повернувшись на батьківщину, Іпатій наштовхується на невдоволення з боку духовних і світських осіб щодо введення унії. Особливо різко виступав проти унії львівський єпископ Гедеон Балабан. Тільки-но дізнавшись про від'їзд Потія до Рима, він обнародував протестацію, в якій підкреслювалося, що відступники Іпатій Потій і Кирило Терлецький без відома і згоди народу й духовних властей вирішили відмовитися від православ'я і прийняли римську віру.

Серед світських осіб, які противились унії, був і князь Костянтин Острозький.

Здавалося, така протидія з боку православних мала подіяти на Іпатія, та він, навпаки, не лише не злякався опозиції, але ще з більшим завзяттям взявся за почату справу.

Потій запропонував митрополиту Михайлу Рогозі оприлюднити та урочисто затвердити унію. З цією метою 6 жовтня 1596 р. було скликано Берестейський собор, на якому, незважаючи на протести православних, проголошено унію.

Розгнівані православні відправили до короля депутатів з проханням вигнати єпископів-уніатів з єпархії. Та Сигізмунд не лише не прислухався до їх прохання, а й зробив все, щоб захистити уніатів. Такі дії короля заспокоїли Іпатія, і він, бажаючи ще більше закріпити за собою право на поширення унії, 1597 р. виклопотав у Сигізмунда III гра-

моту на управління Берестейською школою, заснованою православним братством. Керуючи школою, в якій навчалися діти православних, Потій дістав змогу впливати на їх душі, а отже, й заздалегідь готувати достойних, на його погляд, уніатів.

1599 р. помер Київський митрополит Михайло Рогоза, і його місце посів Володимирський і Берестейський єпископ Іпатій Потій. Отримавши цю посаду, він ще з більшим завзяттям взявся за справу унії. 1601 р., завдяки наполегливості та хитрості Потія, Віленське православне братство лишилося тих привілей, які воно отримало від попередніх королів.

Братство звернулося до міського суду зі скаргою на незаконні дії Іпатія. Але неуступливий Потій продовжував почату справу, і невдовзі у братства було відібрано два будинки, в яких православні здійснювали богослужіння й утримували лікарню і школу. Подальші дії Іпатія Потія, його непоступливість щодо братства ще більше озлобили православних. Всі, кому була дорога віра, не бажали коритися митрополиту-зраднику й готові були всіма силами відстоювати верховну владу константинопольського патріарха. 1605 р. Віленське братство спорядило до сейму послів з вимогою, підтриманою підписами та печатками багатьох сенаторів і литовських дворян, про призначення православних митрополита і єпископів. Але сейм не дав стверджувальної відповіді. Уніати продовжували грабувати церковне майно й віднімати у православних храми. Всі скарги останніх лишалися безрезультатними.

Нарешті Грамотою від 18 липня 1607 р. Сигізмунд III задовольнив вимоги православних: повернув попередні права й привілеї, дозволив мати митрополита, єпископів, архімандритів і взагалі всю ієрархію. Зрозуміло, що таке рішення ще більше загострило боротьбу між православними й уніатами.

Енергія Іпатія Потія при служінні унії воістину варта подиву, але засоби і способи, якими він користувався, нерідко відзначалися крайньою брутальністю й нерозбірливістю. Дедалі частіше застосовувалися насилля, інтриги, доноси тощо. Потій кидав непокірних йому православних священиків до в'язниць, брив голови і бороди, виганяв з приходів, піддавав тортурам. Часто він у супроводі озброєних прислужників вдирався до православних храмів, власноручно обдирав престоли, грабував церковне начиння, нищив його або забирав з собою. Так Іпатій, наприклад,

вчинив 1596 р. у церкві Св. Ілії в м. Володимирі-Волинському.

Ще з більшим запалом переслідував Потій ненависні йому православні братства. Він силою відбирав у них церкви і школи, розганяв священиків і вчителів, піддавав братчиків анафемі, спонукав короля анулювати видані раніше братствам грамоти, привілеї й т. ін.

Зрозуміло, що такі жорстокі дії митрополита викликали незадоволення з боку православних. 11 серпня 1609 р., коли Іпатій Потій з почтом повертався від Віленського єпископа, православний Іван Тупека кинувся до нього біля ратуші і наніс декілька ударів сокирою по шиї. Він розсік ланцюг архієрейського хреста і коміри верхнього й нижнього одягу, відрубав два пальці лівої руки, якою Іпатій захищав шию. Після цього випадку прибічники Потія почали прославляти свого митрополита як мученика, а пальці в спеціальній скринці поклали на престолі церкви Св. Троїці.

Немало зробив Іпатій Потій для унії й на літературному терені. Ще за рік до формального її проголошення він видав у Вільні брошуру «Уния греков з костелом Римским», в якій намагався узгодити вчення обох церков, змалював у світлих фарбах «зверхність єпископа римського». 1608 р. побачила світ книга Потія «Гармония восточной церкви с костелом римским», присвячена розгляду й погодженню таємниць обрядів православної і католицької церков. У період 1598—1600 рр. Іпатій тричі видавав підготовлений за його дорученням греком Аркудієм твір «Антиррисис», вміщуючи в додатку до нього свої праці — листи до князя Костянтина Острозького та ін.

Усі твори Іпатія Потія, безумовно, свідчать про його вченість, але полемічні засоби, що їх уживав автор, дуже різкі, тон роздратований, часто на адресу супротивників зриваються грубі вислови.

До нас дійшли й численні проповіді Іпатія. Залишив він й декілька сот бесід і напучувань, але більша частина матеріалів загублена.

Помер Іпатій Потій 18 липня 1613 р. на 72 році життя, похований у Соборно-кафедральній церкві м. Володимира-Волинського. В духовному заповіті він не забув востаннє виправдати себе перед прийдешнім поколінням, а також ту справу, якій присвятив життя.

ДМИТРО БАЙДА-ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Ось уже століття вчені-фольклористи марно доводять, що вельми популярна і здавна любима всіма українська народна пісня про козака Байду аж ніяк не стосується відомого козацького проводиря, гетьмана, легендарного князя Дмитра Вишневецького. Але народ, котрий склав цю пісню, доніс її до нас, твердо вірить, що присвячена вона саме Байді-Вишневецькому, хоча реальне його життя і те, яке зображене в ній, не у всьому відповідають одне одному.

В Цариграді на риночку
Там п'є Байда мед-горілочку;
Ой, п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой, п'є Байда та й кивається,
Та на свого цюру поглядається:
«Ой, цюре ж мій молодесенький,
Та чи будеш мені вірнесенький?»
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой, ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду, і зв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого цюру споглядає,
Та на свого цюру молодого
І на свого коня вороного:
«Ой, цюрю ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!
Ой бачу я три голубочки —
Хочу я убити для його дочки!
Де як мірю — там я вцілю,
Де я важу — там я вражу!»
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку — в головоньку.
«От де на тобі, царю,
За Байдину кару!
Було тобі знати,
Яч Байду карати:

Було Байді голову істяти,
Його тіло поховати,
Вороним конем їздити,
Хлопця собі зголубити».

Пісня засвідчує трагічний кінець знаменитого гетьмана. А перші історичні джерела згадують про нього 1545 р. У цей час королівський комісар Лев Патій проводив люстрацію (ревізію) Волинського воєводства. Її документи свідчать про те, що князь Дмитро Іванович Вишневецький особисто прибув до м. Кременець, де перебував королівський комісар, і показав, що у Кременецькому повіті він володіє помістями Кушнин, Підгайці, Окнин, Гараж, Камарин, Крутнів і Лопушне. Князь був старшим з чотирьох синів Івана Михайловича Вишневецького від його першої дружини Анастасії Семенівни з родини Олізарів.

Необхідно зазначити, що родина Вишневецьких походила з нащадків великого князя литовського Ольгерда, котрі поріднилися з українськими магнатами, а згодом окатоличилися. Вишневецькі володіли величезними маєтностями в Україні. Батькові Дмитра 1541 р. були передані Канівське і Черкаське староства. 1551 р. їх старостою стає Дмитро Вишневецький.

Щоправда, ще до цього, як свідчать джерела, він судився з магнатом Чарторийським з-за якогось будинку у Вільно, отримав привілей на маєток Вонячин на Поділлі. Через рік, 1548 р., притягався до суду за «заподіяння кривди підданим королеви Бони». І вже після цих «лицарських» пригод у 1550 р. Дмитро прибув до Черкас.

У цей час посилюються татарські навали в Україну, що заважало освоєнню її території польським магнатством. Потрібна була людина, здатна організувати протидію кримчакам. Претвич — організатор походів проти татар — 1550 р. писав великому князеві литовському Сигізмунду-Августу про Дмитра Вишневецького «як одного з визначніших репрезентантів боротьби з татарами».

Вже тоді Вишневецький виявив себе непересічною натурою, головними рисами якої були лицарство і молодецтво. Може, саме тому, зіткнувшись із козацькою вольницею, він, як ніде, відчув себе у своєму середовищі. Водночас особиста хоробрість князя, його авантюристична натура прийшлися до душі козакам, вони ладні були йти з ним і проти татар, і проти кого іншого, аби покликав. Як зазначає історик Бантиш-Каменський, «муж розуму палкого, відважний, вправний вояка» Дмитро Вишневецький невдовзі став визнаним ватажком козаків. Він вирушає на Дні-

провське пониззя і «на острові Хортиця, проти Конських вод, коло кримських кочовищ», за свідченням М. Грушевського, «ставить замок і громадить навколо себе козаччину». Зокрема, він уперше наказав робити козацькі човни з буйволових шкір, аби можна було легко їх переносити.

Втім, кажучи про будівництво у цей час укріплення на Хортиці, його не слід поєднувати з тим замком, який пізніше увійшов в історію як форпост боротьби проти кримчаків. Це, певно, було невеличке укріплення, що слугувало, насамперед, за більш-менш надійну схованку. Для будівництва справжнього замку-фортеці просто не вистачило б часу. Влітку 1553 р. Дмитро Вишневецький, можливо, чимось ображений на короля, переходить на службу до турецького султана Сулеймана II (Чудового) і разом із своїм військом перебуває у Стамбулі.

Цікаво, що перед цим король Сигізмунд-Август висловлював Радзивіллу побоювання щодо Вишневецького, аби той не перебіг до турків, «полишивши їм пограничні землі, доручені його охороні». Побоювання короля виявилися не марними. Невдовзі Радзивілл пише королю, що Вишневецький «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав біля себе, з'їхав до турків, виславши наперед козацьку роту, а потім і сам зі своїми козаками потягнувся до Туреччини».

Вчинок Вишневецького викликав неабияку тривогу — боялися, щоб він не навів в Україну турків. Король знову звертається до Радзивілла: «Як би того князя до себе мати і яким способом?»

Очевидно, спосіб було знайдено, і досить радикальний. Бо на початку 1544 р. Вишневецький повертається з Туреччини і 4 березня в Каменні (неподалік Любліна) освідчується королю у товаристві друга і соратника воєводи Миколи Сенявського. Чим пояснював Вишневецький свій перехід до турецького султана, не відомо, однак той знову доручив йому охороняти прикордоння «проти татар і влаштувати на острові Хортиця захисне укріплення проти кримчаків».

Ось тоді-то, повернувшись на Запорожжя і згуртувавши довкола себе козаків, князь будує на Хортиці той замок-фортецю, що увійшов в історію під назвою Вишневецький. Д. Яворницький писав з цього приводу:

«У 1556 році знаменитий ватажок низових козаків князь Дмитро Вишневецький, вирушаючи на війну з татарами, вийшов за межі Київського воєводства і, спустившись нижче порогів, розташувався на острові Хортиця. Розраховую-

ни розпочати звідси постійні набіги на басурманів, Вишневецький влаштував на острові земляне містечко».

Багато років потому австрійський дипломат Еріх Лясота, котрий за дорученням імператора Рудольфа II приїхав на Запорозьку Січ, щоб запросити козаків для участі у війні проти турків, писав у своєму щоденнику: «Пристали до берега нижче острова Мала Хортиця, неподалік першого; тут знаходиться замок, збудований Вишневецьким років 30 назад і згодом зруйнований».

Будуючи замок, Вишневецький намагався укріпити його, як фортецю, і тому просив у короля гармат, обслугу тощо. Але Сигізмунд-Август, який прагнув лише зміцнення кордону проти Давлет-Гірея і стояв за дружбу з ним, відмовив Вишневецькому. Його не на жарт стурбувала активність князя, котрий намірився звільнити від татар Дике Поле і навіть все Причорномор'я. Природно, це не входило до інтересів короля, і він спробував якимось чином відкликати Вишневецького з Низу. Водночас, добре розуміючи, що насильно відірвати князя від козаків неможливо, король вдається до хитрощів і пропонує «послати йому якісь дарунки і написати, аби до нас приїхав на якийсь короткий час...». «А на його місце казали їхати з ротою,— писав він далі,— його стриєчному братові і залишитися на тому місці, аж поки той вернеться. Здається, таким чином добре буде його звести».

Однак не вийшло. Вишневецький розгадав задум короля. І натомість організував похід на Іслам-Кермен, з тим щоб за рахунок здобутих трофеїв зміцнити Хортицьке укріплення. Увірвавшись до замку Іслам-Кермена, козацькі загони дощенту пограбували його, а потім спалили. Гармати вивезли у Хортицьку фортецю. Оговтавшись від такої зухвалості, Давлет-Гірей спішно зібрав військо і навесні 1557 р. рушив походом на Вишневецького. Він оточив Хортицьку фортецю і облягав її 24 дні. «Але ім'ям государевим і великого князя він, Вишневецький, захистився від хана, побивши у нього чимало кращих людей, так, що хан пішов од Вишневецького з великим соромом».

Згодом Вишневецький з хортицькими козаками напав на замок самого Давлет-Гірея, який хан збудував на Дніпрі. Розгніваний Давлет-Гірей шле лист за листом Сигізмунду-Августу, вимагаючи приборкати козаків і Вишневецького. Король, однак, відповів, що Вишневецького на Дніпро не посилав. «Можете міркувати з того,— писав Сигізмунд,— що і до цесаря турецького він ходив проти волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: повернувшись до держави

нашої, він розповідав, що дістав дарунки і у тебе, брата нашого, ласку мав. Через те ми й доручили йому степову сторожу, бо переконані, що він підтримуватиме стосунки з вашими людьми, зазнавши від вас ласки».

Король Сигізмунд-Август не знав, що Вишневецький, не сподіваючись ласки від нього, вже давно налаштовує зносини з Москвою. Ще у березні 1556 р., коли московський уряд організував похід на Крим, очолюваний дяком Ржевським, не обійшлося тут і без Вишневецького. Саме з цього часу він веде листування з московським царем. У вересні 1556 р. московські посли, повертаючись з Литви і зустрівшись з Вишневецьким, доповідали, що він збирається перебратися до Москви. Разом з послами Вишневецький послав до Івана Грозного свого отамана Михайла Єськовича із засвідченням, що бажає служити цареві. Прийнявши запевняння Вишневецького, цар направив до нього дітей боярських Андрія Щепотева і Нечая Ртищева з грамотою та жалуванням. 16 жовтня 1556 року вони повернулися до Москви і оголосили Грозному, що Вишневецький став на царську службу і пішов військом на Іслам-Кермен. Після розгрому Іслам-Кермена Вишневецький у листі до царя клянеться, що «доки він на Хортиці, кримчакам ходити буде нікуди».

Наприкінці літа 1557 р. Давлет-Гірей, зібравши не лише кримське, а й турецьке та волоське війська, знову підійшов до хортицьких укріплень. Султанські галери зупинилися біля самого острова.

Вишневецькому і козакам довелося тримати жорстоку облогу. Однак сили були нерівні, до того ж вичерпалися припаси. Козаки почали розбігатися. Довелося відступати. Князь повідомляв Івану Грозному, що «з Дніпра, з Хортицького острова пішов тому, що харчів не стало і козаки розійшлися». Відступивши з Хортиці, Вишневецький закріплюється в Каневі і Черкасах. З Черкас у вересні 1557 р. він офіційно звернувся до царя з проханням про покровительство, і Іван Грозний викликає Вишневецького до Москви. В російському літопису по Никонову списку зазначено: «Того ж місяця (вересня.— *Авт.*) приїхав до царя й великого князя Івана Васильовича всієї Русі від Вишневецького князя Дмитра Івановича бити челом Михайло Єськович, що його государ пожалував, а велів собі служити...»

І треба сказати, що Вишневецький, з яким прийшли на Москву «многії козаки», служив царю вірою і правдою. Вже у січні 1558 р. він на чолі тридцятитисячного московського війська виступає проти кримчаків, доходить до Пе-

рекопу, дорогою згуртовуючи навколо себе козаків. В Іслам-Кермені Вишневецький планував з'єднатися з кабардинським мурзою Канкличем, щоб звідти «над кримським промишляти, скільки їм Бог помочі подасть». На допомогу Вишневецькому вирушив також його добрий знайомий з військом — дяк Ржевський. Звичайно, всім цим немало були стурбовані Литва і Крим. 1553 р. король Сигізмунд II Август уклав з ханом Давлет-Гіреєм договір про дружбу, заплатив йому данину, обіцяв, що не дозволятиме козакам здійснювати напади на татарські землі. Через литовського короля в Москву було надіслане посольство з мирними побажаннями. Як наслідок, Вишневецький отримує наказ лишити на Дніпрі військо, а самому їхати до Москви.

В Москві Вишневецький залишався не довго. Незабаром його призначають командиром загону, що був розташований в Тулі для захисту від татар.

Однак уже в лютому 1559 р. йому наказано їхати на Дон, побудувати там кораблі і йти морським походом на Керч. Разом з Вишневецьким вирушив загін під командуванням Данила Адашева. У той час, коли Адашев спускався по Дніпру, Вишневецький зайняв долину Донця і попрямував до Азова. Французький дослідник цього періоду Ш. Лемерсьє-Келькеже зазначав, що в оттоманських архівах зберігається велика кількість документів про діяльність Дмитра Вишневецького, чи, як його називали турки, «Дмитрашки». Історик підкреслює те виключне значення, що його Блискуча Порта надавала «єдиному супротивнику імперії, який насмілився позазіхати безпосередньо на оттоманські володіння у той самий час, коли непереможні армії великого повелителя не мали собі рівних на полях боїв».

У 1559—1560 рр. Вишневецький здійснив три наступи на турецьку фортецю Азов (Азак). Тим часом Іван IV, ведучи довготривалу війну з Лівонією і прагнучи забезпечити собі тили, домагався угоди з ханом. Про зміну своєї політики він писав Давлет-Гірею: «А деякі наші люди, ближчі проміж нас, з братом нашим Давлет-Гіреєм царем сварили, ми те виявили, та на них немилість свою наклали, деякі померли, а інших розігнали геть, а деякі ні в тих, ані в інших ходять».

Результатом діяльності цих людей (Івана Шереметєва, Данила Адашева, Івана Михайлова та ін.), за словами царя, однодумців Курбського, були походи на Дніпро та Дон запорозького отамана, що перейшов на руську службу, Дмитра Вишневецького...» В указі Сенана-паші бею Кафи від 23 рамазана 967 (16 червня 1560 р.) говорилося з цього

приводу, що московський уряд, прагнучи продемонструвати могутньому південному сусіду свою добру волю, відмовився від «Дмитрашки», за якого «не хотів нести відповідальність».

Вишневецький, котрий, як козацький гетьман, мусив постійно захищати українські землі від кримчаків, побачивши таке ставлення до себе царя, повертається на Запорожжя. У його розпорядженні знаходяться віддані йому українські і донські козаки та черкеси племені Жане.

За той час, поки він разом з козацькими «охотниками» був на службі у московського царя, кримці посилили напади на Україну.

Дізнавшись про повернення Вишневецького у пониззя Дніпра, кримський хан вжив негайних заходів: мобілізував всі наявні сили кримчаків, направив до правителів Оттоманської імперії гінців з пересторогою про небезпеку і за допомогою.

Ш. Лемерсьє-Келькеже на основі аналізу багаточисельних турецьких документів відзначає, що діяльність Вишневецького вписувалась «у широкі рамки міжнародних відносин того часу». Порівнюючи воєнні приготування Оттоманської імперії проти «Дмитрашки» з тими заходами, які Блискуча Порта здійснювала у той самий час проти інших своїх європейських противників — Венеції або Священної Римської Імперії, можна зрозуміти всю глибину небезпеки, яку являли для неї походи «литовського кондотьєра» (виступав він від імені царя чи сам по собі), адже Вишневецький загрожував не лише володінням Кримського ханства, як вважає С. Соловйов, але також і власне оттоманським володінням на північному узбережжі Чорного моря. Масова мобілізація, проведена у восьми турецьких бейліках, відправлення ескадри являли собою виключні заходи, до того ж — єдиний випадок в історії Оттоманської імперії! — всі ці дії були спрямовані не проти держави, а проти окремої особи, яка була проголошена «найбільшим ворогом Блискучої Порти».

Вишневецький добре розумів, що сам один не зможе протистояти силам кримчаків і турок. Потрібен був забезпечений тил. І він звертається до короля. Як пише М. Маркевич, «знаменитий воїн, колишній гетьман малоросійський з'явився до короля і був прийнятий ласкаво». 6 вересня 1561 р. Сигізмунд II Август повернув йому всі звання і володіння. А коли Вишневецький, що дійшов вже похилого віку, захворів, то, за словами того ж Маркевича, «король не лише дав йому свого медика для вилікування від отрути,

але й поцікавився у царя про причину втечі Вишневецького в Росії». Іван Грозний зі злістю відповів на те: «Прийшов він як собака і потік як собака; а мені, Государю, і землі — збитку ніякого не завдав».

Час минав. Похилий вік і численні походи ослабили князя. Перебуваючи на Хортиці, він вже з великим зусиллям сідав на коня, та й шабля не здавалася такою легкою, як раніше.

І все ж, коли 1563 р. його товариш польський магнат Ольбрехт Ляський, котрий мав у Молдові фортецю, запропонував вирушити разом походом у молдавські землі, де між боярськими угрупованнями розпалилася кривава усобиця за престол, Вишневецький відразу ж погодився. Набравши загін козацьких добровольців, він мерщій рушив у Молдову. Однак тут його загін був заманений у пастку і розбитий, а самого Вишневецького взято в полон.

15 жовтня 1563 р. французький посол в Стамбулі повідомляв свій уряд: «Сьогодні чи завтра вранці очікується приїзд «Дмитрашки» із своїми товаришами». А через тиждень він же повідомляв, що «Дмитрашку», тільки-но прибув, його величність султан наказав стратити разом з іншим вельможним польським паном Пісоницьким (Пясецьким). Решту, що були з Вишневецьким, відправлено на галери.

Про страту Вишневецького залишилось чимало свідоцтв. І перше з них належить польському історику Мартину Бельському, який у своїй «Хроніці» повідомив, що Вишневецького за наказом султана скинули з кріпосної стіни в Галаті на крюки. Він висів на них три дні, люто клянучи Магомета і славлячи Христа. Розлютовані його зухвалістю турки розстріляли Вишневецького з луків. «Кажуть,— пише Маркевич,— що перед стратою йому пропонували відмовитися від православ'я, обіцяючи життя і свободу, але князь відмовився. Турки розтяли йому груди і, сподіваючись здобути мужність знаменитого гетьмана, вийняли серце, розділили і з'їли його».

Трагічна смерть Вишневецького справила величезний вплив на маси дніпровського козацтва, з яким він так довго спілкувався і яке очолював у багатьох походах. Життя і смерть його почали обростати легендами. Одна з них і лягла в основу пісні про Байду-Вишневецького. Кажуть, однак, що ця пісня була присвячена іншому народному героєві і створена ще до Вишневецького. Може й так. Але вже те, що народ стільки століть пов'язує її з ім'ям Вишневецького, свідчить про любов саме до нього. І шана йому від народу — невмируща.

Ознайомившись з коротким викладом його життя, можна поставити собі запитання: за віщо ж така честь? Адже, будучи представником правлячої верхівки панівного класу, Вишневецький не забував про свої інтереси і відстоював насамперед їх. Відповідь, очевидно, полягає у тому, що інтереси самого Дмитра Вишневецького — захист Батьківщини від турків і татар — співпадали з інтересами низового козацтва, що у боротьбі з ними він стояв на боці народу і особистою хоробрістю, відвагою сприяв успіхові цієї боротьби. Спорудивши містечко-фортецю на Хортиці, він зумів об'єднати тут козацькі сили, які визнали у ньому справжнього керівника і гетьмана.

Все це і сприяло тому, що життя і діяння Дмитра Вишневецького залишили помітний слід в історії України, ставши надихаючим прикладом для майбутніх поколінь.

БОГДАН РУЖИНСЬКИЙ

11 травня 1573 р. на польський престол було обрано французького принца Генріха Валуа. Королював він недовго і вже 17 липня 1574 р. виїхав з Кракова до Парижа, щоб зайняти французький престол, який залишився вакантним після смерті його брата Карла IX.

Зупиняємося на цій події насамперед для того, щоб повідомити: ще коли Валуа давав згоду бути польським королем, королівський секретар Ян Красинський склав для Генріха спеціальний опис володінь Речі Посполитої. 1574 р. його було видано окремою книжечкою під назвою «Полонія». Зокрема, описуючи польське військо, Красинський зазначав: «Останній ряд кінноти складають козаки, які легко переносять холод, голод і усілякі тяготи. Озброєні вони дуже легко, зовсім так, як татари. Коні у них надзвичайно рухливі й придатні для дрібних сутичок. Сідла обладнано так, що на них легко повертатися на всі боки і стріляти з лука. У бою козаки користуються частіше луком, засипаючи ворожих вершників та їх коней дощем стріл. Вони озброєні також шаблями східного зразка і короткими списами. У ворожій стороні вони рухаються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Своєю рухливістю забезпечують власну безпеку і перемогу над ворогом. Постійно пересуваючись у широких подільських степах, де ведуть безперервну війну з кримськими татарами, козаки возять з собою у сідельних в'юках всі звичні припаси: хліб,

солону свинину та сіль, змішану з перцем. Кожен до того ж має при собі сокиру і грут, щоб, уполювавши звіра, якого чимало у безлюдних пустелях, мати можливість одразу ж розвести багаття і засмажити здобич, приправивши її сіллю і перцем...»

Це була чи не перша офіційна характеристика козаків як вмілих і загартованих воїнів.

Після втечі Валуа у Польщі наступило безкоролів'я — один з найскладніших періодів її історії. Місцеві вельможі, не маючи змоги знайти вихід з цього становища, знову звернулися до Генріха. Той обіцяв повернутися, але слова не дотримав. Усе це не могло пройти повз увагу ворогів Польщі, і вони тут же спробували використати ситуацію.

8 вересня 1575 р. в Україну насунула 80-тис. татарська орда. Не зустрічаючи організованого опору, татари безкарно просувалися українськими землями, спустошили Волинь, Поділля, дійшли аж до Жешува, безжалісно руйнуючи все на своєму шляху. В суботу 1 жовтня, в день Святої Покрови, вони підійшли до Львова. В Острозькому літопису з цього приводу зазначається: «Року 1575... татаре покровськії коло Ільвова. Того ж року в Синяві татаре були в Волох і о полтора проти 100 000 полону забрали і увошли праз Хотин до Волох».

Загарбники грабували й руйнували міста і села, вбивали дітей і стариків, молодих брали в полон. Населення Польщі та України охопила паніка, до того ж польські воєводи виявилися неспроможними організувати відсіч ворогу.

І тоді, як зазначає літопис Грабянки, «козаки воздали їм і за сіє, єгда вшедше за Перекоп з вождем своїм Богданком, такожде огнє й мечем повоєваша».

Богданко, або Богдан Ружинський, був добре відомий козакам, особливо низовим, котрі мали його за свого. Він походив «з другорядних княжих родин північної Волині», які ціле життя пов'язували з військовою службою, вбачаючи у ній спосіб збагачення і здобуття слави. Не відомо, коли і як потрапив Богданко до низових козаків, але незабаром не лише вони, а й все українське козацтво оцінили його сміливість, воєнні здібності і визнали за свого ватажка. Про його авторитет свідчить і те, що від імені козацтва він мав зносини з Москвою і обіцяв російському урядові захист від татарських наскоків.

Очевидно, неабияким авторитетом він користувався і у польських правителів. 1575 р. Варфоломей Попроцький видав панегірик, у якому згадує Богдана Ружинського як лицаря, що очолив козаків, і відзначає його заслуги: «Бог-

дан кн. Ружинський, гетьман низових козаків, з своєю ротою, покинувши світові розкоші... стоїть, як мужній лев, піднісши руку праву, щоб звести з поганими бесіду криваву». У козаків же князь звався просто — Богданко, і це означало, що вони ставили його врівень з собою. Такої честі ушановувався не кожний.

Десь узимку 1575 р. російський цар надіслав запорозьким козакам і Богданку подарунки, обіцяв всіляку допомогу і зброєю, і припасами, якщо вони наступного року вирушать проти кримчаків, які загрожували московській землі. Богданко, порадившись з козаками, обіцяв виступити проти татар наступного, 1576 р. Та ситуація змінилася. Побачивши, що окрім них боронити Україну нікому, козаки змушені були виступити раніше. «Того ж року Богдан Ружинський з козаками низовими, впадша за Перекоп, бордзо великії шкоди починили»,— зазначає Острозький літопис.

Добре знаючи татарську тактику бою, їхній улюблений метод раптового наскоку на противника, Богданко вишикував військо таким чином, щоб козаки могли щомиті відбити ворожий напад: в середині розташувалися обоз і резерв, на флангах — артилерія, яка могла уразити ворога з будь-якого боку. І коли татари уперше напали на козаків, їх зустрів нищівний вогонь зі всіх гармат. Коли розвіявся дим, козаки побачили страшну картину: усе довкола було вкрито татарськими трупами.

Під час цього походу Богданко виявив неабияку військову кмітливість. Це і захоплення моста, що з'єднував Кінбурзьку косу з Перекопським степом, і здійснена під покровом ночі переправа козацької кінноти через Сиваш, що дало змогу без усяких перешкод вийти у тил ворога і захопити Перекопську лінію, і взяття міста Ор. Кримчаки були буквально паралізовані зухвалими діями козаків.

Від Перекопу Богданко рушив на Кафу і рішучим приступом заволодів нею. Літописці свідчать про той кривавий бенкет, який учинили переможці у захопленому місті на відмістку за татарський розбій в Україні.

Після цього гетьман спрямував військо на Бахчисарай і Козлов. Однак, за свідченням М. Маркевича, «на річці Салгир зустріли його посли ханські з цінними подарунками і проханням про мир. Отримавши 713 полонених, визволивши всіх християн, які перебували у татарській неволі, гетьман узяв 15 мурз в аманати і повернувся до Малоросії з величезною здобиччю. Морським військам своїм повелів

він: напасти на Сіноп і Трапезунд, де велася торгівля російськими полоненими, й визволити своїх одновірців».

Тим часом у Польщі трапилася велика подія. Стараннями коронного гетьмана Яна Замойського наступним королем Польщі 1 травня 1576 р. було проголошено Стефана Баторія, семиградського князя. Баторій коронувався на сеймі у Кракові, що тривав з 31 березня до 29 травня. Він дав урочисте зобов'язання одружитися з популярною серед польського народу сестрою Сигізмунда II Августа 54-річною Анною Ягелонною (старшою за Баторія на десять років), укласти угоду з Оттоманською імперією, замирити хана, убезпечити Польську державу, приєднати до Литви всі землі, завойовані московськими царями, та ін.

Загрозу у виконанні цих планів Баторій вбачав у козацькому свавіллі, а тому для початку заходився усіляко обмежувати їхню самостійність, прагнучи приборкати козаків, покласти кінець їхнім безперервним сутичкам з турками і татарами.

Та коли наступного року орда знову посунула в Україну, чинячи розбій і свавілля, і до короля звернулися по допомогу правителі придунайських християн, Баторій віддав гетьманові своє королівське повеління: зібрати козацьке військо і вирушити проти Туреччини. Про цей славний і блискучий похід Богдана Ружинського збереглося небагато свідчень. Однак відомо, що гетьман, відрядивши 3 тис. козаків на Чорне море, сам з рештою війська перейшов Орську лінію татарських володінь на виду у них, дістався землі донських козаків, котрі зустріли його з великою радістю, а звідти рушив на Кубань, де його також мирно приймали і продавали припаси. Потім Ружинський наблизився до турецьких володінь і, знищуючи все вогнем і мечем, пройшов всю Анатолію, вийшов до Сінопа і Трапезунда і рушив до Царгорода та Константинопольської протоки, де на нього мали чекати вислані за море козаки. Переправившись разом на інший берег протоки, козацьке військо перепливло Дунай між Варною і Сілістрією, вийшло в Молдову, розгромило тут місто Кілію, помстившись за загибель Свірговського, і після цього повернулося в Україну.

Цей похід, що примусив тремтіти увесь Крим та Туреччину, наочно показав силу і відвагу козацького війська, його здібність поборювати будь-якого ворога, що зазіхатиме на Вітчизну.

Після цього настав спокій в Україні й Польщі.

Гетьман і козаки були нагороджені королівськими почестями, одержали привілеї, які уперше засвідчували їх як реальну силу, а Богдана Ружинського — як козацького гетьмана. Козаки були сформовані в окрему військову організацію, що складалася з полків і сотень, зі своїми старшинами. Гетьман отримав клейноди — королівське знамено, бунчук, булаву й військову печатку. У королівській грамоті зазначалося: «А бунчук ми жалуєм гетьману на знак звитяжства его з войском своїм над народом азнатычным, от кого і клейнод сей добут працею гетьманською і кровію козацькою».

Кожен полк складав цілу область і повіт. Україна була поділена на Чигиринський, Корсунський, Черкаський, Умань-Полтавський і Миргородський полки.

Вважалося, що сторожових козаків нараховувалося 20 тис., а реєстрових — 6. Кожен з них мав свого коня, піку, отримував від міста червонець платні й кожуха. Козацька старшина складалася з обозного, судді, писаря, осавула та хорунжого, а також з полковників, сотників і отаманів. Було збільшено «козацький» генералітет: добавлено двох генеральних осавулів і генерального бунчужного. Було утворено Трибунал і суди. «Повелено козакам судиться по службі та у всіх справах, що до служивої особи стосуються, а лише у справах великих розбиратися, подібно до шляхти, у містах повітових, як і раніше».

Козакам було пожалуване місто Трахтемирів. М. Грабянка у своєму літопису свідчить: «Той же король Баторій опроч давнего старинного града складового Чигирина дал єще низовим козакам в пристанище град Терехтемиров з монастырем, да во время зими тамо всєгда перебувають, і в год платил їм по червоному і по кожуху; і сим козаки бяху надовзі довольні і многія брані імяху з татарина землі, а з турки на морі, обаче всегда побіждаху їх». Козаки, однак, продовжували жити за своїми традиційними правилами, а запорозький Низ, як і раніше, вважався місцем, куди збігалися невдоволені.

Слід зазначити, що король, поділяючи козаків на реєстрових і нереєстрових, переслідував певну мету: щоб з часом лише внесені до реєстру залишалися козаками, а решта стала б кріпаками чи потрапила під владу королівських старост. Та й реєстрові козаки, що отримували гроші від короля, ставали насправді найманим військом Речі Посполитої.

Все це породжувало невдоволення серед козацтва. До того ж реєстрові козаки за настійними вимогами польської

шляхти не допускалися ані до виборів короля, ані до участі у польському сеймі.

Однак Стефан Баторій всілякими дрібними уступками умів угамовувати невдоволення козацтва. Він збудував нову гетьманську резиденцію — м. Батурин і також передав його козакам, щоб у ньому, як визначено королівською грамотою, «відправляти діла свої до звичаю у новоствореному граді нашому Батурині, а як треба буде, то — у Черкасах, також і Гетьманові руському правити в тім місті, а у Черкасах мати намісника свого з Генералітету військового, який ми значно розширили, і забезпечити, умноживши й класи товариства Бунчукового, Військового та Значкового, котрим поміщатися під бунчуком та при полкових хоругвах...»

Щоб піднести престиж військової старшини й вирізнити її поміж інших, Баторій, як нагороду, запроваджує у полках та сотнях три ступені «військових товаришів»: товарища бунчукового, чин якого дорівнював полковому обозному, у воєнний час він перебував при клейнодах; товарища військового, чин якого дорівнював сотнику, перебував у штаті гетьмана, виконував доручення генеральної канцелярії; значкового товарища, з якого виходили у військові, перебував при полковому знамені. Всі вони мали від гетьмана універсали та особливо ним відзначалися.

Це підтверджує й літопис Самійла Величка: «...єгда сіде на маєстаті королевства Польського Стефан Баторій, князь Трансільванський, воєвода седмигродський, муж в кроніках великоє з рицерства залецене міючий і в рицерських людех вкохаючийся, тогди, устроївши в Польщі войська платнії (яких пред тим не бувало) назвал їх кварціяльними. Єгда же зараз потом і в козаках дніпронизових, яко овцях, постиря неімущих, устроїл чин, к воїнському управленію потребний, позволивши їх подлуг старожитних і древнійших обичаїв между собою іміти не только менших начальников, но і найбільшого воєвождя — гетьмана, і надал їм во владініє для гетьманськой резиденції і для войськових всяких запасов і прибіжища над Дніпром город Терехтемиров, зо всім его уїздом (що і Твардовський в части первой книги своей, «Война Домова» лазваной, свідетельствуєт), ствердивши тоє войську запорозькому і грамотою своєю королевською».

Так формувалася військова козацька верхівка, яка була досить віддалена від простого народу і ревно служила гетьману, наставленому королем. Ось чому вона не раз виконувала доручення короля «приборкати запорожців та утри-

мати їх від нападів на ханські володіння». Король у той час бажав замиритися з ханом. Але з того нічого не вийшло. Саме з цим пов'язаний похід гетьмана Богданка проти кримчаків у 1576 р.

Тоді козаки підійшли й оточили Аслан-город, який вважався досить міцною фортецею. Щоб пробити товсті мури, Ружинський повелів зробити підкоп і закласти досить сильну міну. Але, як стверджується в скарбових записах, міна вибухнула так невдало, що уразила самих козаків і серед них Ружинського. Він і загинув при тім вибуху, викликавши «рясні сльози тамошніх країв».

Так трагічно скінчилося життя героїчного гетьмана, котрий вписав ще одну славну сторінку до історії України.

Наприкінці цієї розповіді можна додати, що, починаючи саме з Ружинського, козацькі ватажки почали ділитися на гетьманів реєстрового і гетьманів запорозького козацтва. Хоча ця грань поділу часто буде умовною. Іноді за гетьманами реєстрового козацтва підуть і козаки-запорожці, а до гетьманів, обраних на Запорожжі, пристануть і козаки-реєстровики.

Козацька доба

Козацький період в історії нашої держави налічує 300 років. Початки його сягають у далеке XV ст., коли в умовах литовського, а згодом і польського поневолення українці мусили відстоювати свою самобутність, кордони і можливість дальшого розвитку як нації.

У документальних джерелах, історичній літературі зародження козацтва трактується по-різному. За однією з версій його попередниками були так звані бродники та берладники, що згадуються в давньоруських літописах під 1147-м і 1216 рр. і характеризуються як «руські біженці», «галицькі вигонці». Це було здебільшого населення степів, в основному втікачі, які мусили шукати порятунку від володарів за межами території України-Руси. Їх спосіб життя, специфічна суспільна структура мало чим відрізнялися від тих, що майже через триста років були притаманні козацтву. Однак прямого наслідування тут не було, оскільки різними були і часи, і процеси, що визначали історичний поступ розвитку суспільства. Можна говорити лише про наступність явищ, і в цьому розумінні козацтво, безперечно, було «бродниками» пізніших часів, коли українські землі підпали під володіння Польщі та Литви — і в тих, і в інших умовах становище місцевого населення було підневільним.

Насамперед це виявлялося в обмеженні прав православних. Після Кревської унії 1385 р., яка зобов'язувала Ягайла прийняти католицизм, низку релігійних обмежень продовжив Гродненський сейм 1413 р. Наступ на православ'я і його прихильників тривав і в подальші часи.

Утискам піддавалися як українська шляхта, так і нижчі прошарки населення — дрібні власники, наймити, поспо-

литі, що перебували на становищі підневільних. Шукаючи виходу, останні тікали на незалюднені території України — порубіжні степи Брацлавщини, Уманьщини, Канівщини, Черкащини. Однак слідом посунула шляхта, феодали, які випросили у королів і князів грамоти на володіння цими землями і почали запроваджувати тут кріпаччину. Простому люду знову доводилося спускатися на низ Дніпра, у незаселені степи. Ватаги уходників (звідки й пішов термін «уходництво») осідали тут, полювали на звірину, ловили рибу, бортникували, видобували сіль з озер і лиманів, закладаючи в балках, на островах і ярах зимовища, хутори, пасіки.

Михаль Литвин, автор твору «О правах татар, литовцев и москвитян», видрукованого близько 1550 р., писав: «Багато йдуть від влади батьківської, від роботи, неволі, покарань, боргів та інших неприємностей чи просто шукають більш вигідні заробітки і кращого місця. Пізнавши всі вигоди життя в низових місцях, вони вже ніколи не повертаються назад до своїх, скоро набувають ловкості і мужності і освоюються з небезпекою, полюючи на ведмедів і зубрів. Тому-то на Україні так легко набрати добрих воїнів».

Однак щоб вижити на новій території, прийшлим поселенцям доводилося захищатися від нападів татар.

У той час Золота Орда почала занепадати, розколовшись на окремі орди: Ногайську — над Доном; Буджацьку між гирлами Дністра і Дунаю, Кримську. З останньої виникло Кримське ханство, яке 1475 р. стало васалом Туреччини. Невдовзі все Чорноморське узбережжя України опинилося у татарських і турецьких руках. Загони Менглі-Гірея почали нападати на українські землі — руйнували й палили міста і поселення, забирали бранців і взагалі все, що можна було вивезти. 1482 р. татари навіть захопили і зруйнували Київ. У наступні роки вони нападали на землі Поділля, Волині, Холмщини, Полісся, Чернігівщини. На перешкоді їм стояли українські степові поселенці, котрі у перебігу постійної боротьби з навальниками виробили особливий тип воїна — відважного й хитрого, який добре володів різними видами зброї і способами партизанської війни. Ці люди були сповнені вільним духом степів, духом протесту проти всілякого примусу, духом волелюбності і свободи. Їх почали називати «козаками». Слово це тюркського походження і означає вільну, незалежну людину. Знаходимо його вже у складеному 1303 р. невідомим італійцем словнику половецької мови. Зустрічається воно та-

кож у тюркських словниках та інших давніх документах.

На думку історика М. Максимовича, історично відомими в Україні козаки стають вже з 1471 р., коли Київське князівство перетворилося на воєводство.

Одна з перших звісток про українських козаків, що стосується 1489 р., міститься у «Всесвітній хроніці» (1551) польського історика Мартіна Бельського.

З документальних свідчень дійшла до нас скарга кримського хана Менглі-Гірея, надіслана ним 1492 р. великому князеві литовському Олександру Казимировичу, про те, що кияни й черкасці розбили під м-ком Тягинею (гирло Дніпра) турецький корабель. Козаків згадано і в привілеї, даному великим князем Олександром Києву у 1499 р. «Котрі козаки,— йдеться в ньому,— з верху Днепра і з інших сторін ходять на низ до Черкас і далі, а що там здобудуть, з того всього воєводі досяте (десяту частину.— *Авт.*) мають дати...»

У ті часи козаки мешкали здебільшого на півдні Київщини — в районі Канева, Черкас, Чигирина, а також на Поділлі і набули вже такого авторитету, що створили своє іррегулярне військо, яке, за задумом уряду, мало захищати кордони. Воно складалося з загонів, очолюваних самими старостами. Такі з них, як черкаський староста (провідник і організатор козаччини) Євстахій Дашкевич і хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, пізніше стали й першими козацькими гетьманами. Вони очолювали походи козаків на Крим, Білгород (Аккерман) та інші татарські міста. А іноді, замирившись з татарами, разом виступали проти Москви. Очолювали козацькі загони і барський староста Бернат Претвич, і черкаські — Семен Полозевич, Кріштоф Кмітич та Богдан Глинський, і самі київські воєводи Юрій Пац та Дмитро Путятич.

Вже за П. Лянцкоронського, переконавшись у вигідності використання козацьких сил у боротьбі проти турків і татар, польський король Сигізмунд I на Петраковському сеймі (1518) надав козакам деякі вольності, призначив річну грошову платню і дозволив селитися на Дніпровських порогах і вище.

Пороги являли собою утворений самою природою рубіж, за яким починалася козацька вольниця — державна влада сюди не доходила. Їх було дев'ять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовнизький, Будильський (Будило), Лишній і Вільний. Далі йшли плавні, що отримали у народі назву «Великий луг». «Січ —

мати, а Великий луг — батько, отам треба й умирати» — казали козаки.

На Дніпрі та його пониззі розкинулися численні острови: Хортиця (Велика й Мала), Великий, Томаківка, Базавлук та ін. На них та обох берегах Славутича і оселялися козаки, засновуючи окремі городки (городці), або засіки (січі), які слугували водночас укріпленнями. Декілька таких укріплень утворювали кіш — своєрідне об'єднання запорозьких козаків. Слід зазначити, що процес концентрації козацтва супроводжувався постійним зростанням числа «городців» для захисту від татар і зберігання та первинної обробки продукції промислу. У згадуваній вже «Всесвітній хроніці» М. Бельський свідчив: «Ці люди постійно зайняті ловлею риби на низу, там же сушать її на сонці без солі. Пробувши тут літо, розходяться на зиму по ближчих містах, як, наприклад, Київ, Черкаси та ін., полишивши на острові, у надійному місті на Дніпрі човни і кількасот чоловік на коші, як вони говорять, при стрільбі, оскільки мають у себе і гармати, захоплені у турецьких укріпленнях, і відбиті у татар». З цієї розповіді випливає, що до 40-х рр. XVI ст. у козаків за порогами вже існувала певна організація — кіш, а ті, що перебували на коші, складали його озброєний гарнізон. Таким чином, заснування козацького коша за порогами слід вважати не чим іншим, як утворенням Запорозької Січі. Це відбулося не раптово, а у перебігу боротьби з тими, хто зазіхав на козацькі володіння, і самою природою. Виживали сильні й витримані. Так проходив відбір того типу козака — витривалого, спритного, мужнього, чесного,— який і увійшов у народну свідомість як козацький лицар.

Знаменно, що Мартін Бельський не лише повідомив про існування першого козацького коша за Дніпровими порогами, а й вказав місце його знаходження. Це острів приблизно у 60 км на південь від Хортиці, «називаємий Томаківкою, на якому частіше всього живуть низові козаки і який служить їм, по суті, найміцнішою фортецею на Дніпрі» (нині м. Марганець Дніпропетровської обл.).

У цей час козацтво не лише набувало певного політичного і військового значення, а й формувалося в певну організовану суспільну верству, правовий суспільний інститут. Дедалі більше виявляється поділ козацтва на городове і запорозьке. Однак поділ цей був багато в чому формальний і здійснювався за такими зовнішніми ознаками, як місце проживання, спосіб життя і діяльності. Загальні ж військові функції були основними як для перших, так і для

других. На початку XVI ст. роль військового чинника дедалі більше підносилася у зв'язку з активізацією зовнішньої політики Кримського ханства і Московської держави. Вважаючи себе «божію милостю великим государем всєя Русі», Іван III проголосив себе і наступником спадщини всієї християнської Русі, у тому числі й українських земель. Проти цього виступили Литва і Польща. Таким чином боротьба з Литвою, а потім і Річчю Посполитою стала на довгі роки основою союзу Москви з Кримським ханством. Виконуючи царську волю та керуючись власними інтересами, кримські татари посилили напади на землі України, проникаючи аж до Києва і далі й не лише завдаючи великої матеріальної шкоди, а й ослаблюючи Польсько-литовську державу у воєнному плані. Крім того, союз з Москвою робив можливим звільнення Кримського ханства від васалітету Туреччини.

Все це визначило особливе місце українського козацтва як важливого чинника у боротьбі з Кримським ханством. Розуміючи це, великий князь литовський ще взимку 1523/24 р. доручив прикордонним старостам Семену Полозевичу і Криштофу Кмітичу завербувати на державну службу 2-тис. козацький загін і розташувати залогами проти татар. 1533 р. Євстафій Дашкевич подав пропозицію до польського сейму: збудувати на пониззі Дніпра ряд козацьких фортець для оборони України. Він же разом з Предславом Лянцкоронським організував чи не перший козацький полк, що складався з 3—4 сотень, з яким 1534 р. розбив татарську орду під Заславлем на Волині.

Дальша постійна загроза з боку кримчаків обумовила необхідність не лише тіснішого згуртування козацьких сил, а й побудови на шляху агресорів сильного укріплення. Це було здійснено черкаським і канівським старостою — князем Дмитром Вишневецьким, майбутнім козацьким гетьманом. Відомий дослідник Д. Яворницький у «Історії запорозьких козаків» пише про нього: «Князь Дмитро Іванович Вишневецький, справжній козак по натурі і знаменитий вождь свого часу, був потомком волинських князів Гедиміновичів, народився у православній вірі, мав у себе трьох братів Андрія, Костянтина і Сигізмунда і був володарем багатьох помість у Кременецькому повіті, якими є: Вишневець, Підгайці, Окимни, Кумнин, Лотрина та ін. На історичній сцені Вишневецький вперше став відомим з 1550 р., коли призначений був польським королем у старости Черкаського і Канівського повітів».

Пройнявшися повагою до козацтва, Вишневецький прагне згуртувати його в єдиний військовий організм і спрямувати проти татарських навальників. З цією метою на початку 50-х рр. він зводить замок-фортецю на о. Мала Хортиця, з якого на чолі козацьких загонів здійснює напади на ханські володіння. Замок-фортеця став справжньою Запорозькою Січчю, прототипом майбутніх січей на Запорожжі. Щоб зміцнити його, Вишневецький 1557 р. звертається за допомогою до польського короля Сигізмунда Августа, проте той допомогти, одначе, не зміг. «А що стосується замку, побудованого тобою,— відповідав король,— і твоєї послуги, виявленої нам, то така послуга приємна нам, тому, що ти влаштував задля нас, господаря, замок на потрібному місці, і саме таки замок, де була б безпечна обережність для утримання лихих людей-шкідників з забезпеченням панств наших...»

Побудована Вишневецьким фортеця стає на довгі роки форпостом Польсько-Литовської держави на південних рубежах України.

На той час за порогами зосередилась велика кількість українських козаків. Тогочасний польський хроніст М. Бельський писав: «Не було їх раніше так багато, а нині їх збирається вже до кількох тисяч; особливо вони помножились останнім часом і часто туркам і татарам немалу шкоду чинять».

Після Хортиці Запорозька Січ знаходилася почергово на о. Томаківка (60-ті рр. XVI ст.— 1593 р.), р. Базавлук (1593—1639), Микитиному Розі (1638—1652), р. Чортомлику (1652—1709), р. Кам'янці (1709—1711), в Олешках (1711—1734), на р. Підпільній (1734—1775). Коли 1775 р. Запорозька Січ була ліквідована Катериною II, частина козаків перенесла її у гирло Дунаю, де вона існувала під назвою Задунайської (1775—1828).

Січ являла собою укріплену фортецю, всередині якої знаходився майдан із церквою та стовпом для покарань. Навколо майдану стояли довгі хати — курені, де жили січовики, будинки старшини, канцелярія, зброярня, кухня. Кожен курінь мав назву міста, з якого прийшли козаки: Батуринський, Іракліївський, Канівський, Корсунський, Полтавський, Переяславський та ін. Бувало, що в Січі налічувалося до 38 куренів. Однак не всі козаки жили у Запорожжі, частина селилася за межами й займалася різними промислами. Загальна кількість козаків у Січі сягала 20 тис.

На Січі сформувався своєрідний суспільно-політичний та адміністративний устрій. Верховними органами влади були військова рада (або коло) та куренні сходки. На козацьких радах обиралася старшина, вирішувалися політичні та військові питання. Першою особою на Запорожжі був курінний отаман, який обіймав кіш і якому належала військова, адміністративна та судова влада. Другим за рангом був військовий суддя. Документацією на Січі відав писар. Реалізацію рішень, ухвалених кошовим чи військовою радою, здійснював осавул, а на випадок війни й обозний, що відав боєзапасами і провіантом. Кожен курінь обирав курінного отамана.

На раді обиралися й гетьмани.

Відстоюючи демократичні традиції свого устрою, козаки говорили: «Волю маємо за найціннішу річ, тому що бачимо — рибам, птицям, а також звірям і всякому створінню є вона мила».

Запорозьке козацтво являло собою неоднорідну масу, що складалася і з старшин, і з рядового козацтва (сіромах, черні та ін.), однак при наявності соціальної диференціації тут існувала виборна система органів влади, що й дало підставу К. Марксу назвати Січ «християнською козацькою республікою».

Запорозька Січ на чолі з кошем стала зародком української державності. З нею підтримували зв'язки уряди багатьох країн — Криму, Молдови, Австрії, Трансільванії, Росії, Венеції, Швеції. Козацтво стало основою Війська Запорозького, яке брало активну участь у народних повстаннях.

Розуміючи значення козацтва як у воєнному, так і суспільно-державному плані, литовські князі, а потім польські королі намагалися використати його у власних цілях, підпорядкувати своїй владі і контролю. З цією метою вже 1572 р., за часів гетьмана Івана Свірговського, польським урядом був запроваджений так званий «козацький реєстр», в який записувалися прийняті на королівську службу козаки, що вважалися реєстровими і, на відміну від інших, користувалися певними привілеями (винагородою за службу, звільненням від податків тощо). За короля Стефана Баторія козацький реєстр нараховував до 1000 козаків, а згодом і більше.

Польські магнати, шляхта, католицьке духовенство гальмували в Україні розвиток культури, мови, освіти, насаджували католицизм. Особливу роль у цьому відіграла Брестська унія 1596 р., яка, поставивши на меті зрівняння

української церкви та її духовенства з латинським духовним станом у Польській державі, спричинила розкол українського народу, протистояння й жертви.

Умови економічного та релігійного життя в Україні призвели до рішучих протестів народних мас, які переростали у збройні виступи і повстання. Наприкінці XVI ст. одне з таких повстань очолив Криштоф Косинський, гетьман реєстрового козацтва. Воно почалося в грудні 1591 р. Повстанці захопили Білу Церкву — резиденцію місцевого старости. Незабаром під їх ударами впали Трипілля і Переяслав. Протягом 1592—1593 рр. повстання вийшло за межі Подніпров'я. Польський уряд за допомогою великих воєнних сил подавив його, одначе здобутий досвід не пропав, він став у нагоді під час нового повстання 1594 р. під проводом Северина Наливайка на Брацлавщині. Козацька біднота, селяни й міщани Правобережної України завдали ряд поразок польським загонам, оволоділи Брацлавом, Баром, Вінницею, але виявилися безсилими перед добре організованим об'єднаним військом Речі Посполитої. Самого С. Наливайка, який потрапив у полон завдяки капітуляції козацької реєстрової верхівки, після страшних тортур було страчено у Варшаві.

Повстання під керівництвом К. Косинського і С. Наливайка започаткували цілу епоху національно-визвольних змагань українського народу проти польсько-шляхетського панування, епоху боротьби, у якій формувалася ідея незалежного розвитку в межах прадавніх українських земель. Важливим було й те, що ці повстання виявили гостре невдоволення населення запроваджуваною в Україні Брестською унією, зумовили виконання козацтвом ролі оборонця православної віри.

Особливо виявилася ця роль у наступні роки за гетьманування Петра Сагайдачного. Саме за його безпосередньою ініціативою 1620 р. було відновлено в Україні православну ієрархію, майже цілком захоплену католиками та уніатами, саме за Сагайдачного козацьке військо стало важливим політичним чинником, який впливав на хід суспільного розвитку і на відносини з Польщею. Зрештою все це зумовило і той важливий факт, що саме козацькі частини під проводом Сагайдачного відіграли вирішальну роль у Хотинській битві 1621 р., допомігши польській армії розгромити турецькі війська. Слід зазначити, що за Сагайдачного король змушений був визнати, що «козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою».

У наступні роки боротьба українського народу з польсько-шляхетським поневоленням посилилася. У 30-х рр. XVII ст. відбулися масові селянсько-козацькі повстання під керівництвом Марка Жмайла, Тараса Федоровича (Трясила), Івана Сулими, Павлюка, Якова Острянина, Дмитра Гуні, Карпа Скидана. Вони відзначалися як величезним розмахом і участю в них широких народних мас (селян, запорозьких і реєстрових козаків, жителів міст), так і спільністю платформи боротьби, одним з лозунгів якої була «боротьба за віру християнську і золоті вільності наші, які ми з кров'ю заслужили». У ті часи це означало збереження української народності в умовах політики колонізації та покатоличення, яку проводила в Україні Річ Посполита.

Після придушення козацько-селянських повстань польський уряд видав у січні 1638 р. так звану «ординацію Війська Запорозького реєстрового», згідно з якою було скасовано виборність старшини й ліквідовано козацький суд. Число реєстрових козаків обмежувалося 6 тис., а всі виключені з реєстру мали ставати кріпаками. Замість гетьмана на чолі війська наставлявся польський комісар, а посади полковників і осавулів заміщалися виключно шляхтою. Це було великим ударом по козацтву.

Необхідно зазначити, що в ці часи козацького протистояння пануванню Речі Посполитої в Україні відбувалися важливі процеси у духовному житті — формувалася самобутня українська культура. В XVI—XVIII ст. виникла мережа шкіл, які розгорнули діяльність під опікою братств: Львівського, Київського, Луцького, а також в містах Рогатині, Красноставі, Городку, Галичі, Перемишлі, Дрогобичі та ін. Значна роль у розвитку освіти в Україні належала Києво-Могилянській колегії. Розвинулися книгодрукування, літописання.

Однак у цілому життя народу залишалося надзвичайно важким. Вкрай загострилися соціально-економічні й політичні суперечності, ставши передумовою Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. На терені Європи з'являється, хоч і ненадовго, суверенна Україна з усіма атрибутами політичної й економічної влади. Цей період життя і боротьби українського народу, названий «Хмельниччиною», за своїм розмахом і значенням був одним з найважливіших для долі України, у її боротьбі за незалежність. Саме у Визвольній війні народ відстояв своє право на етнічне існування, вступив у новий етап політичного й духовного розвитку. Внаслідок повалення

польсько-шляхетської влади в Україні докорінно змінилося соціально-політичне становище всіх верств населення. Воля і блискучий адміністративний талант Хмельницького дозволили йому залучити до загальної справи визволення й побудови держави представників усіх станів й ідеологічних течій — старих реєстрових козаків Джеджелія, Нестеренка, Топігу, Шумейка, багату козацьку верхівку Валевича, Сомка, шляхетські родини Виговських, Нечаїв, Гоголів, також шляхтичів Богуна, Кричевського, Демовича-Креховецького, Ждановича, Гуляницького, Немирича та колишнього королівського пажа Мрозовецького. Пізніше з них вийшли відомі воєначальники, дипломати, державні діячі.

У кровопролитних боях з польським військом Богдан Хмельницький зумів сформувати й викувати боєздатну, по суті, непереможну армію, яка виграла майже всі битви Визвольної війни. Однак, як відзначав український історик Д. Дорошенко, «найбільше місце Богдана Хмельницького в історії України — не як полководця, хоч би й великого, не як дипломата, хоч би й блискучого, а як державного діяча, фундатора й будівничого Української Козацької Держави. Яку б ділянку громадсько-державного життя не взяти — Богдан Хмельницький скрізь виступає як державний діяч великого формату». Традиція староруської княжої державності, ідея Великого князівства Руського і революційне походження нової Української держави, військовий характер її устрою та адміністрації, реальна влада гетьмана і персональний авторитет Богдана Хмельницького — все це відбилося на формуванні влади. Українську державу Богдан Хмельницький розумів як правонаступницю Київської Русі. Так, підкреслюючи, що мир з Польщею можливий лише за умови визнання нею незалежної Української держави, він заявив: «И они б мир с нами учинили на том, что им, ляхам в Литве, до нас, Запорожского Войска, и до Белой Руси дела нет. И уступили бы мне и Войску Запорожскому всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи, а мы в подданстве и в неволе быти у них не хотим». Як бачимо, Хмельницький, чітко окреслюючи принцип проведення кордонів, добре усвідомлював право на землі княжої Русі як спадщину України. Гетьманську посаду він прирівнював до посади руського князя: «Правда то есть, жем лихий і малый чоловік, але мі то Бог дав, тем єсть єдіновладцем і самодержцем руським».

Саме з позицій незалежності Української держави і була укладена угода з Росією 1654 р., яка згодом стала судь-

боносною для України й мала неабияке значення для самої Росії, позначившись на стосунках двох країн.

Після смерті Богдана Хмельницького зовнішньо- і внутрішньополітична ситуації в Україні ще більше ускладнились. Це було обумовлено і наслідуванням гетьманської влади, і прагненням російського уряду повністю підкорити Україну своїй владі, ревізувати договір 1654 р. Не даремно в українській історії цей період отримав назву «Руїна».

Він охоплює гетьманування Юрія Хмельницького (1657), Івана Виговського (1657—1659), друге гетьманування Юрія Хмельницького (1659—1663), Павла Тетері (1663—1665) і, нарешті, третє гетьманування Юрія Хмельницького (1677—1681). Різні то були люди, різними були їхні долі і різний внесок для блага України. Якщо відкинути гетьманування Ю. Хмельницького, який, на жаль, не успадкував батькової вдачі і не зміг протистояти розбурханим хвилям обставин, то наступне гетьманування І. Виговського у головних рисах слідувало політиці Б. Хмельницького, спрямованій на забезпечення самостійності України. Одначе обставини змусили його спрямувати орієнтацію на Польщу. У зв'язку з цим варто згадати кроки царського уряду щодо ревізії договору 1654 р., які яскраво виявилися, зокрема, у шістьох вимогах до новообраного гетьмана: «1) Щоб лише 12 тисяч реєстрових козаків було; 2) щоб уся інтрата (податки) йшла цареві; 3) щоб над кожним полком стояв полковник московитин і старшина була московська; 4) щоб по смерті козаків їхні діти були царськими підданими; 5) щоб молодий Хмельницький із скарбами був відісланий (до Москви); 6) щоб київський митрополит залежав від московського патріарха і там у Москві висвячувався; також, щоб за царським привілеєм зостав на цьому уряді...»

Зазначимо: царський уряд прагнув реалізувати ці пункти упродовж усіх послідуючих років.

Немало горя принесла Україні й російсько-польська війна 1654—1667 рр. За Андрусівським перемир'ям Лівобережна Україна залишалася під Росією, Правобережна ж переходила до Польщі. Київ підпадав під російський протекторат на 2 роки, що, однак, став постійним. Запорозька Січ потрапляла під спільну протекцію Польщі й Росії. Все було зроблено без жодного урахування волі й думки українського народу. З цього часу суспільно-політичний розвиток цих частин України відбувався відокремлено. І навіть гетьмани були різні — правобережні й лівобережні. Гетьманами Правобережної України були Павло Тетеря

(1663—1665), Степан Опара (1665), Петро Дорошенко (1665—1676), Михайло Ханенко (1669—1674) та ін., які боролися за Україну то під прапорами Туреччини, то під штандартами Польщі і які, однак, не змогли довести своєї справи до кінця. Прикладом самовідданої боротьби була діяльність гетьмана Петра Дорошенка, онука Михайла Дорошенка, котрий пройшов школу військового і дипломатичного мистецтва у Богдана Хмельницького. Прагнучи створити незалежну Українську державу, яка б в етнографічних межах включала Перемишль, Галич і Львів, він обрав протурецьку орієнтацію, однак після тривалої боротьби з російськими військами змушений був капітулювати. 1699 р. Польща знову встановила своє панування над Правобережною Україною й відновила тут тяжкий соціальний і національний гніт. Панщина, що доходила до 4—5 днів на тиждень, численні повинності й натуральні данини спричиняли масове розорення селян, занепад ремесел, промислів і торгівлі. Місцеве населення насильно окатоличувалося й полонізувалося, в офіційних установах замість української запроваджувалася польська мова.

Народні маси вели непримиренну боротьбу проти польсько-шляхетського поневолення, піднімалися на повстання. Одним з таких було селянсько-козацьке повстання 1702 р. під проводом Семена Палія. Воно тривало майже два роки і було нещадно придушене польськими військами.

На Лівобережній Україні гетьманами були Іван Брюховецький (1663—1668), Дем'ян Многогрішний (1668—1672), Іван Самойлович (1672—1687), Іван Мазепа (хоча й перебував на Лівобережній, але був гетьманом всієї України) (1687—1708), Пилип Орлик (гетьман України в еміграції) (1710—1742), Іван Скоропадський (1708—1722), Данило Апостол (1727—1734) і, нарешті, останній з них, також гетьман України, Кирило Розумовський (1750—1764).

За їхнього правління Лівобережна Україна зазнала як відносної автономії, так і її ліквідації, повне підкорення Росією. Царизм, здійснюючи тут централізацію державного апарату й посилення соціального і національного гніту, 1722 р. утворив Малоросійську колегію на чолі з бригадиром Вільяміновим, метою якої були нагляд за діяльністю гетьмана і його уряду, зміцнення в Україні адміністративної влади російського самодержавства. Це призвело до поступової ліквідації автономії України. Після смерті гетьмана І. Скоропадського (1722) Петро І заборонив вибори нового гетьмана і управління Україною повністю прибрала

Малоросійська колегія. Однак у наступні роки, коли загострилися російсько-турецькі відносини, знову постало питання про допомогу козаків, зумовивши необхідність відновлення гетьманщини (1734). Втім указом Катерини II від 10 (21) червня 1764 р. гетьманство було скасоване остаточно.

За часів Гетьманщини Україна пережила чимало зрушень і потрясінь. Це й запровадження кріпосного права, і скасування Київської православної митрополії та підпорядкування її Московській патріархії, і перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII у ході Північної війни, що спричинилося до страшного свавілля в Україні військ Петра І, і ліквідація Запорозької Січі (спочатку Петром І 1709 р., а у 1775 р. остаточно Катериною II), і заборона української мови, і, нарешті, перетворення України у Малоросійську губернію та запровадження тут загальноімперського адміністративного устрою.

Одначе і за цих важких умов в Україні не припинялося суспільно-політичне життя, визрівала думка про державність. Тут розвивались книгодрукування і освітня справа, архітектура й мистецтво. В історії цього періоду залишилися славетні імена Феофана Прокоповича і Стефана Яворського, літераторів-літописців Самійла Величка і Григорія Грабянки, композиторів Дмитра Бортнянського і Максима Березовського, живописця Дмитра Левицького і архітектора Івана Григоровича-Барського, філософа Григорія Сковороди та ін.

Яскравою пам'яткою правової думки стала перша українська конституція Пилипа Орлика. Складена і прийнята 1710 р. вона ще раз засвідчувала наявність у ті часи виразної концепції самостійної й незалежної соборної Української держави, яка відкидала Переяславську угоду 1654 р. і підготувала ідейно дії проти царського самодержавства.

Окреме місце в історії України складали Слобідська Україна, або Слобожанщина, правобережні й західноукраїнські землі, Закарпатська Україна, Буковина, які в силу політичних та економічних обставин жили своїм життям.

Ще до XVI ст. лишалася незаселеною велика область, що лежала на схід від теперішньої Полтавщини і обіймала території цілої Харківської губ. та кількох південних і південно-західних повітів Курської та Воронізької губ. Вона отримала назву Слобідська Україна — від слова «слобода», яким називалися поселення, засновувані тут українськими селянами і козаками, зокрема учасниками повстання 1638 р. під проводом Якова Острянина. Того року після

поразки повстання він привів 865 сімей на берег Сіверського Дінця, біля впадіння в нього р. Чугуєвки, де було поселення Чугуїв. Нова хвиля масового заселення цієї території розпочалася після поразки військ Богдана Хмельницького під Берестечком у 1651 р., коли до покинутих місць стала повертатися польська шляхта. Тоді ж переселенці з м-ка Ставиці Білоцерківського полку заснували над р. Псьол м. Суми. А 1654 р. сотник Харко з 37 родинами заснував Харків. Виростали й інші міста: Лебедин, Охтирка... Скоро ця територія була заселена настільки, що стала надійною опорою царського уряду в захисті Російської держави від нападів кримських і ногайських татар. У 50-х рр. XVII ст. тут було сформовано п'ять козацьких слобідських полків: Острозький, Охтирський, Сумський, Харківський, Ізюмський. Полкова старшина, яка на відміну від Гетьманщини обиралася тут на довічний строк, здійснювала і адміністративні, і судові функції. Полки не мали спільного керівництва — гетьмана, як на Лівобережній Україні, і підлягали спочатку Розрядному, а потім Посольському приказам та губернаторам — так було вигідніше російському урядові проводити свої порядки. 1726 р. полки перейшли у відання Військової колегії. На перших порах жителі Слобожанщини користувались відносною свободою. Тут розвинулися хліборобство, скотарство, вирощували виноград, тютюн; усе продавалося в Росію, за кордон. Згодом це стало невигідно Російській державі, і власті, як і в Гетьманщині, почали обмежувати автономію. 1732 р., після здійснення реформи полків її було скасовано взагалі.

Уряд використовував слобідських козаків у всіх своїх походах: на Персію 1724 р., на Польщу 1733 р., на Крим 1736 р., на Молдову 1739 р. та ін. Вони будували Кизикерманське укріплення над Дніпром у 1697 р., Ладозький канал у 1719 р., фортеці на кордоні з Персією у 1728 р., Українську лінію у 1730 р. Селяни і рядове козацтво, обурені несправедливостями й тягарами, повставали, брали участь у селянській війні під проводом Степана Разіна 1667—1671 рр., Булавінському повстанні 1707—1709 рр. та ін.

З ліквідацією у 1765 р. козацького самоврядування і розформуванням слобідських полків були утворені уланські та гусарські полки; козаків позбавили привілеїв і перетворили на військових обивателів, а старшину зрівняли у правах з російським дворянством.

У цей же період (1752) у Південній Україні — на Правобережжі Дніпра в районі рр. Інгулу, Синюхи, Великої Висі, на території Запорозької Січі царський уряд утво-

рює нову адміністративну одиницю — Нову Сербію. З Австрії в Україну емігрувало 218 сербів і угорців на чолі з полковником І. Хорватом, які прагнули позбутися утисків уряду. З метою створення бар'єра з поселень, що мав покласти край нападам татар і запорожців, уряд і поселив їх в означеному районі. Скоро сюди приїхали нові поселенці — серби, болгари, волохи, греки, а 1754 р. переселили багато українських козаків з Лівобережжя. Поселення ці мали військову структуру і були сформовані в окремий полк, який прямо підлягав київському генерал-губернатору. 1764 р. їх було ліквідовано, а територія увійшла до утвореної того ж року Новоросійської губ. Окрім поселян Нової Сербії до неї увійшли Слов'яно-Сербія, Українська лінія, 13 сотень Полтавського полку і дві Миргородського. Адміністративним центром Новоросійської губ. стало м. Кременчук.

На відміну від Лівобережної України, де суспільно-національне життя, хоча й уражене царським абсолютизмом, продовжувало існувати, а в галузі культури навіть розвиватись, на Правобережжі, знесиленому й зруйнованому постійними війнами, розпочалася колонізація з боку Польщі, під владу якої воно знову потрапило після 1711—1712 рр. Шляхта і магнати відновили панщину, насильно покатоличували й полонізували населення. Ще 1696 р. сейм прийняв постанову про запровадження в судах і діловодстві польської мови замість української, а на Поділлі офіційні записи почали вестися латиною. Як і раніше, більшість міст, сіл, містечок, земель і угідь перебували у володінні магнатів Потоцьких, Браницьких, Любомирських. Їм належала монополія на помел зерна, винокуріння, продаж селітри, дьогтю тощо. Панщина сягала 300 днів на рік. Козацтво було скасовано тут постановою сейму ще 1699 р., і відродження його було заборонено назавжди. Та повстання не вщухали. На початку XVIII ст. широкого розмаху набрав гайдамацький рух, активно підтримуваний селянами. Виник він на Волині і невдовзі охопив всю Україну. Гайдамаки діяли на зразок партизанських загонів — нападали й руйнували шляхетські маєтки, корчмарів, лихварів. Вершиною руху стала Коліївщина — велике народно-визвольне повстання під проводом представника запорозького козацтва Максима Залізняка, яке вибухло 1768 р. і охопило майже всю Київщину й Брацлавщину, Поділля, Волинь, Прикарпаття. До повстанців приєднався із своїми козаками сотник надвірної охорони магнатів Потоцьких Іван Гонта. Водночас діяли гайдамацькі загони С. Неживого,

А. Журби, І. Бондаренка та ін. У червні—липні 1768 р. спільними зусиллями польського та царського військ повстання було жорстоко придушене. М. Залізняка піддали тілесному покаранню й заслали на каторжні роботи до Нерчинських рудників «довічно». Мученицьку смерть прийняв І. Гонта. Одначе гайдамацький рух на Правобережній Україні і в Галичині тривав і в наступні роки, виявляючись зокрема у виступах опришків на Прикарпатті, Закарпатті й Буковині. Опорним її центром стали Карпатські гори, куди тікали розорені, покривджені польські, молдавські й угорські селяни, бідні міщани. Опришківські загони нападали на поміщиків, орендарів, корчмарів, руйнували шляхетські маєтки, й захоплене майно роздавали бідноті. Рух опришків з тих часів тривав постійно до Хмельниччини і пізніше, досягши найвищого піднесення у 30—40-х рр. XVIII ст. під проводом О. Довбуша.

Не менш складні соціальні процеси відбувалися і на Закарпатті, східну частину якого 1526 р. загарбали турки, а північно-західну — Австрія. А після австро-турецької війни 1683—1699 рр. за договором, підписаним на Карловецькому конгресі, до Австрії відійшла й південно-східна частина Закарпаття. Саме закарпатці одними з перших підтримали у 1703 р. національно-визвольну війну угорського народу під керівництвом Ференца Ракоці.

«Вічний мир», укладений між Росією і Польщею 1686 р., окрім того, що остаточно залишав за Росією Лівобережну Україну з Києвом, Черніговом, Запорожжям та іншими містами і землями, урівнював у правах католицьке й православне населення Польщі, визнаючи за Росією право захисту православних. І коли за часів Катерини II частина шляхти виступила проти такого рішення, російський уряд направив у Польщу свої війська. За ініціативою прусського короля Фрідріха II 1772 р. відбувся перший поділ Польщі. Австрія захопила Галичину і Буковину, Пруссія — Помор'я, Росія — частину Білорусі до Мінська і частину латиських земель, які входили до Лівонії.

1796 р, під приводом припинення поширення «революційної зарази», народженої французькою революцією, російські війська вступили у Польщу. Відбувся її другий поділ. До Росії відійшли Центральна Білорусь з Мінськом, Правобережна Україна. Пруссія отримала частину Великої Польщі до Гданська, частину земель по Варту і Віслу.

1794 р. патріоти під керівництвом генерала Тадеуша Костюшка, який прагнув зберегти суверенітет Польщі, підняли повстання. Катерина II подавила його. О. Суворов

здобув Варшаву. Польська держава капітулювала 1795 р., що зумовило третій її поділ. Пруссія отримала Центральну Польщу з Варшавою, Південну Польщу з Любліном і Краковом. До Росії відійшли решта Волині та Литва, Курляндія і Західна Білорусь.

Таким чином, під владою Російської імперії, за винятком Галичини та Буковини, опинилися всі українські землі. Боротьба за державність і суверенітет України була майже на століття придушена царським урядом.

ІВАН ПІДКОВА

З часів свого виникнення українське козацтво виступає надійним оборонцем рідної землі від ворожих зазіхань. Водночас запорожці здійснювали сміливі експедиції на Крим та Чорне море, нерідко брали участь у міжусобній боротьбі претендентів на престол Молдавського князівства та Кримського ханства.

Влітку 1577 р. на Запорожжі активно готувалися до нового походу, оскільки за півроку татари двічі приходили в Україну, чинячи розбій і насильство над мирним населенням. У середовищі січовиків перебував і учасник багатьох військових експедицій відважний козак Іван Підкова, прозваний так за велику фізичну силу — він міг легко ламати підкови. Згідно однієї з легенд, Іван був братом молдавського господаря Івоні, вбитого турками в 1574 р. Виділявся серед запорозького товариства ясним розумом та незламною волею. Дізнавшись про існування Підкови, молдавани прислали на Січ депутацію із проханням прибути до Ясс і зайняти престол, на якому перебував посаджений турецьким султаном Мурадом III властолюбний і жорстокий господар Петро Кривий.

Боячись, що козацький похід викличе невдоволення уряду Речі Посполитої, молдавські бояри надіслали два листи, скріплені печатками впливових вельмож, на адресу київського воєводи Костянтина Острозького та барського старости Миколи Творовського із пропозицією посприяти Івану Підкові. Однак, зважаючи на існуюче перемир'я між Польщею і Туреччиною, представники властей не підтримали козацьку експедицію. Відмова надійшла Підкові і від короля Стефана Баторія — приятеля Петра Кривого. Крім того, Баторій вбачав у козацтві зростаючу силу, яка почала

самостійно вести зносини з сусідніми державами, й намагався не допустити її зміцнення.

Разом із соратниками Станіславом Копицьким і Стефаном Чапою Іван Підкова зібрав загін із 330 козаків. Військовим керівником, або ж гетьманом, на козацькій раді було обрано досвідченого Якова Шаха. Однак перший похід до Молдови виявився невдалим через велику перевагу сил Петра Кривого. Довелося відмовитися від наміченого й повернутися на Запорожжя.

Слідом за козаками молдавський господар послав до галицького каштеляна Яна Сенинського чауша турецького падишаха з вимогою заарештувати Підкову й суворо покарати його соратників. Звістка про похід стала відома і королю Речі Посполитої Стефану Баторію. Коронний гетьман Микола Сенявський отримав від нього наказ негайно схопити Підкову. Проте завдання виявилося нелегким навіть для трьох рот жовнірів на чолі з шляхтичем Боболецьким. Діставши збройну відсіч у Немирові, вони ні з чим повернулися до столиці. Сенявський виправдовувався перед королем підтримкою непокірного козацького ватажка місцевими властями, зокрема намісником брацлавського воєводи Януша Збаразького. Урядник зухвало відповів королівському посланцю: «Видати тобі його я не можу, але й не захищаю, візьми його, якщо можеш».

Перебуваючи в Немирові, Іван Підкова зібрав новий загін і в листопаді вирушив до Молдови. Дорогою до нього приєднався Яків Шах. Тим часом, заручившись підтримкою півтисячного загону турецьких воїнів, назустріч козакам виступив Петро Кривий. Вирішальна битва відбулася на р. Прут поблизу столиці. Гориста місцевість не дозволила туркам використати перевагу в артилерії. Вже перша атака на козацький табір призвела до численних втрат серед війська Петра Кривого. Не вдалася спроба й оточити козаків, що змусило господаря прийняти рішення про відступ. Сам він покинув військо і втік до сусідньої Валахії, де господарював його брат.

29 листопада козаки з тріумфом вступили до молдавської столиці Ясс. Вони звільнили кілька сотень невільників, зокрема сина луцького судді Бокія. Цей відважний козацький ватажок під час однієї з сутичок з татарами був захоплений у полон і перепроданий туркам, які, сподіваючись на великий викуп, помістили молодшого Бокія до ясської в'язниці. В подяку за звільнення сина батько прислав на допомогу Підкові двісті вершників.

Новий господар призначив на посади вищих урядовців найближчих соратників: Шаха — управителем Молдови, Чапу — маршалом, Копицького — хотинським баркулабом. Крім того, для утвердження на молдавському троні потрібно було заручитися згодою турецького султана. Іван Підкова відправив до Царгорода велике посольство за хоругвою, яку султан надавав господареві Молдавського князівства.

Тим часом до Ясс наближалося військо Петра Кривого. На його прохання турецький султан надіслав допомогу — загони сілістрійського, видінського й бендерівського беїв. Переможна для козаків битва поблизу Доколина не додала надії на зміцнення позицій. На захист Петра Кривого виступив і польський король. Його брат, трансільванський правитель Христофор Баторій, спорядив велике військо і відіслав до колишнього молдавського господаря. Не довіряв Підкова і місцевим боярам, тому вирішив залишити Молдову.

Захопивши у Яссах чимало трофеїв, серед них чотирнадцять гармат, Підкова вирушив на Вкраїну. Сувора зима із глибоким снігом не дозволила добиратися на Січ степом. Шлях козаків проліг через міста й села Поділля. Тим часом Баторій отримує грізного листа від турецького султана з вимогою покарати козаків, загрожуючи в іншому разі агресією. Реалізувати султанську вимогу король доручив брацлавському воєводі Янушу Збаразькому. У січні 1578 р. той зустрів Підкову поблизу Немирова, але не наважився вступити у бій, зваживши на силу козацького війська. Збаразький запросив Якова Шаха до брацлавського замку, де розповів про стурбованість короля козацьким походом до Молдови, що дало привід турецькому падишаху порушити перемир'я. Він просив гетьмана умовити Івана Підкову поїхати до Варшави, щоб заспокоїти Стефана Баторія й особисто розповісти про результат експедиції. Сам же Збаразький запропонував супроводжувати Підкову до резиденції коронного гетьмана. Однак у Барі Микола Сенявський заарештував козацького ватажка й відправив під охороною до варшавської в'язниці.

На засіданні польського сейму у Варшаві окремі сенатори висловлювалися за звільнення Івана Підкови, зважаючи на його авторитет серед запорожців та заслуги у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Проте Стефан Баторій виношував нові плани війни з Московською державою і через те намагався дотримувати миру з могутньою Туреччиною. З цією метою він видає універсал, адресова-

ний місцевим урядникам, в якому йдеться про зростання козацьких походів на Молдову та Валахію. Король уповноважив люблінського воєводу Яна Тарла прибути на Поділля для викриття організаторів походів і покарання. В іншому універсалі до київського воєводи князя Костянтина Острозького містився наказ вирушити з військом на пониззя Дніпра, за пороги й вибити звідти непокірних козаків, покаравши смертю ватажків.

Тим часом запорожці організували новий похід до Молдови. Двохтисячний загін, переважно вихідців з-під Києва, Канева, Черкас і Брацлава, очолив гетьман Олександр, який видавав себе за брата Івана Підкови. Під Яссами козаки зустрілися з військом трансільванського господаря Христофора Баторія, яке за проханням Петра Кривого залишилося на території Молдавського князівства. Перевага сил далася взнаки: після короткої жорстокої сутички сотні козаків були захоплені в полон, а Олександр страчений. Водночас до Речі Посполитої виїхали посланці від молдавського господаря Балика вимагати страти Івана Підкови.

Войовничий Стефан Баторій після пасхальних свят залишив Варшаву і вирушив на південні околиці держави. У Львові король приймав посланця турецького султана Мехмета, який нагадав Баторію про його обіцянку не допускати вторгнення у межі Османської імперії підданих Речі Посполитої, а також настійно вимагав видачі Підкови.

Стефан Баторій наказав коморнику Андрієві Лозевицькому негайно привезти козацького ватажка з містечка Рави, де той перебував під арештом, до столиці Червоної Русі. 16 червня 1578 р. перед Львівською ратушею відбулася страта Івана Підкови. Детальний опис цієї події здійснив тосканський дипломат Філіпп Тальдуччі. «Барабанний бій і великий гамір людей лунав на ратушній площі. Пройшовшись двічі по місцю страти, погладжуючи бороду і поглядаючи на людей без страху перед смертю, Підкова попросив народ заспокоїтися і, коли настала тиша, звернувся до нього з такою промовою: «Панове поляки, я приведений на страту і не знаю за що, оскільки не відаю за собою ніякої провини, яка б заслуговувала такої кари. Знаю лише одне, що я завжди боровся проти ворогів християнського імені і завжди дбав про користь того для нашої батьківщини, бути оплотом проти невірних було постійною моєю думкою — утримати їх у межах і не дозволити їм переправлятися через Дунай. Тепер я повинен вмерти, оскільки так наказав поганий пес турок вашому королю, своєму слузі, а король ваш — палачу. Смерть мене не страшить. Але пам'я-

тайте, що не пройде багато часу і ви не уникнете моєї участі і по волі того поганого пса будуть відправлені в Царгород ваші голови і голови ваших королів».

Потім Іван Підкова звернувся до побратимів з проханням не дозволити катам торкатися його тіла після страти, а поховати за козацьким звичаєм. Тальдуччі зауважує, що після цих слів багато хто з присутніх заплакав. Польського ксьондза Яна Піотровського вразило прихильне ставлення львів'ян до Підкови, про якого пізніше складали пісні й писали книги.

Ось одна з тих пісень.

За річкою та бистрою
Б'ється турок з Молдавою,
На Дунаї, на Дніпрі
Ллються крові води бистрі.
По тім боці ліс рубають,
А на сей бік тріски летять,
Козаченьки в Волощині
Господарити хотять.
А на цей бік луна йде,
Пан отаман, що Серпяга *,
В Волощину Січ веде.
По тім боці дзвони дзвонять,
А на сей бік гомін йде,
Пан отаман, що Серпяга,
У Волощину іде.
Заржав коник в Україні,
Чути ржання в Запорожжі,
Гей, Серпяги молодого,
Що загинув, жалься, Боже.
Ой у Львові секатури
Серпягові смерть судили,
І козака молодого
Да із радою судили.
По дорозі вітер віє,
А із Львова віз іде,
То козацтво отамана
На Україну везе.
А всі дзвони задзвонили,
А всі сурми засурмили,
Як Серпягу молодого
Да в Каневі положили.

За заповітом, побратими перевезли тіло Івана Підкови на Подніпров'я і поховали за козацьким звичаєм в одному з канівських монастирів.

*Згідно легенди, прізвище матері Івана Підкови.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

Громадсько-культурні процеси в Україні кінця XVI — початку XVII ст. за своєю суттю і масштабністю аналогічні західноєвропейським доби Гуманізму і Реформації. Проте в умовах України вони набули відповідних часових особливостей, найголовніші з яких — відродження національної культури, формування ідеології боротьби проти католицької експансії, соціального і національного поневолення, глибокий і послідовний демократизм.

В літературному житті суспільства головна увага зосереджувалась на церковно-релігійній полеміці між католицько-уніатськими і православними публіцистами. Полеміка, що мала гостру соціальну й політичну спрямованість, велась у царині релігійної ідеології, бо ж національна церква впродовж століть залишалася вирішальним культурним чинником, а українське відродження — невід'ємним від православ'я.

Провідне місце серед найяскравіших полемістів тієї доби посідає, за визначенням М. Грушевського, «цінний нам, особливо як продукт української культури й українського життя, славний Іван Вишенський». Хоча вивченням життєвого шляху і творчого доробку письменника займалося чимало вчених, його біографія відома лише у найзагальніших обрисах.

Не знаємо точних дат його народження (орієнтовно 1545—1550) і смерті (20-ті рр. XVII ст.), місця поховання в убогій афонській обителі. Є підстави сперечатися й з приводу того, чи було «Вишенський» справжнім прізвищем письменника, чи це — псевдонім, який вказує на місце його походження — містечко Судова Вишня (теперішньої Львівської обл.). Гадають, що батьки були бідними городянами і спромоглися надати синові лише елементарну освіту, напевне, у місцевій церковно-парафіяльній школі. І. Вишенський пізніше свідчив, що він «грамматичного дробязку не изучих, риторичное игрушки не видах, философского высокомечтательного не слыхах», а самотужки опанував висоти науки й книжної мудрості.

В юні літа проживав на Волині, бував у Луцьку і Острозі; певний час знаходився при дворі князя Костянтина Острозького — відомого мецената й захисника православ'я. Можливо, що заснована тоді Острозька академія, де ректором був письменник-гуманіст Герасим Смотрицький, сприяла освіті Вишенського.

Мала статись якась надзвичайна подія, щоб спонукати молоду, сповнену жаги життя людину відмовитися від мирських пристрастей, покинути батьківщину й одягти чернечу рясу. Приблизно в 1576—1580 рр. у віці 30—35 років І. Вишенський подався на Афон (Греція), де й прожив близько 40 років. На Афоні дотримувався суворого режиму, пройшов усі стадії аскета: спочатку був гостем, потім монастирським послушником, пізніше — ченцем у різних монастирях. Під кінець життя належав до найбільш аскетичної групи ченців — так званих затворників, котрі жили в умовах повної ізоляції в печері й приймали обітницю мовчання.

Незважаючи на те що за своїм суспільним становищем і поглядами Вишенський був монахом, «голяком-странником», він активно сприймав навколишнє життя, вболівав за любий серцю народ, покинуту, та не забуту підневільну Вкраїну. Прагнув повернутися на рідну землю, та доля склалася так, що вірно служив їй з монастирської келії грізним і палким словом письменника.

Усе ж таки одного разу завітав в Україну. Справа в тому, що Іван Вишенський був тісно зв'язаний із Львівським братством, яке вбачало в ньому ідейного трибуна й порадника. Дружні стосунки з братчиками були, мабуть, одним із стимулів, що спонукали афонського монаха до приїзду в Україну. А можливо, це була дещо запізніла відповідь на звернення від 1596 р. александрійського патріарха Мелетія Пігаса, який радив підопічному повернутися на батьківщину, щоб подати конкретну допомогу українському православ'ю.

Ступивши на рідну землю чи то в 1601-му, чи то в 1604 р., Вишенський не одразу пішов до Львова. Спочатку відвідав старого афонського друга Іова Княгиницького, що саме тоді повернувся з Дерманського монастиря і мешкав деякий час в Угорниках біля Отихії (теперішньої Івано-Франківської обл.). Зупинився в нього на кілька місяців, а коли побратим рушив у гори, щоб влаштувати Манявський скит, Вишенський разом з його небожем Дмитром подався до Львова.

Перебування Вишенського у Львові не було тривалим. Між ним і братчиками виник конфлікт, зумовлений поміркованістю верхівки братства, що складалася із заможних і корисливих людей. Тому, пробувши в Україні близько двох років, І. Вишенський у другій половині 1606 р. повернувся на Афон. Та зв'язків з батьківщиною не поривав. В посланні до Княгиницького 1610 р. він висловлює бажан-

ня ще раз відвідати рідний край. Що завадило цьому — невідомо. Знаємо лише, що з огляду на великий авторитет письменника група православних священиків, авторів «Советования о благочестии», котрі зібралися 1621 р. у Луцьку, прийняла ухвалу покликати його, щоб очолив боротьбу з уніатами. На цьому відомості про земне життя І. Вишенського закінчуються. Гадають, що він спустився у печеру, в якій і помер, очевидно, в 20-х рр. XVII ст.

Перебуваючи на чужині, Вишенський зміг гідно прислужитися вітчизні на ниві літератури. В сімнадцяти відомих нам листах-посланнях на Вкраїну він піднявся на захист переслідуваної православної віри, покривдженого українського люду, зневаженої національної культури. Аналізуючи творчу спадщину публіциста, М. Грушевський підсумовував: «Вишенський був сотворений на народного проповідника, трибуна, народного вождя, і гарячі, переломні часи унії як не можна більше відповідали його вдачі».

Зупинимось на побіжній характеристиці лише деяких творів І. Вишенського. Одним із ранніх слід вважати «Писание до всех обще, в Лядской земли живущих» (1588). За характеристикою І. Франка, дана праця була поривом душі автора, демократичним бунтом проти богопротивних суспільних порядків, проти деморалізації світської і духовної влади.

Обурений Брестською церковною унією 1596 р., І. Вишенський підготував «Писание к утекшим от православное веры епископом» (1598). Для письменника «згода» з Ватіканом — це наслідок зради лжепастирів, які, боячись відповідальності перед народом за своє огидне розгульне життя, віддалися під опіку римського папи. Автор дає вбивчу оцінку учасників унії, викриває порочну систему посвячення на церковні посади, запроваджену польським королем в Україні. У памфлеті протиставляється споживацьке, далеке від християнських постулатів життя кріпосників у єпископських мантіях і злиденне існування пастви. Вишенський закидає «вовкоподібним», із «ситими трибухами» владикам: «Вы их пота мешки полны грошми золотыми... напихаете... а тые бедници шелюга, за што соли купити, не мают». У «Писании» порушується проблема рівності людей перед Богом і в громадсько-церковному житті. Зриваючи з «божих слуг» штучний ореол шляхетності і святості, Вишенський звертається до їх недостойного сумління: «Пытаю теды тебе, ругателя имени, чим ты лепший от хлопа? Албо ты не хлоп такий же, скажи ми!» Публіцист доходить вис-

новку, що «простаки христові», хлопи, «алчущие правды», «поруганные, посмеянные, битые и убитые — лепшие и цнотлившие и славнешие» від владик, чиїми душами диявол володіє, бо ж «прості хлопи» тримаються батьківської віри і заповідей Христа.

Задля демократизації церкви Вишенський висуває ідею її соборного управління, за яким громада віруючих має «жребием» обирати собі пастирів, а вища влада мусить погодитись з цим. Проте, розуміючи, що реалізація подібного задуму за умови королівської монополії на призначення єпископів неможлива, Вишенський, як відмічав М. Грушевський, «доходить до крайнього радикалізму — до повного церковного республіканізму, до непризнання єрархії і духовної власті». У своїй статті «Порада, како дася очистит церков Христова» (1600), І. Вишенський закликає простий український люд: «Лепше бо вам без владык и без попов от діявола поставленных до церкви ходити и православіе хранити, нежели с владыками не от Бога званными у церкви быти и с той ся ругать и православіе попирати». Звідси — лише один крок до нової реформаційно-протестантської безпастирської церкви, до безпосереднього єднання людини й Бога.

В таких посланнях, як «Извещение краткое о латинских прелестях» (1588—1589), «Краскословный ответ Феодула», «Зачапка мудрого латинника с глупым русином» (1608—1609), Іван Вишенський, полемізуючи з єзуїтом Петром Скаргою, викриває войовничість католицизму щодо українства, виступає проти схиляння перед латино-польською освітою, за національну школу і благотворний вплив реформованої православної церкви в піднесенні культури і етики народу.

В одному з програмних творів полеміста «Обличение диавола-миродержца» (1599—1600) з'ясовується суспільно-етичний ідеал І. Вишенського. Ним є «голяк» Ісус, тобто: чесність, добро, справедливість і безкорисливість. Цей ідеал у всій повноті можуть осягнути лише окремі праведники, доходячи до стадії монаха-аскета. Та до цього ж еталона мають прагнути й інші православні, щоб спорудити гармонійне суспільство рівності і братерства. Тобто в основі світогляду письменника лежить антропоцентризм, і людська особистість, та й суспільство майбутнього трактується з позицій раннього християнства. Така постановка питання про людину як особистість, а не раба Божого, не бидла безсловесного єднає Вишенського з мислителями Відродження.

Загалом, аналізуючи творчість письменника-полеміста, його палкий демократизм, відданість ідеї народно-визвольної боротьби, маємо вбачати у постаті Івана Вишенського діяча гуманістично-реформаційного руху в Україні.

КРИШТОФ КОСИНСЬКИЙ

Говорячи про цю людину, історики, зокрема, зазначають, що саме за її гетьманування «увійшло у козаків до звичаю обирати вільними голосами гетьманів».

Хоча це й не зовсім так, бо ще раніше траплялися випадки, коли козаки самостійно обирали собі гетьманів, щоправда те ще не було традицією.

І все ж Криштоф Косинський залишив свій слід в історії України, насамперед, завдяки тому, що був першим гетьманом, який очолив повстання козаків проти гніту польських і українських феодалів.

Історичні джерела містять надзвичайно скупі дані щодо біографії Косинського до 1591 р. Один із сучасників свідчить, що родом він був з Підляшшя, найімовірніше з тих дрібних шляхтичів, котрі шукали долі не серед багатої знаті, а козаків. З окремих свідоцтв можна дійти висновку, що жив Косинський на Запорожжі досить довго. Ще 22 травня 1586 р. Богдан Микошинський (називає себе в листі гетьманом Запорозького Війська) повідомляв старшину Підвисоцького, що отримав донесення «від Криштофа з Низу од Тавані й од городков», котрий начебто попереджав про наміри кримського хана переправитись з ордою через Дніпро і напасти на Україну.

Не виключено, що, охороняючи з козаками кордони, Косинський, як представник козацької верхівки, разом з іншими козацькими проводирями дістав від короля грамоту «на пустиню Рокитну на Поросю». Однак, не маючи змоги залюднити та облаштувати дану йому землю, він комусь невдовзі її відпродав. Та й, очевидно, він краще почувався на боці козаків, ніж польської шляхти, бо коли 1587 р. в Україні розпочалися селянські виступи проти шляхетських гнобителів, був на боці повстанців. А у 1591 р., коли спалахнуло велике повстання, він очолив його. Треба сказати, що наприкінці 1590 р. на Запорожжі переховувалося вже близько 6 тис. повстанців — наслідок загострення антикріпосницької та національно-визвольної боротьби в Україні. Значно посилилися суперечності між козаками і шляхтою.

Наступ феодалів на Південно-Східне Подніпров'я і Брацлавщину становив загрозу самому існуванню козацтва, яке й без того розвивалося в умовах гострих соціальних протиріч. Козацьку верхівку складали так звані «старші козаки», котрим належали хутори, промисли, пасіки, човни, землі та господарства на Київщині, Поділлі, Брацлавщині, Полтавщині. Їм прислуговувала козацька голота — джури, слуги. Останні, пригнічені багатими козаками, тікали до Запорожжя, яке з кожним роком збільшувалося й міцніло. Запорозька Січ не тільки стає опорною базою у відсічі турецько-татарської агресії, а й перетворюється на національно-політичний центр боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі, що сприяло формуванню на Низу основ національної державності. Треба наголосити, що своєю боротьбою і діяльністю Січ відбивала прагнення українського народу до волі і державної самостійності. Це показала вся її історія.

Коли в Україні народні маси піднялися на повстання, запорозьке козацтво не могло лишитися осторонь. У 1590 р. перші повстанські загони на Київщині (у Поліссі) очолили козацькі отамани Я. Осовський, А. Рогачовський, Ф. Полоус. Інші козацькі представники очолили повстанців на Переяславщині та Брацлавщині. Наприкінці грудня 1591 р. запорозькі козаки разом з частиною реєстровців піддали раптовому нападу одну з найсильніших фортець у Східній Україні — Білу Церкву, резиденцію старости, магната князя Януша Острозького. Цей напад надихав і очолив Криштоф Косинський. В одному з документів вказується, що повстанці, здобувши замки у Білій Церкві та Богуславі пограбували старосту й підстаросту та «позабирали всю гармату, амуніцію і запаси». Острозький надіслав скаргу королю «на Криштофа Косинського, який, будучи гетьманом козацьким, се учинив, також і на все військо козаків Низових».

Незадовго перед цим Косинського було обрано на Запорожжі гетьманом, тому його участь у повстанні мала неабияке значення не лише для козаків, але й для інших верств населення. Повстанці при підтримці городян швидко захопили Білу Церкву, оволоділи артилерією, військовими припасами, які стали їм згодом у добрій нагоді. Загін поповнювався з кожним днем збіглим людом, козаками. Повстання розросталося. Услід за Білою Церквою повстанці здобули Трипілля, Переяслав, перейшли на Київщину, де вирішили перезимувати й упорядкувати свої загони. «Все Київське воєводство,— свідчить Д. Бантиш-Каменський,— маєтки не лише приватних осіб але й королівські бра-

ли активну участь у козацькому починанні. Не відомо, з кількох тисяч складалося їхнє військо, але воно було чималим, судячи з різноманітних напрямів сил козацьких». Як пише далі Бантиш-Каменський, усвідомивши розмах і силу повстання, «Польща жахнулася».

Король Сигізмунд III, бачачи, що хвилювання охопило майже всю Україну, видав на початку 1592 р. спеціальний універсал, за яким призначив комісарів для з'ясування причин повстання. Комісарам (старостам теребовльському Якубу Претвичу, черкаському — Олександру Вишневецькому, брацлавському — Якову Струсю і барському — Яну Гульському) було надано особливі повноваження — здійснювати суди над повсталими, виловлювати всіх, кого вважали підозрілими. У цьому їм мали допомагати всі міські і земські урядники.

Однак, переконавшись, що діяльність комісарів не вирішує справи, король наказує їм зібрати по своїх староствах команди і під керівництвом князя Язловецького швидким маршем рушити на Подніпров'я, розгромити повстанців, а самого Косинського впіймати і привезти на суд до Варшави.

Повеління короля лишилося невиконаним. Зіткнувшись з упертим опором повстанців, надворні команди магнатів змушені були відступити. Козаки засіли в Трипіллі, укріпили його і готувалися до подальшої оборони. Язловецький, котрий отаборився у Фастові, надсилав їм погрозливі листи, пропонуючи здатись. В одному з них, складеному в підкреслено поштових виразах, він звертається до реєстровців, прагнучи відколоти їх від Косинського і пропонуючи видати його: «Панам молодцям запорозьким, що в Триполлю під той час. Панове молодці! Хоч ви не вважаєте на моє писання, вже показали себе непослушними і королеві, пану моєму, і мені самому, забувши свою присягу і обов'язки супроти свого природженого пана, але я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника короля і Річі Посполитої, і думаю, що за одного лотра всі не схочете терпіти. Тому посилаю до вас ще цей лист, наказуючи вам іменем короля, аби ви того лотра видали, а самі волі королівській не противилися, бо тут ви народилися і важко було б вам обійтися без Польщі, котрої вам би вже не знати. Інакше замість того, що я з вами мав служити королеві і кров поганську розливати,— коли ви зараз не ув'язните того лотра і не вишлите послів до мене, то я за поміччю Божою з людьми королівськими буду вам мститися».

Але й цей погрозливий лист не дав результатів.

Восени 1592 р. повстанці здійснили напад на Київський замок, де захопили гармати, порох, зброю. Інший їх загін здобув Переяслав. Розгромивши його гарнізон, повстанці також захопили багато зброї і спорядження.

Полум'я повстання розросталося. Особливо широкого розмаху воно набуло на Волині, де зосередилися основні сили месників. Тут же, у містечку Острополі, із своїми загонами перебував і Криштоф Косинський.

Ситуація, що складалася, чимало турбувала короля, тим більше — польських і українських магнатів. У вересні 1592 р. вони виступили на сеймі на чолі з князем К. Острозьким, землі якого були охоплені особливо широким повстанням, з вимогами відправити на придушення бунтівників коронні війська. Однак шляхта з польських провінцій, боячись залишитися без підтримки у випадку повстання селян в Центральній Польщі, виступила проти. Вимоги магнатів було відхилено. Натомість з'явився королівський універсал, який зобов'язував всю шляхту Волині, Київщини та Брацлавщини зібратись у посполите рушення і на чолі з князем Костянтином Острозьким вирушити на повстанців. Король оповіщав, щоб «усі йшли на збір під Костянтинів для приборкання свавілля». В універсалі також говорилося, що Косинський «не тільки грабує та вбиває, найважливіше — він примушує до присяги й покори собі людей і міщанського звання, ополчається у такий спосіб на гідність короля та на загальний спокій держави».

На початку січня 1593 р. до Старокостянтинова прибули військові загони шляхти. Водночас Януш Острозький, син князя, сформував шляхетські загони у Галичині і навербував солдатів в Угорщині. Старий Острозький і доручив синові вести боротьбу з Косинським. В рішенні, прийнятому Володимирським повітовим сеймом, йшлося «про велику небезпечність панства, короля його милості від свавільства украінного, від козаків», які зайняли «немало замків, міст і сіл украінних... братії нашой, шляхтичої оних крайов», що тепер козаки «з немалим войском з арматою, способом неприятельським юж до воеводства Волинського притегнулі, умисливши далей панства короля его милості пустошити».

Шляхта вирішила негайно вирушити проти повстанців.

Добре знаючи козацьку тактику, Костянтин Острозький розрахував, що в умовах лютих морозів селянсько-козацькі загони, погано озброєні й благенько вдягнені, не зможуть чинити серйозного опору його війську.

Це ж саме розумів і Косинський. Зваживши на обставини, він вирішив не приймати бою і відступити на Київщину, а звідти, якщо виникне потреба, і на Лівобережжя.

Спішно відійшовши до містечка П'ятки неподалік Чуднова, де була краща позиція, повстанці заходилися будувати укріплення. Тут 23 січня 1593 р. і настигли їх польські війська. Того ж дня відбулася перша кровопролитна битва. І хоча повстанці зуміли відстояти свої позиції і навіть відкинули шляхту, однак сили ворога збільшувались.

Уперті бої тривали цілий тиждень. В останній сутичці обидві сторони, виявивши обопільну стійкість, зазнали великих втрат. Це й змусило Костянтина Острозького піти на переговори з повстанцями. До того ж в Україні з'явилася велика татарська орда, яка просувалася на Волинь, і шляхті хоч-не-хоч необхідно було терміново повертатись, щоб захистити свої маєтки. 31 січня 1593 р. відбулися переговори. Основну роль в укладенні умови-угоди відіграли реєстрові козаки, які, власне, і наполягали на переговорах. Вони зобов'язувалися уточнити списки козацького війська, повернути у панські маєтки всіх повсталих селян та захоплену здобич і більше не піднімати повстання. Острозький домігся також обіцянки, що козаки усунуть Криштофа Косинського з гетьманства. Косинському ж нічого не лишалося, як погодитись на те. Ось як виглядала в скороченому вигляді та угода, яку підписали від панського війська Костянтин Острозький «с приятели их милости», а з боку повстанців — реєстр на чолі з гетьманом Косинським і військовим писарем:

«Я, Криштоф Косинський, на тот час гетман, а ми сотники, атаманья, все рицарство войска запорожского визнаємо тим листом нашим, ижесми великие добродейства і ласки ясновельможного пана Костянтина княжати Острозького, которие є. м. — всьому войску і кожному з нас з особна на всі часи віку своего з милостивоє ласки своєї панської показав і веле доброго для нас чинити рачил, а ми, запомнивши того всего не мало сми прикростей і шкод є. м. самому і деткам є. м., слугам і подданим поделам і завинили, ласки їх милості себе нарушили. Которие то все виступки наші за уніженими і пильними прозьбами і за причиною веле людей зацних їх милості, то все із милостивої ласки своєї, яко панове християнскіе, не прагнучи пролиття крові нашей, нам отпустити рачили. Для чего ми тиє всі кондиціє нам от їх милості княжат подданиє і тут в том листє нашом минованиє виполним, і присегою своєю утверждаем: аж от тих часов пана Косинського за атамана

не меть, і овшем на Украінє заразом з нас іншого на тое месце надалєй за недель чотирі наставить; а потом в послушенстве королю є. м., не чинячи жадного размерія з суседьми посторонними панств є. кор. милости, на звиклих месцех за пороги бить; леш жадних ані представ, шкод ані кривд жадних в державах кнежат їх милости і в маєтностях приятельських іх; є. м. кнежати Александра Вишневецкого старости черкаского і іних на тот час їх милості будучих і теж в маєтностях і державах слуг їх не мевать і не чинить; збеги, здрайци кнежат і м. слуг іх до нас збеглих видавать і тих у себе не переховивати стрелбу, где колвек взятую на замках, местах, яко і державах іх, окром Трипольских вернуть; также і хоругве, коні, бидла і речі рухомиє, тепер в маєтностях кнежат ім мілость побраниє, вернуть маємо; также челядь обоє плоті, которая єсть при нас, от себе отправить; і вечне у кнежат їх м. в стародавнєй мілості мешкать і ніколи протів їх м. з жадним человеком не приставить і овше їх м. служить».

Лист цей, як вже вказувалося, підписали Криштоф Косинський і Іван Кречкович — «писар войсковий іменем всего войска», Претвич, Вишневецький, Гульський і два волинські пани — Боговитин і Гулевич.

Ударивши тричі князю Острозькому «в поклін», Косинський був відпущений з військом «на волю».

Повернувшись на Запорожжя, козаки, однак, не виконали обіцянки щодо усунення Косинського, а навпаки, під його керівництвом розпочали підготовку до нового повстання проти шляхетського панування в Україні. Черкаський староста Олександр Вишневецький, дізнавшись про те, писав королю, що цього разу Косинський настроений куди більш серйозно, ніж раніше, і вже думає не про спустошення панських маєтностей, а про те, щоб «вивернути до грунту все пограниччя і нас усіх побити».

З усіх кінців України — Полісся, Переяславщини, Брацлавщини, Київщини — йшли і йшли на Запорожжя люди, готові взяти участь у новому повстанні. Косинський озброює їх. Прагнучи заручитися підтримкою російського уряду, він звертається до царя по допомогу. Останній не полишив без уваги прохання запорожців, надіславши на Січ гроші й припаси. Водночас була видана спеціальна грамота, у якій цар вимагав від Косинського вирушити з козаками до Сіверського Донця, щоб дати відсіч татарським ордам. Однак за тих умов, у яких перебували запорозькі козаки, здійснити це було неможливо.

Олександр Вишневецький у листі до польного гетьмана С. Жолкевського повідомляв, що на Січі зібралося багато тисяч козаків, готових до нового повстання, що «К. Косинський... зі своїм військом готується... спустошити коронні землі... дав присягу великому московському князеві перейти до нього на службу з усім своїм військом і віддав йому вже все пограниччя більш як на сто миль на тих кордонах; у листі своєму до них великий московський князь називає себе вже царем запорозьким, черкаським, низовським і послав на Запорожжя сукно і гроші».

Те ж саме стверджував у листі до короля і Жолкевський: «Косинський присягав з усім своїм військом великому князеві Московському і віддав було вже під його владу все пограниччя більш як на сто миль».

Закінчивши підготовку, Косинський у травні 1593 р. із військом вирушив на Черкаси.

По-різному висвітлюється в історичній літературі цей останній похід і остання битва Косинського. Дослідник В. Голобуцький на основі аналізу багатьох джерел пише, що Косинський виступив із Січі з двохтисячним військом, яке поділив на два загони: один плив Дніпром на човнах, а інший рухався пішим ходом. Біля Черкас вони зійшлися докупи й розпочали облогу міста. Замок, у якому засіли староста Олександр Вишневецький з військом і шляхтою, був оточений зусибіч і підданий обстрілу з суші і Дніпра.

Поява під Черкасами запорожців надихала місцеве населення на нові виступи проти панства і закріпачення. Повстання поширювалося дедалі більше.

І щільне козацьке оточення, і постійні обстріли, і зростаюче повстання змушували Вишневецького шукати якогось порятунку з того скрутного становища. Як і раніше, він вдається до хитрощів і підступництва. Розуміючи, що зараз найголовніше — обезглавити козаків і повстанців, посилає до Косинського людину з пропозицією про переговори, для чого запрошує його до себе. І Криштоф Косинський, взявши з собою загін у 150 найвідданіших козаків, прибув до Черкас.

Під час переговорів він був підступно убитий. Польський хроніст Іоахим Бельський прямо вказує, що вбивцями були «слуги кн. Олександра Вишневецького».

Так закінчив своє життя й гетьманування один з перших ватажків перших народних повстань в Україні Криштоф Косинський. Однак з його смертю, як очікували польські магнати, повстання не вщухло, воно поширилося й далі. Козаки не зняли облоги з Черкас. Лише у серпні, після

того як Вишневецький дав їм гарантії на володіння майном і вільний перехід з Січі у міста і села Київського воєводства і навпаки, козаки полишили місто. Восени вони вирушили до Києва і обложили його, але напад татар на Запорожжя змусив їх терміново повернутися до Січі.

Та це аніскільки не применшило настороженості панівної верхівки щодо намірів козаків і населення. С. Жолкевський писав до короля: «Така у них непокірність і сваволя, що вже ніяк не зважають ні на Бога, ні на короля, ні на що інше. Треба було б заздалегідь те зло відвернути, щоб з того чогось гіршого не сталося».

Відгомін славних діл коронного гетьмана Криштофа Косинського ширився Україною. Козаки, покозачені селяни, населення міст готові були до нових виступів.

СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО

Характеризуючи його життя та діяльність, літопис Григорія Граб'янки свідчить: «Того ж року (1594.— *Авт.*) гетьман Войська Запорозького Наливайко, повоювавши Угри, прийшов на Україну і не обріте в живих Косинського, і, яко син православія, ненавидя новоявившуюся унію, собра єще от низових козаків більше війська і пойде в Литву; і тамо зведше многіє брені, Слуцьк і Могилев спалили і многих ляхов побив. На него же гетьман коронний Жолкевський з військом польським прийшов на Україну, і в року 1597 під Лубнами — містом на урочищі Солониці військо козацьке ізбив і самого гетьмана з полковниками Лободою і Мазепою живим до Варшави заведе, ідіже на мідяном волу єго ляхи сожгли і од тієї вини війна з ляхами зачалася».

Не все тут відзначається точністю, але в основному картина життя намальована вірно.

Перша згадка про Северина Наливайка належить до 1593 р. Тоді він очолив на Південному Поділлі виступ невеликого загону нереєстрових козаків і повсталих селян, що піднялися на боротьбу за справедливість і волю.

Очевидно, народився він десь на початку 60-х рр. XVI ст. Одні історики місцем народження вважають Кам'янець-Подільський і зазначають, що батько був чинбарем. Інші, також грунтуючись на документах, вважають, що народився Северин у Гусятині, де батько мав садибу з невеликою ділянкою й займався кушнірством. Очевидно,

друга версія більш вірогідна, оскільки частіше вживається при описанні біографії нашого героя.

Змужнівши в батьківській оселі і отримавши непогану освіту, Северин подався до м. Острог і деякий час жив у свого брата Дем'яна.

Тут, у Острозі, Северин за допомогою брата продовжив своє навчання. І якщо старший брат більше цікавився філософією, релігією і, очевидно, немалих у цьому досяг успіхів (адже посада священика у Острозі — тогочаснім центрі богослов'я і освіти в Україні — вже сама по собі свідчила про немалу освіченість), то Северин більше захоплювався військовою справою, історією козаччини. Втім обидва вони відчували душу народу, вболівали за нього. Голобуцький у своїй книзі «Запорозьке козацтво» відзначає, що «Важкий гніт, якому піддався український народ, сповнював Наливайка почуттям ненависті до поневолювачів. Сильне враження справило на нього повстання 1591—1593 рр. Наливайко був свідком поразки козаків під П'яткою і бачив криваву розправу панів із беззахисним мирним населенням». Повстання, як відомо, очолив Косинський, і Наливайко ставився до нього доброзичливо. Починаючи з юнацьких років, Наливайко брав участь у відбитті татарських орд на Поділлі і Брацлавщині, ходив у походи проти турків і татар до Криму, Молдови, був з козаками на Чорному морі. Це загартувало його, збагатило досвідом як справжнього воїна. Та й, зрештою, не раз бував він на Січі, жив там, ділив з козаками їхню долю, переймався їхніми турботами.

Він не втрачав зв'язку з Січчю і тоді, коли опинився на службі у магната К. Острозького, де служив ротмістром особистої охорони князя.

У цей час у південних районах Поділля і Брацлавщини діяли кілька повсталих селянських і козацьких загонів. Подавшись у ці краї, Наливайко приєднується до одного з найбільших загонів і скоро стає його ватажком.

У цей час козаки обирають гетьманом Григорія Лободу. Виходець з давнього козацького роду, що не відзначався багатством, він пройшов довгий шлях реєстрової служби від козака до отамана, сотника і нарешті полковника, користувався неабиякою популярністю серед товаришів.

Лобода добре знав Северина Наливайка і поважав його за розум, освіченість і хоробрість, вважав добрим політиком і організатором. І коли Наливайко в очікуванні набігу татарської орди восени 1594 р. почав збирати під свою руку козаків і селян, гетьман приєднався до нього.

Уже в червні 1594 р. вони разом вирушають до гирла Дніпра. Однак орда виявилася чималою і, щоб розгромити її, навіть об'єднаних сил не вистачало. Втім пощипали вони кримчаків добряче. До того ж, дізнавшись про те, що проти татарської орди виступили повстанці, підтримані козаками, проти турецького панування піднялося населення Молдови й Валахії. Повстанці й козаки прийшли їм на допомогу — нападали на турецькі гарнізони, діяли активно і наполегливо, і, зрештою, татар і турків охопила паніка — вони почали залишати фортеці, тікаючи в свої краї. Вже через кілька тижнів Наливайко і Лобода повернулися в Україну з великою здобиччю, захопивши до 4 тис. коней і багато зброї.

На початку вересня татарські орди вдерлися через Буковину в галицькі землі, чинячи лихо. Наливайко на чолі великого козацького загону кинувся на допомогу галичанам. Однак, хоча й татарву було відігнано, та немало загинуло козаків, як оповідали — до півтори тисячі.

А тут ще польська шляхта, зібравшись у Брацлаві, вирішила й собі розправитися з наливайківцями, дії яких «бунтували народ» і виводили з-під панської покори. Та повстанців вчасно попередили місцеві жителі.

У ніч на 16 жовтня 1594 р. козаки разом з наливайківцями напали на Брацлав, де зібралася шляхта, і перебили її.

Тим часом Наливайко дізнається про те, що волоський господар знову зійшовся з татарами й турками і підбиває їх на новий похід в Україну. Наливайко звертається до Григорія Лободи, і в другій половині жовтня вони разом виступають у похід.

Похід був вдалим. Він суттєво вплинув на відносини між Туреччиною й Польщею, підніс авторитет повстанців. Повернувшись з походу, Наливайко і Лобода зібрали у Барі раду керівників загонів, видали універсали, якими закликали селян та міщан озброюватися й повставати проти магнатів. Наливайко і Лобода вирішили підняти повстання по всій Україні, щоб дощенту винищити на ній польсько-шляхетське панування.

Навесні 1595 р. в Україні діяло вже кілька десятків загонів, що нараховували близько 12 тис. повстанців. Полум'я повстання охопило Київщину, Переяславщину, Поділля, Волинь. Цьому значною мірою сприяло те, що польське військо у цей час перебувало в Молдові, де саме вирішувалася доля престолу. Польська шляхта вирішила посадити на молдавський трон свого ставленика Ієремію Могилу, але

її інтереси зіткнулися з домаганнями угорських та турецьких феодалів. Острозький, який очолював похід шляхти, запрошував навіть узяти в ньому участь Лободу, і той погодився. Та не погодились козаки, які змусили його йти до Черкас. Таким чином, повстанське військо поділилося на дві частини. У той час як козаки на чолі з Лободою рушили до Черкас, решта під проводом Наливайка пішла на Полісся, де також розпалювалося повстання і потрібна була поміч.

До цього Наливайко зі своїми загонами побував на Семиградді й Закарпатті, пройшовши через гори в Галичину. Полишивши цей край, наливайківці рушили на Поділля і Волинь і наприкінці жовтня 1595 р. з'явилися біля Луцька.

Після того Наливайко з загонами вирушив у Білорусь, також охоплену повстанням, і за допомогою селян здобув з боями Слуцьк, Бобруйськ та Могильов (на Дніпрі). На противагу Наливайкові його побратим Григорій Лобода діяв на Подніпров'ї в'яло і неохоче. Багатьом його соратникам те було не до вподоби. Відокремився й пішов до Наливайка отаман Матвій Шаула. Його приклад наслідував Федір Полоус, що воював спільно з Оришевським і під рукою якого було низове козацтво.

В Мінську в цей час зібралося велике шляхетське військо, готове вирушити на повстанців, але Наливайко ухилився від зустрічі з ним.

Проте в середині грудня 1595 р. королівська кіннота таки настигла наливайківців. Після кількагодинного бою козаки зуміли відірватися від ворога і, утворивши рухомий табір, пішли на Бихов.

Відірвавшись від королівських військ, Наливайко з загонами рушив на Пінськ, а звідти на Волинь. В середині січня 1596 р. він прибув до Острога.

Стурбований подіями в Україні і розмахом повстанського руху, король Сигізмунд відкликав з Молдови війська гетьмана Жолкевського і кинув їх на Україну. Наливайко вирішив рушати з Волині на Брацлавщину, де сподівався збільшити свої сили, звернувшись до Лободи і Шаули по допомогу.

Не сидів без діла і Жолкевський. Оцінивши обстановку, він вирішив розправитися з наливайківцями, перетнувши їм шлях біля Синіх Вод, що близько уманських лісів. Однак Наливайкові вдалося оминути польських жовнірів, які чисельно перевищували сили повстанців. Як і раніше, велику надію він покладав на Шаулу і Лободу. Однак, якщо Шаула стрімко рухався на виручку товаришові, то Ло-

бода не дуже прагнув до цього. Повернувшись до Білої Церкви, він одержав листа від Жолкевського, у якому той пропонував відійти від повстанців, залишити Київщину й відступити на Запорожжя. Козаки хотіли розправитися з посланцем, та Лобода взяв його під захист і, хоча й без відповіді, відпустив живим назад.

У двадцятих числах березня 1596 р. до Трипілля, де перебував з козаками Лобода, підійшов Шаула. Сили двох проводирів об'єдналися в загін, здатний нанести нищівну поразку королівському війську. Однак Лобода і тут не виявив рішучості. Обурені козаки полишили Лободу гетьманства, а на його місце обрали Шаулу.

Упорядкувавши своє військо, Шаула вирушив на допомогу Наливайку, котрий підходив до Білої Церкви. Туди ж йшов і Жолкевський, прагнучи не допустити об'єднання повстанських загонів.

Глибокий сніг заважав швидкому просуванню як козацьких, так й королівських військ. Проте авангардний загін королівської піхоти під начальством князя К. Ружинського швидше дістався Білої Церкви й захопив її. Шаула та Наливайко мусили розміститися табором під стінами міста. Дізнавшись, що Жолкевський у цей час перебуває за чотири милі, вони вирішують розбити Ружинського до його підходу.

Залежно від джерел, що використовувалися дослідниками, бої під Білою Церквою описуються по-різному. Однак очевидним лишається те, що козацько-повстанські війська зуміли перехитрити Ружинського, виманивши його з білоцерківської фортеці, проникли туди й винищили весь гарнізон. А коли Ружинський повернувся до Білої Церкви, розгромили і його. Врятувалася лише невелика частина війська разом з князем.

Коли Жолкевський дістався-таки Білої Церкви, все було скінчено. Козаки, оцінивши свої сили, відійшли від міста й попрямували на Трипілля, яке ще перебувало в руках повстанців. Вони сподівалися, що Жолкевський не наважиться тут їх переслідувати.

Оточений возами у п'ять рядів козацький табір просувався повільно. Поранені вояки, жінки й діти, що тікали разом з козаками, рятуючись від кари шляхетського війська, вози з порохом, зброєю, продовольством — все це був немалий тягар для повстанців, позбутися якого вони, однак, ніяк не могли.

Жолкевський наздогнав козацький табір 24 березня на відстані восьми миль від Білої Церкви, в урочищі Гострий

Камінь. Бій був жорстокий і кровопролитний. Перемоги він не приніс ні тій, ані іншій стороні.

Козаки, як і поляки, зазнали чималих втрат. Загинув їхній улюбленець полковник Сасько Федорович, ядром одірвало руку Шаулі, було поранено й Наливайка. Немало було забито й поранено іншої старшини та козаків.

Вночі відбулася рада. І поранені Шаула з Наливайком, і гранично виснажений Лобода вирішили не випробовувати марно долі й, поки є можливість, відірватись від Жолкевського і відійти за Дніпро. Замість тяжкопораненого Шаули обрали гетьманом (тепер уже козацьким складом) Наливайка.

Тієї ж ночі, полишивши позиції, рушили на Трипілля. Жолкевський цього разу не переслідував повстанців, а повернувся до Білої Церкви, де в очікуванні підмоги заходився упорядковувати своє пошарпане військо.

Скориставшись з цього, повстанці без перешкод подолали Дніпро й розташувалися табором, готові до подальшої боротьби. Однак час уже грав проти них.

У таборі повстанців не було одностайності. Більшість, особливо селяни з сім'ями, воліли якнайшвидше дістатися російських кордонів, сподіваючись на порятунок і притулок. Інші не бажали лишати рідну землю, хотіли йти у південні степи Переяславщини, а за необхідності навіть і далі, щоб продовжити боротьбу проти магнатсько-шляхетського ярма. З цими останніми поділяли свої плани Наливайко, Шаула, Кремпський. Багаті ж козаки, особливо реєстрові, до яких тяжів і Лобода, прагнули до перемир'я з польським командуванням і припинення боротьби. Лобода навіть розпочав відповідні переговори, направивши до Жолкевського сотника Козловського з листом, у якому пропонував припинити війну і укласти мир. Після цього Наливайко і Лобода зібрали загін і також рушили у Переяслав. Ледве вони відійшли від Дніпра, як розпочали переправу поляки.

Ватажки повстанців добре розуміли, що стара зруйнована переяславська фортеця не захистить від шляхетського війська, і тому вважали за краще рухатися в глибину Задніпров'я.

Так, пройшовши Яготин і Пирятин, козацькі загони дісталися Лубен і 15 травня переправилися через Сулу. На все про все пішло чотирнадцять діб. За цей же час королівські війська поповнилися свіжими силами, подолали Дніпро й рушили далі. Оцінивши сили і можливості обох сто-

рін, Жолкевський впевнився, що тепер може побороти і остаточно розгромити повстанців.

Намагаючись відсікти шляхи відступу повстанців на лівий берег Сули, куди Жолкевський все-таки не наважувався йти, побоюючись підмоги повстанцям з Низу, він посилає в обхід їм великий загін Струся.

У цей час повстанці підійшли до р. Солониці і в одному з її урочищ заходилися обладнувати укріплення. Оточені зусибіч, вони вирішили битися до останку. Табір розташували таким чином, щоб тил впритул примикав до правого берега Солониці, убезпечивши один бік від нападу. З трьох інших боків було встановлено кілька рядів возів, оточених валами і лінією шанців.

16 травня 1596 р. поляки рушили у перший наступ. З цього часу протягом двох тижнів приступи не припинялися. З обох сторін гинули люди. У повстанців закінчилася їжа, почався голод. Терпіли й королівські війська, особливо від нестатку води.

Стало очевидно, що подальша облога неможлива. До того ж у козацькому таборі почалися суперечки. Щоб поглибити їх, Жолкевський знову посилає до Лободи посланця з пропозицією видати Наливайка та інших керівників повстання і здатися «на ласку короля».

Про це дізналися в таборі. Зібралась рада, під час якої між прихильниками Лободи і Наливайка спалахнула сварка. Лободу звинуватили в зраді. Той з обуренням відмовився. Тоді на нього напали і тут же зопалу відрубали голову. Реєстровики принишкли, але затаїли на нереєстровиків люту злобу. Останні ж, звинувативши Наливайка у тому, що завів повстанців у прірву, скинули його з гетьманства й обрали свого ватажка Криштофа Кремпського.

Тоді Наливайко зі своїм загоном кинувся з табору, прагнучи пробитися крізь військові заслони. Та це йому не вдалося.

Після жахливих двох днів, протягом яких у козацькому таборі було вбито до двохсот чоловік, козаки захвилювалися. Вранці 7 червня вони зібралися на раду, волаючи, що їм усім приходить остання година, згодилися віддати полякам Наливайка та інших начальників, аби лише поляки випустили решту на волю. Наливайко зібрав своїх прибічників і хотів утекти, але вискочити було неможливо. Цілий день вирував табір, доки, нарешті, до вечора зробилася міжусобиця. Наливайко відстрілювався від своїх побратимів, захищаючи життя. Шум досяг поляків. Дізнавшись, у чому справа, пішли на приступ... раптом козаки дають зна-

ти, що все буде, як вони хочуть. Наливайка осилили, схопили й привели зв'язаним до Жолкевського...

Разом з Наливайком було схоплено і його найближчих соратників — Шаулу і Шостака, кількох інших старшин.

8 червня 1596 р. повстанці, повіривши Жолкевському, припинили опір і вийшли з окопів, та на них раптово напали жовніри, й почалося жорстоке знищення безоружних, знесилених людей. Польський історик Бельський писав, що «на протязі милі чи більше труп лежав на трупі, бо всього у таборі з чернею і з жінками їх було до десяти тисяч».

Все ж таки більш ніж півтори тисячам на чолі з Кремпським вдалося пробитися крізь ряди польського війська й відійти на Запорожжя. Полонених ватажків відвезли до Варшави й одразу ж стратили. Наливайка протримали у в'язниці близько року. Страшенно знущалися, безперервно піддавали катуванню — пекли розжареним залізом, тримали на холоді, не давали їсти й спати. Так тривало аж до відкриття сейму. Про страту Наливайка історичні джерела розповідають по-різному. Бельський у своїй хроніці свідчить, що йому відрубали голову, а потім четвертували тіло «й рознесли члени на показ і поругання». Інший сучасник подій, Янчинський, писав, що Наливайка посадили верхи на розжареного залізного коня й увінчали розжареним залізним обручем. Свідчать і таке, що начебто його помістили у мідного бика, якого розжарювали вогнем, й чутно було крик Наливайка, потім полум'я охопило всю постать повстанського ватажка.

Та як би не писали про цю смерть, по всьому видно, що вигадала Наливайкові шляхта кару якнайжорстокішу, аби настрахати інших.

Будучи першим широким спільним виступом селянства, козацтва і міських низів, повстання під проводом Северина Наливайка стало важливою віхою в історії українського народу.

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

Про ранню біографію гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного — найвідомішого провідника українського козацтва кінця XVI — перших десятиліть XVII ст.— збереглися скупі відомості. Учасник Хотинської війни 1621 р. Яків Собеський (батько польського короля Яна III Собеського) у своїх мемуарах називав Сагайдачного простою людиною.

Однак з цим не погоджувався український шляхтич Йоахим Єрлич, який був із козацьким гетьманом у дні кровопролитної битви під Хотином. У своєму літопису він доводив, що Сагайдачний — шляхетського походження.

Висловлена Єрличем думка видається слушною, оскільки підтверджується іншими джерелами. Так, у виданому у зв'язку з кончиною козацького гетьмана панегіричному віршованому творі Касіана Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного» знаходимо вказівку на «шляхетську кров» героя. Йдеться про зображення його родового герба у вигляді перевернутої підкови, яку увінчує хрест (у геральдиці цей герб класифікується як «Побог»).

Складова частка «Конашевич» у прізвищі гетьмана є родовою назвою, яка, ймовірно, походить від дрібношляхетського роду з Підгір'я Конашевичів-Попелів. Шляхтичі Попелі вживали кілька гербів, насамперед «Сас» та «Сулима». Що стосується герба «Побог», вміщеному у книзі К. Саковича, то він, вірогідно, перейшов до представників роду Конашевичів-Попелів від магнатського роду Конецьпольських. Останній не тільки мав герб «Побог», а й тримав у своїх руках Дрогобич і дев'ять довколишніх сіл, з якими межували маєтки Попелів — Ратична, Попелі й Котів. Що стосується другої половини прізвища ґетьмана — Сагайдачний,— то воно було дане йому козаками як вправному лучнику. Озброєний сагайдаком, вершник прикріплював з одного боку до пояса лук з налучником (чохлом), а з другого — колчан для стріл. За сирої погоди на колчан натягувався спеціальний чохол (тохтуй), який знизу зав'язувався шнурком. Добре натренований лучник за хвилину випускав від восьми до дванадцяти стріл, які летіли іноді за 500 кроків. Прізвисько «Сагайдачний» було досить поширеним серед козаків і в середині XVII ст., особливо на Подніпров'ї та Брацлавщині. Наприклад, із реєстра Війська Запорозького 1649 р. дізнаємося, що до Остапівської сотні Чигиринського полку був записаний Семен Сагайдачний, Ладижинської сотні Уманського полку — Ждан Сагайдачний, Райгородської сотні Брацлавського полку — Васько Сагайдачний.

Народився Петро Конашевич близько 1577—1578 рр. Після здобуття домашньої початкової освіти він стає учнем першої у східнослов'янському світі слов'яно-греко-латинської академії в Острозі, яка поєднувала елементарну, середню й початки вищої шкіл. В Острозькій академії викладалися предмети «тривіуму» — граматика, риторика, ді-

алектика, а також «квадривіуму» — арифметика, геометрія, музика, астрономія. Значна увага приділялася вивченню мов — грецької, латинської і особливо старослов'янської. До викладання залучалися найкращі вчителі. Навколо академії, а також заснованої одночасно з нею друкарні виник гурток високоосвічених вчених і літераторів. У різні роки до нього входили першодрукар Іван Федоров, письменники-полемісти Герасим Смотрицький (ректор академії), Василь Суразький, брати Дем'ян і Гнат Наливайки. Острозька академія була визнаним в Україні культурно-освітнім й ідеологічним центром, де молоді прищеплювалося розуміння значущості духовних цінностей свого народу, формувалися її національна самосвідомість і гідність. Та атмосфера, яка оточувала Петра Конашевича в острозький період, вплинула на формування його особистості.

На початку 90-х рр. юнак завершує навчання в академії і через якийсь час влаштовується на службу до київського судді Аксака. Близько 1595—1596 рр. він опиняється серед запорожців і швидко стає загартованим воїном. Маючи неабиякі організаторські здібності, вольовий характер і безстрашну вдачу, впевнено пробивається до керівних посад у Запорозькому Війську. Втім, коли вперше його обрали гетьманом, достеменно не відомо. Є свідчення про те, що в перші десятиліття XVII ст. запорозькими гетьманами було декілька осіб, серед них Самійло Кішка (загинув 1602 р.), Григорій Ізапович (згадується як гетьман під 1606 р.), Олевченко (1609), Григорій Тискиневич (1610), Дмитро Барабаш (1617), Яків Бородавка (1620—1621). У проміжках між їх гетьмануванням неодноразово випадало брати до рук гетьманську булаву і Сагайдачному.

Слава грізного й безстрашного козацького ватажка прийшла до Сагайдачного після участі у знаменитих морських та сухопутних походах на володіння султанської Туреччини та Кримське ханство, які прокотилися хвилею у перші десятиліття XVII ст. Так, влітку 1606 р. козаки піддали штурму турецьке чорноморське узбережжя, здійснивши напади на Білгород, Кілію та Варну. Під час цього походу вони знищили десять ворожих галер, а також захопили чималу здобич. Восени 1608 р. запорожці здобули добре укріплений Перекоп, а в 1609 р. здійснили нові рейди на турецькі володіння.

Особливо великий поголос у Європі про лицарську звитягу українських козаків пішов після здобуття ними у 1614 р. добре укріпленої турецької фортеці Сіноп, а також Кафи — величезного невільницького ринку у Криму. Ос-

танній похід відбувся у 1616 р. під орудою Сагайдачного. Звістка про славний подвиг запорожців передавалася з уст в уста. Ректор Київської братської школи Касіан Сакович так описав заслуги Сагайдачного у цій воєнній експедиції:

За свого гетманства взял в Турцєх місто Кафу,
Аж і сам цесар турскій был в великом страху,
Бо му чотырнадцать тисяч там люду збил,
Катарги єдины палил, другіи потопил,
Много тогды з неволі христіан свободил,
За што Бог з воинством єго благословил...

Жоден з козацьких ватажків не міг зрівнятися з Сагайдачним в умінні максимально використовувати бойові можливості запорозького війська. Як полководця його, насамперед, відзначала схильність до активних наступальних дій й широкого використання фактора раптовості. Досконало опанована Сагайдачним наука морських походів дозволила йому, як нікому іншому, зрозуміти важливість застосування згаданих складників воєнного мистецтва. Завдяки цьому гетьман зумів піти далі традиційного для козацтва способу ведення бою табором — тактики, результативної в обороні, але малопридатної в умовах масштабних воєнних операцій.

Певне уявлення про Сагайдачного-полководця дають документальні матеріали щодо участі козацького війська в поході на Москву (1618). Запорожці відправилися тоді на допомогу польському королевичу Владиславу, який з невеликим загоном дедалі більше зав'язав на просторах Московщини. Пройшовши Сіверщину, козацька потуга стала швидким маршем просуватися в глиб Московської держави й невдовзі опинилася вже під Лівнами. Після запеклого штурму місто впало. Далі Сагайдачний повів військо у напрямку Єльця. Козаки з'явилися несподівано, тому захисники міста не змогли чинити серйозного опору.

Подальші події розвивалися досить динамічно. Гетьман вислав в авангард загін на чолі з полковником Петром Дорошенком, наказавши йому прокласти дорогу через Рязанщину. Під орудою Дорошенка козаки оволоділи одне за одним містами Лебедин, Данков, Скопин, Ряський. Не змігши взяти Переяславль-Рязанський, Дорошенко повернув загін назад до Єльця, пройшовши через Воронезький уїзд. Кілька днів козаки брали приступом Михайлів. Однак, переконавшись, що облога затягується, Сагайдачний наказав припинити її.

Уникаючи надалі локальних сутичок, гетьман повів козаків у напрямку Москви. Навперейми йому з Пафнутіїв-

ського монастиря до Серпухова вирушило московське військо, яким командували князі Дмитро Пожарський та Григорій Волконський. Козаки без особливих зусиль розбили московських ратників вже під час їх переправи через Оку. Гетьман рушив каширською дорогою прямо на столицю Московської держави. Цар ще раз спробував зупинити козаків, пославши до Донського монастиря бояр з усіма наявними силами. Однак ті, ледве помітивши козацьке військо, в паніці порозбігалися хто куди.

Сагайдачний безперешкодно з'єднався з силами Владислава, ставка якого знаходилася всього за кілька верст від столиці — під Тушино. На військовій раді у польсько-козацькому таборі було вирішено розпочати облогу Москви в ніч перед святом Покрови (1 жовтня). Взяття міста покладалося на козаків. Однак про час штурму стало відомо противнику. Пересвідчившись, що фактор раптовості не спрацював, гетьман наказав припинити підготовку до штурму — тривала, методична облога добре укріпленої фортеці явно не входила у його плани. Після підписання перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою у с. Деуліно (1 грудня) козаки повертаються в Україну.

Воєнний похід на Москву 1618 р. не став приводом для остаточного розриву стосунків між Військом Запорозьким та царським урядом, оскільки це не відповідало інтересам жодної із сторін. Вже 1620 р. Сагайдачний споряджає до Москви посольство, яке отримує від царя «легку царську платню» — 300 карбованців, сукна, дорогі тканини та інші подарунки. Втім результати козацького посольства цим не обмежувалися. Дипломатичний сенс відвідин столиці Московської держави, серед іншого, полягав у тому, що посли Сагайдачного підготували відповідний грунт для відновлення в Україні ієрархії православної церкви. Адже навряд чи випадково їх посольська місія співпала з перебуванням у Москві єрусалимського патріарха Теофана III.

Безсумнівним є той факт, що провідники Війська Запорозького отримали від своїх послів точну інформацію про найближчі наміри Теофана. Коли єрусалимський патріарх у березні 1620 р. залишав кордони Московської держави, назустріч йому виїхали козаки на чолі із самим Сагайдачним (за деякими даними, гетьманував тоді Яків Бородавка, а Сагайдачний був полковником). Почесна варта супроводжувала Теофана аж до Києва, де той зупинився у спеціально відведеній резиденції на території Богоявленського монастиря на Подолі. Православні звернулися до єрусалимського патріарха з проханням висвятити нових владик

(на той час у православної церкви в Україні залишився лише один єпископ). Серед тих, хто переконував Теофана піти на такий крок, був і Сагайдачний, котрий, до речі, став членом Київського Богоявленського братства разом з усім козацьким військом. Врешті-решт патріарх пристав на цю пропозицію, і церковна православна ієрархія в Україні була відновлена в повному обсязі, в тому числі митрополича кафедра.

Подія ця хоч і викликала хвилю роздратування з боку католицько-клерикальних кіл Речі Посполитої, однак до широких репресій справа не дійшла. Причиною було те, що з початку 20-х рр. XVII ст. над Польщею нависла загроза великої війни з Османською імперією. Восени 1620 р. військо турецького султана Османа II розгромило сили коронного гетьмана Станіслава Жолкевського на Цецорських полях у Молдові. Кращі польські полководці загинули, а відрубану голову Жолкевського було доставлено до Стамбула. Окрилений успіхом, Осман II розпочав широкомасштабну підготовку до вирішальної війни з Польщею.

Сподівання уряду Речі Посполитої на воєнну допомогу з боку європейських сусідів виявилися марними. Залишалася остання надія — на українських козаків. У середині червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва (між Ржищевом та Білою Церквою) зібралася козацька рада, на якій вирішувалося питання про спільні дії з коронним військом проти турків. Крім десятків тисяч козаків на раду прибули представники православного духовенства — митрополит Іов Борецький, єпископ Єзекіль Курцевич, близько трьохсот священиків та півсотні ченців. На раді були присутні й королівські посланці. Від імені уряду вони пообіцяли козакам платню за участь у поході, а також поступки в релігійному питанні. Більшість добре розуміла, що султан не обмежиться розгромом Польщі, а поверне зброю і проти України. Після бурхливого обговорення козацька рада ухвалила оружно виступити проти Османа II. Гетьманська булава була вручена Якову (Яцьку) Бородавці. Сагайдачного, який користувався довір'ям польського уряду, було обрано послом до короля. Разом з ним до Варшави відбув єпископ Курцевич. Виконуючи волю ради, гетьман Бородавка повів військо, яке, за деякими даними, нараховувало понад 41 тис. запорожців та кількасот донських козаків, до Хотинської фортеці на з'єднання з польськими силами.

Із Варшави Сагайдачний повернувся у польський табір, розташований під Хотином. Звідти у супроводі невеликої охорони рушив назустріч козацькому війську, яке з боями

пробивалося до польського табору, але натрапив на турецьку варту й ледве врятувався. З простреленою рукою він все ж добрався до своїх (козацьке військо тоді перебувало під Могилевом — нині Могилів-Подільський). Прибуття Сагайдачного збурило життя табору. Козаки почали відкрито виявляти незадоволення гетьмануванням Бородавки, який припустився помилок у керівництві військом. Одразу було скликано раду. На ній Сагайдачний розповів про своє посольство до Варшави, про обіцянки польського уряду. Рада обрала гетьманом Сагайдачного, який наказав стратити свого попередника, очевидно, побоюючись, що з часом той знову завоює симпатії козаків.

Отримавши гетьманську булаву, Сагайдачний всю енергію спрямував на вирішення невідкладних бойових завдань. Під його командуванням запорожці змогли відірватися від переслідування ворогом і без великих втрат дістатися Хотина, де на них з нетерпінням очікувало польське військо. Вирішальна роль у перемозі над турками у Хотинській війні 1621 р. належить українським козакам. Їх воєнна тактика, чудова бойова виучка, стійкість і відчайдушна хоробрість стали нездоланною перешкодою для війська султанської Туреччини. Саме під стінами Хотинської фортеці засяяв полководницький талант Сагайдачного. Козацький гетьман продемонстрував блискуче тактичне мислення, бездоганне вміння керувати багатотисячними масами піхоти й кавалерії, нетрадиційні методи організації оборонних та наступальних операцій в умовах боротьби з більш чисельним противником (об'єднані польсько-козацькі сили нараховували близько 80 тис. чол., тоді як противник мав 162, а за іншими даними — 250-тис. армію). Саме під Хотином розбилися ілюзії султанського двору щодо непереможності своєї армії і стали проблематичними плани розширення імперії за рахунок поневолення європейських країн.

Хотинська битва виявилася для Сагайдачного останньою в його полководницькій кар'єрі. Внаслідок тяжкого поранення він серйозно захворів. У середині листопада 1621 р. козаки перевезли гетьмана до Києва. Кілька місяців він провів у своєму домі — прикутий до ліжка й не маючи надії на одужання. За п'ять днів до кончини склав заповіт, за яким великі суми грошей відписав на різні благодійницькі цілі (зокрема, 1,5 тис. польських золотих школі Львівського братства «на науку і на цвиченья бакаляров учоних»), зробив надання різним церквам та монастирям. Чималі кошти із статків Сагайдачного дісталися також Київському братству.

Петро Конашевич-Сагайданий пішов з життя 10 квітня 1622 р. Ховали його на території Братського монастиря. Учні Київської братської школи читали панегіричні вірші, написані Касіаном Саковичем. Лунали слова, що прославляли визначного козацького полководця, далекоглядного політика, щедрого мецената, слава і звитяга якого не зітруться у вдячній пам'яті нащадків.

Несмертелнои слави достойный гетмане,
Твоя слава в молчаню нігды не зостане,
Поки Дніпр з Дністром многорыбные плынути
Будуть, поты ділности теж свои слынути...

ІОВ БОРЕЦЬКИЙ

В протоколах львівського Ставропігіального братства під роком 1604-м записано, що «принятый был от всего братства до школы за ректора Іоан Борецкий, которому братя подали в моц школу, также и порядки школьные и поступили му на каждый квартал давати по золотых польских 10, за що он, подяковавши братиям, таковую контентацию за вдячне принял и оферовался детей и грецкого и латынского языка учити».

Йдеться про обрання Івана Матвійовича Борецького ректором Львівської братської школи. Очевидно, було йому в той час уже за сорок. І бачено не мало.

І до цього часу ми не можемо сказати, хто були його батьки і чиїм було с. Бірчі біля Великого Любеня на Львівщині, де він народився. Та, мабуть, були вони люди не прості, оскільки спрямували сина в науку не до якогось пересічного дяка чи ремісника, а в навчальний заклад, який вже в той час вважався одним з найпередовіших в Україні й Польщі,— Острозьку школу.

Першим ректором школи, при якому вчився Борецький, був Герасим Смотрицький. Видатний педагог, письменник, автор першої друкованої пам'ятки полемічної літератури «Ключ царства небесного» і твору «Календар римски нови». Викладачами школи були такі видні педагоги, як Василь Сурозький, Тимофій Михайлович, зарубіжні вчені Христофор Філарет — автор знаменитого «Апокризису», Ян Лятош — астроном, Кирило Лукаріс — пізніше константинопольський патріарх, Діонісій Палеолог, що привіз з Рима до Острога список Біблії, протосингел Никифор Контакузен та ін. Водночас з Борецьким тут проходив навчання старший брат

Северина Наливайка Дем'ян — у майбутньому викладач школи і священик у Острозі, автор «Лекцій словенських Златоустого...» Тут же вчився і син Смотрицького Максим — майбутній письменник, полеміст, філолог, майбутній гетьман українського козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний. Отже, було в кого навчатися, було з ким спілкуватися. У подальшому житті Борецького вони стали його добрими супутниками й друзями.

Після закінчення Острозької школи Борецький продовжує навчання у Краківському університеті.

У цей час трапилась подія, яка великою мірою вплинула на життя України та її народу. Ще 1577 р відомий єзуїт Петро Скарга видав книгу «О единстве церкви божьей и о греческой от сего единства отступлении», у якій зібрав всілякі свідчення про необхідність злуки всіх церков і релігій з Ватіканом, й особливо православної. Твір, надзвичайно талановитий, був гаряче схвалений папою, оскільки повністю відповідав його потаємним планам поширення римсько-католицької віри в Україну, Білорусію, московську землю. Водночас і польський уряд намагався за будь-яку ціну перетягти православних до католицького табору — адже це давало можливість якнайтісніше пов'язати з Польщею Україну і Білорусію, протиставити їх Москві. Папський дипломат-єзуїт Антоній Поссевін говорив з цього приводу своїм однодумцям у Вільнюсі 1581 р.: «Годі й думати тепер про унію на Сході Європи або на Московській Русі. Там цар і народ тієї самої віри. Більш надійна ця унія на Західній Русі, яка підлягає польському королеві, що сам належить до римсько-католицької церкви. Тим-то, з метою запровадження унії, можна скористатися його владою; слід ще вплинути на руських князів і попів, щоб їх умовити прийняти унію».

І умовляли, і впливали, бо ідея об'єднання християнства мала прихильників і в Україні. 1590 р. частина православних єпископів вступила у таємні переговори з польським королем Сигізмундом III, висловивши бажання приєднатися до католицької церкви. 1595 р. єпископи луцький Кирило Терлецький і володимирський Іпатій Потій після видання королем універсалу про перехід православних єпископів в унію вирушили до Рима й визнали владу папи. В жовтні 1596 р. король Сигізмунд III і київський митрополит Михайло Рогоза за дорученням папи Климентія VIII скликали в Бресті церковний собор для офіційного проголошення унії. Однак собор одразу ж розколовся на православний і уніатський. І коли уніатський проголосив унію,

православний її відкинув. Почалася боротьба, що охопила все населення України. Серед тих, хто виступав проти унії, був і Борецький, який, закінчивши навчання у Краківському університеті, на запрошення Львівського братства став дидаскалом грецької й латинської мов у Львівській братській школі. З цією школою пов'язано майже двадцять років його життя. Він став її ректором, тут написані найважливіші праці про навчання й виховання молоді та проти унії. Щоб зрозуміти, яке місце займала у той час Львівська школа в суспільно-політичному житті краю і що вона значила для Іова Борецького, необхідно бодай кілька слів сказати про саме Львівське братство.

Засноване 1439 р., воно було найстарішим в Україні. Ця національно-релігійна громадська організація відстоювала права, мову, релігію українських міщан Львова. Потім їх у місті виникло ще кілька: Львівське благовіщенське, статут якого, датований 1542 р., дійшов до нашого часу, Львівське миколаївське (у передмісті), засноване 1544 р., і Успенське ставропігійське, яке розпочало свою діяльність з 80-х рр. XVI ст. Саме при цьому останньому 1586 р. було засновано Львівську братську школу. Затверджуючи 1588 р. статут школи «Про правила і порядок науки виховання молоді в школах, встановлених Львівським Ставропігійським братством», константинопольський патріарх Ієремія II вказував: «Не бути іншому громадському училищу у Львові, крім училища братського, і тільки в ньому навчати дітей божественного і святого писання, також словенської та грецької мов».

Коли до цієї школи був прийнятий викладачем Борецький, вона вже здобула добру славу і користувалася пошаною. 1592 р. школа при підтримці Сагайдачного одержала від польського короля Сигізмунда III право викладання семи вільних наук — граматики, діалектики, риторики, арифметики, геометрії астрономії музики. А коли ректором став Борецький, в ній було запроваджено й латинську мову і, очевидно, польську. З каталога школи видно, що значна увага в ній приділялася вивченню класичних авторів — Арістотеля, Лукіяна, Овідія, Вергілія та ін. Шкільний статут вимагав, щоб вчитель-дидаскал був «благочестив, разумен, смиренномудрый, кроток, воздержливый, не пьяница, не блудник, не лихоимец, не сребролюбец, не гневлив, не завистник, не смехостроитель, не срамословец, не чародей, не баснокасатель, не пособитель ересям, но благочестию поспешитель, образ благих, а всем себе представ-

ляющий не в сицевых добродетелях, да будут и учиники, яко учитель их».

Певно, Борецький повною мірою відповідав цим вимогам, оскільки після кількарічної праці дидаскалом його було наставлено ректором.

На той час він уже був одружений. Никифора Теодорівна Чеховичівна стала йому доброю помічницею як у шкільних справах, так і протидіях уніатам.

1605 р. у монастирській друкарні Дермані вийшов «Лист Мелетія, святейшего патриарха александрійського, до велебного епископа Ипатія Потея, будучого еще на том часе епископа володимерского, а отступленьи его з напоминанєм отцевским до него писаный». Переклав цей лист з латинської мови і видав Борецький, про що він сам свідчить у вірші:

Лист той в Єгипте авсонски начертаный,
руским языком в Сарматех дарованый
Борецким, наддер Аполлови коханым
и в Парнаске на лоне муз выхованым.

Між 1602-м і 1606 рр. виходить інший переклад Борецького під заголовком «Діалог албо розмова о православной и справедливой вере единое католическое Восточное церкве, от святейшего и блаженнейшего отца Мелетіа, патріарха Александрійского, светло сіяющему князю Константину Василеви Острожскому, благочестія известному непреложному блюстителеви, и сыну своему в Духу, такожде и всему российскаго народа множеству, яко от истиннаго и богодарованного пастыря Христовых мыслимых овец по исправлению правоверія написанная. Ис Константинополя в року прислани».

Вже сам заголовок листа свідчить про його зміст і спрямованість.

Після цих перекладів Борецький береться написати твір, присвячений вихованню молодих людей — своєрідну настанову колегам-вчителям. Книжечка, видрукована 1609 р. в друкарні ставропігійського Успенського братства у Львові, мала заголовок «Иже в святых Отца нашего Іоанна Златоустаго. Беседа избранная о воспитании чад».

Тим часом противники православ'я ставали дедалі агресивнішими. Вони всілякими способами намагалися довести, що бажання руських піддатися під папу римського є давнім і незаперечним фактом. З цією ж метою десь на початку 1605 р. Іпатій Потій видав у Вільно відповідний твір. Зміст його страшенно обурив Іова Борецького неправдою й

навіть прямою фальсифікацією історичних фактів. Того ж року у відповідь Іпатію Потію він пише свою книгу, яку так і називає — «Пересторога». Тобто пересторога православним до написаного Потієм. У «Перестерозі» Борецький наводить історію свого народу, визначає суть православ'я, роз'яснює необхідність антиуніатської боротьби. Ця книга відіграла найважливішу роль у боротьбі проти католицизму, у спрямуванні волі українського народу проти гнобительської політики шляхетської Польщі.

Така політика давалася взнаки й у ставленні Львівського уряду проти братства і його школи. Поступово вони бідніли і хиріли. Дійшло до того, що не стало чим платити ні дидаскалам, ні ректору. Може, ця, а може, й інша причина спонукала Борецького переїхати десь 1615 р. до Києва, де він обійняв посаду приходського священика подільської Воскресенської церкви.

Того ж року Борецький бере безпосередню участь у заснуванні Київського братства й за загальною згодою братчиків і гетьмана Петра Сагайдачного (котрий сам «з усім військом» вступив до братства) стає першим ректором Братської школи. Між іншим, як у створенні братства, так і школи значна роль належить киянці, вдові мозирського маршалка Стефана Лозки Галшці (Єлизаветі) Гулевичівні, котра подарувала школі своє подвір'я з садибою. 15 жовтня 1615 р. вона урочисто вписала це при численних свідках до київських «гродських книг».

Київська братська школа стала родоначальницею славетної Київської академії і єдина з усіх братських шкіл досягла вищого ступеня. Програма школи передбачала викладання слов'янської, книжкової української, грецької, латинської і польської мов, а також граматики, піїтики, риторики, філософії, арифметики, геометрії, астрономії, історії, музики. До викладання їх Борецький запросив знаних вчених, письменників, громадських діячів. Багато важило опікунство Петра Сагайдачного як члена братства і ктитора училища Києво-Братського монастиря, на утриманні якого була школа.

Визначаючи мету школи, київські братчики писали пізніше російському царю Михайлу Федоровичу: «Ми влаштували з великим накладом школу, щоб навчати дітей своїх слов'яно-руської й елліно-грецької мов та інших наук... для того, щоб вони не пили з чужого джерела смертоносну отруту західної схизми і не схилялись у темряву римлян».

1619 р. Іова Борецького обрано ігуменом київського Золотоверхого монастиря. Всю свою енергію він переніс на

вивершення справ, пов'язаних як з боротьбою проти унії, так і утвердженням в Україні православ'я. На той час єзуїти відкрили у Києві свою колегію, зайняли церковні приходи й навіть Святу Софію. Не було українських православних єпископів, без митрополита залишилась Київська митрополія.

Чи не єдиним оплотом православ'я в Україні лишилася Києво-Печерська лавра. Архімандрит Єлисей Плетенецький, людина великої культури, який домігся для Печерської лаври права ставропігії — непідвладності місцевій церковній владі,— прагнув перетворити її на осередок православ'я, культури й науки. Після смерті Гедеона Балабіна він закуповує його Стрятинську друкарню й перевозить до Лаври. Засновує вчений гурток, членами якого стали Захарій Копистенський — визначний православний церковний діяч, Тарасій Земка — ігумен Братського монастиря в Києві, ректор Братської школи та керівник друкарні Києво-Печерської Лаври, Павло Беринда — відомий лексикограф, письменник і сам Іов Борецький. Всі вони однодумці гетьмана Сагайдачного у його піклуванні про майбутнє України, про відновлення православної митрополії.

Тим часом у Москві перебував ієрусалимський патріарх Феофан, запрошений на прийняття патріаршества Філаретом Микитовичем, батьком царя Михайла Романова. Коли ж у лютому 1620 р. Сагайдачний посилав козацьке посольство до російського царя, він наказав зустрітися з Феофаном і запросити його до Києва. З цим було пов'язане здійснення як Сагайдачним, так і його другом Іовою Борецьким важливішої справи їх життя — відновлення в Україні православної митрополії. Готувалися до цього завчасно. Може, тому Борецький і полишив ректорство, прийнявши сан ігумена Київського Золотоверхого монастиря, оскільки це була церковна посада, з якої можна висвятитись у подальший церковний чин.

Петро Сагайдачний з полком козаків зустрів Феофана на кордоні. То була не лише шана, яку виявляло українське козацтво патріархові, а й охорона. Було відомо, що польський гетьман і канцлер Станіслав Жолкевський, ворог козаччини і православ'я, збирався арештувати Феофана, тільки-но той з'явиться на землях, підвладних Польщі.

Після урочистого прийому Феофана привезли до Києва, де його з церковною пошаною зустрів Борецький.

Майже рік пробув патріарх в Україні, навідуючи церкви і монастирі, підтримуючи своїм благословенням дух православних, підтверджуючи грамотами права монастирів,

церков, братств, шкіл. В одній з грамот, виданих Феофаном Київському братству у 1620 р., він зазначав, що велике враження на нього справила школа «наук елліно-слов'янського і латино-польського письма, де наука через вчителів... щиро показувана».

За цей час Сагайдачний і Борецький домовилися з Феофаном про відновлення Київської митрополії, про висвячення єпископів і митрополита. В Києві був скликаний таємний з'їзд, який узгодив всі ці питання.

Першу патріаршу посвяту було здійснено 6 жовтня 1620 р. Тоді у Богоявленській церкві Феофан висвятив на єпископство Перемишлянське Ісайю Копинського, майбутнього митрополита, ігумена Межигірського, котрий п'ятнадцять років прожив в Антонієвій печері, а наступної неділі, 9 жовтня, у великій Печерській церкві патріарх звершив посвячення у митрополити Іова Борецького. Тоді ж на єпископство Турівське і Пінське був висвячений грек Аврамій, на початку грудня висвячений в єпископа Полоцького Мелетій Смотрицький. На єпископство Володимирське і Брестське був висвячений Ієзекіїль Курцевич, на Луцьке і Острозьке — Ісакій Борискевич, на Холмське і Бельче — Паісій Іполитович.

Так після 25-річного небуття було відновлено Київську православну митрополію, на чолі якої став Іов Борецький.

Він одразу ж приступив до виконання нових важливих обов'язків. Перш за все необхідно було впорядкувати служби. Митрополит терміново видає в Печерській друкарні збірник святкових служб, переведених ним з грецької мови. Слід зазначити, що переклад і видання грецьких книг Борецький здійснював до самої своєї смерті.

Але не лише Печерською друкарнею користувався Борецький. У його дворі, поблизу Воскресенської церкви на Подолі, міщанином Спиридоном Соболем було обладнано іншу друкарню, яка також випускала книги митрополита.

Іов Борецький постійно виступає перед народом, закликаючи його до боротьби проти унії, проти католизації. Разом з Сагайдачним завжди серед козацтва, несе Боже правдиве слово.

Польський уряд розцінив відновлення митрополії як державний злочин, а патріарха, митрополита і єпископів оголосив зрадниками. Проти них готувалися репресії, але війна Польщі з Туреччиною 1620 р. завадила їх здійсненню. Тепер, опинившись у трагічному становищі, король звернувся до козаків із закликом узяти участь у війні з тур-

ками, пообіцявши розглянути на черговому сеймі питання про розширення їхніх прав і привілеїв.

Втім український народ і сам усвідомлював, яку загрозу несе його батьківщині наступ турецьких полчищ. 15 червня 1621 р. в Сухій Діброві на Київщині зібралася козацька Рада. Окрім козаків, селян, міщанства, у ній взяло участь і духовенство на чолі з Іовом Борецьким. На Раді були присутні гетьман Запорозького Війська Я. Бородавка та полковник П. Конашевич-Сагайдачний, а також королівські посланці і серед них особистий представник Сигізмунда III ксьондз Оборницький, котрий і залишив свідчення про цю подію.

Раду відкрив молитвою Іов Борецький. Далі він звернувся до присутніх із словом. Говорив, як зазначає Оборницький, «з сильним зворушенням, дуже сильно скаржучися на Річ Посполиту і короля, що їх стару і святу віру гнітуть, нищать, топчуть». Напередодні Борецький отримав листа з Вільно, де єзуїти вчинили справжній погром православних, і тепер прочитав цього листа козакам. Військо мовчки слухало свого пастиря, і гнівом сповнювалися козацькі серця.

Коли ж за митрополитом виступив Сагайдачний і зачитав послання патріарха Феофана, котрий закликав боронити святу віру, а після поцілував цього листа і, як годиться, поклав собі на голову, всі почали вигукувати, що присягають як один боронити стару віру «аж до горла».

Щодо листа патріарха слід сказати ось що. Коли Феофан перебував у Києві, Сигізмунд III вирішив використати його посередництво у справі залучення козаків до війни проти турків. Своє прохання він мотивував тим, що збирає військо проти загрози з боку ворога не лише «нашого королівства, а й усього християнства». Відгукнувшись на прохання короля, патріарх 7 лютого 1621 р. звернувся до козаків з посланням, у якому писав: «Король наказує вам всією силою йти на боротьбу... Ярмо турецької неволі загрожує вітчизні вашій від рук головного ворога всього християнства... Станете на допомогу вітчизні, і славу здобудете війську своєму». Нема сумніву, що цей лист патріарха відіграв величезну роль у піднятті козаків проти турків. Якщо вже сам патріарх закликав до захисту Польщі від Османської імперії, то, значить, йшлося про справу праведну, у якій козакам брати участь велів сам Бог!

«Третього дня,— свідчить далі Оборницький,— визначили сотників, полковників, отаманів, осавулів і послів до короля: п. Сагайдачного, п. Курцевича і ще двох. Головна

справа посольства — щоб король затвердив на митрополії і владництвах посвячених патріархом, інакше братимуть в неволю шляхту, як їм порадив Борецький. Після того між собою радили вибір, кому дати королівські гроші, і рішили дати тільки тим, що мають добру зброю й були по кілька разів у морських походах на турків. І так прийшлося по одному золотому на двох: було вибраних козаків на конях, з рушницями, сорок тисяч. І, нарешті, визначивши міста і волості на квартири, уставивши кари і закони, розійшлися спокійно...»

З козацького посольства до короля майже нічого не вийшло. Знову були одні обіцянки. І все ж у війні з турецько-татарською армією козаки взяли участь. У битві під Хотином 1621 р. військо, очолюване Сагайдачним, оскільки Бородавка був усунутий, відіграло вирішальну роль і своїм героїзмом та мужністю привело ворожі війська до поразки. Цим була ліквідована небезпека поневолення українського й польського народів.

Правда, засмучувало те, що повернувся до Києва козацький гетьман Сагайдачний тяжко поранений. Борецький майже не відходив від ліжка свого друга. На його очах тануло життя гетьмана, на його очах висловлював той останні побажання, писав останнього передсмертного листа до короля. Просив надати козацтву привілеїв, зберегти православну митрополію.

Іов Борецький провів гетьмана і в останню путь...

Тепер довелося йому діяти самому, без підтримки друга. Правда, новий гетьман — Оліфер Голуб, однодумець Сагайдачного, намагався бути добрим помічником, однак не доставало йому ні волі, ні авторитету. Тож Іов звалив на свої плечі і справи церкви, і справи мирські, рішуче прийняв роль духовного проводиря українського народу і ніс цю ношу гідно й сміливо.

Ще в 1621 р. на з'їзді єпископів були прийняті укладені Борецьким так звані «Поради про благочестя», в яких говориться, що «все добре має починатися насамперед від самих глав, тобто митрополит, єпископи й усе духовенство да відкинуть спершу будь-яку злобу й гріх від самих себе...»

Та не лише «Порадою» обмежився Борецький у боротьбі з уніатами. Того ж року він складає разом з іншими єпископами і видає так звану «Протестацію...» — протест проти уніатської ієрархії, в якому засуджуються утиски православ'я з боку польсько-шляхетського уряду, католицької церкви, уніатів і міститься заклик до українського й білоруського народів протистояти їм. В ній виправдовуєть-

ся Феофанове відновлення православної ієрархії, чи не вперше характеризується козацтво як захисник національних та соціальних прав українського народу. «Щодо козаків, про цих лицарських людей знаємо, що вони нашого роду, наші брати і правовірні християни...»

Саме на козаків покладалася православна церква в своїх подальших діях проти унії, саме на них покладався український народ у боротьбі з поневолювачами. І Борецький, як ніхто інший, розумів їх значення і для України, і для її свободи. Тому і склалися у нього з ними такі тісні зв'язки, що стали вони йому у підмозі, коли привелося відвойовувати в уніатів захоплені церкви, коли посилав посольство для згоди з російським царем, коли зводив нові храми і запроваджував монастирі.

Час, одначе, вносить свої корективи. І коли під кінець свого життя Борецький дійшов думки, що більш корисним для українського народу буде церковне замирення з уніатами, ніж постійна війна з її численними жертвами, козаки не пітримали його.

1622 р. він видає нову книгу «Юстифікація», працює над іншими, що також стосуються церкви та її боротьби.

Після смерті Сагайдачного Борецький неначе намагався надолужити щось втрачене, не давав спокою ні собі, ні тим, хто був поряд з ним. Не полишає його турбота й про майбутнє православної церкви, митрополії, запровадженого ним шкільництва. У своєму духовному заповіті, складеному 1 березня 1631 р., він звертається до Петра Могили з проханням розпорядитися всім майном, книгами на користь православної церкви в Києві і освіти, просить опікуватися після його смерті сирітами «дочки Євпраксіи і сестрениці Минодоры». Переживання, внутрішня втома, хвороби дедалі посилювалися.

Смерть настала раптово 12 березня 1631 р. Залишилось багато нездійснених справ, звершення яких лягло на плечі його учнів і наступників, і серед них найвідомішого й найзнаменнішого — Петра Могили.

ПЕТРО МОГИЛА

Після смерті Іова Борецького Київським православним митрополитом було обрано Ісаію Копинського — ігумена Києво-Братського монастиря і одного з організаторів братської школи. Пробув він митрополитом всього рік і був усу-

нений Петром Могилою, архімандритом Києво-Печерської лаври.

Складною й суперечливою була доля цього визначного церковного та культурного діяча, що полишив неабиякий слід в історії України.

Могили вели свій родовід від Муція Сцеволи, чиї нащадки начебто перейшли з Риму до Греції, а звідти в молдавсько-вольскі землі. Правда, в історії є й інше свідоцтво, згідно з яким молдавський воєвода Стефан IV нарік Могилою герольда Пуригу за його сміливість і відданість, а також за те, що у битві з угорцями 1486 р. був добрим пагортом (могилою), на яку він спирався.

Так чи інакше, а рід Могил дійсно був давній і шанований у Молдові. Та на той час, коли 21 грудня 1596 р. у молдавського господаря Сімеона Могили й семиградської княжни Маргарет народився син, якого нарекли Петром, рід цей потрапив у велику скруту. Сімеон загинув у жорстокій боротьбі за владу, і княжна разом з сином мусила покинути Молдову й перебратися до Польщі, де була прийнята родичами — князями Стефаном Потоцьким, Самуїлом Корецьким та Михайлом Вишневецьким. Всі троє були одружені на дочках діда Петра Могили — Ієремії, господаря Молдови.

Сімейство Могил дотримувалося православ'я і мало тісні зв'язки з Львівським братством, постійно допомагало йому коштами, послугами у будівництві. І коли після залишення Молдови постало питання, де вчитися Петрові, відповідь вже була готова: у Львівській братській школі. До речі, саме у цей час у Львівській єзуїтській колегії навчався інший майбутній діяч України — Зіновій (Богдан) Хмельницький. Може, тоді вони й познайомились, бо у наступні часи ставились один до одного з повагою і розумінням.

Ректором школи був на той час Іов Борецький. І, може, саме тому Київська митрополія має завдячувати тим, що Петро Могила пов'язав свою долю саме з нею.

Дальшу освіту Могила здобував у європейських університетах, потім навчався «лицарському мистецтву й шляхетним справам» при дворі коронного канцлера і гетьмана Станіслава Жолкевського, який був його опікуном. Він був з ним і в сумно знаменитій Цецорській битві влітку 1620 р., під час якої загинув Жолкевський і в якій, між іншим, загинув батько Богдана Хмельницького Михайло, а сам Богдан потрапив у полон. Тож знову перетнулися шляхи Хмельницького й Могили.

Невдача при Цецорі не охолодила Могилу, і через рік він знову стикається з турками й татарами під Хотином. В одному з документів засвідчено, що Петро Могила «охоту до услуги Речи Посполитое противно Солтанови Османови, цареви турецкому, головному неприятелови тое Речи Посполитое и всего христианства осведчал». Завдяки запорозьким козакам, яких очолював Петро Сагайдачний, турки потерпіли у цій битві поразку. І православний Могила не міг не радіти з цього.

Оскільки документальних свідчень про подальший відтинок життя Петра Могили не виявлено, вважаємо за необхідне навести уривок з книги знаного київського історика С. Голубєва «Київський митрополит Петро Могила та його сподвижники». «Після повідомлення про участь в Хотинській битві біографічні свідчення про Петра Могилу до посвяти у сан києво-печерського архімандрита стають дедалі рідшими й уривчастими. На їх основі можна вивести лише один досить вірний висновок: після смерті свого опікуна С. Жолкевського Могила задумав переселитися з Бельського воєводства і у зв'язку з цим звертає увагу на Київську область. Він починає часто відвідувати Київ (очевидно, під час похорон Сагайдачного 1622 р., свята Успенія Богородиці 1624 р., а також у 1625, 1626-му й 1627 рр.— *Авт.*), де у той час митрополичу кафедру займав його друг, а може й наставник Іов Борецький, і купляє в околицях міста помістя (поселення Рубежівка.— *Авт.*). Часті стосунки з Борецьким не полишаються без впливу на релігійні погляди Могили, який почав брати діяльну участь у справах віри. Ця участь скоро досягає величезних розмірів внаслідок послідуючій за цим суттєвій зміні у долі молдавського воєводича. Розуміємо вступ його на києво-печерську архімандрію». Після смерті 21 березня 1627 р. печерського архімандрита Захарія Копистенського на цю посаду виявився ряд претендентів.

Посвячення Петра Могили відбулося у грудні 1627 р. У цей час йому виповнилося тридцять років, і в такому віці обрання на таку високу церковну посаду здійснювалося чи не вперше. Очевидно, у цьому необхідно вбачати ряд обставин: підтримка Борецького і впливових шляхетських сімей, які сповідували православну віру, його попереднє іночество, яке позитивно вплинуло на лаврську братію. Не останню роль відіграло й особисте багатство претендента, яке вселяло надії братії на те, що це буде на користь Печерській лаврі, де Могила, очевидно, 1625 р. постригся у монашество.

Претендентом він був не одним, однак, хоч і незначною кількістю голосів, перевага була надана Петрові Могилі. У 1628 р. польський король Сигізмунд III затвердив Могилу на цій посаді. «Новий архімандрит,— відзначає у своєму нарисі про нього М. Костомаров,— зразу ж виявив свою діяльність на користь монастиря, завів нагляд над священнослужителями у селах лаврських маєтків, малограмотних наказав учити, а впертих і своєвільних піддавати покаранням: оновив церкву, не шкодував витрат на прикрашення печер, підпорядкував лаврі Пустинно-Миколаївський монастир, заснував Голосіївську пустинь, побудував за свій рахунок при лаврі богадільню для жебраків і задумав заводити при Печерському монастирі вищу школу».

Однак першою й надзвичайно важливою справою він вважав для себе примирення уніатів і православних. Справа то була нелегка. Одні розцінювали дії Могили як щирі й беззастережні (тож, коли на першому соборі з цього приводу, що відбувся у Києві 8 вересня 1627 р., справа не склалася, архімандрит по-справжньому заплакав). Інші ж вважали дії Могили по примиренню церков підступними, націленими на те, щоб злити православних з уніатами і таким чином розірвати зв'язки православної церкви цих територій із східними патріархами та з Москвою. Тому начебто народ і не підтримав цієї ідеї.

На той час зв'язки з Росією, а тим більше з російською церквою були мінімальні. Необхідно було зміцнювати владу царя нової династії Михайла Романова. А тим часом народ втрачав повагу до духовного звання, і патріарх Філарет розпочав упорядкування церкви. Москві було не до київських справ. Тим більше, що висвячення київського митрополита та єпископів здійснювалося без неї.

Надто більшу, чи не основну, роль тут відіграло запорозьке козацтво, головною метою якого був захист православ'я. І коли мав бути скликаний у Києві 29 червня 1629 р. помістний собор, козаки прислали листа Іову Борецькому, в якому писали, щоб митрополит та інші православні, котрі будуть на київському соборі, не погоджувалися на жодну умову, що йтиме у розріз з інтересами православ'я, обіцяючи за віру пролити свою кров, «кгдымъ то есть повинность наша і каждого христіанина за веру умрети».

Але на соборі, хоча і йшлося про примирення, однак без наслідків. На цьому ж соборі був схвалений до видання «Літургіаріон» Петра Могили. Ще раніше, 1628 р., у Лаврі були видрукувані переведена ним з грецької «Агапита діа-

кона главизны поучительны» і «Тредь цветная», у яких пояснювалися важливість і значення церковних гімнів.

«Літургіаріон» являє собою служебник, виправлений Могилою за грецькими джерелами і з його власними догматичними й обрядовими роз'ясненнями літургії. Це одна з найвизначніших праць Могили, яка протягом понад двохсот років не втрачала свого значення. Окрім цього у власноручних записах Могили зберігся ряд канонів і церковних піснопінь, що частково увійшли до майбутніх лаврських видань: це канон на причащення священиків, канон на ісход душі, канон на створення світу і плач вигнаних з раю прародителів, канон покаянний, благодарственне піснопіння на честь пресвятої Богородиці у зв'язку з чудовим позбавленням нею Києво-Печерської обителі від нашестя ляцького війська (1630) та ін. Ці невеликі твори, написані чудовою церковно-слов'янською мовою, свідчать про неабиякий літературний хист Могили. Вони й сьогодні не втратили своєї духовної цінності.

...Не вийшло поєднання й через рік на Львівському соборі, на який покладав надії Могила. Невдачі породили розгубленість та безнадію серед православних і грекокатоликів. Найвизначніший полеміст того часу Мелетій Смотрицький, випускник Острозької школи, викладач і ректор Київської братської школи, у пошуках душевної рівноваги здійснив подорож до Константинополя та Єрусалима, але повернувся звідти ще більш розчарований і зневірений. Після чого перейшов на бік унії.

«Ми — діти одного батька, сини однієї матері, нащо розриваємо згоду, нащо одні одних посилаємо до пекла, нащо одні одних викликаємо!» — заявляв інший відомий діяч Касіян Сакович, також ректор Київської братської школи, автор вірша на смерть Сагайдачного. Врешті-решт і він перекинувся до католиків.

Та чи не найболючішого удару по сподіваннях Могили на примирення завдала смерть його патрона й однодумця Іова Борецького. Вістку цю він отримав дорогою зі Львова до Києва. 16 січня 1631 р. у Львові відбулося освячення збудованої Львівським братством з немалими пожертвами Могил ставропігійської церкви, на яке прибув і Петро Могила. Отримавши великі повноваження від митрополита Іова Борецького, він вів довгі розмови з братчиками, намагаючись прихилити до своєї ідеї. Та, очевидно, нічого з цього не вийшло.

Могила таки поспів до погребіння митрополита і, ознайомившись з духовним заповітом, вирішив здійснити ба-

жання свого покійного друга — вступити до Київського братства. Він стає старшим братчиком, опікуном і фундатором братства, монастиря та школи.

Нова посада відкривала шлях до зайняття митрополичої кафедри. І Могила добре це розумів. Однак кандидатами було висунуто архієпископа смоленського і чернігівського Ісайю Копинського, відомого своєю прихильністю до православ'я, козацького улюбленця слуцького протопопа Андрія Мужиловського, очевидно, родича Силуяна Мужиловського, посла Богдана Хмельницького до Москви та римокатолика, київського воєводу Тишкевича. Сигізмунд III наказував останньому, аби той нагадав козакам, що то його право висувати митрополитів, і він бажає, щоб митрополитом Київським став саме Тишкевич.

Однак як другий, так і третій зазнали поразки. Митрополитом було наставлено Ісайю Копинського.

Прагнення Могили цього разу не звершилось.

Могила залишається собою — згуртовує довкола освічених людей, утворює гурток. Певно, це спричинилось до утворення на території Києво-Печерської лаври восени 1631 р. школи. Очевидно, думка про школу зародилася у нього давно. Адже ще задовго до її відкриття, турбуючись про досвідчених викладачів, він добирав здібних молодих людей і на свій кошт відправляв за кордон на навчання. Префект Лаврської школи С. Косов писав, що тут працювали професори, які «навчались в академіях латинських в Польщі, Литві, Відні».

Викладання у Лаврській школі велося латинською та польською мовами, і створювалася вона за зразком польських шкіл вищого типу — колегій. Всього в ній навчалося понад 100 учнів. Однак було немало труднощів і незгод. З самого початку печерсько-лаврські іноки виступили проти надання школі приміщень, які, до речі, відбиралися саме у них. «Втім,— як пише далі О. Голубєв,— Могилою цей опір був знищений скоро: він покарав незговірливих іноків, усунув упертого ігумена (Арсенія.— *Авт.*) й, поставивши нового, уладнав з ним згідну зі своїми передбаченнями справу».

Та щойно розпочалося навчання, як виникли нові ускладнення. Київське братство, козацтво підняли питання про об'єднання Київської братської школи та лаврської. Наприкінці 1631 р. 32 братчики Київського богоявленського братства склали акт, у якому Могила називався старшим братом, блюстителем і пожиттєвим опікуном братства. Прохання братства підтримав і новий митрополит Ісайя Копин-

ський. А 12 березня 1632 р. до Петра Могили звернувся гетьман реєстрових козаків Іван Кулага-Петражицький з «Листом військовим», у якому також просив об'єднати школи, обіцяючи зі свого боку їх «твердо захищати, охороняти й за них до самої смерті стояти». Вирішили об'єднати школи в одну, яка отримала назву Києво-Печерської колегії. П. Могила за згодою братства став її «старшим братом», «довічним охоронцем і наставником».

Мине час, і колегія стане на честь Могили — Києво-Могилянською, а згодом і академією, яка відіграла найвизначнішу роль у розвитку освіти й науки як в Україні, так і Росії. А тоді, навесні 1632 р., студенти-ритори заснованого Могилою «гімназіума» склали і піднесли йому на Великдень панегірик «Евхарістіріон, албо Вдячність Петру Могилі», у якому прославляли Могилу як першого, хто дав православній науці, «досі безплідній», справжню вченість.

Між іншим, культурна й освітня діяльність Петра Могили не обмежувалася лише турботою про Київську колегію. Саме за його участю були відкриті колегії у Вінниці, Кременці, Гощі. Багато зусиль доклав він і до розвитку книговидавничої справи в Україні.

У квітні 1632 р. помер Сигізмунд III. За польським звичаєм по смерті короля мав зібратися так званий «конвокаційний» сейм, на якому робився огляд діяльності попереднього короля, обговорювалися різні думки й пропозиції щодо майбутнього королівства. Потім збирався «елекційний» сейм, на якому обирався новий король.

У Прилуках було скликано велику козацьку Раду, яка обрала на сейм делегацію. Не знаємо, чи був на цій Раді Петро Могила, однак і його делегували від імені митрополита Ісайї Копинського та всього духовенства. На сеймі Могила мав вимагати скасування всіляких актів, що забороняли православним будувати церкви, відкривати колегії, типографії, повернення єпархій, які були закриті польською владою або віддані уніатам, церковних маєтків, суворого покарання тих, хто буде ображати чи насилувати православних людей.

Як козацькі посли, так і делегація духовенства на чолі з Петром Могилою виявляли неабияку активність на сеймі. Щоб забезпечити собі більшість, королевич Владислав склав спеціальний меморіал, у якому пропонувалося вирішити козацькі питання, віддати православним Київську митрополію, повернути всі її маєтки, монастирі й навіть львівське єпископство та ін.

Однак він міг набути сили лише після затвердження «елекційним» сеймом. На ньому й почалися основні дебати, що доходили мало не до бійок, особливо, коли в суперечку встрявали козаки. В діаріуші князя А. Радзівілла 1632 р. зазначалося: «У понеділок (15 жовтня.— *Авт.*) козаки на сеймі говорили про унію з презирством, робили тисячі протестів і погроз і при цьому заявили: нехай Республіка не доводить їх до відчаю... Тут є багато попів та інших схизматиків, які розпалюють ворожі партії. Ми застосовуємо проти них всі наші намагання, але до сих пір становище досить важке...»

Говорячи про попів, Радзівілл, очевидно, мав на увазі делегацію православного духовенства на чолі з Могилою. Він дійсно разом з Адамом Киселем, Лаврентієм Древинським і Вороничем постійно виступав на засіданнях сейму, захищаючи православних, і навіть особисто звернувся до новообраного 13 жовтня короля Владислава. Той, зваживши на ситуацію, задовольнив їх прохання, видавши «диплом», яким гарантував більші права і вигоди, ніж ті, що були зазначені в «Меморіалі».

«Диплом» надавав повну свободу переходу як з православ'я в унію, так і з унії у православ'я. Київський митрополит мав, як і раніше, висвячуватися від Константинопольського патріарха. Віддавалась Луцька єпархія, запроваджувалася нова у Мстиславі, заборонялося чинити всілякі образи православним людям.

Коли Петро Могила разом з брацлавським підсудком Михайлом Кропивницьким вітали Владислава з обранням, то дякували йому за рішення, підкреслюючи: «Розумно поглянув ти на наші прохання і справедливо розсудив їх». Тим часом козаки і православне духовенство, очевидно, інспіроване однодумцями Петра Могили, в один з останніх днів сейму, зібравшись разом, прийняли рішення усунути від митрополії Ісайю Копинського як людину престарілу й хворобливу. Тут же, у Варщаві, митрополитом було обрано Петра Могилу. Правда, на випадок, коли б король не побажав затвердити Могилу митрополитом, було обрано й іншого кандидата — вінницького підстаросту Михайла Ласку, чия мати — Гулевичівна — віддала свою землю під Київську братську школу. Були також обрані на єпископію Луцьку — князь Олександр Пузін, на Мстиславську — ігумен Віленського Святодуховського монастиря і ректор школи при ньому Іосиф Бобринович.

12 березня 1633 р. Владислав затвердив митрополитом Петра Могилу і видав йому «привілей» на це. При цьому

король відзначив, що добре знає Могилу, «коли той був ще у «світському званні» і коли «на очах його воював проти головного ворога Польщі Османа, царя турецького». Королівською грамотою Могилі віддавалася Києво-Софіївська церква, утримувалася за ним і Києво-Печерська архімандрія, доручався нагляд над Пустинно-Микільським монастирем.

Невдовзі було отримане благословіння й патріарха константинопольського, причому патріарх надавав новому митрополиту звання «екзарха святого константинопольського трону». Проте Ісайя Копинський не вважав обрання Могили законним і подав скаргу королю. Тяжба тривала не один рік. Нарешті, як пише С. Голубєв, «Могила рішився застосувати проти попереднього митрополита найкрутіші заходи». За його розпорядженням Копинського було схоплено й кинуто у Києво-Печерську обитель, з якої тому ледь вдалося вибратися. Цей факт трактується в церковній історії по-різному. Відомо лише, що після чергової скарги Копинського королю Петро Могила у лютому 1637 р. запросив Ісайю в Луцьк і там у присутності багаточисельного духовенства примирився з ним. Втім після цього Ісайя знову виступив проти Могили, заявивши, що той силою примусив його до примирення. До самої своєї смерті Копинський не давав спокою Могилі. Одначе для нас важливим є те, що саме завдяки Петру Могилі відбулося відновлення прав православної церкви — одна з найважливіших подій в історії українського народу. З вступом Петра Могили на первосвятительську кафедру православної церкви відкрилися найширші можливості для його діяльності в ім'я культури й утвердження православ'я.

Після наставлення митрополитом Петро Могила з новою силою розгорнув сподвижництво як у галузі церковній, так і освітній, будівничій, книгодрукування та ін.

Насамперед після повернення до Києва він звернув увагу на вилучення в уніатів й упорядкування давньої руської святині — Софійського собору. Після «хозяйнування» уніатів ця велична будова перетворилася на пустку й поступово руйнувалася.

Могила доклав чимало зусиль до відродження собору, називаючи його «єдиною прикрасою православного народу, главою і матір'ю усіх церков». Водночас у Києві почалася відбудова й ряду інших церков та монастирів. Могилою була реконструйована церква святого Василія. З особливим почуттям ставився він до руїн Десятинної церкви — першого кам'яного храму Київської Русі, зведеного за часів князювання Володимира Святославича. Тут відбудовчі

роботи велися з великою обережністю. А коли робітниками був знайдений гроб святого Володимира, Могила виставив голову святителя у Печерському монастирі для загального поклоніння.

Почалася відбудова також древньої церкви Спаса на Берестові, Успенського собору в Печерському монастирі та ін. Вже це свідчить про ту велику роботу, яку розвинув Петро Могила. В Києві ним були побудовані й нові церкви, які, на жаль, до наших днів не збереглися.

Петро Могила продовжує діяльність по упорядкуванню й піднесенню культури православного богослужіння. З цією метою у 1640 р. він скликав у Києві собор, на який запросив не лише духовних осіб, а й світських, в основному членів братств. Наслідком цього собору стало затвердження й нове видання «Требника» (1646). До церковної історії він увійшов як «Требник Петра Могили» і довгий час служив духовенству всієї Росії. У «Требнику» були викладені не лише молитви і обряди, до нього були додані пояснення й настанови, як у тому чи іншому випадку слід себе вести та чинити, а також догматичні й обрядові пояснення літургії, написані одним з учнів Могили Тарасієм Земкою.

Під керівництвом Могили було складено й православний катехізис. З метою його затвердження у 1643 р. в Яссах був скликаний собор. Треба сказати, що з розглядом цього документа справа зволікалася і тоді Могила видрукував короткий катехізис. Так сталося, що повний катехізис було опубліковано вже після смерті Могили спочатку в Європі грецькою й латинською мовами і лише 1696 р. у Москві, коли він заслужив уже повагу всіх богословів світу.

Говорячи про розбудову церковної справи в Україні, про реформи Петра Могили, відомий історик І. Крип'якевич вважав, що «Могила ставив справу української церкви настільки широко, що не відкидав навіть ідеї порозуміння з Римом. Він заявляв готовність визнати папу головою церкви, але за умови, що унія матиме характер «з'єднання», а не «злиття» церкви, що будуть залишені обряди й автономія східної церкви. В той же час могилянські кола вживали заходів до заснування українського патріархату».

Як і у попередні роки, значну свою увагу Могила зосереджував на Київській колегії. Слід сказати, що як колегія, так і братський монастир утримувалися, головним чином, на кошти митрополита. Важливим було те, що у монастирі перебували лише ті монахи, які були наставниками в колегії. Всі вони вийшли з Печерської лаври й відзначалися освіченістю й вірністю православ'ю.

Для утримання колегії Могила подарував їй власне село Позняківку, подавав допомогу вчителям і учням.

Немало було зроблено Могилою і для розвитку мистецтва в Україні. Для розмалювання київських церков запрошувались кращі художники з Європи. Багато з них так і лишалися у Києві, сприяючи розвитку місцевої художньої школи. Між іншим, як вчені, викладачі Київської колегії, так і її учні мали змогу постійно користуватися однією з найбагатших на той час бібліотекою Петра Могили. В ній були твори Сенеки, Горація, Цезаря, Ціцерона, Макіавеллі, трактати Авіценни та ін. Поряд з богословською літературою сусідували польські хроніки, російські літописи, документальні збірники, хронографи. Свою бібліотеку Петро Могила заповів Київському колегіуму. Разом з нею туди перейшли й книги Іова Борецького, який свого часу заповів їх Могилі.

Помер Петро Могила 11 січня 1647 р. У літопису Самійла Величка з цього приводу говориться: «Року від створення світу 7156, а від Різдва Христового 1647 в надвечір'я святого Василія помер, на немалий жаль усіх духовних і мирських малоросіян, православний архієпископ київський і всієї Малої Росії митрополит, воєводич Молдавських земель, константинопольський екзарх, архімандрит печерський, фундатор латино-руських київських шкіл, титар Братської бібліотеки, преосвященний Петро Могила. Був він премудрий захисник і поширювач святого православ'я, бадьорий пастир словесного Христового стада, милостивий помічник бідних та жебраків і милосердний податель. Його поховано того-таки року, 9 березня, у Великій Києво-Печерській церкві (в Успенському соборі.— *Авт.*)». А виповнилося йому на той час лише п'ятдесят.

ЮРІЙ НЕМИРИЧ

Народився він 1612 р., найімовірніше — у м-ку Черняхові на Житомирщині, в старовинній родині бояр Немиричів, котрі згадуються в київських актах з початку XVI ст. Юрій був старшим із шістьох дітей (трьох синів і трьох дочок) київського підкоморія, тобто межового виборного судді Стефана Немирича і Марти Войнаровської. Протестантка Марта мала великий вплив на чоловіка, тож Стефан першим з роду Немиричів перейшов з православного у протестантське віросповідання, прищепивши свої погляди й дітям.

Серед кількох напрямів протестантизму, що набули розповсюдження у Центрально-Східній Європі, найбільш поширеним серед волинців і киян був антитрінітаризм, головну суть якого складало заперечення догмата про Трійцю. Антитрінітарії Польщі, Литви, України й Білорусі за свій програмний документ визнавали так званий Раковський катехізис Фауста Социна, італійця за походженням, діяча Реформації в Польщі (тому інколи їх називають социніанами). Раковський катехізис, відкидаючи догмат про божественну сутність Христа (Трійцю), водночас обстоював віротерпимість, свободу думки й волі людини та виправданість раціоналістичного пізнання божественних істин. Социніани надавали великого значення поширенню освіти, тож в поселеннях, де існували їхні громади, як правило, відкривалися школи, що сприяло піднесенню просвітницького руху. Так, на Волині у першій половині XVII ст. існувало понад 20 социніанських шкіл, причому між 1638-м і 1644 рр. у Киселині діяла навіть школа вищого типу з викладанням теології; не менше 7 таких шкіл було і в Центральній Україні, зокрема і в Черняхові — родовому гнізді Немиричів.

Початкову освіту Юрій Немирич за бажанням батька отримав у Раковській социніанській академії у Польщі, а у 1630—1633 рр., як на той час було заведено серед юнаків його суспільного статусу, здійснив освітню мандрівку за кордон. Він слухав лекції в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда й Кембріджа. Завершуючи освіту в Сорбонні, талановитий юнак, якому пророкували велику наукову кар'єру, видав у Парижі власний твір, написаний латиною, під назвою «Розвідка про Московитську війну», який присвятив порівняльному аналізу політичного устрою Російської і польсько-литовської держав. Перу Немирича належить також ряд праць теологічно-протестантського змісту, зокрема, виданий теж у Парижі латиномовний трактат «Опис і виклад духовного арсеналу християн», низка молитов і гімнів, складених для потреб социніанських громад.

Повернувшись додому, молодий освічений магнат почав вести звичний для свого кола спосіб життя, де престижними вважалися два заняття — війна і політика. Тож Немирич бере участь у кількох військових експедиціях, зокрема, у Бранденбурзькій війні, і водночас як сеймовий посол представляє інтереси київської шляхти на генеральних сеймах Речі Посполитої. Тут він здобув імідж рішучого оборонця протестантів або дисидентів, як їх тоді називали, і невдовзі став їхнім визнаним лідером.

У 1639—1640 рр., після смерті киянина Філона Воронича, який замінив Юрійового батька на посту підкоморія, молодий Немирич активно виборює право обійняти цю посаду, найпочеснішу у системі виборної земської ієрархії шляхти. Підкоморіями, як правило, бували представники найзнатніших і найзаможніших родин. Підстав претендувати на підкоморництво у Юрія було цілком достатньо. Адже окрім авторитету, яким користувалися серед київської шляхти його предки (дід, Єсиф Іванович, був першим київським земським суддею, батько — підкоморієм і овруцьким старостою), молодий магнат володів одним із найбільших маєтків в Україні. На його землях, розташованих у Київському Поліссі, налічувалося понад 4300 селянських та міщанських димів-дворів у 15 містечках та 98 селах. Відтак молодий дисидент почувався впевнено, долаючи уперту протидію прокатолицької частини київської шляхти, очолюваної воєводою Янушем Тишкевичем. Так, на закид, що він як протестант, котрий не вірить у Святу Трійцю, не може стати підкоморієм, оскільки, вступаючи на посаду, доведеться Трійцею присягати, якийсь зухвалий пан глузливо кинув: «Я б присягнув не тільки в трійку, але й в четвірку, аби лише добитися свого». Лишається додати, що конфлікт скінчився перемогою: у 1641 р. король затвердив новообраного підкоморія.

На початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького Немирич, зрозуміло, зайняв чітку антикозацьку позицію, а в 1649 р. був обраний на шляхетських сеймиках Волині й Київщини генеральним провідником місцевого шляхетського ополчення, організованого для придушення повстання. Однак, переживши шок несподіваних поразок, загнаний долею, як і решта української шляхти, «із-за Дніпра аж до Вісли» (як він сам писав у одному з листів), взявши участь у розгромній для шляхти Зборівській кампанії 1649 р., Юрій Немирич 1650 р. повернувся в Україну з тверезішим поглядом на ситуацію, що склалася. Від цього часу він став прихильником політики компромісу, котру обстоював і особливо втілював Адам Кисіль. Зокрема, у 1652-му та 1654 рр. Немирич бере участь у переговорах з Військом Запорозьким, а з осені 1655 р. виступає в ролі посередника між Богданом Хмельницьким і шведським королем. 1655 р., коли розгорнувся шведський наступ на Польщу, Немирич перейшов на бік шведів, сподіваючись досягти свободи різновірства за допомогою короля-протестанта. Тоді ж, зокрема, як генерал-майор шведської кавалерії він брав участь у боях з польськими війсь-

ками (позиція Немирича в польсько-шведській війні і наступний перехід на бік козацтва дали підстави польським історіографам називати його «перевертнем» і «багаторазовим зрадником»). Як посол шведського короля та його союзника, семиградського князя, Юрій Немирич особисто сприяв укладенню козацько-шведської угоди 1657 р.

На початку червня того ж року, за два-три тижні до смерті Богдана Хмельницького, один із наймогутніших магнатів України робить карколомний, цілком несподіваний для сучасників крок. Як свідчать джерела, Немирич переїхав до Чигирина, «вдався під протекцію козаків і там охрестився на руську віру», а точніше, повернувся до віри своїх прадідів — православ'я. Одночасно йому було надано титул козацького полковника.

Політична програма, з якою Немирич прийшов до козацького війська, не була чужою ні для Івана Виговського, з котрим вони здавна зналися особисто, ні для тієї частини старшини, яка відчувала особливу нехіть до Москви. Втім царському урядові новоспечений полковник відразу видався особливо небезпечним. Після його появи у гетьманській ставці з Москви в Україну раз за разом ідуть листи з вимогою негайно відіслати геть «німчина», «лютера» і «еврея». По смерті Богдана Хмельницького Немирич став правою рукою Виговського у планах примирення України з Польщею. Здійснити це було можливо, на його думку, шляхом утворення нового федеративного союзу держав, що досі входили до складу Речі Посполитої. Цю федерацію, устрій якої моделювався за нідерландським або швейцарським зразком, мав очолювати виборний король, а її державними суб'єктами мали стати Польща, Велике князівство Литовське (Білорусь та Литва) і Велике князівство Руське (Україна). Останнє, очолюване гетьманом, мало власний апарат влади й управління, військо, грошову одиницю тощо, узгоджуючи з іншими державами лише свою зовнішню політику, напрями якої визначалися б на загальних сеймах.

Ці ідеї почасти викладені в пакті, що утверджував Гадяцьку угоду 1658 р. 23 квітня 1659 р. Юрій Немирич як новопризначений канцлер Великого князівства Руського виступив на сеймі Речі Посполитої зі знаменитою промовою, що тоді ж була видана друком, у якій обґрунтовував можливі позитивні наслідки Гадяцького пакту для польського та українського народів.

Життя, проте, швидко показало, що ідея Гадяцької унії, теоретично перспективна, спиралася на пісок, оскільки надто глибокими були міжнаціональні та міжконфесійні роз-

біжності між Україною та Польщею і надто запізнілою була спроба погодити їх у мирний спосіб. Уже влітку 1659 р. вибухнуло спрямоване проти політики Івана Виговського козацьке повстання, очолюване Цецюрою та Золотаренком, котрі звернулися по збройну допомогу до Москви. Наприкінці липня — на початку серпня в одній із сутичок, що точилися між повстанцями й силами Виговського, загинув Юрій Немирич. Точніше місце його смерті окреслюють на полі між Кобижчею і Свидовцем (тепер Бобровицького р-ну на Чернігівщині). За іншою версією, це сталося під с. Веприком поблизу Гадяча. Серед польської шляхти кружляли поголоски, що йому було завдано понад 70 ран і що нападники, знявши з убитого одяг, загорнули тіло в мішковину і вкинули до болота. Ці чутки, доповнені міфологічними деталями, швидше скидаються на легенду про смерть перевертня: неймовірна кількість ран, голе тіло в мішковині, болото як символ «злої» смерті людини, що зналася з нечистою силою. Характерно, що загибель Немирича викликала задоволення і в Польщі, і в Москві. Так, у одному з листів-новин, які поширювалися серед польської шляхти, читаємо: «Не допомогло йому те, що став русином». А в Москві з втіхою констатувалося, що нарешті убито «найбільшого злодія і еретика».

Постать Юрія Немирича і досі є певною загадкою для нащадків. Що керувало вчинками цієї фантастично багатої і найосвіченішої людини тодішньої України — біль за її долю чи політичні амбіції і жадоба влади? Як розуміти його перехід у православ'я — як щире повернення до віри предків чи політично зважений крок людини, індиферентної до питань віри взагалі? Чим диктувалася ідея створення Великого князівства Руського; бажанням перевірити політичні теорії на практиці? Наміром унезалежнити Україну? Останньою спробою залишити її у колі звичної польської культури та в орбіті польських впливів?

Однозначних відповідей на ці питання, мабуть, і не може бути. З певністю можна констатувати лише одне: постать Юрія Немирича за масштабністю задумів і вчинків належить до зірок першої величини на небосхилі української історії XVII ст. Він же, думається, замикає литовсько-польську добу цієї історії як останній з-поміж тих, хто роздвоювався між батьківщиною-Руссю і батьківщиною-Річчю Посполитою, хто відчував себе сином України і водночас громадянином польсько-литовсько-білорусько-української державної спільності, яка не витримала перевірки часом.

АДАМ КИСІЛЬ

Народився 1600 р. у с. Низкиничах (нині Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.) у сім'ї потомствених волинян, православних шляхтичів Григорія Гнівошовича Киселя-Низкиницького і Терези Іваницької. Однак далекі предки Киселів вперше фіксуються не на Волині, а на Київщині. Однією з осіб роду, згадуваних під 1456 р., є Лазар Браєвич, власник Норинська під Овручем та Івниці під Житомиром, слуга київського князя Семена Олельковича. Звучання патроніму — Браєвич — наштовхує на думку про можливе тюркське коріння, що не було б для Київської землі дивним, оскільки чимала частина тутешнього боярства походила від виходців зі Степу. Волинська гілка роду започаткована якимсь Олехном (Олександром) Киселем, котрий брав участь у феодальних війнах 40-х рр. XV ст. Одружений був Олехно на київській дівчині Немиричівні, що додатково підтверджує припущення про київські витоки роду. Основою землеволодіння Киселів на Волині стала вислуга згаданого Олехна, котру він отримав від князя Свидригайла орієнтовно в середині XV ст.

Загальновизнаний статус Киселів впродовж XVI ст.— це поштива середньозаможна шляхта Західної Волині, надійна в службах і випробувана у війні. Так, прадід Адама Киселя Тихно Микитович тривалий час був володимирським замковим суддею; дід відзначився як сміливий вояк, ротмістр волинської гусарської корогви, що загинув під час Лівонської війни. Григорій Гнівошович, батько Адама, замолоду теж очолював корогву гусарів, воюючи в лавах війська Речі Посполитої під час польсько-російської війни 1577—1582 рр., а згодом, протягом 1593—1609 рр., обіймав у себе в повіті виборну посаду володимирського земського підсудка, тобто був помічником судді.

Близько 1610 р. Адам Кисіль 10-літнім хлопчиком покинув батьківський дім, відправившись, як тоді говорилося, «на науки». Втім їхати довелося недалеко. У 1593 р. в Замості (нині — на території Польщі), тобто приблизно у 80 км від Низкиничів, коштом коронного канцлера Яна Замойського, власника Замостя, була заснована академія, орієнтована на поширення освіти серед шляхти й городян Русі та сусідньої Мазовії. Особливий акцент на вивченні права притягав сюди незаможну молодь, яка сподівалася, отримавши юридичну освіту, забезпечити собі засоби для прожитку. На відміну від Краківської, Замойська академія

відзначалася демократичним складом учнів, серед яких було багато міщан та безземельної шляхти, хоча траплялися і діти з елітарних родин. Зокрема, саме тут навчалися Якуб Собеський, Ян Жолкевський, Миколай Остроруг, Миколай Потоцький і, нарешті, син засновника Академії Томаш. Адам Кисіль, власне, вчився з ним майже одночасно: Замойський-молодший завершив студії у 1614, а Кисіль — перед 1617 р. Шкільне приятелювання відіграло згодом помітну роль у блискучій кар'єрі хлопця зі старовинної й шанованої, але не вельми помітної волинської родини.

Сходження нагору Адама Киселя, звісно, не було таким блискавичним, як кар'єра його товариша студентських літ (той у 1618 р. вже став київським воєводою, в 1629 р.— підканцлером, а з 1635 р.— коронним канцлером). Подібно до більшості юнаків свого часу, Адам відразу зі шкільної лави подався до війська. Зокрема, у 1620 р. він взяв участь у нещасливій для польської армії битві під Цецорою, у 1621 р.— відзначився особистою хоробрістю під Хотином, а в 1626 р.— у прусській експедиції, дослужившись зрештою до звання королівського ротмістра (1632).

Приблизно тоді ж під знаком протекції Томаша Замойського намічаються і перші щаблі його політичної кар'єри. Протягом 1622, 1628 і 1629 рр. Адам як королівський представник виїжджає на сеймики до Луцька й Житомира та на православний синод до Києва, а в 1630 і 1632 рр. уже сама шляхта Волинського воєводства обирає його своїм послом на генеральний сейм Речі Посполитої.

Зрікшись 1632 р. унії, до якої доти належав, Кисіль на сеймі того ж року вперше красномовно обороняє інтереси православних, чим здобув собі популярність серед земляків. Тверда особиста позиція, а також вдалі виступи на сеймах 1635—1640 рр. швидко висунули його на роль світського протектора й оборонця інтересів православних. Завдяки особистим симпатіям новообраного 1632 р. короля Владислава IV Кисіль тоді ж отримує почергово ряд високих урядових посад, що відкрили йому шлях до сенату: з 1633 р. його затверджено чернігівським підкоморієм, з 1646 р.— київським каштеляном, з 1648 р.— брацлавським воєводою і, нарешті, з осені 1649 р.— київським воєводою. Додатковим поштовхом швидкого піднесення стали дипломатичні послуги, які Кисіль зумів вдало поєднати з членством у комісії 1634—1635 рр. по розв'язанню польсько-російських прикордонних суперечок на Чернігово-Сіверщині.

Не менш стрімко множилися і маєтки нового державного сановника. Скромному власникові єдиного спадкового

села Низкиничів, яким ми бачимо Киселя у 20-х рр. XVII ст., наприкінці життя належало 65 населених пунктів, у тому числі 37 на Волині, 18 — на Київщині, 7 — на Чернігово-Сіверщині, 3 — в Галичині, а річний прибуток магната-скоробагатька обраховувався у 150 тис. золотих. Джерелом примноження земельних володінь стали, з одного боку, королівські пожалування, а з другого, чи не більшого,— скупівля земель і ощадливе господарювання.

Зі зміною суспільного і майнового статусу зазнав змін і родовий герб впливового пана. Замість старого родового печатного знаку (хрест, розщеплений знизу на три відноги), Адам Кисіль, а за ним і його родичі та нащадки починають вживати герба, що отримав назву «Намет, або Свентольдич» із зображенням білого намету на червоному полі з хрестом і двома зірками над копулою. Цей герб, як твердять тогочасні геральдисти, предок Киселів «рицар Свентольдич» одержав буцімто близько 1054 р. від князя Київського. Згідно з генеалогічною легендою Киселі отримали своє прізвисько від знаменитого літописного епізоду 897 р., що описує облогу печенігами Білгорода. Його кмітливі жителі заклйкали наївних посланців противника у місто і показали їм колодязь, наповнений киселем (що насправді був налитий у діжку, яка стояла на дні). Ті ж, як пише літописець, «подивишася и от града всвояси идоша». Ініціатором дотепної вигадки, згідно з генеалогічною легендою Киселів, якраз і був Свентольдич, «гетьман війська руського», який отримав після згаданого епізоду прізвисько «Кисіль». У цій легенді заслуговує на увагу той факт, що навіть чиста фікція прив'язує Киселів до Київської землі, а не до Волині, і це, без сумніву, служить ще одним доказом київського коріння роду.

З перших днів Хмельниччини Адам Кисіль став лідером партії компромісу, яка шукала способів примирення з повсталими. Йому, зокрема, як досвідченому дипломату й православному русину, було доручено вести перші переговори з Богданом Хмельницьким у лютому 1649 р. в Переяславі, а згодом, у вересні 1651 р., у Білій Церкві. Діяльність дипломата протягом початкового періоду війни підпорядковувалася ідеї досягнення згоди між Польщею та Україною, між якими роздвоювалася душа київського воєводи, ревного підданого й політичного діяча Речі Посполитої, з одного боку, але не менш щирого православного, закоханого в свою «милу Русь» — з іншого. В обстановці загостреного національного конфлікту й ворожнечі роздвоєність Киселя, його прагнення до пошуків миру і злагоди не мали

популярності ні серед українців, ні серед поляків. В Україні зневажали, дорікаючи, що його «українські кості людським м'ясом поросли», а в Польщі ненавиділи як зрадника і підозрювали у таємних шпигунських діях на користь Хмельницького.

Відштовхнутий сучасниками, чужий серед своїх, Адам Кисіль помер самотньо у Низкиничах 3 травня 1653 р.; був похований у церкві заснованого ним же місцевого монастиря, де й досі зберігається його надгробок. Жінка Киселя Анастасія, дочка київського шляхтича Філона Гулковича, похована там же. Оскільки дітей у них не було, величезні маєтки, що належали Адаму за життя, розійшлися між племінниками Дорогиницької гілки роду, нащадки якої ще наприкінці минулого століття жили в Австрії.

ТАРАС ФЕДОРОВИЧ

Піднесення ролі козацтва після Хотинської війни 1621 р. супроводжувалося появою нових авторитетних ватажків. На Запорозькій Січі обирається гетьман нереєстрових козаків, формуються відповідні структури. Одним із перших булаву здобув Тарас Федорович, відомий також під іменем Тараса Трясила.

Вихідець із козацької родини з Чигирина (р. н. не від.), він після Куруківської угоди займав посаду корсунського полковника. Навесні 1629 р. на чолі загону запорожців їде до Криму, а восени козаки знову обирають Трясила гетьманом.

Ситуація в Україні в той час була досить напруженою. Запровадження нового загальнодержавного податку зустріло рішучий опір населення. Не вщухали конфесійні конфлікти через небажання властей легалізувати православну церкву. Масове покозачення селян та міщан, незадоволення реєстрових умовами служби свідчили про назрівання нового народного повстання. З метою його відвернення уряд Речі Посполитої після підписання Альтмаркського перемир'я 1629 р. направив на Київщину значну частину коронного війська. Лише в районі Києва нараховувалося близько 8 тис. жовнірів. Уперше правлячі кола шляхетської Польщі наважилися зайняти військами територію, населену переважно козаками й незакріпаченими селянами. Не одержуючи тривалий час платні, жовніри вдавалися до маро-

дерства, спалювали і руйнували оселі місцевих жителів, не зупинялися й перед кривавими розправами.

Гетьман реєстрових Григорій Чорний вже не ризикував з'являтися на Січі. Пройшли чутки про його перехід в уніатство і обіцянки вести непримиренну боротьбу з «випищиками» — козаками, що з різних причин опинилися поза реєстром. Під час перегляду останнього в січні—лютому завдяки Чорному із списків викреслили близько 300 запорожців — учасників кримських походів. Він поставив умову їх повернення до реєстру: прибуття у волості з артилерією й також подальшої беззастережної покори. Але запорожці виступили в середині 1630 р. з Січі у складі повстанської армії.

На чолі 10-тис. війська Тарас Федорович вирушив у напрямку Черкас. Полки очолювали Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоваренко, Богдан Кизим. З Боровиці він звернувся з універсалами до українського народу, в яких закликав братися до зброї для здобуття козацьких вольностей і захисту православної віри, тобто визволення України з-під польського панування, знищення католицизму й уніатства.

Тисячі селян, жителів міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини, Волині й навіть Галичини приєднувалися до повстанського війська, створювали загони народних месників. Тим часом Федорович наприкінці березня підійшов до Корсуня і разом з міщанами розгромив жовнірський гарнізон. Звідти ж відправив посольство до Бару на Поділлі, де знаходилася резиденція коронного гетьмана С. Конецпольського з пропозицією відмінити чинність Куруківського договору та покарати як зрадників реєстрових, що втекли з Корсуня до королівського війська. Конецпольський дав негативну відповідь і наказав активізувати підготовку карального походу проти повстанців. Проте стягнути до Бару загони виявилося нелегкою справою, адже їх навмисне розквартировували на значній відстані один від одного, щоб запобігти об'єднанню і виступу у зв'язку з тривалою затримкою платні. Конецпольський звернувся також з універсалом до шляхти, в якому йшлося про великий розмах повстання на Подніпров'ї і містився заклик негайно приєднуватися до війська із своїми загонами. Про події в Україні він одночасно повідомив і короля. Сигізмунд III зі свого боку надіслав листи до місцевих магнатів з наказом виступити на допомогу гетьману. Крім того, Конецпольський прийняв рішення мобілізувати до війська рекрутів із селян і міських жителів.

Тим часом перебування повстанців на Правобережжі зумовило активізацію їх окремих загонів. У реляції варшавському сейму коронний гетьман зазначає, що універсали Тараса Федоровича та «заклики осіб духовних і світських грецької релігії, в яких сповіщалось, що віру їх нищать, роздратували чернь і всю Україну розбурхали так, що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі». Очевидно, що звернення до населення надходили від київського митрополита Іова Борецького, який здавна підтримував тісні стосунки з козацтвом, вбачаючи в ньому головну силу у захисті православ'я від католицької експансії.

Для об'єднання окремих загонів Федорович здійснив рейд по Правобережжю, а поблизу Стайок, де здавна існували надійні переправи, повстанці перейшли на лівий берег Дніпра. Козацький гетьман намагався використати ріку як природний оборонний рубіж. Здобувши Бориспіль і Баришівку, він направився до Переяслава, куди прибували загони з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини. За свідченням боярина з Путивля Григорія Гладкого, який за завданням московського уряду вів розвідувальну роботу в Україні, у таборі під Переяславом нараховувалося близько 37 тис. повстанців. У Москві намагалися використати козацький рух для боротьби з Річчю Посполитою. Царське військо готувалося до наступу у напрямках Полоцька, Смоленська і Києва, проте Переяславська угода 1630 р. зірвала ці плани.

Тарас Федорович вирішив дати бій під Переяславом, надійно укріпивши табір до підходу противника. В одному з українських літописів зазначалося, що повстанці зібралися «до міста Переяслава і розташували стан свій між Трубежем і Альтою».

Водночас у Барі велися активні приготування до каральної експедиції. Проводи коронного війська супроводжувалися урочистою месою католицького духовенства, яке благословило Конецпольського на якнайшвидше винищення повстанців-іновірців. Серед населення Подніпров'я настійно поширювалися чутки про намір карателів викоренити православ'я. Вони грунтувалися на тому, що вже наприкінці 1629 р. жовніри розправилися із священиками й прихожанами київської Братської церкви, вчинили звірячий погром, викинувши геть богослужебні книги.

В авангарді коронного війська Конецпольський послав відомого ката стражника Самуїла Лаща. На шляху до Переяслава той учинив жорстокі розправи над мирним населенням Лисянки, Димера, Івниці, інших сіл та містечок. А 6 квітня з Бара виступило коронне військо і рушило че-

рез Вінницю й Білу Церкву до Києва. Під час переправи на південній околиці міста, коли головні сили вже перебували на лівому березі Дніпра, на Конецпольського напав великий загін повстанців й чимало шляхтичів потрапило в полон.

Під Переяслав прибуло близько 8 тис. жовнірів, а разом із магнатськими загонами та частиною реєстрових козаків чисельність польсько-шляхетського війська досягала 12 тис. На відміну від повстанців карателі були добре озброєні, мали в обозі як легку, так і облогову артилерію. З перших днів травня розпочалися відчайдушні штурми повстанського табору. Проте опір зростав з кожним днем, і Конецпольський постійно писав листи до короля з проханням нових підкріплень.

Становище коронного війська ускладнювалось також активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Вони розгромили жовнірські частини на шляху до Переяслава в Копачеві, Димері, Білгородці. Лише одному із шляхетських загонів вдалося переправитися на лівий берег, але в п'яти верстах від Борисполя він був оточений і повністю знищений. Поблизу Києва повстанці спалили десятки човнів, щоб не допустити переправи на Лівобережжя противника. Там же успішно діяв загін під проводом Сави Чернця. Все це сприяло успіхові основних сил Тараса Федоровича під Переяславом.

Найбільш яскраві епізоди битви досить детально висвітлені у так званому Львівському літописі. 15 травня Конецпольський довідався про підхід до міста півторатисячного загону народних месників. Відправлений на його знищення полк Лаща не зумів справитися з завданням. Доручивши загальне керівництво військом Миколі Потоцькому, Конецпольський вирушив на чолі 2-тис. загону жовнірів на допомогу Лащу. Проте значна перевага сил не забезпечила швидкої перемоги. Оточені зусібіч ворогами, повстанці мужньо відбивали атаки і живими в полон не здавались.

Оцінивши ситуацію, Федорович несподівано напав на обоз коронного гетьмана. Після жорстокої сутички повстанці захопили гармати і боєприпаси противника і відступили до Переяслава. Конецпольський дуже шкодував за втратою найближчого радника ротмістра Ганнібала, а також трьох десятків інших відомих шляхтичів. Серед загиблих у рядах повстанців згадується і син митрополита Іова Борецького Степан.

У ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник до ворожого табору. Штаб Конецпольського охороняла так

звана «Золота рота» (назва походить від золотого кола на її прапорі) чисельністю близько 150 знатних шляхтичів, які були повністю знищені. Ці події яскраво відобразив Т. Шевченко:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали...

Великі людські втрати та відсутність підкріплень поставили коронне військо в скрутне становище. А через відтягування платні жовніри мали намір відмовитися від подальшої служби. Надіслані уніатами до Переяслава декілька тисяч золотих потрапили до рук повстанців. Тому коронний гетьман виступив ініціатором переговорів між ворогуючими сторонами. Він пропонував Федоровичу припинити воєнні дії на умовах збереження Куруківського договору 1625 р., визнання старшого, якого призначить король, та повернення полонених жовнірів.

Враховуючи критичне становище коронного війська, козацька старшина прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв. З іншого боку, запорожці не бажали йти на угоду з шляхтою й умовили Тараса Федоровича, зважаючи на втрати, відійти на Січ. Ці обставини помітно позначилися на ході й результаті подальших переговорів, які від імені повстанців повів Антон Бут. Крім того, наближення строку закінчення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою не дозволяло коронному гетьману настоювати на виконанні всіх вимог.

Зрештою, згідно із статтями Переяславської угоди від 29 травня 1630 р. повстанці визнали свою провину, але відмовлялися видати властям Т. Федоровича. Залишався в силі Куруківський договір. 300 запорожців, виписаних із реєстру в лютому 1630 р., поновлювалися у правах. Старшим реєстрового війська коронний гетьман призначив Тимоша Орендаренка.

Отже, угода відбивала інтереси, насамперед, реєстрового козацтва. Указом короля реєстр збільшився з 6 до 8 тис. козаків. Багато селян-учасників повстання не бажали повертатися у кріпосну залежність. Вони відмовлялися викону-

вати феодальні повинності, створювали нові загони месників. Окремі стихійні виступи мали місце на Чернігівщині, Київщині, Брацлавщині. Збільшився потік втікачів на Запорожжя, що викликало чутки про плани Конецпольського організувати новий похід на Подніпров'я. Сигізмунд III звернувся на сеймі до сенаторів із закликом схвалити додаткові асигнування на зміцнення жовнірських гарнізонів в Україні, що було покладено в основу відповідної постанови.

Прибуття польських частин на територію Київського воєводства взимку 1631 р. викликало піднесення народного руху, підтримане запорожцями. До Ніжина, де зібралося близько 2 тис. чол. із Січі підійшов загін під проводом Івана Балилівця. Протягом двох місяців вони протистояли коронному війську, яке силою намагалося захопити місто. В цей же час Тарас Федорович знову розсилає із Запорожжя заклики для продовження боротьби за козацькі вольності. На початок червня на них відгукнулося близько 15 тис. козаків.

Все це стало відомо коронному гетьману, який зумів через своїх агентів обіцянками й підкупами реєстрової старшини відмовити перебуваючих на державній службі від підтримки запорожців. На посаду старшого реєстру Конецпольський замість Орендаренка призначив лояльного щодо уряду Речі Посполитої Івана Кулагу. Через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла. Нереєстрове козацтво змушене було відійти на Запорожжя, а шляхті вдалося розсіяти дрібні селянські загони.

У складних політичних обставинах Тарас Федорович не втрачав надії на продовження збройної боротьби. Довідавшись про приїзд в Україну московських послів, він у другій половині вересня з'являється у Каневі, де вже перебував Г. Гладкий з царською грамотою. В ній містилася пропозиція до запорожців перейти на службу до московського царя. Старший реєстру Іван Кулага затримав депутацію і надіслав листа до Конецпольського. Звернення зумовлювалося тим, що разом з московитами прибули і посланці шведського короля, з яким Річ Посполита перебувала в стані війни.

Шведський король Густав-Адольф і раніше робив спроби встановити контакти з українськими козаками, походи яких на Чорне море ускладнювали польсько-турецькі відносини, відповідно уряд Речі Посполитої не міг зосередити на тривалий час військові сили на території Прибалтики. Вісті з України про повстання козацтва під проводом Тара-

са Федоровича активізували зовнішньополітичні зусилля скандінавського монарха. Влітку 1631 р. за його дорученням таємний радник Яків Руссель організовує нове посольство до запорожців. Ця нелегка місія випала на долю французів на шведській службі капітана П'єра Ладмірала і хорунжого Жана де Грева. Через територію Московської держави вони і прибули в Україну, де мали вступити в переговори із запорожцями і пообіцяти допомогу у справі захисту їхніх вольностей та релігійних свобод.

В очікуванні відповіді від Конецпольського Іван Кулага скликав козацьку раду, щоб вислухати на ній посланців. Бурхливе обговорення пропозицій тривало протягом кількох днів. Тим часом Кулага одержав листа від коронного гетьмана з наказом заарештувати П. Ладмірала і Ж. де Грева і передати до рук польських властей. Старший реєстру ретельно виконав завдання, і невдовзі шведські посланці опинилися у Варшаві. А членів московської депутації відправили додому. Так невдало завершилася спроба Швеції і Московської держави встановити контакти із запорожцями. Однак ця подія не минула марно для козацтва — вона стала підтвердженням його сили і визнання європейським світом.

Якщо в попередні роки боротьба за «вольності» не сягала далі намагання закріпити за певною групою козаків права й привілеї, то вже на Корсунській раді восени 1632 р. було заявлено про намір поширити козацькі порядки на територію Лівобережжя. Нереєстрове козацтво на чолі із своїм ватажком Тарасом Федоровичем стає основною силою, яка намагається перенести традиції Запорожжя в інші райони з відповідною адміністрацією і судочинством.

Наприкінці 1632 р. розпочалася польсько-московська війна, названа пізніше Смоленською. Уряд Речі Посполитої великі надії покладав на українське козацтво, і тому не випадково серед ватажків загонів бачимо Тимоша Орендаренка, Якова Острянина, Тараса Федоровича. Як це траплялося й раніше, за послуги урядові козаки не отримали повної плати, незважаючи на відхід до Речі Посполитої за умовами Поляновського договору 1634 р. значних територій. Наступного року на Канівській раді Тарас Федорович знову закликав козаків до повстання. Старшині й цього разу вдалося відвернути антиурядовий виступ, що спонукало козацького ватажка до дій іншого характеру. Бєлгородський воєвода А. Тургенєв сповіщав у червні про від'їзд до Москви Тараса Федоровича з метою добитися для козаків дозволу поселитися на південних околицях держави. Од-

нак у офіційних царських колах, які спиралися на Поляновський договір, це прохання не знайшло підтримки. З Москви Федорович від'їжджає на Дон, оскільки з донцями у запорожців завжди були товариські стосунки і козаки неодноразово приходили на допомогу один одному.

Перебуваючи на Дону, Федорович, очевидно, мав відомості про події в Україні. Адже після зруйнування Кодацької фортеці гетьман Іван Сулима закликав на допомогу до боротьби проти коронного війська і донських побратимів. Посольство на Дон мало також конкретне завдання запросити на Запорожжя і Федоровича як досвідченого полководця. Невідомо, чим закінчилися переговори, але якщо й приходили з Дону на допомогу Сулимі, то вже після його полону.

На жаль, не збереглися документальні свідчення про дальшу долю Тараса Федоровича. Цілком можливо, що він брав участь у наступному великому повстанні в Україні 1637—1638 рр. або ж, як немало запорожців, залишився на Дону. В усякому разі літописне твердження про те, що і після 1630 р. Федорович перебував серед козацьких ватажків «со славою девять лет и скончался спокойно», близьке до істини.

В особі Тараса Федоровича ми бачимо представника нової генерації козацьких ватажків. Він не лише усвідомив необхідність боротьби проти польсько-шляхетського панування в Україні, але й як керівник великого народного повстання ставив реальні плани реалізації задуманого. Головну рушійну силу корінних перетворень Федорович вбачав у козацтві, яке протягом десятиліть виробило на Запорожжі основи української державності.

ПАВЛО БУТ

Особа гетьмана Павла Михновича Бута, який увійшов в історію також під прізвищем Павлюк, вирізняється як стрімкістю у досягненні поставленої мети, так і примхливістю долі. Про це свідчить хоча б те, що серед усіх сподвижників попереднього гетьмана Сулими — одного з керівників козацько-повстанського руху, страчених у Варшаві, саме Буту пощастило лишитися в живих. Може, тоді, повернувшись в Україну, він і вирішив продовжити справу свого загиблого побратима.

Павло Бут був добре відомий серед козацтва, яке поважало його як «мужа хоч і простого, але сміливого». Історія не зберегла відомостей ні про час його народження, ні про початок життєвого шляху. Відомо лише, що походив він із Чигирина. Тут і пройшов школу від козака до отамана. Не раз ходив у походи на турецькі чорноморські фортеці.

Не відомо, з яких причин, але десь на межі 20—30-х рр. XVII ст. Бут у складі козацького загону перебував у війську кримського хана, котрий, відстоюючи незалежність, вів боротьбу з вождем Буджацької орди мурзою Кантеміром. Полчища Кантеміра не раз спустошували Правобережжя й південні воєводства, але найбільше від нього страждало Поділля.

Тоді ж Бут, очевидно, і потрапив у полон, звідки через певний час йому вдалося втекти.

У серпні 1630 р. Павло Бут, який «втік з-під Ізмаїла», вже бере участь у козацькій раді на Масловому ставі (ця рада мала вирішити питання про надіслану коронним гетьманом Конецпольським декларацію, яка вимагала покінчити з козацьким повстанням й видати гетьмана Федоровича). Тоді він виступив проти реєстрової старшини, що схилялася до видачі Федоровича, розповів про турецько-татарські сили на Дунаї, які добре розвідав за час полону, і закликав не розпорошувати, а об'єднувати сили.

Після цього Павлюк повертається у Чигиринський полк, де служить сотником. Мабуть, польська шляхта вирішила наблизити до себе шанованого усім козацтвом воїна, бо добре розуміла, що таким чином можна чимало досягти у боротьбі з «козацьким свавіллям».

Та, очевидно, це було передчасне сподівання. Побувши трохи в Чигирині, Павлюк зібрав однодумців і подався з ними на Запорожжя.

Повернувся Павлюк додому
У Січ Низовую
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилую.

Він скликає невдоволених шляхетським пануванням, формує загони, готуючись до боротьби. Водночас як ніхто інший розуміє, що виходити на бій проти шляхти можна лише добре озброєним, з надійною амуніцією. Їх відсутність неабияк турбувала Павлюка. Та у цей час знову виникли незлагоди між Кантеміром та кримським ханом Інаєт-Гіреєм, який вимагав перевести Буджацьку орду в Крим. І, як завжди у таких випадках, полишивши всякі суперечки,

кримський хан звернувся до козаків по допомогу: його представник невдовзі з'явився на Запорожжі. Павлюк розумів, що зараз це дуже невчасно, але й бачив, що зупинити козаків не вдасться, до того ж це була добра нагода озброїтись. Так воно і сталося. В результаті походу на Крим козаки здобули чимало зброї, захопили коней. Навесні 1637 р. вони повернулися на Запорожжя.

Активні дії Павлюка неабияк стурбували шляхетську адміністрацію в Україні. У цей час, після смерті Жолкевського, польський уряд поставив старшим над реєстровими козаками Адама Киселя, українського шляхтича, котрий вірою й правдою служив владі і все своє життя намагався помирити з нею козацтво.

1635 р. реєстровим гетьманом був наставлений Василь Томиленко. Людина похилого віку, він прагнув перш за все спокою, ніж активних дій, і волів не втручатися в те, що діялося у війську і Україні. До того ж Томиленко мало вірив у щирість польського уряду. Ця зневіра ще більше посилилася, коли він і реєстрові старшини на березневому 1637 р. сеймі через своїх послів звинуватили уряд у порушенні їхніх прав і привілеїв. У своєму листі-відповіді король Владислав IV писав, що ці вимоги не обгрунтовані і що це ще один прояв свавільства козаків.

Все це ускладнювало становище Киселя. До того ж король, тільки-но повернулися в Україну посли, доручає Киселю та польському гетьману магнату Миколі Потоцькому негайно провести ревізію реєстру, виключивши з нього особливо непокірних. У відповідь на обурення козаків Потоцький загрожує їм розправою.

Кисіль, як сеймовий комісар у козацьких справах, намагається із свого боку вплинути на реєстровиків. На його думку, їх можна було б упокорити, застосувавши три основних принципи: «Старшину підкупити подарунками; достойних і тих, які мають свої будинки і на них оглядаються,— ласкою... А нестримних бунтівників, голитьбу... утримувати страхом шаблюки, смерті».

Не відомо, чи встиг застосувати саме ці свої принципи Кисіль, бо трапилась подія, котра змусила його вдатися до більш рішучих дій. Адже не сидів без діла і Павлюк. На початку травня 1637 р. він із загоном у двісті чоловік непомітно пробирається до Черкас, зв'язується з реєстровим козацтвом і нападає на місто. Захоплює гармати і увозить їх на Запорожжя. Томиленко посилає на Січ двох козаків, добре знаних Павлюком, з порадою підкоритися і поверну-

ти гармати. На те була дана відповідь, що гармати мають бути саме тут, на Запорожжі.

Бут-Павлюк писав 16 червня Томиленку з Микулиного Рогу, де знаходилася тоді Запорозька Січ, що «козаків ображало безчестя, яке нанесли козацькій гарматі, і він зі своїми побратимами по милості Божій, не вчинивши нікому ніяких прикростей, перенесли гармати до достойного їх місця, у Запорожжя, де предки їх прославилися своїми подвигами... Притому,— писав він далі,— перебування гармати на волостях вимагає її утримання, яке падає на бідних людей. І без того вже обтяжених постоєм кварцяного війська, на противагу куруківської комісії, тому що жовнірам не слід займати квартири далі Білої Церкви».

М. Костомаров у своїй праці «Богдан Хмельницький» наводить далі текст листа Бута-Павлюка: «Зізнайтесь, коли гармата наша стояла на волостях, то і виписи були часті, з шляхетських маєтків виганяли чи підкоряли панській юрисдикції наших товаришів і вдов козацьких, а трохи який-небудь козацький товариш провиниться, пани, уряди зводять напраслину на ціле військо перед коронним гетьманом, а коронний гетьман перед його величністю... Мертвого назад з могили не носять, краще б, щоб усі реєстровики прибули до них на Запорожжя з рештою гармат... Але, боронь вас Боже, коли ви захочете бути нашими ворогами і разом з жовнірами піднімите руки на дружин і дітей наших і наше майно: ваші жінки, діти і майно дістануться нам раніш, ніж наші вам. Але ми цього зовсім не хочемо: у вас і у нас одна рідна земля, і краще нам жити разом у братерстві».

Цей лист Павлюка і його універсали, що закликали народ йти у козацтво, сколихнули українську громадськість, багато хто втікав на Запорожжя.

А Павлюк знову і знову повторював: «Всякий, хто побажає бути козаком, не може бути примушений до підданства панам».

У цей час, десь у середині червня 1637 р., на Запорожжі відбувається козацька рада, на якій Павла Бута (Павлюка) обрано гетьманом Війська Запорозького. Обрали й нових полковників, якими стали Карпо Скидан, Селим Биховець, Григорій Лихий, Дмитро Гуня, Філоненко, Сачка. Серед знову обраних були такі козацькі ватажки, як Дорош Кучковський, Роман Попович, Черняк, Сахно, Курило, Чечуга, Цехриня, Каїрський та ін. Дехто з них згодом увійшли в нашу історію як герої. Був обраний також військовий писар Стефан Добринський.

Все це переконало польську адміністрацію в тому, що Січ серйозно готується до війни, і вона намагається вжити своїх заходів. Розробляється проект приборкання козаків. Виділяються навіть гроші на підкуп реєстрової старшини.

У першій половині 1637 р. в Черкасах скликається козацька рада, на якій реєстрове козацтво мало прийняти рішення про спільні дії з жовнірами проти повстанців. Дізнавшись про раду, Бут направив на неї своїх посланців Корнія Кудрю та Івана Стефановича. Тоді ж він звернувся з листом і до гетьмана реєстру Василя Томиленка, закликаючи його, щоб «козаки склали одну компанію, одне військо... прибувайте до нас охоче і одностайно».

Очевидно, поділяючи плани Павла Бута, Томиленко також почав готуватися до майбутньої війни. 15 червня він пише переяславському полковникові Саві Кононовичу листа, в якому наказує «гетьманською владою і іменем всього Війська Запорозького... запасатися провіантом й іншими речами і у всьому бути готовими до війни...»

Сава Кононович сповістив про цей лист козацьку старшину, котра не підтримувала Бута-Павлюка. Негайно скликали раду, яка скинула Томиленка з посади гетьмана і «дала старшинство переяславському полковникові Саві Кононовичу, родом великоросу, відданому панським видам. Разом з Томиленком усунули ненадійних старшин і замістили їх іншими людьми...»

Костомаров свідчить, що залишився непереобраним лише генеральний писар Федір Онушкевич, який начебто і затіяв усю цю інтригу.

Наприкінці липня 1637 р. селянсько-козацьке військо на чолі з Бутом-Павлюком виступило із Запорожжя.

Рухались правим берегом Дніпра. План Павла Бута поперваx зводився до того, щоб дістатися Східної України, розгромити вірних польському урядові старшин і реєстровців раніше, ніж сюди прибудуть коронні війська. Це дало б змогу закріпитися й почати діяльність по залученню нових повстанців, підготуватися до майбутніх боїв. І це вдалося. Поки Конецпольський у Барі на Подолії лагодив свої війська, вів з королем листування, переконуючи його у небезпеці, котру несуть із собою Бут-Павлюк та повстале селянство, ті вже у перших числах серпня були у Крилові — на кордоні із Запорозькою Січчю неподалік Чигирина.

Тут Павло Бут вирішив зупинитися й оцінити обстановку. Насамперед необхідно було обезглавити реєстрове козацтво. З цією метою він направив у Переяслав, де знаходилася гетьманська канцелярія й сам Кононович, двох-

тисячний загін на чолі з досвідченими полковниками Карпом Скиданом та Семеном Биховцем. У листі, надісланому з ними 12 серпня 1637 р., Бут писав: «Павло Михнович Бут, гетьман з військом Й. К. М. Запорозьким. Пану атаману переяславському і всьому товариству, черні, т. є. посполитству і всій братії нашій назавжди бажаємо від Бога доброго здоров'я. Милостиво оголошую своїм вірним і благоприхильним товаришам, що я з дозволу і за наказом війська, незважаючи на великі утруднення військові, посилаю до вас у Переяслав двох полковників: пана Карпа Павловича Скидана і пана Семена Биховця, а з ними війська Й. К. М. Запорозького кілька тисяч. Про що Ваші Милості, як вірні товариші наші, не турбуйтеся, але пожалійте себе і приставайте до цих полковників, і що ж стосується тих зрадників війську, скільки б їх не виявилося у вас, яким давалися обіди, вечері і банкети у п. Жолкевського і які за то видали йому наших товаришів, так що багатьом з них відрізали вуха, а самих відправили в Гадяч будувати вали,— цих зрадників не забороняйте ловити і препроводжувати до військової гармати, де вони мають дати необхідні пояснення...» Далі в листі йшлося про те, що реєстровці мають якнайшвидше пристати до повстанців. Це був наказ. І не одного з реєстровиків він змусив замислитися, на чиєму боці бути. Швидкоплинність і щасливий для повсталого козацтва розвиток подій певною мірою спричинилися до того, що реєстровики таки прислухалися до листа. Симеон Окольський, домініканський монах, автор «Щоденника» про польсько-шляхетські походи 1637—1638 рр. проти повсталих українських селян і козаків, з цього приводу писав: «Бунтівники проти короля і Речі Посполитої здійснили злочин з такою ж швидкістю, з якою він був задуманий: схопили гетьмана чи старшого війська Запорозького, його писаря, і багато іншої кращої старшини у Переяславі і видали Павлюку, який чекав їх у Боровиці, містечку князя Вишневецького. Отримавши арештованих разом з їх майном, він без усякого милосердя і пошани люто стратив їх на рівнині перед містом...»

Звісно, монах зафіксував цей факт у «Щоденнику» з своїх позицій, несправедливо оцінивши повстання народу проти гнобителів як злочин. Хоча й багато в чому описуване відповідає дійсності.

Справді, події відбувалися надзвичайно швидко. Скидан і Биховець з повстанцями підійшли до Переяслава вночі і, ніким не помічені, раптово увійшли у місто, схопили Саву Кононовича і Федора Онушкевича, інших щойно по-

ставлених старшин, і одразу ж під охороною відправили у Крилов. Була скликана рада. Їм зачитали всі їхні провини перед козацтвом і своїм народом і винесли смертний вирок, який тут же було виконано.

Окремим старшинам, у тому числі й переяславському полковникові Ілляшу Караїмовичу, вдалося втекти. Останній і повідомив Конецпольського про те, що трапилося і той вжив негайних заходів щодо повстанців.

Конецпольський видає спеціальний універсал: «Всім їх милостям п. п. старостам, державним, підстаростам, намісникам і урядникам українним оголошуємо. Отримавши повідомлення, що, незважаючи на присягу, вірність і повинність свою по відношенню до маєстату Й. К. М., окремі заколотники затіяли бунт у війську Й. К. М. Запорозькому і, ганебно стративши свою старшину, збирають до себе багато своєвільного народу. Щоб перешкодити їх успіху, звертаюсь до вас іменем Й. К. М., щоб ви тих, які приєдналися вже до скопищ заколотників, коли б вони протягом двох тижнів не покаялися і не повернулися до покори, не вважали козаками реєстровими, які виконували свої обов'язки, намагалися арештувати і відсилати їх до мене. Коли б ваші милості не могли затримати їх, то ви повинні поширити кари на їхніх жінок і дітей і зруйнувати їх оселі, бо краще, щоб на тих місцях росла кропива, аніж множилися зрадники Й. К. М. і Речі Посполитої. Даний у Барі 3 вересня 1637 року».

Щоб виграти час для організації каральної експедиції, Конецпольський надсилає до повстанців шляхтичів Петра Коморовського і Станіслава Сокола, які мали змусити Павлюка відмовитися від продовження повстання, «інакше його чекає жорстока розправа». Павлюк прийняв послів у Чигирині, довго розмовляв з ними, але від свого не відступився. Єдине, що зробив — надіслав до Конецпольського Василя Білоцерківця і Степана Засименка, щоб вони пояснили мотиви повстання.

Переговори зайшли в глухий кут: Конецпольський посилив підготовку до виступу.

Павлюк також зміцнював військо. З цією метою він їде на Запорожжя, щоб набрати козаків та взяти гармати, а за себе лишає Карпа Скидана.

Довідавшись про наказ Конецпольського Миколі Потоцькому — негайно стягнути до Бара жовнірів,— Скидан вживає заходів: захоплює Черкаси, укріплює їх, як і Павлюк, розсилає універсали та звернення, пропонуючи «всім простим людям християнського роду» приєднуватися до

повстанців для збройної боротьби з гнобителями, які, «задумавши проти нас злий намір і забувши страх Божий, ідуть на Україну, за Дніпро, хочуть перетворити на прах як військо, так і козацьких панських підданих».

Відгукуючись на ці звернення, до повстанців приходили нові й нові групи людей. 14 жовтня 1637 р. Скидан визначив район зосередження повстанських сил — м-ко Мошни. А 28 жовтня з Бара на Білу Церкву виступило 6 тис. коронне військо, очолюване писарем польським коронним Домініком Казановським, стражником військовим Юрієм Ловчицьким, брацлавським воєводою Станіславом Потоцьким та хмельницьким старостою Миколою Стогнєвим.

На жаль, Павлюк, ведучи переговори з кримським ханом Інаєт-Гіреєм про допомогу, забарився з виходом із Запорожжя і 4 грудня 1637 р., коли основні сили Потоцького, переправившись через Сахнів міст на правий берег Росі, вже зайняли позиції на південно-східній околиці с. Кумейки, він лише підходив сюди з артилерією і чотирма тисячами козаків. Стільки ж довелося залишити на Запорожжі для захисту від татар. Слід зазначити й те, що карателі були озброєні по-справжньому, а повстанці — чим попало. Рідко хто мав рушницю чи шаблю — їх заміняли рогатини та сокири. Звісно, це не могло не вплинути на хід боротьби та її наслідки.

6 грудня Павлюк на чолі повстанців вийшов з Мошон і «пішов обозом на поляків до села Кумейки». Він звертається з універсалом до повсталих із закликом стати проти королівського війська і знову нагадує, щоб кожний, «хто називає себе товаришем нашим, зразу ж підіймався за віру християнську і золоті вольності наші, які ми кров'ю заслужили. А скільки у тих містах, Корсуні і інших, спустошено церков, а в селах вирізано дітей і жінок».

Учасники походу російські люди Савка Тимофіїв та Дениско Кондратіїв згодом свідчили в Севську воєводам: «А так де вийшли они (Павлюк з військом.— *Авт.*) из Запорог о постояли, вышел только с неделю в обозе и вскоре де у них бой с поляками от Мошен в 10-ти верстах у Сахнова мосту, а было де на бою в зборе всех черкас тысяч з десять. А в другом де месте по другой стороне Днепра было козаков в сборе 8 000 и тем де козакам, которые стояли за рекою за Днепром, помоч было немочно, что де в те поры река Днепр почал только становитца и судми де по леду не мочно было перейтить. А поляки де все в те поры были в зборе готовы, а козакам де не дали всем из городков собратца, тем же козаком и побили поляки».

Табір Павлюка був повністю оточений, однак продовжував відбивати напади ворога. Становище стало критичним, коли жовніри пробилися до обозу й зірвали порох. Щоб поповнити боєприпаси, Павлюк з невеликим загоном продерся крізь вороже кільце і попрямував до Чигирина, де знаходились селітряні варниці. Замість себе він залишив полковника Дмитра Гуню.

Незважаючи на всі зусилля королівських військ, повстанцям таки вдалося вирватися з кільця й пробитися до м-ка Боровиці. Але Конецпольський не припиняв переслідування, і невдовзі повстанців було оточено. Табір відрізали від води, провіанту, боєприпасів.

У цей час оточені отримали листа урядового комісара у козацьких справах Адама Киселя, у якому той запевняв, що кожен, хто припинить збройний опір — буде помилуваний. Такого ж листа надіслав і С. Потоцький, поставивши умовою «видати Павлюка, Томиленка, Скидана і іншу старшину», яким обіцяв дарувати життя.

Між повстанцями розпочалися суперечки. Зрештою до Потоцького були споряджені посли, які пообіцяли видати всіх поіменованих окрім Скидана, який перебував у Чигирині.

11 грудня Бут-Павлюк, Томиленко, Лихий та інші два його соратники були схоплені жовнірами. Вдалося вночі втекти лише Гуні та Філоненку. Павлюка і побратимів закували у кайдани й відправили до Варшави. 24 грудня відбулася козацька рада, на якій Адам Кисіль відібрав у повстанців прапор, гетьманську булаву і бунчук. Було обрано нову реєстрову старшину, старшим якої оголосили Ілляша Караїмовича. Військовим писарем призначили Богдана Хмельницького.

Адам Кисіль склав присягу, яку прийняла новообрана старшина і яку від імені всього Запорозького Війська як військовий писар підписав Богдан Хмельницький. Козаки зобов'язувалися віднині «лишатися у спокої і порядку», «бути у готовності виступити за першим наказом ясновельможних гетьманів коронних і призначених комісарів, човни спалити, коли буде такий наказ, і вислати в Запорожжя всю чернь», «бути у повній вірності і підданстві Речі Посполитій».

Гіркі то були умови, але довелося їх прийняти. Пізніше, через десять років, згадуючи цю подію у листі до шляхти Замостя, гетьман Богдан Хмельницький відзначив: «Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від чер-

ні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті, і не допоможе вам більше Господь Бог на нас їздити».

А тим часом розправа карателів над повстанцями тривала. На Лівобережній Україні був схоплений один з місцевих ватажків сотник Богдан Кизим, а згодом і його син Кизименко, що очолив повстання на Лубенщині. Їх було посаджено на палі у Києві. Розправа не завершилася й тоді, коли у лютому 1638 р. за постановою сейму були страчені у Варшаві Павло Бут (Павлюк), його побратими Василь Томиленко та інші керівники повстання.

ЯКІВ ОСТРЯНИН

Наприкінці лютого 1638 р. в Січі сталася важлива подія — низове козацтво обрало нового гетьмана. Ним став добре відомий всій Україні Яків Острянин, або як ще називали його козаки — Остряниця.

У минулому боярин, виходець з дрібних служилих людей у Литві, він наймався для охорони шляхетських дворів, служив при селітряних варницях шляхтича Обалковського у Дикому Полі. Звідти, неспроможний більше терпіти дику наругу, наприкінці 1629 р. втік на Запорожжя. Власті за намовою Обалковського переслідували втікача, вимагали його видачі. Та коли наступного року спалахнуло козацько-селянське повстання під керівництвом Тараса Федоровича, Остряниця бере у ньому найактивнішу участь.

Навесні 1633 р. він під загрозою позбавлення всіх козацьких привілеїв мусить разом з іншими реєстровцями воювати на боці поляків проти Росії. Та коли вони прийшли під Путивль, Острянин відмовився воювати проти російських ратних людей, його підтримали інші козаки, обравши старшим. Разом з Остряниним вони повернулися в Україну, незважаючи на спроби поляків затримати і направити їх під Смоленськ.

У наступні роки він на Запорожжі. А восени 1637 р. знову збирає значні козацькі сили для підмоги Буту-Павлюку. Однак заслони польських військ виявилися сильнішими за повстанців. До того ж Павлюка з товаришами на той час вже було по-зрадницьки схоплено, відправлено до Варшави і страчено. Сейм, що зібрався у лютому 1638 р., був особливо вороже настроєний до козацтва і прийняв щодо нього найжорстокіші рішення. Сучасник тих подій поль-

ський історик Пясецький писав, що на сеймі «не знайшлося нікого, хто б вступився за козаків, ватажок яких Павлюк з товаришами свого полку марно посилався на поручительство за його життя, яке дав чернігівський підкоморій Адам Кисіль, і склав під час цього сейму голову на пласі. Відібрані всі вольності, надані суспільству польських козаків, і містечко Трахтемирів, а гетьманам запропоновано знову вирушити проти них, звести зі світу тих, які б надумали опиратися вироку сейму, і тоді влаштували міліцію на новий лад. Тому-то козаки тим старанніше потурбувалися про свою безпеку».

В Україні посилилися репресії, які, на думку уряду, мали настрахати козаків і місцевих жителів, та натомість, як і раніше, вони викликали лише озлоблення й хвилювання, що могли кожної миті викликати нове повстання.

Це добре розумів Острянин. Разом з Д. Гунею, К. Скиданом, М. Незнанським, К. Кудрею та іншими сподвижниками він посилено готує козацтво до чергового виступу.

В середині лютого польський уряд посилає на Запорожжя свого комісара — полковника Мелецького з двома полками реєстрових козаків, щоб вигнати з Січі «всю козацьку чернь» і лишитися там для сторожі. Однак козаки на чолі з Остряниним зустріли комісара вороже. Коли він зажадав видати ватажків, йому відповіли словами «дуже невтішного змісту», як зазначав у донесенні королю Мелецький. До того ж реєстровики не горіли бажанням виступати проти співвітчизників, а дехто навіть перекинувся до запорожців. Зваживши обстановку, Мелецький вирішив за краще якнайшвидше повернутися назад. «Коли б,— писав він,— я не був таким обережним, то мене б обов'язково вбили».

Саме після його відходу і був обраний гетьманом Острянин. Окольський писав з цього приводу: «...обравши собі Острянина старшим на Запорожжі, а при ньому Скидана, послали просити допомоги у донських козаків. Потім розіслали листи і грамоти у найбільш відомі монастирі та міста, відправили священиків і монахів на Поділля, Покуття та Волинь, щоб пробуджувати до війни народ і шляхту грецького віросповідання, використовуючи навіть монахінь для цієї пропаганди». І дійсно — всі можливі засоби були використані Остряниним. Він закликав народні маси приєднуватися до козаків і разом ставати на боротьбу зі шляхтою. Ці звернення знаходили палкий відгук в серцях українського народу.

Малюючи жахливу картину польсько-шляхетського поневолення України, Острянин писав у своїх універсалах, що Військо Запорозьке завше турбується за народ, живе його стражданнями і не може бачити «батьків і матерів своїх завше лаєних і глумлених, також братів, сестер і дружин тирансько забиваємих, розкривавлюваних і мордуємих, у ломках льодових у тріскучі морози занурених і обливаємих, у плуг аки волів (чого під сонцем небачено) запрягаємих... аби добре тягло...»

Готуючи повстання, Острянин не обмежувався пропагандою і, враховуючи причини попередніх поразок, намагався забезпечити повсталих всім необхідним. На Подніпров'ї, Лівобережній Україні вірні люди складали у потаємні місця зброю, боєприпаси, провізію. У Трахтемирові було обладнано шпиталь для можливих поранених. Активно організовувалися партизанські загони.

Настав квітень 1638 р., час, найбільш сприятливий для походу, коли досить свіжої паші для коней. Козацьке військо вирушило із Запорожжя. Путивльський воєвода доносив у Посольський приказ, що «пишуть де из Переяславля казаки (реєстрові — *Авт.*), что из Запорожья вышли казаки и с пушками 16 000, а с Дону ж запорожские казаки пришли к ним же, запорожским казакам, в сход. А сложились де оне казаки, с татары, идут вместе на литовские городки проти их, ляхов...»

Того ж дня, 1 травня, він пише листа в Розрядний приказ, у якому пояснює, що козаки «хотят де приходить на указанные литовские города войною, а сложились де оне заодно с татары, а мстить де им свою кровь за то, что де их, казаков, ляхи и урядники по городам побивали и мучили и жен их, и детей, и ныне де побивают же...»

Добре знаючи розташування польських військ, Острянин розраховував, насамперед, відрізати лівобережні їх загони від правобережних і, не давши їм возз'єднатися, розгромити окремо. З цією метою він розділив своє військо на три частини. Головні сили, які очолив особисто, рушили вгору по Дніпру лівим берегом. Селянсько-козацькі загони на чолі з Карпом Скиданом, правою рукою Острянина, попрямували до Чигирина, щоб забезпечити охорону підступів до Дніпра із заходу. Надзвичайно важливим було встигнути захопити й утримати головні переправи на Дніпрі. З цією метою кілька сотень повстанців під керівництвом Дмитра Гуні підіймалися по Дніпру на човнах.

Коли Станіслав Потоцький, керівник польських військ, дізнався про вихід Острянина з Запорожжя, він негайно

сповістив про це польного гетьмана, а сам поспішив назустріч Острянину. Однак той випередив Потоцького і, розгромивши на своєму шляху шляхетські загони, рушив в глиб Лівобережжя на Хорол. За деякими даними, у Острянина було близько 2 тис. чол. і протистояти каральним військам він не міг, тому й вирішив закріпитися у м. Говтві, очікуючи на підкріплення. Розташоване у межиріччі Псла і Говтви, оточене лісами та болотами, місто являло собою ідеальний пункт оборони. Зайнявши, повстанці укріпили його, насипали земляні вали, поставили на висоти гармати, і, коли 5 травня до Говтви підійшли шляхетські війська, місто було готове до оборони.

Потоцький одразу ж обладнав свій табір, також огородивши його валом. Потім, як пише Окольський, «перевів на другий берег Псла два полки німецької піхоти — один полк п. обозного Бігоновського і другий німецького капітана, якому доручено командування цим полком по смерті великого богатиря Жолкевського, зверх того кілька тисяч реєстрових козаків під начальством старшого полковника п. Ільяша і хоругва п. Мелецького. Наказав усім їм йти на фортецю і місто. Але були зупинені вогнем козаків».

У цій сутичці був поранений Ільяш. Поляки мусили відійти, але тут же зіткнулися з загоном запорожців, висланим Острянином в обхід ворожого табору. Як зазначає свідок реєстровий козак Володимир Лавров, «і тих де німців та лістрових козаків запорозькі черкаси побили всіх наголову, тільки ушло німців у ляцький табір 18 чоловік».

Прагнучи закріпити цю перемогу, Острянин, як повідомляє з жалем Окольський, «тієї ж ночі вислав кілька тисяч козаків через Псьол у ліси: одним наказано непомітно наближатися до польських полків, перетинаючи дорогу стовбурами дерев та віттям для того, щоб кіннота не могла їх атакувати, іншим — по ярах і хащах з двох боків дістатися коронного табору й до світанку атакувати німців». Окольський нарікав на те, що «хлопи» не визнають правил, тому й перемогли, розгромивши війська, які дотримувались начебто цивілізованих правил ведення війни.

Розгром був повний, і сам Окольський змушений був визнати, оцінюючи дії Острянина у цій битві, що, «хоча й у солдатському середовищі немає ні князів, ні сенаторів, ні воєвод, з якими б солдат зміг би помірятися у битві, зате є такі люди, що коли не протистояли тому складені проти плебеїв закони, то серед них знайшлися б достойні називатися рівними по хоробрості Цинцинату, який від плуга був покликаний у диктатори, чи Фемістоклу».

Розбите під Говтвою шляхетське військо спішно відходило до Лубен. Острянин розумів: настав зручний момент, щоб остаточно розправитись з карателями. «Ляхи пішли срамотно,— говорив він козакам,— і нам тепер краще всього йти за ними до Лубен — там і шляхи є, і товариство надійне, і живність буде, і збір людський, і оборона зручніша, ніж тут».

Козаки погодилися і спішно кинулися за Потоцьким. «И черкасы де,— доносили путивльські воєводи,— ляхов сперли, гнали до Лубен и побили де ляхов многих. И люди де многие свой табор пробежали мимо к городовому люду, что под Лубнами на реке Суле, и мост де ляхи обломили, и в реке де многие ляхи потонули».

Це трапилося 6 травня 1638 р. Хоч як не спішив Острянин з військом, шляхетські загони все ж рухалися швидше і, коли повстанці підійшли до Лубен, встигли зайняти вигідні позиції. Бій почався зразу ж — жорстокий і впертий. Острянин добре розумів, що без поповнення людьми і припасами вести облогу Лубен неможливо. Ось-ось мав прийти Скидан, який збирав козаків на Чернігівщині. Із степів спішили на чолі загону Путивлець і Ріпка. З-під Києва вів загін повстанців Солома. Такий же загін вів до нього Сокирявий. Та поки вони не підійшли, Острянин вирішує здійснити швидкий похід за маршрутом Лубни — Лохвиця — Миргород — Лукомля — Яблонів, потім знову — Лубни і Лукомля, маючи на меті ухилитися від небажаної зустрічі з Потоцьким і поповнитися свіжими силами. Але в Лукомлі він отримує вістку про прихід на допомогу Потоцькому загону на чолі з І. Вишневецьким. Об'єднавшись, вони раптово напали на табір Острянина, і той після багаточасового бою мусив відійти до Жовнина.

Тим часом на допомогу Острянину наближалися Путивлець з Ріпкою. Їх військо налічувало 500 донських козаків. Знову зав'язався нерівний бій. Поляки зуміли оточити повстанців. Потоцький оголосив, що милує їх, якщо видадуть керівників. У цій ситуації козаки, більшість з яких були реєстровці, вирішили видати Путивльця: «Нехай твоя голова за всі наші голови, прощай нас, господарю!»

Та Потоцький не дотримав слова. Коли, видавши Путивльця, козаки припинили опір, озвірілі жовніри напали на них і вчинили криваву розправу.

На початку червня розпочалися бої на околицях Жовнина, які з кожним днем ставали дедалі запеклішими. Росли втрати з одного й іншого боків. Після такого бою Острянин, очевидно, вважаючи справу програною, з групою козаків вирвався з оточення і, переправившись через Сулу,

відійшов на територію Російської держави, висловивши бажання служити царю. Їм було надано поселення Чугуїв, де вони мали жити і нести службу.. У грамоті Розрядного приказу про необхідність влаштування козаків, отриманій тульським воєводою, говорилося, що государю «били чолом» представники козацтва, що «гетьман Яцко Острянин і вони, полковники, і черкаси, і міщани, і пашенні люди з литовської сторони пішли на наше ім'я на постійну службу від жорстокого гоніння і від смертного вбивства папежен польських людей, не бажаючи бути в папежській вірі тому, що вони відвіку православні селяни віри грецького закону. І вони люди вільні і знатні...»

Від імені російського царя запорозьким козакам наказано було передати, що «ми, великий государ, задля селянської віри будемо їх тримати під нашею царською високою рукою у всякому збереженні і на їх чолобиття учнемо виявляти милість. І вони б на наше царське жалування були надійні, і на Чугуєві на вічне життя будувалися; і нашій царській величності служили проти недругів наших, де буде наше царське повеління, стояли і на татарських шляхах, і на перевозах над татарами промишляли, і нашу державу від бусурманів оберігали, скільки милостивий Бог допомоги подасть...»

Як відомо з архівних джерел, з Острянином в Чугуєвому городищі поселилися його син, генеральний осавул, 10 сотників і 1019 козаків. Усіх їх наділили землею й подали допомогу для першочергового обзаведення. Уже 21 лютого 1639 р. білгородський воєвода Пожарський доповідав про зведення чугуєвських укріплень.

Тоді ж Острянин ходив на татар. Однак під час походу між ним і козаками виник розлад. Чому і за яких причин — не відомо. Козаки полишили свого гетьмана і повернулися у Чугуїв. Через деякий час, як свідчать документи, «розлад цей посилився і закінчився вбивством Острянина». Після цього більша частина козаків повернулася в Україну.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

В історії України постать Богдана (Зиновія) Хмельницького невід'ємна від найсвятіших прагнень українського народу до волі, щастя, справедливості. Саме з Богданом Хмельницьким пов'язане становлення Української держави, формування української нації.

Визначний політичний діяч і полководець Англії, сучасник Хмельницького Олівер Кромвель у своєму листі звертався до нього: «Богдан Хмельницький, Божою милістю генералісимус греко-східної церкви, вождь усіх козаків запорозьких, пострах і викорінювач польського дворянства, скоритель фортець, винищувач римського священства, гонитель язичників і антихриста...»

У цьому, можна сказати, історичному визначенні гетьмана розкривається краса героїзму і величі подвигу славного сина України, легендарного воїна і патріота. Ніхто, як він, не зумів відчути душу народу, його найпотаємніші прагнення і думи. І народ увічнив його образ у невмирущих думах і піснях.

Ой спасибі тобі, Хмелю,
Й превелика шана,
Що врятував Україну
Від польського пана.

І саме на народні маси, козацькі низи спирався Хмельницький у здійсненні своєї мети — визволення українського народу від поневолення, утвердження Української держави. Він говорив послам королів і царів, що народ, ним очолюваний, «є народ волелюбний і завжди готовий умерти до єдиного за свою волю». Таким був і сам Хмельницький, готовий вмерти за свій народ.

До того часу, коли на історичну арену вийшов Богдан Хмельницький, українські землі знемагали під владою магнатів і шляхти Речі Посполитої — держави, що 1569 р. об'єднала Польське королівство й Велике князівство Литовське. Захоплена жадобою наживи, польська шляхта прагнула привласнити величезні простори української землі та закріпачити її людей. У колонізації України, окатоличенні українців бачила вона свій шлях до цього. Тому католицька церква й особисто папа іменем Христа благословляли будь-які бузувірства і розправи над непокірними «хлопами-схизматами». Злочини шляхти проти українського народу, як свідчила «Історія Русів», були страшними. Чинили різні грабіжництва, «перед очима батьків спалювали людей на жару і варили в казанах, а потім і матерів віддавали на муки і смерть». До того ж все це поєднувалося з образою національної гідності і віри.

Таким було життя в Україні. І не міг народ терпіти наруги, піднімався проти гнобителів. В Україні постійно вибухали повстання, які переростали у національно-визволь-

ні війни, очолювані кращими представниками народу. То були справжні велетні волелюбного духу. Северин Наливайко і Тарас Трясило, Самійло Кішка і Петро Конашевич-Сагайдачний, Максим Кривоніс і Іван Богун та багато інших. Саме з козацтвом народ пов'язував свою надію на краще майбутнє, на волю. Образ козака протягом століть служив взірцем і запалюючим прикладом самовідданого служіння Батьківщині, мужності й відчайдушності у її захисті. Вони були взірцем бойової дружби, товариської вірності, воїнської честі й гідності. До козацької верстви належав і Хмельницький.

Народився Богдан (Зиновій) 27 грудня 1595 р. в Чигирині. Його батько, Михайло, прибув до міста як представник польського магната Івана Даниловича. Останньому Чигиринське староство було наділене королем. Старший Хмельницький служив тут осадчим, тобто засновником нових поселень. Згодом дослужився до підстарости і став чигиринським сотником. За старанну службу Данилович 1616 р. наділив його пущею на правому березі р. Тясмин неподалік Чигирина, де Михайло Хмельницький заклав хутір Суботів.

Можливо, Богдан почав свою науку вдома, продовживши її в одній з парафіальних шкіл Києва. Коли 1608 р, польський канцлер, ревносний єзуїт Станіслав Жолневський заснував у Львові латинську школу, чи як її ще називали — єзуїтську колегію, він запропонував Михайлу Хмельницькому, який служив колись у нього, віддати до колегії сина. І той не посмів ослухатися. Майже 5 років провчився Богдан у Львові, пройшовши «всі тодішні класи добірних наук під керівництвом найкращих вчителів...» Саме тут він отримав знання багатьох мов, знайшов друзів, серед яких, очевидно, був і майбутній київський митрополит, визначний церковний та культурний діяч Петро Могила, який тоді навчався у Львівській братській школі.

Після закінчення навчання повернувся в Чигирин. Освічений, вправний у військовій справі юнак не міг бути осторонь подій, що творилися навколо. А події ці були дійсно історичними. Після придушення у 1596 р. повстання Северина Наливайка козацькі нетяги не втихомирилися, а почали нові виступи, основою яких стала відмова виконання повинностей, ухід на Запорожжя. Все це знаходило відгук в душі Богдана, зароджуючи зерна справедливості й жалю до свого народу. Не полишала його в спокої і слава запорожців, що ходили походами по Чорному морю, повертаючись звідтіля сповненими багатств та вдячності людей, яких

визволяли з неволі. Проводирем їх був славний Петро Конашевич-Сагайдачний. Не раз бував він у Чигирині. Знав і поважав Михайла Хмельницького. Відзначав і його освіченого сина. І, може, тому, коли довелося Сагайдачному йти 1618 р. на Москву, взяв він з собою і Богдана. Є згадки, що виявив Богдан себе у цьому поході не боязким і вправним воїном. І навіть у скрутну хвилину врятував королевича Владислава. З того часу і запам'ятав королевич козацького сина і приязно ставився до нього аж до своєї смерті.

Після повернення в Україну Богдан Хмельницький служить у кінній сотні батька й разом з ним 1620 р. бере участь у битві під Цецорою проти турецьких військ. У цій битві героїчною смертю поліг Михайло Хмельницький, а його син потрапив у турецький полон. 1622 р. стараннями козаків, побратимів старого Хмеля, Богдана було викуплено з неволі. Він повернувся додому і знову став на козацьку службу в Чигиринський полк.

Про ці часи його життя ми й до сьогодні знаємо дуже мало. Відомо лише, що після повернення мати Анастасія Федорівна скоро вийшла заміж за королівського жовніра Василя Ставицького і поїхала з ним у Білорусь. Богдан залишився єдиновласним господарем хутора і доклав чимало сил до його подальшого впорядкування. А після того як 1625 р. одружився з Ганною Сомко, сестрою свого старого друга, переяславського козака, майбутнього наказного гетьмана Якима Сомка, почав будувати нову оселю з муром.

Та, очевидно, спокійне життя господаря було не для нього. Він прагне на Низ. Його воєнний досвід, знання Кримського ханства, Туреччини стали запорозькому козацтву в нагоді. Хмельницький бере участь, а потім і сам очолює морські походи, відбиття навали кримчаків. Це підносить його авторитет серед козацтва, допомагає зайняти високі пости. І коли почалася нова хвиля селянсько-козацьких повстань, які очолили 1630 р. Тарас Федорович, а 1637-го й 1638 рр. Павло Бут, Яків Острянин і Дмитро Гуня, Богдана Хмельницького поставлено військовим писарем, а згодом чигиринським сотником. У цих повстаннях він бере саму активну участь. Польський історик В. Коховський писав у своїх «Щорічниках» про Хмельницького. «Він був підсобником Тараса, після йшов слідами бунтівників Острянина і Гуні, був учасником жахливого діла, яке самі призвідці спокутували смертю,— а він уникнув заслуженої кари». Хмельницький як писар Війська Запорозького бере участь

у переговорах з королем Владиславом IV та урядом Речі Посполитої.

Так виростав і формувався майбутній гетьман козацького війська. А поки що доля відкрила перед ним ще одну цікаву сторінку. Очевидно, її можна було б почати з депеші, яку надіслав 21 вересня 1644 р. кардиналові Мазаріні до Парижа французький посол при польському королі граф де Брежі: «Цими днями у Варшаві був один із старшин козацької нації, полковник Хмельницький, про якого я мав честь писати вашій емінеппії. Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна у латинській мові. Що стосується служби козаків у його величності, то якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі». І не лише допоміг, а сам на чолі загону козаків разом з Іваном Сірком взяв активну участь у війні на боці Франції з Іспанією.

Після повернення він дізнається про те, що чигиринський староста О. Конецпольський заявив свої права на Суботів і у відсутність Богдана тероризував сім'ю — наїжджав на хутір, громив його. Забив найменшого сина. Інших — найстаршого Тимоша та середнього Юрія, дочок Катерину та Стефаниду залякав погрозами. Дружина від всього того смертельно захворіла і скоро померла. Богдан Хмельницький шукав допомоги у короля, але той, скутий волею магнатів, нічим не міг йому зарадити. «Так вони відносяться не тільки до мене,— говорив він однодумцям,— так ляхи відносяться до всього народу українського, який вважають бидлом і схизматиками... Чого ми тільки не терпіли! Вольності наші знищені, землі відібрані, більша частина вільних лицарів перетворена у холопів...»

То був зойк народний. І коли Богдан Хмельницький кинув заклик: «З'єднаймося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині!» — його підтримали. Разом з сином Тимофієм і найближчими товаришами він у грудні 1647 р. подався на Запорожжя. І саме звідси, з споконвічної козацької праматері почав організовувати повстання. Тут 19 квітня 1648 р. його було обрано гетьманом, звідси він звернувся до народу із закликом до боротьби проти панства.

Будучи стратегом і дипломатом, Хмельницький перед цим уклав угоду з кримським ханом, який пообіцяв допомогу. З цього часу протягом всієї Визвольної війни татари будуть союзниками Хмельницького — зрадливими, непевними, які принесуть немало горя й біди, але союзниками, без

яких обійтись було неможливо хоча б тому, щоб не стали вони союзниками інших і не вдарили у спину.

Вже на початку травня повстанське військо під Жовтими Водами і Корсунем вщент розгромило коронну армію, очолювану гетьманами М. Потоцьким і М. Калиновським,— головні сили польського війська в Україні.

Ці перші перемоги засвідчили не лише полководницький талант Богдана Хмельницького і енергію, з якою він вів підготовку повстання, а й те, що для Визвольної війни був готовий грунт: вся козацько-селянська Україна сприйняла його заклик як давно очікуваний і бажаний. І гетьман Потоцький був правий, коли писав королю перед повстанням про те, що Хмельницький і його сподвижники були, по суті, «у змові зі всіма козацькими полками і зі всією Україною». Жовтоводська і Корсунська перемоги Хмельницького стали поштовхом до всенародного повстання, яке охопило невдовзі всю Україну. Цей факт підкреслює і Самовидець у своєму «Літопису»: «И так народ посполитий на Україні, послишавши о знесенню войск коронних і гетманов, зараз почалися купити в полки не толко тіе, которіе казаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал».

Уже в цих перших битвах були поряд з ним його побратими, з якими і у майбутньому досягав перемог. Це і Максим Кривоніс, і Данило Нечай, і Іван Богун, і Іван Ганжа, і Михайло Кричевський, і інші його соратники. З ними були виграні битви і під Пилявцями (1648), і під Зборовом (1649), і під Батогом (1652), і під Жванцем (1653).

І, незважаючи на програну через ханську зраду битву під Берестечком (1651), Хмельницький виявив себе справжнім полководцем і знавцем військової справи. Головною його стратегічною рисою була рішучість наступальних дій з метою розгрома ворога по частинах у відкритому бою. Хмельницький виступив як новатор і носій передових ідей у воєнному мистецтві. Його знамениті засади, демонстративні атаки, удавані відступи та інші тактичні прийоми далися взнаки не одному польсько-шляхетському воєначальникові.

Таким же новатором Хмельницький виступив і в організації козацького війська, в державній діяльності. Засновник Української держави, він став і першим організатором адміністративного управління в ній.

Як визначний політик, він немало сил доклав до зміцнення зовнішньополітичного становища України. Очевидно, ніхто ні до, ні після нього не вмів так майстерно використовувати суперечності між Туреччиною, Кримом та

Польщею, між Польщею і Трансільванією та іншими країнами.

Що ж до проведення внутрішньої політики, то, незважаючи на його намагання дещо ослабити гострі соціальні суперечності в країні та збільшити козацький реєстр, Хмельницький, одначе, рішуче придушував всілякі спроби протесту народних мас виступити проти гетьманської адміністрації і козацької старшини, відстоював права церкви, наділяв земельними маєтностями монастирі, зобов'язував селян виконувати феодальні повинності тощо.

Говорячи про велич діянь Хмельницького, ми не можемо не зупинитись й на такій історичній події, як Переяславська рада 1654 р., що урочисто підтвердила рішення Земського собору у Москві від 1 жовтня 1653 р. про приєднання України до Росії.

Треба сказати, що вже протягом більше як 300 років кожне покоління українського народу по-різному оцінює цей крок Богдана Хмельницького. У більшості своїй оцінки ці породжені державними і політичними реаліями, що склалися у той чи інший період історії України.

Навесні 1656 р. Богдан Хмельницький тяжко захворів, і з цього часу хвороба вже не відпускала його. У першій половині 1657 р. вона загострилася і набрала невідворотного характеру. 27 липня (6 серпня за н. ст.) гетьман помер у Чигирині.

Велич людини і пам'ять про неї визначаються її ділами. Життя і справи Богдана Хмельницького були віддані боротьбі за єдність і самостійність українського народу. Це забезпечило йому видатне місце не лише у вітчизняній, а й світовій історії, у нетлінній пам'яті нащадків.

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

У недільний день, 25 серпня 1657 р. в Чигирині вдарили довбиші. Козаки, поховавши й гірко оплакавши свого батька, славного гетьмана Б. Хмельницького, збиралися на раду. До всіх існуючих на той час труднощів додалася ще одна — фактична відсутність керівника держави — гетьмана. Щоправда, незадовго до смерті Б. Хмельницького на старшинській раді в Чигирині наступником гетьмана було призначено його 16-річного сина Юрія. По суті, це сталося внаслідок того тиску, що учинив на старшину смертельно хворий Хмельницький. Про цю згоду було відомо у Москві. Од-

нак одразу ж стало очевидним, що подібне рішення не враховувало реалій життя. Занадто вже молодим, та й досить посередніх здібностей був Юрій Хмельницький, аби стати на чолі держави й козацького війська. До того ж у старшинських колах, насамперед у верхівці, невдовзі виникли невдоволення з цього приводу. Чимало соратників Б. Хмельницького, передусім з числа його найближчого оточення, вважало себе обійденим. Найбільшим впливом і авторитетом серед них користувався генеральний писар Іван Виговський. Про його розум і хист лунала слава по всій Україні і за її межами.

Іван Остапович Виговський походив із дрібного, але старовинного українського шляхетського православного роду. Хоча рік народження його невідомий, але портрет Виговського-гетьмана, що зберігся до нашого часу, обставини одруження в 1656 р., а також той факт, що були ще живі його батьки, дають можливості говорити про те, що у другій половині 50-х рр. XVII ст. І. Виговський був людиною ще досить молодого віку.

Збереглися документальні відомості про маєтності, що належали батькові І. Виговського — Остафію (Остапу). В одній із них, а саме в с. Вигові Овруцького повіту Київського воєводства й мешкала родина Лучичів, яку за місцем проживання називали Лучичі Виговські, а пізніше — просто Виговські. Поступивши на службу до митрополита Петра Могили, Остап Виговський разом з родиною переїхав до Києва.

Іван, закінчивши Києво-Могилянську академію, з кінця 30-х до початку 40-х рр. XVII ст. працював у Луцькому земському суді. За свідченням сучасника, польського історика В. Коховського, напередодні Визвольної війни І. Виговський служив уже у Києві секретарем канцелярії польської адміністрації в Україні. Саме тоді він познайомився з чигиринським сотником Б. Хмельницьким. За втрату гродських книг І. Виговський був засуджений до смертної кари, але врятувався завдяки впливовим зв'язкам.

З початком Визвольної війни І. Виговський опинився у польському війську, де на той час перебувало чимало українців. І тут його життя круто змінюється. Колишній урядовий чиновник і вірнопідданий польського короля міцно зв'язує долю з повсталими українськими козаками, і передусім з гетьманом Б. Хмельницьким. Існує дві версії того, як це сталося. Згідно першої з них і загальновідомої, Виговський після розгрому під Жовтими Водами у травні 1648 р. польського авангардного загону Стефана Потоць-

кого потрапив у полон до татар і був викуплений звідти Б. Хмельницьким шляхом обміну на коня.

За другою версією, яка з'явилася в історичній літературі нещодавно, Виговський під час битви під Корсунем (травень 1648 р.) був поранений, втратив свідомість і потрапив у полон до якогось запорожця. Після кількох спроб втечі був обміняний на коня й став бранцем хана Іслам-Гірея, котрий за непокірність прикував його до гармати. Якимось чином дізнавшись про полоненого, Б. Хмельницький, за згодою хана, звільнив його.

Незабаром І. Виговський стає одним з найближчих соратників гетьмана, обійнявши посаду генерального військового писаря, на якій незмінно перебував 9 років.

Отож, пославшись на складну й досить тривожну ситуацію в державі, І. Виговський разом з іншими генеральними старшинами зумів переконати молодого Хмельницького зібрати раду й зректися на ній гетьманства на користь того, кого оберуть самі козаки вільним голосуванням.

На цій Чигиринській раді, де переважали представники старшини (представників Запорозької Січі не було зовсім), прихильники І. Виговського домоглися проголошення його наказним гетьманом. Зважаючи на величезний авторитет у народі покійного Б. Хмельницького, рада не наважилася повністю усунути Юрія. Формально він залишився гетьманом, але до його повноліття фактична влада переходила до І. Виговського. Рада ухвалила підписувати йому універсали таким чином: «Іван Виговський, на той час гетьман Війська Запорозького».

Прийнявши гетьманську булаву, І. Виговський звернувся до присутніх з такими словами: «Ся булава доброму на ласку, а злому на карність. Коли мене гетьманом обрали, то потурати я в війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху бути не може». В цих словах слід вбачати не лише намагання новообраного провідника постати перед товариством сильною, безкомпромісною особою. Тут відбивалася й цілком конкретна, вкрай напружена тогочасна соціально-політична ситуація в Україні. Як досвідчений політик і державний діяч Виговський прекрасно розумів хиткість своїх позицій. Адже, мабуть, не випадково він маневрує перед Москвою, намагаючись дізнатись про її реакцію на появу в Україні нового політичного лідера й фактичне усунення сина всесвітньо відомого керманича Української держави. Певно, саме з цією метою посланець І. Виговського до Москви Омельянов уже в грудні 1657 р. засвідчив перед царським урядом, що при обранні Виговсько-

го гетьманом «приговорили, что быть ему гетманом только три годы, покамест Юрьи Хмельницкой возмужает, потому что де гетман Богдан Хмельницкий умираючи приказал Выговскому быть гетманом до тех мест, покаместа сын ево Юрьи возмужает».

Уряди країн Європи уважно слідкували за подіями в Україні й намагалися використати їх у своїх політичних інтересах. Та найбільш рішуче діяла Москва. Небезпідставно вбачаючи в зовнішньополітичних акціях гетьманського уряду (розпочатих ще за життя Б. Хмельницького після Віленської угоди 1656 р.) значну перешкоду й небезпеку для проведення експансіоністської політики щодо України, царський уряд терміново направляє сюди свого посла Артамона Матвеєва. Слідом за ним, начебто для захисту України від зовнішніх ворогів, рушило велике московське військо на чолі з князем Ромодановським, що невдовзі вже розташувалося (всупереч усім попереднім угодам України з Росією) в двох містах — Переяславі й Пирятині. Очікувалося також прибуття додаткових частин на чолі з боярином О. Трубецьким. Це були вже неприкриті тиск і погроза в разі зміни зовнішньополітичного курсу гетьманського уряду вдатися до воєнної сили.

Все це, звичайно, не могло не позначитися на ході й рішеннях Корсунської ради (25 жовтня 1657 р.). Виявивши себе тонким і розумним політиком, Виговський зумів спрямувати увесь її хід на те, щоб засудити дії московського уряду, які явно порушували Березневі статті 1654 р. щодо прав і вольностей України. Безперечно, це сприяло об'єднанню усіх старшинських угруповань в питанні обрання гетьмана. Ним остаточно було затверджено Івана Виговського.

По суті, в Корсуні було досягнуто компромісу між українською старшиною і Москвою. Хоч рада і ухвалила й надалі залишатися «під царською рукою», але разом з тим було прийнято ще одне, не менш однозначне рішення. Про нього дізнаємося з листа до царя Олексія Михайловича, написаного одразу ж після закінчення ради. В ньому, зокрема, підкреслювалося, що «всі (тобто українці.— *Авт.*) душами укріпилися, щоб їм за гетьмана і за свої вольності стояти всім одностайно; так прирадивши і укріпившись, гетьман і універсали всім полковникам роздав, що вольностям бути так, як і були». Констатуючи ці настрої, А. Бутурлін під враженням почутого й пережитого не втримався й подав у цьому листі таке: «Да и иных непристойных речей на раде было у них много».

Отже, очевидним є той факт, що українська старшина, згуртувавшись навколо сильного й авторитетного діяча, почувалася досить впевнено.

Це особливо стає безперечним, якщо врахувати ту обставину, що новий гетьман уклав оборонний союз з Швецією — ворогом Росії і Польщі. Угодою передбачалося розширення західних кордонів України до Пруссії і Литви (до р. Березини), а також забезпечення торговельних зв'язків України з Швецією і Пруссією. Шведський король обіцяв припинити воєнні дії проти Польщі лише в тому разі, якщо та визнає українців за вільний народ.

Тут І. Виговський виступає продовжувачем справи свого великого попередника Б. Хмельницького у створенні соборної України.

Після Корсунської ради новообраний гетьман відбув з великим почтом до Києва. Там, у церкві Братського монастиря, у присутності царських воєвод чернігівський єпископ Лазар Баранович освятив гетьманські клейноди.

Гетьманською резиденцією, а отже, столицею України, як і за Богдана Хмельницького, залишався Чигирин. Сюди невдовзі переїхала й дружина І. Виговського Олена — дочка польського аристократа сенатора Статкевича. Свого часу ця родина була категорично проти її шлюбу з козацьким писарем, і Виговському навіть довелося викрадати наречену й таємно вінчатися з нею в Києві. На початку 1657 р. у молодого подружжя народився син Остап. Пробувши деякий час в Чигирині, Олена Виговська незабаром оселилася з дитиною в с. Суботові — ранговій гетьманській маєтності, розташованій поблизу столиці.

Та як засвідчили подальші події, обрання нового гетьмана і консолідація навколо нього більшої частини української старшини та ієрархів православної церкви не сприяли стабілізації політичної ситуації. Небезпека ліквідації угоди 1654 р. й повного поневолення Москвою України ставала дедалі більш реальною у зв'язку з концентрацією російських військ на кордоні й поступовим розширенням їх присутності в українських містах. Наполегливо в народі поширювалися чутки про те, що, мовляв, москалі «кабаки» скрізь позаводять, всіх у московський одяг повдягають, попів та митрополитів з Москви нашлють, а народ почнуть переганяти в Московщину, а з Московщини в Україну москалів наженуть.

Побоювання втратити здобутки Визвольної війни, і передусім ту самостійність, яку все ще мала на той час Українська держава, призвели до того, що І. Виговський та йо-

го прихильники з числа вищої старшини почали вбачати єдиним виходом із становища, що склалося, розрив з Московською державою. При цьому активно виношувалася ідея об'єднання України з Польщею на федеративних засадах. Головним ідеологом цього задуму став Юрій Немирич, людина з європейською освітою і палким бажанням прислужитися своїй Батьківщині — Україні. Свого часу він за протестантські переконання мусив емігрувати за кордон і опинився на дипломатичній службі у шведського короля. Після Корсунської ради (на яку прибув як посол Швеції) Немирич вже не схотів покидати рідного краю й, прийнявши православ'я, залишився в Україні. І. Виговський і Ю. Немирич були давніми знайомими й володіли сусідніми маєтками в Овруцькому повіті. Відтепер вони ставали й духовними побратимами в політичній, а зрештою, й у відкритій збройній боротьбі проти царської імперсько-централізаторської політики.

Звичайно, на рішення й дії уряду гетьмана впливала не тільки експансія Москви. Серйозною перешкодою на шляху здійснення планів патріотично настроєної української старшини були ті політичні й соціальні протиріччя, що накопичилися на той час в суспільстві і незабаром призвели до початку тривалої громадянської війни, яка увійшла трагічною сторінкою в історію українського народу під назвою «Руїна». Ще більше становище Виговського ускладнилося після того, як проти нього об'єдналися загони повсталої селянсько-козацької голоти під проводом полковника Мартина Пушкаря і запорожців на чолі з кошовим отаманом Яковом Барабашем. Обидва проводирі були особистими ворогами І. Виговського й різними засобами намагалися дискредитувати його в очах московського уряду.

Виговському за допомогою військових найманців і союзників-татар вдалося розгромити головні сили своїх противників. Сталося це під Полтавою в січні 1658 р. В цій битві М. Пушкар загинув, а Я. Барабашеві пощастило втекти від помсти гетьмана.

Далі, остаточно переконавшись у підступності Москви, на хвилі своїх успіхів гетьман Виговський зважується на воєнні дії проти російських військ. Зокрема, він направляє полки на чолі з Данилом Виговським на Київ, з тим щоб вигнати звідти царського воєводу Шереметєва. Однак усі спроби козаків захопити Київ, незважаючи на підтримку місцевого населення, зазнали невдачі. Та це вже не могло зупинити Виговського. Жереб було кинуто. І гетьман почав активно впроваджувати в життя один з тих «запасних

варіантів», що був приготовлений ним заздалегідь, на випадок розриву з Москвою. Йдеться про тривалі неофіційні переговори з представниками польського уряду, розпочаті ще в останні місяці життя Б. Хмельницького. І ось те, що, здавалося б, виглядало спочатку звичайною дипломатичною ґрою, в силу конкретних історичних обставин стало визначальним фактором у суспільно-політичному житті України. 6 жовтня 1658 р. під Гадячем збирається козацька рада, на яку прибули польські комісари Бінєвський і Євлашевський. Станіслав Казимір Бінєвський, професійний дипломат, добре знаний козаками, звернувся до ради з такими словами: «Батьківщина озивається до вас: «Я вас породила, не москалі, я вас вигодувала, викохала, уславила,— схаменіться, будьте рідними дітьми, а не виродами!» І коли промовець замовк, козаки схвально гукнули у відповідь: «Гаразд говорить!» Потім виступив з подібною ж квітчастою промовою гетьман Виговський, в якій подякував за «королівську ласку». Гадяцька рада ухвалила спільні польсько-українські «пакти» (умови), які мали бути ще остаточно затверджені (ратифіковані) наступним сеймом. Згідно гадяцьких «пактів» на території України утворювалося Велике князівство Руське (у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств), яке входило у військово-політичну й економічну спілку з Польським королівством і Великим князівством Литовським. По суті, передбачалося створення федеративної держави під верховною владою короля, у виборі якого мали брати участь на однакових умовах усі три народи. Велике князівство Руське одержувало право внутрішнього самоуправління, згідно якого в державі діяли три вищі влади: законодавча (Рада депутатів, тобто парламент), виконавча (гетьман) і судова. Усе діловодство в державних установах мало вестися українською мовою. Україна продовжувала карбувати власну монету й утримувати військо, що підлягало гетьманові.

Особливе місце у Гадяцькій угоді займали конфесійні питання. Після палких дебатів з польськими послами було прийняте рішення, що унія навіки скасовується не тільки на території України, а й у всій федерації. Усі церкви, що їх свого часу позахоплювали католики й уніати, мали бути повернені православним. Вищому православному духовенству (митрополиту й п'яти єпископам) надавалися в сенаті рівні права з католицькими єпископами.

Гадяцькі статті підтверджували високий авторитет України у царині освіти. У Великому князівстві Руському мали бути дві вищі школи: академія у Києві з правами універ-

ситету і друга така ж академія в якомусь іншому місті. Водночас рекомендувалося створити в необмеженій кількості на всій території держави середні й нижчі ланки шкільної освіти. Те ж стосувалося й справи організації друкарень, яким фактично надавалося право вільного друку.

Звичайно, Гадяцька угода не вирішувала багатьох соціально-економічних і політичних проблем або й просто ігнорувала їх. Особливо це стосується становища селянсько-козацьких мас, їх інтересів, зрештою, політичної орієнтації. Однак очевидним є те, що в разі вступу в силу гадяцьких «пактів» (в даній редакції) Україна досягла б якісно нового рівня державності, остаточно прилучившись до європейської цивілізації.

Та сталося так, що Гадяцька угода спричинилася до подальшого загострення московсько-українських відносин і зрештою — до справжньої війни. Вже 24 жовтня 1658 р., щойно дізнавшись про рішення ради, цар Олексій Михайлович видає грамоту — звернення до населення України (й особливо до козаків Полтавського полку), в якій гетьман І. Виговський оголошується зрадником і клятвовідступником. Далі містився прямий заклик до розгортання громадянської війни з метою повалення законно обраного українського уряду. Ставка при цьому робилася на відкриту інтервенцію. Водночас через своїх численних агентів й прихильників в Україні царський уряд посилив агітацію серед місцевого населення.

Головні події настали вже наступного, 1659 р. Наприкінці березня гетьман Виговський за погодженням з усією старшиною, що з'їхалася до Чигирина на Великдень, видав універсал до українського народу. В документі наголошувалося на тому, що цар намагається знищити гетьмана й старшину, відібрати права і вольності козацькі, саме козацтво залишити в кількості 10 тис., а увесь український народ «способом неволничим» покріпачити. У зв'язку з цим, йшлося далі в універсалі, і мусив він, Виговський, запобігаючи лиху, «зачасу од держави російської одложитися, а до польської приклонитися».

Отже, як бачимо, гетьман висував остаточні й однозначні аргументи.

У квітні 1659 р. стотисячне російське військо на чолі з князем О. Трубецьким, вийшовши з Путивля, вступило в межі України і після зруйнування м-ка Срібне рушило на Конотоп.

Облога цього міста, де засіло 4 тис. козаків, тривала понад 2 місяці, поки на допомогу обложеним не прибув І. Ви-

говський зі своїм військом, що складалося з 16 тис. козаків і кількох тисяч найманців — сербів, волохів і поляків. Незабаром сюди ж прийшов і союзник Виговського — кримський хан зі своєю ордою. В битві на р. Сосновці союзники дощенту розбили значну частину московського війська (до 80 тис. чол.), яку Виговському вдалося відтягти від обложеного міста. При цьому загинула краща російська кіннота, а воєвода князь С. Пожарський, потрапивши в полон до татар, був убитий за наказом хана. Решта московського війська на чолі з Трубецьким залишила Конотоп і, переслідувана союзниками, поспішно відступила до Путивля. Звістка про страшний конотопський погром дійшла до Москви. Місто охопив жах, коли цар Олексій Михайлович у траурному одязі вийшов до народу.

Перелякавшись, що Виговський рушить на Москву, її мешканці стали обкопувати столицю шанцями. Однак паніка була даремною. Гетьман-переможець, незважаючи на умовляння хана й найманців, категорично відмовився просуватися далі територією Московської держави. Тим самим він підкреслював, що війна, нав'язана Україні, мала для неї виключно оборонний, а не агресивний характер. Розсилаючи по країні універсали, в яких сповіщалося про перемогу під Конотопом і вигнання ворога з української землі, І. Виговський запевняв народ, що краще жити у вольностях, добутих кров'ю, «ніж у залізній московській неволі».

Тим часом у Варшаві зібрався сейм, на який для ратифікації Гадяцької угоди прибуло українське посольство у кількості двохсот чоловік на чолі з Юрієм Немиричем і Прокопом Верещакою. У сенатській залі, де був присутній король, відбулася урочиста церемонія прийому козацьких послів. Юрій Немирич, виголосивши вітальну промову, від імені всієї України заявив про готовність її народу прийняти підданство польської корони. Це викликало захоплення короля і сенаторів. Та на цьому мажорність зустрічі була вичерпана, як засвідчили подальші події. Коли українські представники почали викладати умови підданства, власне, «пакти», затверджені Гадяцькою радою, виявилося, що сенатори дуже далекі від їх прийняття.

Зрештою після напружених дебатів сейм у травні 1659 р. затвердив документ. Здавалося б, компроміс досягнуто й прийняте історичне рішення. Але це відбулося лише за рахунок дуже суттєвих і вимушених поступок української сторони. Адже, якщо порівняти тексти Гадяцької угоди в першій і остаточній редакціях, то знайдемо значну різницю. З 24 пунктів угоди було відкинуто сім, а шість зазнали

суттєвих змін. Зокрема, в останній редакції угоди не зустрічаємо навіть назви «Руське князівство». Певно, під тиском Ватікану сейм не погодився задовольнити одну з головних вимог козаків — знищення унії. Відкидалося прохання про те, щоб Україна не брала участі у війні з Москвою в разі польсько-російського конфлікту; заперечувалося право України на власну монету; фактично заборонялося вільне й незалежне обрання гетьмана (козаки мали право обирати лише чотирьох кандидатів); запроваджувалося значне скорочення збройних сил України тощо. Нарешті, обмежувалась самостійність України навіть у порівнянні з Березневими статтями 1654 р., оскільки гетьману взагалі заборонялося приймати іноземні посольства.

Одразу ж після затвердження сеймом Гадяцька угода почала вступати в силу. У 20-х числах червня 1659 р. відбулася присяга Війська Запорозького польському королю.

Отже, Гадяцька угода, по суті, втратила своє попереднє практичне значення для України. Це фактично означало велику дипломатичну й політичну поразку гетьманського уряду.

Безперечно, розумів це і сам І. Виговський. Єдиний варіант зміцнення свого становища всередині країни та за її межами гетьман та його прибічники вбачали в успішній війні проти Москви. І цей шанс, по суті — останній, Виговський намагався використати сповна.

Та, видно, доля вже остаточно відвернулася від нього. В умовах нового наступу російських військ Польща фактично не подавала ніякої допомоги. Старшина Лівобережної України на чолі з переяславським полковником Т. Цицурою почала переходити на бік Москви і, запобігаючи перед нею, діяла вже проти Виговського. Визріває опозиція проти гетьмана і серед правобережної старшини, що була тривалий час його опорою. Більше того, саме вони, колишні соратники й однодумці, будучи вкрай незадоволені остаточними умовами Гадяцької (Варшавської) угоди, вирішили долю свого патрона, взявши активну участь в усуненні його від гетьманства. Фактичним лідером опозиції став полковник І. Богун, який тривалий час був одним з найближчих соратників І. Виговського.

Величезної шкоди справі Виговського, а, об'єктивно, й усій Україні, завдав у цей час похід І. Сірка на Крим, що позбавило союзників можливості розвинути військові успіхи після Конотопа.

За цих умов у жовтні 1659 р. у Переяславі відбулася козацька рада, на якій гетьманом України, за домовленістю з

присутніми російськими воєводами В. Шереметєвим і Г. Ромодановським, було проголошено Юрія Хмельницького.

А незабаром в околицях Білої Церкви на Чорній раді І. Виговський був офіційно усунений від влади і передав Ю. Хмельницькому гетьманські клейноди.

Внаслідок Переяславської угоди 1659 р. значно зміцнила свої позиції в Україні Москва, прихильником якої оголосив себе новий гетьман Ю. Хмельницький. Козацька старшина, що в основній своїй масі покинула І. Виговського, втративши в його особі сильного лідера, цього разу виявила нерішучість у відстоюванні своїх «вольностей». До того ж, на раді в Переяславі, де було прийнято ряд дискримінаційних щодо України статей, були відсутні такі авторитетні державні діячі, як полковники І. Богун, М. Ханенко, О. Гоголь та інші, котрі могли вплинути на прийняття рішень.

І. Виговський після втрати гетьманської булави тісно пов'язує своє життя з Польщею. Деякий час він обіймав високі офіційні посади в адміністрації Речі Посполитої: Київського воєводи (тобто управителя тієї частини воєводства, що залишалося під польською владою), королівського старости в Барі, нарешті, сенатора сейму.

1663 р. під час нової польсько-московської війни І. Виговський, за наказом тодішнього гетьмана Правобережної України Павла Тетері, його особистого ворога, був заарештований у м. Рокитному на Київщині. Його безпідставно звинуватили у зраді польського короля і через добу після арешту розстріляли за вироком військово-польового суду.

Так трагічно скінчилося життя одного з видатних державних і політичних діячів України II пол. XVII ст. Та трагічною була не тільки смерть І. Виговського. Трагічним, по суті, виявилося все його перебування в ранзі гетьмана. Змагаючись у надзвичайно складних історичних умовах, насамперед, за національні інтереси свого народу, І. Виговський, на жаль, так і залишився незрозумілим для останнього. Більше того, стараннями офіційної ідеології національний герой України, як це, на жаль, часто траплялося, став її «офіційним зрадником».

Та у пам'яті народу усе ж знайшлося почесне місце для такого поняття, власне, цілого явища нашої історії, як «виговщина». Так, тієї самої спадщини славного гетьмана України І. Виговського, яка потім логічно переросла в «мазепинщину» і стала добрим підгрунтям у національно-визвольній боротьбі українського народу в наступні епохи.

ІВАН СІРКО

Серед визначних діячів України почесне місце належить кошовому отаманові Запорозької Січі Івану Дмитровичу Сірку (р. н. не від.— 1680). Він народився в козацькій родині на Поділлі. У буремні 60-ті рр. XVII ст. під натиском польської шляхти відбувалося масове переселення козаків з Правобережжя на Слобідську Україну. Мабуть, тоді Сірко відправив туди свою дружину Софію, двох дочок і двох синів і поселив у м-ку Мерефа (тепер Харківська обл.). Сини Сірка Петро і Роман також стали козаками, а дочки вийшли заміж за козаків Івана Сербина та Івана Артемова.

У Мерефі Сірко мав хату з обійстям, а неподалік містечка — невеликий хутір. Сам господарством майже не займався і все життя козакував, служив Україні, захищав від численних ворогів. Під час одного з татарських наскоків на Слобожанщину хутір Сірка зазнав руйнувань. Про своє матеріальне становище Іван Сірко писав у Москву 1675 р.: «Дружина моя і діти в українському містечку Мерефі блукають без притулку, від татар кіньми і худобою розорилися...»

Сіркові не довелося в ті тяжкі часи навчатися у школі, залишився він неписьменним. Та природа щедро наділила його розумом і військовим талантом.

Татари, з якими воював Іван Сірко, панічно боялися козацького ватажка, називали його «урус-шайтан». Польський король Ян III Собеський писав про нього: «Воїн славний, у ратній справі великий мастак і підтверджує це протягом багатьох літ». А одна з народних пісень оповідає:

Загуділо Запорожжя, як те Чорне море,
Понеслися козаченьки облавою в поле...
То ж не вітер в полі грає, не орел витає —
Ото ж Сірко з товариством по степу літає.

Усе своє життя Іван Сірко провів на війні: у походах проти Туреччини, Криму, Речі Посполитої. Був суворим і нещадним до ворогів, але разом з тим відзначався великодушністю до переможених або слабких противників, не прагнув до власної здобичі — трофеїв. Завжди був для козаків прикладом самовідданості, відваги, хоробрості й винахідливості.

Коли ж уперше з'являється ім'я Івана Сірка на арені історії?

Французькі джерела повідомляють, що під час Тридцятирічної війни (1618—1648) уряд Франції через свого посла у Варшаві де Брежі прийняв на службу невелике козацьке військо (2—2,5 тис. чол.) на чолі з полковником Богданом Хмельницьким та двома старшинами — Сірком і Солтенком. У 1645—1646 рр. козацький полк Сірка брав участь в облозі фортеці Дюнкерк на березі Ла-Маншу, захопленої іспанцями, здобутті її та урочистому вступі до міста разом з французьким військом під проводом принца де Конде. Українські козаки там відзначилися хоробрістю, а їх ватажки — військовим мистецтвом.

Протягом 35 років (1645—1680) тривала активна діяльність Івана Сірка в Україні і Запорожжі. Слава його отримала відголос у Польщі, Франції, Литві, Кримському ханстві, Туреччині, Молдові, Росії, особливо серед донського козацтва. За цей час він взяв участь не менш як у 55 великих битвах, і завжди, крім 3—4 випадків, виходив переможцем. А ще була сила-силенна дрібних сутичок з татарськими чамбулами (загонами). Козацький отаман мірявся силами і з польськими хоругвами, яких також примушував відступати.

Іван Сірко — учасник Визвольної війни 1648—1654 рр. і утворення козацької держави-республіки в Україні. Подільські козаки обрали досвідченого й відважного свого земляка Вінницьким (Кальницьким) полковником (1658—1660). Під час обрання гетьманом України Юрія Хмельницького 9 жовтня 1659 р. полковник Сірко брав участь у Переяславській раді: за нього, неписьменного, розписався у присяжному списку сам гетьман. Після драматичних воєнних подій, що закінчилися укладенням з Польщею Слободищенського трактату (1660), за умовами якого в Україні відновлювалось шляхетське панування, Іван Сірко залишив полковництво й пішов на Запорожжя, де перебував до кінця життя.

Кошовим отаманом у Січі тоді був Іван Мартинович Брюховецький, колишній джура (слуга) Богдана Хмельницького. Сірко користувався серед запорожців великим авторитетом. Уперше його обрано кошовим отаманом 1663 р., після того як Брюховецький став гетьманом України на Чорній раді під Ніжином. Відтоді запорожці вісім разів обирали Івана Сірка кошовим отаманом. І не було року, щоб той не водив їх у бойові походи на Кримське ханство, турецькі фортеці, в Молдову, Польщу.

Так, у вересні—жовтні 1663 р. він очолив спільний похід на Кримське ханство запорозьких козаків і драгунів росій-

ського воєводи Григорія Косагова. Об'єднане військо вдерлося до Криму й завдало поразки ханським ордам. Косагов кілька років користувався довірою і дружбою кошового отамана. Добрі стосунки склалися у Сірка зі станичним отаманом Війська Донського Фролом Мінаєвим, який не раз приїжджав в Україну і відвідував Запорозьку Січ.

Очоливши козацьке військо, Іван Сірко в січні—лютому 1664 р. здійснив похід за Буг і Дністер, погромив татарські улуси біля фортеці Тягин (Бендери), а звідти дістався Правобережної України й визволив від польського панування Брацлав, Кальник, Могилів, Рашков, Умань, Черкаси, Канів та інші міста. Козаки тоді завдали поразки військам польського полковника Стефана Чарнецького та його союзника гетьмана Павла Тетері. Проте лівобережний гетьман Брюховецький не використав цієї перемоги для визволення усього Правобережжя і возз'єднання його з Лівобережною Україною.

Лівобережні гетьмани Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович побоювалися, що Іван Сірко, користуючись великим авторитетом серед козацтва, зможе будь-коли відібрати в них гетьманську булаву. Тому часто зводили наклепи на нього в листах до Москви, звинувачували в нелояльності й навіть зраді, намагаючись викликати гнів і репресії.

1668 р. Іван Сірко на деякий час залишив Січ і з'явився у Слобідській Україні. Козаки обрали його полковником Зміївського полку. Проти гніту царських воєвод там повстали мешканці слободи Красний Кут і робітники Торських соляних заводів, а потім і козаки Зміївського полку. Під Харковом повстанці зазнали поразки, і Сірко повертається на Правобережжя. Деякий час перебуває у Чигирині, столиці гетьмана Петра Дорошенка, але згодом їде в Січ і збирає там загони запорожців, з якими рушає під Полтаву, Охтирку і Валки, щоб помірятися силами з царськими воєводами і боярами.

У жовтні—листопаді того ж року невгамовний Сірко разом з кошовим отаманом Іваном Ждан-Рогом здійснив похід козацького війська на Кримське ханство: запорожці розгромили татарську орду біля Кафи (Феодосії), визволивши 2 тис. полонених, загрожували ханській столиці Бахчисараю.

1670 р. запорожці знову обрали Івана Сірка кошовим отаманом. А влітку він очолив похід козаків на турецьке місто-фортецю Очаків, яке спалив, захопив чимало полонених і гурти худоби.

Правобережний гетьман Петро Дорошенко і кошовий отаман Іван Сірко підтримували селянську війну в Росії (1670—1671) під проводом донського козака Степана Разіна, листувалися з ним і планували навіть спільний похід на Москву. Але здійснити це їм не пощастило.

Тоді ж Іван Сірко зблизився з правобережним гетьманом Михайлом Ханенком і використав його сили у війні проти татар. 25 жовтня 1671 р. на козацькій раді біля с. Іллінці на Поділлі Сірко й Ханенко, присягнувши Речі Посполитій, зобов'язалися воювати з Кримським ханством. Прямо з ради кошовий отаман повів своїх запорожців у район Рашкова, звідти на Білгородщину, потім на Чечельник, Ладижин і Кальник. А на початку 1672 р. Сірко і Ханенко повели об'єднані сили козаків у похід на Волощину й Білгородщину. Біля Куяльницького лиману в степу вони завдали поразки орді кримського хана Султан-Нуреддіна.

Після скинення з гетьманства і заслання Дем'яна Многогрішного (1672) Іван Сірко вирішив домагатися гетьманської булави. Чутка про це дійшла до Москви. Царський уряд був проти обрання Сірка гетьманом. Кошовий отаман вирішив зустрітися з воєводою Г. Ромодановським і разом із своїм зятем Іваном Сербином і кількома запорожцями виїхав до Курська. Але дорогою на нього напав полтавський полковник Федір Жученко, арештував, закував у кайдани і ув'язнив у Батуринській фортеці. Сірка звинувачували в підбурюванні козаків до повстання. Новообраний гетьман Іван Самойлович відправив Сірка в Москву, а звідти царський уряд заслав його до Сибіру в м. Тобольськ.

А вже навесні 1672 р. 300-тис. армія Туреччини перейшла Дунай і вдерлася на Поділля, взяла в облогу фортецю Кам'янець-Подільський і невдовзі оволоділа нею. Турки загрожували спустошенням не лише Україні, а й Речі Посполитій та Росії. З півдня насувалися орди Кримського ханства — хан планував навіть знищити Запорозьку Січ.

Відсутність Івана Сірка послабила спротив турецько-татарській агресії. Уже в липні 1672 р. польський посол в Москві передав прохання короля Речі Посполитої звільнити й повернути козацького ватажка, бо «той Сірко служив обом великим государям, безперестанку над спільним ворогом, над кримським ханом промисли чинив». Про це ж просив гетьман Лівобережної України Іван Самойлович. Та найбільше клопоталися за свого отамана запорожці. В листі до Москви писали: «щоб польовий наш вождь добрий і правитель, для бусурманів страшний воїн, Іван Сірко до нас був одпущений, тому що у нас другого такого польового

воїна і бусурманів гонителя нема; бусурмани, прочувши, що у Військові Запорозькому Івана Сірка, страшного для Криму промисловця та удачливого переможця, котрий їх завжди громив і розбивав та християн з неволі рятував, немає, радіють і над нами промишляють».

Зваживши на складну ситуацію, російський уряд поступився. У грудні 1672 р. козацький полководець вже був у Москві. Цар Олексій Михайлович примусив його в присутності патріарха, Священного Собору, бояр і думних людей дати клятву на вірність Російській державі. Ще півроку Сірко залишався у Москві, бо про це просив його недоброзичливець — гетьман Іван Самойлович.

Зрештою на початку літа 1673 р. Іван Сірко прибув до Запорожжя й негайно розпочав воєнні дії проти Кримського ханства: водив козаків на фортеці Аслам і Очаків, під Чигирином не пропускав татар до Кам'янця-Подільського на допомогу туркам. 8-тис. татарська орда у серпні 1673 р. щільно оточила кошового отамана з військом в степу й три дні тримала в облозі, але не здолала й відступила. А в листопаді того ж року 10 тис. козаків і кілька сотень їх союзників-калмиків під загальним командуванням Івана Сірка здійснили похід на Крим, Білгородщину й Волощину, завдавши поразки турецьким і татарським ордам, спаливши фортецю Тягин (Бендери), захопивши полонених і трофеї.

У червні 1674 р. Івану Сірку довелося познайомитися з ротмістром (провідником, капітаном) гетьманської корогви Іваном Мазепою, який тоді служив у війську Петра Дорошенка. Гетьман спорядив освіченого помічника-ротмістра до кримського хана для переговорів, надіславши в подарунок ханові 15 закованих у колодки лівобережних козаків. Їх супроводжували 9 татарських воїнів.

Над Інгулом загін запорожців випадково натрапив на це посольство: татари були перебиті або кинулися в річку, козаки звільнені, а Мазепу привели в Січ як злочинця. На козацькій раді зачитали листи Дорошенка до хана. Обурені запорожці вирішили тут-таки скарати смертю Мазепу. Однак Сірко і старі отамани заступилися за нього: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він нам і вітчизні нашій колись знадобиться». Запорожці прислухалися до цієї поради. Мазепу і одного уцілілого татарина було відправлено до гетьмана Самойловича, щоб доставив їх у Москву.

У листі до Самойловича від 6 липня 1674 р. кошовий отаман також клопотався про долю Мазепи: «Покажи милість свою, як батько милосердний, щоб він у неволі не був

і щоб військо запорозьке, яке дарувало йому і волю, і життя, і здоров'я, не стало говорити, що Сірко засилає людей у неволю». Це прохання дійшло до гетьмана і царя. У Москві Мазепа розповів про дії Дорошенка і своє посольство. Згодом він повернувся в Україну і став на службу в лівобережне козацьке військо, де дослужився до посад генерального осавула, а потім і гетьмана. Сірко врятував йому життя.

Постійна війна запорожців проти Кримського ханства і їхні походи в турецькі володіння перешкоджали загарбницьким планам Туреччини. 1674 р. султан Мухаммед IV відправив до козаків листа з вимогою припинити напади, здатися й прийняти його протекцію. Запорожці відповіли дошкульним листом, який, певно, дійшов до султана й переповнив його злістю й жадобою помсти за образу. Восени 1674 р. зі Стамбула в Крим Чорним морем вирушило 15 тисяч яничар з наказом кримському хану: вести яничарів і 40-тис. татарську орду на Запорозьку Січ, зруйнувати її та винищити козаків. А запорожці наприкінці грудня зібралися до Січі святкувати Різдво. Ханська орда щільно оточила Січ, щоб не випустити жодного козака. Яничари через вузькі фіртки проникли у фортецю й заповнили майдан і проходи між куренями й будівлями. Запорожці, які міцно спали, запізно помітили вороже нашестя, але не злякалися й почали у вікна стріляти з мушкетів. Після кількагодинної стрілянини-побоїща козаки за сигналом кошового отамана Івана Сірка висипали з куренів і кинулися в рукопашний бій, добиваючи ворогів шаблями й піками. З 15 тис. яничарів утекло з Січі лише півтори тисячі, 150 потрапило в полон, решта загинула. Запорожці у цій страшній битві втратили лише 50 чол. убитими. Січ здобула славу непереможної твердині на Дніпрі.

За віроломну спробу знищити Січ Іван Сірко влітку 1675 р. влаштував похід на Кримське ханство: 20-тис. козацьке військо зруйнувало міста Гезлев (Євпаторію), Карасу-Базар і столицю Бахчисарай, чимало татарських селищ. Хан зі своїм почтом врятувався втечею в гори, а його військо зазнало нищівної поразки. Козаки визволили з неволі тисячі невільників — українців, росіян, поляків, захопили в полон 4 тис. татар. Це був один з найвизначніших походів Івана Сірка на Кримське ханство.

Запорозьке Військо під проводом Сірка своїми дошкульними ударами завадило постачанню турецьких і татарських орд під час їх Чигиринських походів (1677—1678), перешкоджало вторгненню на Лівобережжя і Слобожанщину.

На початку 1679 р. запорожці під проводом свого кошового отамана влаштували похід проти турецьких і татарських фортець на Дніпрі — Кизикермена і Тавані, які перешкоджали виходові їхніх «чайок» у Чорне море, і дощенту зруйнували. За цю зухвалу акцію султан наказав помститися: надіслав велике військо під начальством Кара-Мухаммед-паші для зруйнування Січі та покарання козаків. Але при його наближенні до Чортомлика Іван Сірко повів свої загони в урочище Лободиху й підготувався до оборони. Дізнавшись про це, вороги не наважилися вступати в бій і відступили ні з чим. Січ була врятована.

Це була остання перемога старого воїна. Після того Іван Сірко відхилив пропозицію царя Олексія Михайловича і гетьмана Івана Самойловича про розташування їхніх військ неподалік Січі. Кошовий отаман і його запорожці гордо відповіли у листі до Самойловича (навесні 1680 р.): «Ми ввіряємо себе всемогутній Божій милості і самі... дбатимемо про свою цілість на випадок ворожого нападу». В документі від 29 травня 1680 р. востаннє згадується Сірко: «Надіслано од Сірка в усі міста листи про те, що бусурмани хотіли з ним укласти мир і не уклали».

Неспокійне життя і старість далися взнаки: влітку 1680 р. Іван Сірко занедужав і незабаром помер. Новообраний кошовий отаман 10 серпня 1680 р. повідомляв у Москву: «Того ж літа серпня першого числа упокоївся, похворівши трохи, у Грушівці на пасіці своїй славний кошовий отаман Іван Сірко... Усе товариство його любило і за батька свого уважало». Запорожці поховали славного отамана над Дніпром з великою жалобою і віддали йому належні козацькі почесті.

На могилі Івана Сірка вони встановили камінь-пам'ятник з написом: «Року Божого 1680 августа 1 преставился раб Бож Иоан Серко Дмитрови атаман кошовий Войска Запорозкого за его ц. п. в. Феодора Алексовича. Памят праднаго со похвалами». Він зберігся до нашого часу як найцінніша реліквія козацтва.

Могила Сірка, що знаходилася на правому березі Дніпра поблизу с. Капулівки (Нікопольський р-н на Дніпропетровщині), опинилася під загрозою затоплення водами Каховського водосховища, тому 1967 р. прах перезахували на Бабиній могилі біля Капулівки. Там встановлено старий камінь з написом, а вище поставлено погруддя. На гранітній плиті викарбувано новий сучасний напис: «Тут похований кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко 1680 року».

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

До числа непересічних особистостей нашої історії належить Петро Дорофійович Дорошенко. Яких би сторін життя України 60—70-х рр. XVII ст. ми не торкнулися, всі вони більшою чи меншою мірою переломлювалися через призму діяльності цієї людини. Серед інших політичних діячів тогочасної епохи П. Дорошенко вирізнявся глибоким, аналітичним розумом, патріотизмом, широким розумінням завдань і перспектив боротьби за об'єднання всієї території України в межах однієї держави та самостійний її розвиток, послідовністю, впертістю та наполегливістю у діях, спрямованих на досягнення своєї мети.

Водночас у документах, на сторінках літописів та у спогадах сучасників ми знаходимо характеристики іншого Петра Дорошенка — діяча, що дотримувався протурецької орієнтації, здійснював репресії щодо своїх противників та віддавав у ясир татарам місцеву українську людність. Що переважало у політичному багажі цієї людини, яке її місце серед інших українських гетьманів? На ці та інші питання спробуємо дати відповідь у запропонованому нарисі.

Народився Дорошенко у Чигирині 1627 р. Його сім'я мала глибокі традиції вірного служіння матері-Україні та козацьким ідеалам. Згадаймо, що дідом Петра був гетьман Михайло Дорошенко, чиї заслуги у боротьбі проти турецько-татарської агресії загальновідомі. У Дорофія та Марії Дорошенків росли й виховувалися діти, імена яких у майбутньому раз по раз з'являлися на сторінках документів. Братами Петра були Андрій і Григорій, Степан та Антоній. Пестливим піклуванням хлопчиків була оточена єдина у родині дівчинка — їхня сестра (на жаль, історія не зберегла її ім'я).

Дорошенки прагнули дати добру освіту дітям. Можна гадати, що Петро навчався у Києво-Могилянській колегії, із стін якої виніс знання польської і латинської мов, історії та риторики. Не випадково літописець С. Величко писав, що майбутній гетьман був спритний і в мові світській управний, а також «умілий у всіляких речах». Зрозуміло й інше — хлопчик ріс у родині, чиє життя пронизували козацькі ідеали. Змалку виховувався волелюбним, впевненим у праводі боротьби своїх предків проти соціальної несправедливості та національно-релігійних переслідувань. Не випадково 20-річний Петро опинився серед козаків, які разом із Хмельницьким втекли на Запорозьку Січ, а звідти навесні

1648 р. вирушили у небезпечний похід проти польської шляхти. Очевидно й те, що юнак користувався повною довірою великого гетьмана. С. Величко називає Петра «старшим слугою» Хмельницького (в іншому місці говорить про нього як «конюшого»).

У Б. Хмельницького Дорошенко пройшов усі щаблі служби. У Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. він значиться гарматним писарем Чигиринського полку. 1655 р. 28-річний юнак уже обіймає посаду наказного полковника. Виконує ряд дипломатичних доручень гетьмана до російського царя і шведського короля. 1657 р. Б. Хмельницький своїм універсалом призначив Петра Дорошенка на високу старшинську посаду прилуцького полковника. Отже, до смерті гетьмана його земляк Дорошенко практично вже досяг вершин козацької старшинської ієрархії.

Доля і в наступні часи давала йому можливість знайомитися з різними політичними діячами України, Росії, Польщі, Туреччини, Кримського ханства. Ще до одержання гетьманської булави він підтримував стосунки з бахчисарайськими і стамбульськими володарями, вищими московськими урядовцями і самим Олексієм Михайловичем, польськими можновладцями й українськими гетьманами. Знав їх сильні та слабкі сторони, і це забезпечувало у майбутньому ширші можливості для політичного маневру на дипломатичних переговорах.

Якими ж були основні віхи політичної кар'єри П. Дорошенка після смерті Б. Хмельницького? Насамперед він розумів, що Україна втратила одного з найталановитіших своїх синів. Тому прилуцький полковник діє надзвичайно зважено, щоб не розпалити міжстанової напруженості в суспільстві. По суті, він підтримав обрання на гетьманську посаду І. Виговського, котрий всупереч настроям частини козацької старшини вважав передчасним розрив з Москвою. Відомо також, що пізніше П. Дорошенко взяв участь у придушенні виступу полтавського полковника М. Пушкаря та запорожців на чолі з тодішнім кошовим отаманом Я. Барабашем. Наприкінці 50-х рр. жодна з політичних акцій, що здійснювались на терені українських земель, не обходилися без участі Дорошенка. Він — учасник посольства, яке вело переговори з російським урядом (вересень 1658 р.), а також підписання Гадяцького договору між представниками України та Польщі.

Проте, очевидно, прилуцький полковник не був палким прихильником політичної лінії І. Виговського, яка, по суті, згідно з умовами Гадяцького договору зводила нанівець

державну незалежність України. Не випадково незабаром ми бачимо його серед осіб, наближених до Юрія Хмельницького. Син покійного гетьмана добре знав свого земляка і цілком довіряв йому. В складі козацького посольства Дорошенко брав участь у переговорах в Переяславі з російським представником — князем О. Трубецьким, які завершилися підписанням нових статей, що істотно обмежували автономні права України. Разом з іншою козацькою старшиною Дорошенко їздив до Москви, де обговорювалися прохання Війська Запорозького (вони передбачали рівноправний характер відносин України і Росії). Але і цього разу Москва не пішла на будь-які поступки, продемонструвавши повне ігнорування інтересів України.

Зрозуміло, що позиція Росії не могла не вплинути на настрої козацької старшини. Тому не випадково під час воєнних дій між російсько-українськими та польськими військами серед частини полковників і генеральної старшини дедалі стійкіше проявлялися пропольські настрої. Підтримував їх і П. Дорошенко. Він (тоді чигиринський полковник) уже вкотре у складі козацького посольства бере участь у переговорах з представником Речі Посполитої Є. Любомирським, а пізніше коронним гетьманом С. Потоцьким (жовтень 1660 р.). Результатом стала декларація про відновлення умов Гадяцького договору (крім пункту про створення Руського князівства). Сумнівно, що це була перемога української дипломатії. Адже фактично Україна перетворювалася на арену жорстокої боротьби між двома великими державами — Росією й Польщею.

Восени 1660 р. П. Дорошенко стає наказним гетьманом. Він вирушає з козаками та підрозділами татар на Лівобережжя, де веде бої з загонами російських ратних людей. Не уникає й інших політичних акцій: бере участь у роботі військової ради в Корсуні, листується зі своїми прибічниками і противниками. Саме в цей час він був нобілітований (одержав шляхетство) польським сеймом.

Разом з тим факти засвідчують, що десь із середини 1661 р. стосунки між Ю. Хмельницьким та П. Дорошенком стають більш прохолодними. Не випадково останній був позбавлений чигиринського полковництва і взагалі істотно знизив політичну активність. Тим часом ситуація в Україні залишалася надзвичайно складною: на Лівобережжі відкриту боротьбу за гетьманську булаву вели між собою Яким Сомко, Василь Золотаренко та Іван Брюховецький, на Правобережжі після пострижения у ченці Юрія Хмельницького гетьманом обирається Павло Тетеря. Петро Доро-

шенко знову призначається наказним гетьманом, а пізніше займає посаду генерального осавула в уряді правобережного гетьмана.

У середині 60-х рр. Правобережну Україну охопила нова хвиля конфліктів, які мали складний та неоднозначний характер. Визвольний рух широких мас козацтва проти Польщі та П. Тетері ускладнювався внутрішніми та міжстановими конфліктами. Розгромлений повсталими козаками правобережний гетьман у квітні 1665 р., захопивши з собою військову скарбницю, клейноди, корогви, гармати й архів, утік у Польщу. Гетьманська посада залишилася вільною, з'явилися перші претенденти — овруцький полковник Децик (Дацько Васильович) і медведівський сотник Степан Опара. У цій ситуації П. Дорошенко, очевидно, утверджується в думці пошукати й собі долі на терені гетьманства. Під Богуславом при підтримці мурз 1665 р. Петро Дорошенко був проголошений гетьманом.

Сьогодні можна сперечатися, погоджуватися або заперечувати думку про те, що відіграло у цій акції важливішу роль — татарська підтримка чи вільний вибір козаків. Гадаємо, і те, й друге. Не випадково з цього питання існує такий великий спектр думок у документах і літописах.

Свої перші кроки на гетьманській посаді П. Дорошенко розпочав традиційно — став утверджувати владу в різних районах Правобережжя. Насамперед розправився зі своїм політичним противником, брацлавським полковником В. Дрозденком (Дроздом), загони якого складали близько 40 тис. козаків. Незабаром були розсіяні або ліквідовані загони інших козацьких полковників, що дотримувалися промосковської орієнтації.

Противники були повергнуті. Але значно складнішою виявилася справа з ворогом зовнішнім. Тут Дорошенку довелося докласти максимум дипломатичного хисту, проявити талант справжнього політика. З одного боку, декларуючи свою прихильність до Польщі, він водночас відмовляється розмістити польські залоги у правобережних містах, домагається від короля ліквідації унії, обмеження податкового тягаря населення, дозволу на вільне проживання козаків у межах шляхетських маєтків і т. д. Ставилося також питання про звільнення з ув'язнення київського митрополита Иосипа Тукальського, Юрія Хмельницького і Григорія Гуляницького, заарештованих за участь у підготовці виступу проти Польщі. Гетьман прагне зберегти дружні взаємини й з новим кримським правителем Ааділь-Гіреєм. Час пока-

зав, що ці дві політичні сили на даному етапі залишалися головними у планах П. Дорошенка.

Розвиток подій постійно вносив корективи у політичну лінію правобережного гетьмана. Ставало очевидним, що його орієнтація на Річ Посполиту не знаходить підтримки серед широких верств народу. З іншого боку, змінилося міжнародне становище, що обумовлювалося укладенням між Польщею і Росією так званого Андрусівського перемир'я від 20 січня 1667 р. Відкинувши умови Переяславської ради 1654 р., Росія йшла на компроміс з Річчю Посполитою, але за рахунок територіального поділу України і визнання за Польщею права на правобережні землі. Дорошенко добре розумів, що це перекреслювало його плани об'єднання обох частин українських земель під однією булавою. Тому він вносить нові зміни у свою політичну програму. По-перше, прагне скликати загальновійськову раду козаків обох берегів Дніпра, по-друге, організовує за допомогою татар похід у Галичину з тим, щоб остаточно розгромити польську армію і встановити свій контроль над цим регіоном. На жаль, жодну з цих акцій П. Дорошенку реалізувати не вдалося. Лівобережний гетьман І. Брюховецький зі старшиною відмовилися прибути на раду. Водночас союзник Дорошенка калга-султан Керим-Гірей пішов на замирення з командуванням польської армії і, спустошивши міста і села Поділля, Волині й Покуття, повернувся з ордою в Крим.

За цих умов, шукаючи реальних засобів досягнення поставленої мети, П. Дорошенко звертає увагу ще на одну політичну силу — Росію. Наприкінці 1667 р. він розпочинає переговори з представниками Москви В. Дубенським і В. Тяпкіним. Ця подія цікава не лише тим, що відбивала прагнення позбутися присутності в Україні царських воєвод і повернути у повному обсязі козацькі права і вольності, але й тим, що вказувала на стремління Дорошенка воз'єднати в межах єдиної Української держави усі етнічні землі.

Його тверда позиція щодо присутності російських воєвод в українських містах давала надію на всебічну підтримку широких кіл козацтва, міщан, селянства. Правобережний гетьман продовжує балансувати між Польщею та Росією і водночас прагне заручитися надійною допомогою з боку Криму. Він налагоджує більш тісні відносини з І. Брюховецьким. Старшинська рада, яка зібралася в Чигирині (січень 1668 р.), висловилася за об'єднання Лівобережної й Правобережної України і направлення посольства до Стам-

була і Бахчисарая. Рішення ради підтримали також представники Запорозької Січі.

Відкрита воєнна акція на Лівобережжі розпочалася навесні 1668 р. Незабаром було звільнено від російських воєвод майже всі великі міста, взято під контроль переправи, комунікації і торгові шляхи. Вбивство козаками І. Брюховецького (очевидно, не без відома правобережного правителя) відкрило перед Дорошенком прямий шлях до гетьманства на обох берегах Дніпра. Так воно і сталося.

Однак наступні події показали, що все ж П. Дорошенко був далекий від реалізації своїх політичних задумів. Передусім вторгнення польських підрозділів змусило залишити лівий берег Дніпра і повернутися на Правобережжя. По-друге, на гетьманську булаву заявив претензії честолюбний Петро Суховій, підтриманий бахчисарайським двором. По-третє, на бік Росії перейшов Дем'ян Многогрішний, залишений Дорошенком наказним гетьманом на Лівобережжі (незабаром старшинська рада обрала його гетьманом).

Виникає закономірне питання: чи була життєздатною політична платформа П. Дорошенка? Відповідь може бути лише однозначною: так, була. Про це, зокрема, свідчить підтримка гетьмана практично всіма станами населення України. Проте в об'єднанні розчленованих політичними кордонами українських земель в єдину державу не були зацікавлені ні Москва, ні Варшава. І П. Дорошенко зважується на докорінну зміну своєї політичної орієнтації. Він робить крок у напрямі зближення з Туреччиною (відомо, що перші симптоми цих настроїв виявлялися ще у 1667 р.). Військова рада у Корсуні (березень 1669 р.), підтвердивши загальноукраїнський характер гетьманства П. Дорошенка, водночас висловилася за протекторат турецького султана. Однак, очевидно, офіційної присяги козаки не принесли.

У дослідників відсутні автентичні джерела, що могли б пролити світло на умови, які передбачалося покласти в основу угоди Дорошенка з султаном. З документів московського походження можна зробити висновок, що гетьман не відмовився від генеральної думки об'єднати всі українські землі від р. Вісли до Севська і Путивля в межах однієї Української держави. Інші пункти угоди від 1669 р. (усього їх 17) передбачали гарантію національно-політичних прав та інтересів України. На жаль, ні тоді, ні в майбутньому Стамбул навіть не збирався до кінця задовольнити умови, які б могли стати основою рівноправних взаємин України і Туреччини. Розкидані у різних місцях і датовані різним ча-

сом висловлювання П. Дорошенка також засвідчують, що він не вважав особливі взаємини з Портою фундаментальною основою своєї зовнішньої політики.

Навесні — влітку 1669 р. на плечі П. Дорошенка ліг новий тягар політичних проблем. Насамперед розгорілася жорстока боротьба з П. Суховієм, якого підтримували Запорожжя, частина правобережних полків і кримська орда. Незабаром на політичну авансцену виступив ще один претендент на гетьманство — уманський полковник Михайло Ханенко. Між обома сторонами почалися воєнні дії, в ході яких були поразки і перемоги, облога фортець і бої з переважаючими силами противника. У круговерть цієї боротьби були втягнуті й зовнішні сили — Крим і Туреччина. Це ще більш ускладнювало перебіг подій, надавало їм драматичного, особливо кривавого характеру.

Надій на всебічну підтримку з боку Оттоманської Порти залишалося мало. Тому П. Дорошенко резервує за собою інші варіанти — продовжує підтримувати зв'язки як з Польщею, так і з Росією. Але це не була безпринципність. Навпаки, у взаєминах з обома сусідами він дотримувався послідовної й принципової лінії, спрямованої на відновлення територіальної цілісності Української держави. З таким настроєм П. Дорошенко вирішив узяти участь у роботі спільної українсько-польської комісії в Острозі. Козацька сторона виробила для своїх делегатів наказ із 24 пунктів. Документ цікавий тим, що надзвичайно рельєфно відбиває державницькі устремління як самого гетьмана, так і його найближчого оточення. Військо Запорозьке однозначно заявило, що воно вимагає окремої території в складі Київського, Паволоцького, Брацлавського, Уманського, Кальницького, Подільського, Торговицького, Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського і Білоцерківського полків, на які поширювалася виключно козацька юрисдикція. Не менш важливе значення мали статті, що стосувалися прерогатив державного будівництва, конфесійного, культурно-освітнього та економічного характеру (свобода православної віри, рівноправність представників різних конфесій, заснування шкіл і друкарень, повна амністія повстанцям, вільне заняття козаків різними видами господарської діяльності і т. ін.). Однак, незважаючи на великий політичний досвід генерального писаря Михайла Вуякевича, який очолював українську делегацію, польська сторона не бажала йти ні на найменші поступки. Більше того, Варшава пішла на переговори з М. Ханенком, представники якого 23 серпня уклали в Острозі угоду. Аналіз цього документа

свідчить, що попри його урочистість він, по суті, повертав Україну до складу Речі Посполитої в межах тих прав, що існували напередодні Визвольної війни.

Щодо П. Дорошенка, то його позиція відносно існування незалежної Української держави лишалася незмінною. Це підтверджують численні факти. Наприклад, польський король писав, що «Дорошенко не бажає, щоб польські дворяни вступили в свої спадкові маєтки, а бажає, щоб Україна була незалежною під його верховним управлінням».

Джерела польського і російського походження засвідчують, що восени 1670 р. П. Дорошенко зробив ще один крок у напрямі зближення з Портою. Гетьман збирає у Чигирині раду, яка висловилася за присягу козаків турецькому султанові. Водночас правобережний правитель вживає ряд заходів щодо розширення кола своїх союзників у боротьбі з ворогами. У цьому плані, очевидно, доцільно розглядати його контакти з курфюрством Бранденбурзьким і російським урядом. Крім того, як відомо, деякий час він підтримував зв'язки з донським отаманом Степаном Разіним, який очолив селянську війну в Росії. Але активна зовнішньополітична діяльність П. Дорошенка ускладнилася наступом польської армії Я. Собеського на Поділля. Впав ряд міст, були захоплені сотні сіл і десятки містечок. Уже вкотре в українсько-польські війни втрутилися Крим і Туреччина. Восени 1671 р. кровопролитні бої за участю татарської орди точилися в районі Ладижина, Умані, Тростянця. У травні 1672 р. похід «на Ляхистан» розпочала 100—120-тис. турецька армія. Вступ у війну падишаха істотно змінив ситуацію на користь Дорошенка. Одне за одним почали складати присягу на вірність гетьманові подільські міста. Поразку за поразкою терпіли поляки і козаки М. Ханенка.

Дорошенко з'явився перед «ясними очима» султана 16 серпня 1672 р. З бунчуком і прапором він увійшов у намет Мухаммеда IV, від якого одержав кафтан, булаву й гарного коня. А вже незабаром почалася облога «чуда природи» — фортеці м. Кам'янця. Вона тривала недовго (з 18-го по 27 серпня). Польські урядовці не могли організувати відповідної оборони. Не допомогли й німецькі найманці. Мури фортеці впали, а з ними і надії польської сторони на успішну війну з турками. Розпочалися переговори, що завершилися підписанням Бучацького мирного договору, за яким Туреччина одержувала територію Подільського воєводства. П. Дорошенко мало виграв від перемоги Оттоманської Порти. За ним визнавалися лише традиційні межі козацької території («в старих кордонах»).

Вузькоегоїстична політика Туреччини не могла не позначитися на настроях Дорошенка. Гетьман дедалі більше розчаровується у діях стамбульського двору. Не випадково він розпочинає переговори з Польщею, а через кілька місяців — з Росією. На жаль, вони завершилися безрезультатно. Більше того, на початку 1674 р. об'єднані сили Г. Ромодановського і нового лівобережного гетьмана І. Самойловича, розпочавши наступ, оволоділи Правобережжям (крім Чигирина). 17 березня на раді у Переяславі І. Самойлович був проголошений гетьманом «обох сторін Дніпра». Але цей тріумф московської політики був недовгим. Незабаром вторгаються татарські орди, сіючи руїну і смерть на Правобережній Україні. На допомогу П. Дорошенку вирушив сам турецький султан.

Дорогою ціною далася П. Дорошенку перемога над політичними противниками. В руїнах лежав квітучий колись край, місцева людність була знищена, забрана у неволю, розбіглася на Волинь, у Галичину, Лівобережну Україну. Про свої претензії на українські землі заявила Польща. Новообраний король Ян Собеський кинув добірні війська на Поділля. Зав'язалися нові бої, і були нові переговори з поляками. Але непоступливість Варшави у державно-політичних питаннях, які піднімав гетьман, робила їх, по суті, безперспективними.

На середину 1675 р. становище П. Дорошенка стало критичним. Його залишили вірні «серденята» і найближчі соратники, друзі й навіть родичі. Важким тягарем на душу гетьмана лягла смерть митрополита Йосипа Тукальського — не лише порадника, а й найближчого друга. Повз його увагу не пройшли воєнні приготування І. Самойловича і російських воєвод, готових до вторгнення на Правобережжя кримських татар. Гетьман гарячково шукав вихід і, здавалося, знайшов його. Він вирішив скласти присягу на вірність цареві.

Зрозуміло, що, зважившись на цей крок і особливо заручившись підтримкою Запорозької Січі, П. Дорошенко думав виграти час і зміцнити свої позиції. З цією ж метою він направляє у Москву посольство на чолі з чигиринським отаманом Іваном Сенкевичем. Надіслана правобережному гетьману царська грамота твердила, що «все минуле буде забуте», але водночас наказувалося з'явитися на лівий берег Дніпра для присяги перед князем Г. Ромодановським і гетьманом І. Самойловичем.

П. Дорошенко ще деякий час залишався у Чигирині. Він листувався з І. Самойловичем та І. Сірком; поширювалися

чутки про його контакти з турками і татарами. Але капітуляція правобережного гетьмана була вже справою часу. Дізнавшись про виступ російських та українських військ, П. Дорошенко змушений був здатися. Акт присяги відбувся 19 вересня 1676 р. неподалік Чигирина, в таборі Г. Ромодановського та І. Самойловича.

Навесні 1677 р. стольник Семен Алмазов заявив у Батурині, що питання вирішено і П. Дорошенко повинен негайно прибути до Москви.

Похмурим березневим днем зустріла Москва могутнього у минулому правителя. На аудієнції у царя 20 березня йому пригадали попередні «вини й злочини» й водночас наказали як підданому Федора Олексійовича залишатися у Москві і виступати порадником у веденні справ з Туреччиною і Кримом.

Новий поворот готувало життя самому Дорошенкові. У жовтні 1679 р. він одержав царський наказ про призначення воєводою у Великий Устюг. Колишній гетьман відповів відмовою. Нам не відома реакція на це царя. Зрозуміло, що вона була негативна, оскільки взимку Дорошенко був призначений воєводою у Вятку (на цій посаді перебував до 1682 р.). Після повернення звідти одержав у володіння с. Ярополче Волоколамського повіту, у якому він і помер 9 листопада 1698 р.

У 70-х рр. П. Дорошенко зійшов з арени як активний політичний діяч. Своє фізичне життя він завершив у 90-х рр. буремного XVII ст. у Московщині, далеко від рідної землі. Але основна ідея його — об'єднати всі українські землі під однією гетьманською булавою у незалежній державі — втрачена не була. Серед козацької старшини знаходилися люди, які продовжували боротьбу як проти царської Росії, так і шляхетської Польщі.

ІВАН МАЗЕПА

В історії України важко знайти особу, навколо якої точилися б такі гострі суперечки, перехрещувалися різні, часто полярні думки, як Іван Мазепа. Захоплення, різке неприйняття, замовчування — такий, щонайменше, діапазон суджень дослідників про нього.

Справді, ряд обставин зумовив, м'яко кажучи, неоднозначність оцінок і характеристик. Що спонукало Івана Мазепу перекидатися від одного правителя до іншого? Яке йо-

го місце серед українських гетьманів? Чому улюбленець Петра I, осипаний царськими щедротами, став його заклятим ворогом? Це лише незначне коло питань, що вимагають відповіді правдивої, об'єктивної, зваженої, побудованої на фактах, а не на домислах та емоціях.

Заради справедливості слід зазначити, що постать І. Мазепи, його життя та діяльність вже в XVII ст. перебували в полі зору не лише найближчого оточення, а й широкої громадськості — простих людей, літописців, політичних діячів та дипломатів, журналістів, вітчизняних і зарубіжних. Існує величезна історіографічна традиція, причому з найширшим спектром думок, поглядів та оцінок цієї непересічної особи.

Встановлено, що майбутній гетьман народився близько 1640 р. (називаються й інші дати — 1629, 1634) у с. Мазепинці, поблизу Білої Церкви, у сім'ї українського шляхтича. Нам мало що відомо про родину Мазеп. Досі, наприклад, не з'ясовано, хто був батько Івана, який його родовід та службова кар'єра. Значно більше знаємо про матір Марину, котра відіграла досить помітну роль у громадському та релігійному житті України того часу. Відомо також, що крім сина у сім'ї росла дочка Олександра.

Дитячі роки Івана припали на час Визвольної війни українського народу проти панування Речі Посполитої. Юнак був свідком багатьох подій, що розгорталися у 40—50-х рр. XVII ст. на багатостраждальній землі України,— походів Б. Хмельницького, перемог і поразок, відновлення влади шляхетської Польщі на Правобережжі, поступової реставрації тут довоєнних порядків та ін.

Природний розум і потяг до знань привели юнака у стіни Київського колегіуму. Пізніше Мазепа переїжджає до Варшави, де навчається в єзуїтській школі, а через деякий час вирушає у Голландію, Італію, Німеччину, Францію. Навчання продовжував до кінця 50-х рр. Саме в цей час формувалися його основні моральні принципи та етичні норми.

Мазепа був пристрасною і схильною до захоплень натурою, мав ряд талантів і достоїнств, умів грати на бандурі, цікавився мистецтвом, колекціонував зброю. Широко відомі його поетичні спроби. Ним написані «Дума», пісня про чайку-небогу, псалом і ряд інших поезій.

І. Мазепа постійно дбав про розвиток освіти та культури в Україні. Саме за його правління Київський колегіум одержав високий статус академії (1701), чимало молодих людей вирушило у західноєвропейські університети. Добре відоме покровительство гетьмана православній церкві. На

його кошти було зведено ряд будов у Києво-Печерській лаврі, поставлена церква Вознесіння у Переяславі та інших містах. На замовлення гетьмана зроблено срібну плиту до церкви Гробу Господнього в Єрусалимі.

Проте не лише завдяки цим якостям ім'я Мазепи залишилося на сторінках вітчизняної історії. Він відомий насамперед як політичний діяч, що протягом багатьох років обіймав найвищу у козацькій державі посаду. Тому знову повернемося до політичної біографії І. Мазепи.

1659 р. застає його у Варшаві у ранзі покойового польського короля Яна Казимира. Блискуча освіта, розум, особиста привабливість відкрили йому двері палаців багатьох аристократичних родин Польщі. Як королівський придворний він неодноразово виконує важливі політичні доручення Яна Казимира, підтримує зв'язки з українськими гетьманами, польськими магнатами й впливовою шляхтою.

Нова сторінка відкривається 1663 р. Мазепа залишає Яна Казимира. Деякий час живе на Правобережжі (очевидно, у батьківському маєтку). Згодом часто навідується до резиденції правобережного гетьмана Петра Дорошенка (був навіть генеральним писарем), а пізніше переходить до гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича. Відтоді почалося його стрімке сходження на вершину влади. Звання військового товариша, посада генерального осавула і, нарешті, після перевороту 1687 р. гетьманська булава — основні віхи політичної кар'єри цієї людини. Про можливість альтернативних кандидатур на Коломацькій раді, хабар князю Голицину, симпатію московського двору говорити не будемо. Факт залишається фактом: Іван Мазепа став гетьманом, що задовольняло, очевидно, і козацьку старшину, і російські урядові кола (документи свідчать, що він у Москві всіх «зачарував» своєю щедрістю, вмінням владнати найделікатнішу справу).

Гетьманування Мазепа почав традиційно: підписав на березі Коломаку документи, що визначали місце Лівобережної України в складі Російської держави. Незабаром зайнявся розподілом майна Самойловича і розправою над своїми противниками, роздачею універсалів на нові маєтності та організацією бенкетів у Батурині. Не обминув і українське поспільство. Гетьманські постанови страхали жорстокими карами непокірних (і не лише страхали: у містах і селах були проведені екзекуції) і водночас скасовували найбільш обтяжливі податки. Новий гетьман керувався старим випробуваним принципом «батога і пряника».

Його житейське й політичне кредо, висловлене у формулі: «вміти змінювати шкіру лиса, що робить засідку, на шкіру лева, що примушує тремтіти вовків», як правило, приносило перемоги.

Найвища в козацькій державі посада відкривала якнайширші можливості для збагачення. Дрібний український шляхтич невдовзі став одним із найбільших феодалів-землевласників. У маєтностях, розкиданих по різних місцевостях України, йому належало близько 100 тис. селян, а в ряді повітів Росії і 20 тис. кріпаків. Про казкові гетьманські багатства ходили легенди. Вони захоплювали уяву сучасників, а шукачі скарбів й до сьогодні не втратили надію знайти їх залишки.

Як далекоглядний політик та адміністратор гетьман уміло проводив соціальну лінію. Прагнув регламентувати роздачу рангових маєтностей, виступав противником переходу козаків у селянський стан (універсал 1691 р.), намагався внести деякі зміни у систему оренд тощо. Але ця політика не була внутрішнім переконанням милосердного й справедливого правителя. Він передбачав наслідки надмірного феодального визиску, що призводив до подальшого загострення соціальних суперечностей у суспільстві.

Разом з тим слід враховувати, що правління Мазепи — це час дальшого посилення всіх форм феодального визиску селян і козаків. Уперше після Визвольної війни він видав універсал (1701), що узаконював дводенну панщину для селян Ніжинського полку. Над селянством Лівобережжя нависла реальна загроза покріпачення. Крім того, гетьман ніколи не співчував «заколотникам» і «злочинцям». За його наказом наймані полки жорстоко розправлялися з найменшими проявами невдоволення, придушували народні виступи і повстання.

Ідеалом суспільно-політичного устрою для Івана Мазепи, безперечно, була Річ Посполита. Там він виріс, здобув відповідне виховання, засвоїв звичаї польської аристократії. Не випадково гетьманський двір у Батурині дуже нагадував варшавську резиденцію королів. Було запроваджено відповідний ритуал, з'явилися молоді польські шляхтичі, яких називали «гетьманськими дворянами». У роки правління Мазепи утвердились і привілейовані групи з верхівки заможного козацтва, так звані «бунчукові товариші», «значкові товариші», «знатні товариші». Люди оцінювалися не за розумовими здібностями чи військовим талантом, а за належністю до оточення гетьмана (бунчукові товариші носили за ним бунчук або виконували ад'ютантські доручення).

У небуття йшли демократичні козацькі традиції виборності старшини всіх рівнів і рангів. По суті, в Україні зароджувалося дворянство — із спадковою владою, титулами, землями й залежними селянами.

Ця соціальна політика привела до того, що у вирішальний момент широкі маси козаків і селян не підтримали планів Мазепи. В пам'яті народній ще свіжими були спомини про панування Польщі з її жорстоким соціальним та національно-релігійним визиском.

Новий гетьман з'явився перед Петром І, коли становище його благодійника, князя В. Голицина, різко змінилося: за підтримку царівни Софії того заслали, конфіскувавши майно. Іван Мазепа сподобався молодому цареві. Замість погроз і «доган» гетьман і старшина одержали грамоти на нові маєтки, багаті подарунки. З часом взаємини цих різних за становищем, віком, характером, моральними засадами людей переросли у відносини, сповнені взаємопідтримки. Петро І мав усі підстави довіряти українському гетьманові. Після багатьох років «крамол» і «зрад» з'явився підданий, який вірою й правдою служив його інтересам: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки то в далекі північні райони, то в Польщу, то на південь. Цар не лишався в боргу: на Івана Степановича «сипалися» маєтки, тисячі залежних селян, коштовності, найвищі нагороди і титули. Численні листи і доноси на гетьмана, що надходили до Москви, губилися в нетрях бюрократичного апарату чи поверталась у Батурин. На їх авторів чекала жорстока кара (не уникли її, як відомо, навіть генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра).

Здавалося, ніщо не могло затьмарити ідилічних взаємин правителів Росії та України. Приязню й цілковитою довірою проникнуті листи Петра І до Мазепи, вірнопідданством — послання гетьмана до царя. Жодного натяку на напруженість чи суперечності. Тому «громом з ясного неба» став перехід Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Для Петра І це було справжнім потрясінням: людина, яка протягом багатьох років входила до його оточення і яку він, здавалося, добре знав, опинилась у таборі противника! Це стало несподіванкою і для частини старшини, не кажучи вже про рядове козацтво, міщан, православне духовенство й селянські маси.

Питання про мотиви цього кроку Мазепи здавна перебувало у центрі уваги істориків. Сам гетьман, за словами генерального писаря П. Орлика, пояснював свої дії так: «...не

для приватной моей пользы, не для высших гоноров, не для болшаго обогащенія, а ни для иных яковых-нибудь прихотей, но для вас всех, под властію и реиментом моим зостаючих, для жон и детей ваших, для общего добра матки моей отчизны бедной Украины, всего войска Запорожскаго и народу малороссийского, и для подвышеня и разширеня прав и волностей войсковых хочу тое при помощи Божой чинити, чтоб вы с жонами и детми, и отчизна с войском Запорожским так от Московской, як и от Шведской стороны не погибли». Сумніватись у правдивості свідчення особи, втаємниченої в плани Івана Мазепи, не доводиться.

Звичайно, Мазепа добре знав про становище на Лівобережній Україні, про поступовий, але неухильний наступ на її автономний устрій, розумів централізаторські прагнення царизму, бачив зарозумілість і пихатість російських воєвод, придворних чинів, їхню зверхність у ставленні до старшини. Був чудово обізнаний із злиденним становищем рядового козацтва, котре тисячами гинуло далеко від рідної землі у воєнних походах, на будівництві каналів, зведенні фортець. Величезний податок, що часто перевищував господарські можливості, ліг на плечі селян.

Не збільшив любові народу і тривалий конфлікт гетьмана із Семеном Палієм — одним з організаторів визвольного руху на Правобережній Україні. Тут ішлося не лише про їхні особисті симпатії чи антипатії, не лише про заздрість Мазепи до популярності фастівського полковника. Тут зіткнулися (на думку В. Антоновича) два полярних погляди на суспільно-політичний лад України: демократичний, козацький С. Палія і аристократичний, панський І. Мазепи. Гетьман домігся свого: Петро І прислухався до доносів улюбленця і дозволив заарештувати Палія, а згодом заслати його до Сибіру.

Про причини переходу Івана Мазепи на бік шведського короля навряд чи можна говорити однозначно. Очевидно, далися взнаки певні суспільні та моральні позиції гетьмана, його особисті образи. Повороту в політичній кар'єрі сприяла й міжнародна ситуація, що склалася на початку XVIII ст. в Європі. Молодий, енергійний шведський король Карл XII завдав поразки росіянам у Прибалтиці, поставив на коліна Данію, вступив на територію України та Білорусі. У Польщі був детронований Август II, королем обрали шведського ставленика Станіслава Лещинського. Здавалося, доля відвернулася від одержимого реформаторськими ідеями Петра І. І тут перші сумніви закралися в душу гетьмана. У здійсненні своїх політичних задумів Мазепа не був

оригінальним. Плани союзу зі шведами, започатковані ще запорожцями, згодом були розвинуті Б. Хмельницьким. Але Мазепа наповнив їх новим змістом. Він уже опирався на досить стійку історичну традицію, яку репрезентувала частина козацької старшини. Документи засвідчують, що перші контакти між І. Мазепою і польським королем С. Лещинським були започатковані 1705 р. Перебуваючи у Дубно, він зійшовся з княгинею Анною Дольською, з якою вів «денні й нічні конференції». Розмови з цією «прелестницею» (вислів гетьмана) ще більше посилили сумніви, а також зміцнили впевненість Мазепи у необхідності докорінно змінити політичну орієнтацію. Зв'язки гетьмана з С. Лещинським стали відтоді регулярними. Але Мазепа все ще не зважувався прийняти остаточне рішення.

Протягом наступного часу контакти між обома сторонами не припинялися. На їх форму та інтенсивність впливали різні фактори: боротьба між прихильниками Августа II і С. Лещинського, подальше загострення стосунків козацької старшини з царськими воєначальниками і т. ін. Особливе збентеження, що межувало із справжнім шоком, викликали слова, сказані князем О. Меншиковим на званому обіді у гетьмана (липень 1706 р.), де були присутні цар і ряд придворних сановників. Тоді напідпитку Олександр Данилович порадив Івану Степановичу негайно взятися за реформування внутрішнього устрою Гетьманщини, з тим щоб остаточно ліквідувати її автономію. Реакцію старшини на ці слова князя найбільш повно висловив прилуцький полковник Дмитро Горленко, який заявив: «Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим і имя его блажим, что Украину от ига ляцкого освободил, так противным способом и мы, дети наши во вечные роды душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетьманства своего по смерти своей в такой неволи зоставишь».

Так минуло два роки. Очевидно, гетьман, як і раніше, перебував у полоні суперечливих думок, накреслював різні політичні комбінації. Він то підтримує листування з княгинею Дольською (це був один з каналів зв'язку із С. Лещинським), то перериває його, то зашифровує листи, то розкриває їх зміст Петру І. Переломною у болісних роздумах гетьмана над формуванням своєї політичної лінії стала, очевидно, нарада, скликана Петром І у Жовкві (квітень 1707 р.). Деталі розмов гетьмана з царем та іншими воєначальниками нам не відомі. Але добре знаємо, з яким настроєм І. Мазепа залишив стіни царської ставки. Тоді він заявив старшині: «Если бы я Богу так верне и радительне

служил, получил бых наиболшое мздовоздаяніе, а здесь хотя б в ангела пременился, не могл бых службою и верностію моею жадного получить благодарствія». Важко сказати, що мав на увазі гетьман. Але ясно одне: кинута ним фраза була не випадковою, приховувала потаємний зміст.

До Мазепи і старшини доходили чутки, одна за одну тривожніші. Ремствували запорожці на надзвичайно важкі умови царської служби, городові козаки, послані на кріпосні роботи у Київ. Їм заборонялося відлучатися додому, їх переслідували голод і холод, насильства царських офіцерів, які били козаків палками, знущалися, гвалтували їхніх дружин і дочок. Незабаром надійшов указ Петра I про майбутні реформи у козацькому війську, що передбачали перетворення традиційних полків у драгунські.

Атмосферу невизначеності й навіть страху посилювали невблаганне просування шведських військ литовськими землями, паніка серед польських союзників, відступи царських полків. І. Мазепа дедалі більше й більше утверджувався в думці про необхідність стати на сторону шведів. У жовтні 1707 р. гетьман знову звернувся до С. Лещинського з пропозицією перейти на його бік, знищивши в Україні царські залоги і зробивши з них «міст для шведів».

Одначе Карл XII відмовився прийняти цю пропозицію. Натомість не шкодував обіцянок польський король. У листопаді 1707 р. він звернувся з універсалом до населення України, закликаючи його повернутися «до давніх свобод і вольностей, під батьківське і дідичне панування польського королівства». Звичайно, це звернення не було обнародуване. Саме тоді Петру I надійшов відомий донос В. Кочубея, в якому йшлося про антимосковські настрої І. Мазепи. Проте гетьман ще більше утаємничив свої плани. Десь на початку 1708 р. його уповноважений склав угоду з Карлом XII і Станіславом Лещинським. М. Андрусяк, проаналізувавши умови угод, дійшов висновку, що та частина, яка торкалася українсько-шведських взаємин, обмежувалася виключно військовою стороною. Натомість договір з Річчю Посполитою мав політичний характер — передбачав перехід України під владу польського короля на правах, аналогічних Великому королівству Литовському. Мазепа одержував Полоцьке й Вітебське воєводства і титул князя.

Наступний розвиток подій показав, що І. Мазепа все ще вагався. Отримавши наказ Петра I рушати з військом на Стародубщину, він зволікає, зважує ситуацію, вдає з себе вірного слугу царя. Відомі його наказ про забезпечення провіантом російської армії, розпорядження про зміцнення

укріплень Стародуба, Чернігова, Ромен, Гадяча, припис публічно молитися у церквах, аби Бог дарував царю перемогу над єретиками-шведами. Зрозуміло, що така двозначність поведінки та млявість дій гетьмана не могли не позначитися на успіхові задуманої акції. Як засвідчує П. Орлик, політику зволікань І. Мазепа продовжував і наступного тижня. Це викликало відповідну реакцію близької йому частини старшини, яка вимагала діяти швидше.

Лише звістка про прибуття О. Меншикова змусила лівобережного правителя змінити лінію поведінки. Він повертається з Борзни до своєї резиденції — Батурина, віддає останні розпорядження і зважується на рішучий крок... Залишивши у місті досить сильну залогу у складі чотирьох полків сердюків і кількох сотень городових козаків, гетьман прибув у Короп, а 25 жовтня 1708 р., переправившись з 4—6 тис. козаків через Десну, попрямував на з'єднання з армією Карла XII. Військо гетьмана насторожено зустріло новину про перехід на бік шведського короля. Очевидно, не до кінця переконала його у доцільності задуманої акції й блискуча промова, виголошена Мазепою після переправи. «Браття,— сказав гетьман,— прийшла наша пора; скористуємося нагодою: віддячимо москалям за їхнє тривале насильство над нами, за всі заподіяні ними жорстокості й кривди, збережемо на майбутнє нашу свободу й права козацькі від їхніх зазіхань. Ось коли настає час скинути з себе ненависне ярмо й зробити нашу Україну країною вільною й ні від кого не залежною. Ось до якого майбуття закликаю. Ви, браття, напевне досягнете цієї мети з вашою мужністю й за підтримки шведського короля, котрий пропонує вам воювати проти москалів разом зі шведами». Про неоднозначну реакцію на промову Мазепи свідчить той факт, що іще до прибуття у ставку Карла XII частина козаків залишила гетьмана і повернулася за Десну.

Увечері 28 жовтня 1708 р. І. Мазепа був уже в таборі шведів. Наступного дня відбулася аудієнція у короля. Гетьман виголосив латиною коротку промову, в якій дякував шведам за допомогу у боротьбі проти московського царя. З перших же хвилин зустрічі він сподобався Карлу XII і його сановним придворним.

Тим часом по-іншому розгорталися події у таборі російських військ. Почали надходити перші звістки про перехід гетьмана на бік шведів. Насамперед про це довідався О. Меншиков, який відправив гінця з новиною у ставку Петра І. Сьогодні важко сказати, якою була перша реакція царя на повідомлення князя. Зрозуміло одне — росій-

ський самодержець був на грані нервового потрясіння. Проте незабаром цей стан пройшов, і Петро I один за одним видав ряд маніфестів, у яких сповіщав український народ про перехід лівобережного правителя на бік шведів, демагогічно декларував тезу про вольності і привілеї «малоросіян» та закликав старшину з'їхатися для виборів нового гетьмана. Протягом листопада 1708 р. відбувся ряд воєнно-політичних акцій, які надовго закарбувалися у народній пам'яті. 2 листопада війська О. Меншикова взяли штурмом Батурин: місто було зруйновано, а всіх мешканців знищено. Надалі репресії не припинялися. Вони торкнулися не лише прибічників Мазепи, а й людей, далеких від політики,— тисячі козаків зазнали тортур, знущань, а нерідко й шибениці. Зрозуміло, що політика репресій деморалізувала не лише старшину, а й широкі кола козацького стану. 6 листопада у Глухові пройшли вибори «вільними» голосами нового гетьмана. Ним став стародубський полковник Іван Скоропадський. Ще напередодні за наказом царя була влаштована церемонія заочного суду над І. Мазепою. З опудала, яке символізувало гетьмана, було знято і розірвано стрічку Андріївського кавалера, і кат повісив його на спеціально споруджений шибениці.

12 листопада у Глухові відбулася церемонія проголошення церковної анафеми. Тоді ж у присутності численних православних ієрархів, бояр і царевича Олексія Петровича в московському Успенському соборі також було оголошено прокляття Мазепі. Але Петро I діяв не лише батогом, а й пряником. За його наказом величезні маєтки, матеріальні цінності І. Мазепи та прибічників переходили до осіб, що залишилися вірними скіпетру російського монарха. Грамоти обіцяли прощення всім рядовим козакам, що повернуться під протекторат московського царя.

Документи надзвичайно слабо висвітлюють перебування І. Мазепи в ставці Карла XII. Добре відомо лише, що його продовжували роздирати сумніви. Маніфести, які розсилались по різних полках України, не мали того успіху, на який розраховував гетьман. Козаки і селяни насторожено, а то й вороже зустрічали його посланців. Байдуже були сприйняті також універсали шведського короля. Натомість спроби реквізиції з козацьких і селянських господарств продовольства наштовхувалися на рішучу протидію народу. Факти справжньої партизанської війни, яка розгорнулася тоді на Лівобережній та Слобідській Україні, відзначають найрізноманітніші джерела, сучасники та учасники тих подій. Особливо похитнув упевненість гетьмана перехід на

сторону Петра I ряду полковників та представників генеральної старшини, що з кінця жовтня перебували разом з І. Мазепою у шведському таборі. Тоді правитель Гетьманщини затіяв нову політичну гру з Петром І. До царя почали надходити повідомлення про те, що Мазепа прагне змирення. Як важливий аргумент у серйозності цього наміру він надіслав пропозицію (через миргородського полковника Д. Апостола), яка передбачала захоплення й передачу в руки російського самодержця шведського короля та його генералів. Сьогодні важко говорити, наскільки серйозним у цих намірах був Мазепа. Але добре відомо, що змирення на цій основі не відбулося.

Єдиним успіхом у ці тривожні для І. Мазепи дні став перехід на його бік частини запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Колишні вороги об'єдналися на спільній антиросійській платформі. 1709 р. у Великих Будищах відбулася зустріч запорожців з І. Мазепою і Карлом XII. 8 квітня, очевидно, в результаті переговорів обох сторін (за участю запорожців) було укладено нову шведсько-українську угоду.

Між тим події складалися не на користь І. Мазепи. У травні 1709 р. царські війська полковника Яковлева зруйнували Запорозьку Січ і знищили велике число козаків. 27 червня відбулася битва під Полтавою, в результаті якої шведи зазнали поразки і змушені були втікати у турецькі володіння. Разом зі своїм союзником через Переволочну з рештками козаків переправився також І. Мазепа. Розпочався тривалий і складний перехід степовими районами Північного Причорномор'я. Важко відновити думи колишнього володаря величезних багатств Гетьманщини. Загроза захоплення у полон та неминучої розправи з боку Петра І змушувала його невпинно гнати стомлених коней, шукати найкоротших шляхів до Бугу, на правому березі якого був порятунок. Лише 8 липня І. Мазепа, Карл XII, козацька старшина і шведські генерали зійшли на турецький берег. Знову почався важкий перехід спекотливим аккерманським степом. Нарешті 1 серпня втікачі дісталися Бендер. Проте бажаний спокій не прийшов. Стало відомо, що Петро І неодноразово просив турецькі власті видати Мазепу. Щоправда, Туреччина відмовилася це зробити. Але хто-хто, а гетьман добре знав звичаї Оттоманської Порти. Прохання царя, помножене на золоті червінці, рано чи пізно буде виконане.

Нервове напруження останніх місяців, жорстокі невдачі, провал планів та задумів, безперечно, підірвали здоров'я

старого гетьмана. Мазепа почав хворіти. Відчуваючи наближення смерті, він наказав спалити документи, що належали йому, висповідався перед священиком, якого спеціально доставили із Ясс. 2 жовтня 1709 р. гетьман тихо помер у с. Варниця неподалік Бендер.

Похорони І. Мазепи були обставлені надзвичайно пишно й урочисто. Багато споряджену домовину везло шестеро білих коней. В останню путь покійника супроводжували рядові козаки, старшина, Карл XII. Грали сурми, віддаючи останні почесті небіжчику, гриміли мушкетні залпи. Поховали І. Мазепу у кафедральній церкві св. Юрія в м. Галаці.

Сьогодні ми можемо сперечатися, шукати помилки у діях гетьмана, погоджуватися чи не погоджуватися з його окремими вчинками. Незаперечним лишається тільки той факт, що політичний крок І. Мазепи у 1708 р. відбивав потаємні настрої частини козацького суспільства, яке прагнуло бачити Україну незалежною державою.

ДАНИЛО АПОСТОЛ

1722 р. помер гетьман Іван Скоропадський. Малоросією, як у XVIII ст. називалася Лівобережна Україна, стала управляти створена того ж року Петром І Малоросійська колегія. Вона складалася з російських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим. У царській імперії мінялися правителі: 1725 р. помер Петро І, і на престол вступила його дружина — Катерина І. Але на Лівобережній Україні гетьмана вибирати не дозволяли.

До змін у російській політиці щодо Лівобережної України привело загострення міжнародної обстановки. На початку 1725 р. у Західній Європі виникли два ворожих табори: Австрія та Іспанія утворили Віденський оборонний союз; Англія, Франція, Пруссія — Ганноверський. У липні 1726 р. до австро-іспанського союзу приєдналася Росія. Міжнародна ситуація дедалі більше загострювалася. У Європі повіяло війною.

Російський уряд особливо турбувала позиція Туреччини, яка плекала агресивні плани відносно Російської імперії, тим більше, що в цих намірах її підтримували Англія і Франція.

Відчуваючи неминучість війни з Туреччиною, російський уряд пішов на деякі поступки козацькій старшині і населенню Лівобережної України, аби втримати їх у складі ім-

перії. Адже в майбутній війні ця територія, завдяки своєму географічному положенню, мала відігравати важливу роль. На початку 1726 р. на засіданні Верховної таємної ради Росії було прийнято рішення: дозволити вибори гетьмана; податки з населення Лівобережжя збирати не в царську казну, як раніше, а до військового скарбу; відновити місцеві судові органи, в Малоросійській колегії розглядати тільки справи по апеляціях.

Для нагляду за проведенням виборів гетьмана царський уряд направив таємного радника Федора Наумова. Він же визначив і кандидатуру: гетьманом повинен стати миргородський полковник Данило Павлович Апостол.

І от настав довгоочікуваний день. У неділю, 1 жовтня 1727 р., у м. Глухові — гетьманській столиці Лівобережної України — панувала урочиста піднесеність: козацька рада мала обрати нового гетьмана. Зранку військо на чолі з бунчуковими, сотенною і полковою старшиною, з музиками зібралося на майдані, стало колом. Урочисто, на срібному блюді, вкритому червоною тафтою, внесли царську грамоту та козацькі клейноди: гетьманську булаву, корогву, бунчук і печатку.

Посеред майдану вже стояв стіл під червоним сукном. По один бік від нього стали царський міністр Ф. Наумов і козацькі полковники, по другий — козаки, які несли клейноди. Наумов вийшов наперед, повідомив про дозвіл уряду обрати гетьмана Лівобережної України, а потім запитав у війська і старшини, кого вони хочуть бачити гетьманом. «Миргородського полковника Апостола»,— була відповідь. І ще двічі, як того вимагала козацька традиція, міністр звертався до присутніх з тим самим запитанням. І чув ту ж відповідь. Тоді він звернувся до миргородського полковника: «Його імператорська величність по вільних голосах іменним своїм указом жалує тебе в гетьмани».

Так новим гетьманом Лівобережної України став один з найдосвідченіших представників козацької старшини 73-річний Данило Апостол.

Народився він 4 грудня 1654 р. у козацькій сім'ї. Його батько, Павло Єфремович, походив з Молдови (Валахії) й належав до старого знатного роду. Оселившись на Лівобережній Україні, записався до козацького війська і скоро посів у ньому значне становище. Ремесло воїна в ті часи було одним із засобів зробити кар'єру, і в цьому Апостолу поталанило. 1658 р. він став сотником, через рік — полковником Гадяцького, а пізніше й Миргородського полків. Під

час військових походів його не раз обирали наказним (тобто тимчасовим) гетьманом Лівобережної України.

В той же час П. Апостол прагнув до поліпшення свого матеріального добробуту. Найбільше цінилася земля, і він скуповував її у козаків та селян Миргородського полку. Помер 1678 р. на 60-му році життя, повернувшись з Чигиринського походу проти татар, в якому виявив особисту хоробрість і мужність.

Один з синів Павла Апостола, Данило, 1682 р. очолив Миргородський полк. Йому виповнилося на той час 28 років. Як миргородський полковник, а часто й як наказний гетьман козацького війська Данило Павлович брав участь у багатьох походах кінця XVII — початку XVIII ст. За свідченням літописців, був «добрий молодец и кавалер», великої «крепости тела» і в боях «знатную паче прочиих показывал храбрость».

Але крім особистої хоробрості він, незважаючи на молодість, проявив себе і досвідченим командиром. Про один з таких епізодів розповідає літопис. Це трапилося під час російсько-шведської війни 1700 р. Російські війська й українські козаки на чолі з миргородським полковником Апостолом, загальне керівництво якими здійснював російський бригадир Неплюєв, були направлені на допомогу переяславському полковнику Мировичу, якого оточили шведи у м. Ляховичі. Вже наближаючись до місця призначення, вони опинилися перед вузькою греблею, по боках якої чорніло болото. Передбачаючи можливість засади, Апостол порадив Неплюєву перевірити, чи нема за греблею ворога. Але той не зважив на пораду, і, коли війська вступили на греблю, їх оточили шведи. Багато з них загинуло. «Даниил Апостол,— повідомляв літописець,— спешившись легко, в болото впал и копием оборонялся от шведов, выскочил до своего через силу войска, ругаючи добре гаразд в глаза Неплюева, что своим нерадением много запропастил войска».

28 жовтня 1708 р. гетьман І. Мазепа з більшістю козацької старшини й 5—6-тис. військом перейшов на бік шведського короля Карла XII. Серед старшини був і миргородський полковник Д. Апостол. Він дізнався про наміри гетьмана відокремити Лівобережну Україну від Росії і в цьому питанні був його однодумцем.

Проте 21 листопада Апостол залишив шведський табір і з великими труднощами дістався свого маєтку в м. Сорочинці, де на той час стояли російські війська. Звідти надіслав листа новому гетьманові І. Скоропадському, обрано-

му на цю посаду після переходу Мазепи до шведів. У листі Апостол запевняв Скоропадського, що потрапив у шведський табір через непорозуміння і мусив коритися Мазепі, поки не випала нагода звільнитися.

Проте подальші події спростовують факт таємничої втечі Д. Апостола. Коли миргородського полковника перевели з Сорочинців до Лебедина, де містився царський військовий штаб, він попросив зустрічі з Петром і на ній від імені Мазепи запропонував захопити у полон Карла XII або когось із його оточення. Спочатку посланець гетьмана викликав недовіру царя, бо ніяких документів, що свідчили б про такі наміри Мазепи, у миргородського полковника не виявилося. Проте через деякий час до царя прибули ще два гетьманових посланці, і тоді між Петром I і Д. Апостолом почалися переговори. Найважчим був пункт про гарантії Мазепі, який, не довіряючи цареві, наполягав, щоб їх засвідчили представники деяких європейських дворів. Але і в цьому питанні врешті-решт дійшли згоди.

22 грудня 1708 р. канцлер Росії граф Г. Головкін написав Мазепі листа — звичайно, з наказу царя. Він підтвердив, що на переговорах досягнуто згоди, й обіцяв гетьману повернення всіх його прав і привілеїв, коли той захопить у полон якщо не Карла XII, то «протчиих знатнейших» осіб.

Отож втеча Апостола зі шведського табору була санкціонована Мазепою для виконання секретної місії: переговорів з царем. Не відомо, чим закінчилися б події. Але несподівано вони набули зовсім іншого характеру. Не маючи ніяких відомостей від посланців, не знаючи, як до переговорів з ним поставиться царський уряд, Мазепа продовжував пошуки виходу зі скрутного становища, в яке поставив себе, перейшовши до шведського короля. 5 грудня 1708 р. він направив роменського міщанина Ф. Хлюса з листом до польського короля Станіслава Лещинського, в якому переконував того поспішити з військом для спільної боротьби «проти Москви». Посланця Мазепи було затримано, а лист обнародувано. У спеціальному маніфесті цар офіційно звинуватив Мазепу у зраді й дворушництві.

Данило Апостол залишився в стані російських військ. Як і іншим представникам козацької старшини, котрі залишили табір шведів після оголошеної Петром I амністії, йому повернули посаду миргородського полковника й усі маєтки.

Після переходу на бік царя Д. Апостол хоробро воював зі шведами. За мужність, відвагу й на відзнаку таланта полководця російський уряд удостоїв Д. Апостола однієї з

найпочесніших нагород — ордена Олександра Невського. Щоправда, тільки у 1731 р.— запізнившись, як ведеться, на 10 років.

Перехід Мазепи до шведів Петро І використав як привід для ще більш рішучих дій по ліквідації української автономії. До обраного 1708 р. гетьмана Івана Скоропадського був приставлений для нагляду царський міністр-резидент. А восени 1722 р. для управління Лівобережжям уряд створив Малоросійську колегію. Так, окрім влади гетьмана, з'явилася ще одна, яка відстоювала інтереси Росії. Встановилося двовладдя.

Після смерті у 1722 р. гетьмана Івана Скоропадського наказним гетьманом було призначено чернігівського полковника Павла Полуботка. Представники козацької старшини неодноразово зверталися до царя за дозволом на вибори. Проте російський уряд, поставивши на меті поступово ліквідувати автономію Лівобережної України, знаходив різні мотиви для відмови. Реальна влада дедалі більше зосереджувалася в руках Малоросійської колегії. Полуботок, людина енергійна й рішуча, почав активну боротьбу за збереження автономних засад управління на Лівобережній Україні. Такі дії наказного гетьмана призвели до ряду конфліктів з Малоросійською колегією. Роль арбітра у їх вирішенні взяв на себе царський уряд. Наказного гетьмана Павла Полуботка, генерального писаря Семена Савича і генерального суддю Івана Чарниша викликали до Петербурга для пояснень. Там вони ще раз звернулися до царя з чолобитною про вибори гетьмана.

Тим часом Данило Апостол перебував у воєнних походах. У 1722 р. на чолі 10 тис. козаків у складі російських частин він воював у Персії. А восени 1723 р. вже знаходився на р. Коломак неподалік Полтави як наказний гетьман козацького війська. Тут до нього звернулися представники старшини з підготовленими двома чолобитними до царя. У них висловлювалося прохання дозволити вибори гетьмана й ставилося питання про передачу податків, які збиралися з населення Лівобережної України, не до царської казни, а до військового скарбу Гетьманського уряду. Апостол не тільки ознайомився з чолобитними, але й багато що виправив і змінив. І першим поставив свій підпис. За ним підписалися генеральна старшина, полковники, сотники. Ці чолобитні від імені усього козацького війська були передані Петру І.

Прочитавши їх, цар закипів, за виразом літописця, «великим гневом и яростию» і зараз же віддав наказ зааре-

тувати П. Полуботка, С. Савича і І. Чарниша, які все ще перебували в Петербурзі. 18 грудня 1724 р. Павло Полуботок помер у в'язниці. Було заарештовано й відправлено до Петербурга найактивніших «авторів» Коломацьких статей, у тому числі й миргородського полковника Д. Апостола.

Тільки у 1726 р., після приведення до присяги на вірність царській владі, Данило Апостол зміг виїхати на батьківщину. Замість нього заложником у Петербурзі залишився син Петро.

Таким було життя Д. Апостола до того часу, коли царський уряд дозволив вибори гетьмана. І цей вибір випав на нього.

Новий гетьман прагнув до ліквідації недоліків в управлінні Лівобережною Україною. Найперше звернув увагу на привласнення старшиною різних маєтків, особливо рангових, що викликало багато судових позовів. Рангові маєтки надавалися у козацькому війську на певну посаду, за виконання службових обов'язків. Цей вид володіння мав тимчасовий характер, бо з втратою посади втрачалося й право на маєток. Проте козацька старшина, яка, крім військової, мала ще й адміністративну владу, прагнула закріпити їх у довічне володіння.

Розбазарювання рангових володінь, якими розпоряджався гетьман, підривало економічні підвалини його влади, і Апостол повів з цим рішучу боротьбу. Але окремі заходи, спрямовані на збереження рангових володінь, не могли дати певних результатів. Тому 27 липня 1728 р. гетьман звернувся до царя з пропозиціями, викладеними у спеціальних «пунктах». З деякими уряд погодився, а у деякі вніс значні зміни. Головну увагу гетьман приділяв створенню незалежної від російського уряду політичної, економічної (особливо фінансової), а також судової влади на Лівобережній Україні. Зміни, які вніс цар у пункти Д. Апостола, торкалися насамперед цих болючих питань. Політична влада гетьмана була обмежена й раніше, тепер обмежувалася влада економічна та судова. Так, право надання нових земельних володінь козацькій старшині, російським або іноземним феодалам переходило від гетьмана до царя.

Незважаючи на невдачу з пунктами, Данило Апостол продовжував роботу по ліквідації недоліків управління, які спричиняли втручання російського уряду у справи України. Одним з таких кроків була підготовка та обнародування 13 липня 1730 р. інструкції судам. Вона встановлювала чітку систему судочинства, визначала склад полкових, сотенних і сільських судів і головне — зобов'язувала відповідні ус

нови оформляти перехід нерухомого майна документально, щоб уникнути суду.

У період гетьманства Апостола почалася робота по зведенню законів, які застосовувалися в судочинстві Лівобережної України, до одного кодексу та перекладу його російською мовою. Робота посувалася повільно. 1730 р. гетьман звернувся по допомогу до архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням залучити до цієї справи «духовних персон до того дела искуссных и знающихся». Завдяки увазі, яку гетьман приділяв комісії, робота над проектом Зводу законів України пішла швидше. Комісію очолював Василь Стефанович, який навчався за кордоном і одержав там ступінь магістра вільних наук і філософії. Пізніше він працював у Петербурзі, в гімназії, заснованій Феофаном Прокоповичем, де викладав риторику та філософію. Його заступником у комісії був М. Ханенко, високоосвічена й, за свідченнями сучасників, надзвичайно розумна людина.

Кодифікація українського права була закінчена вже після смерті Д. Апостола. 28 квітня 1733 р. гетьмана розбив параліч. У нього відібрало ліву руку і ногу. Стан погіршувався. 26 травня гетьмана відвідав князь О. Шаховський, який у своєму повідомленні імператриці Анні Іоанівні змалював стан здоров'я Д. Апостола як безнадійний.

Хвороба гетьмана поставила питання про призначення особи, яка виконувала б його обов'язки. Д. Апостол наказав генеральній старшині прийняти управління Генеральною військовою канцелярією. Проте міністр при гетьмані С. Наришкін та князь О. Шаховський, посилаючись на відсутність наказу імператриці, виступили проти цього рішення. У листі до російського уряду О. Шаховський писав, що управління військовою канцелярією треба доручити міністру Наришкіну, бо «раз допустивши старшину до правління, на випадок невірних їх дій, складніше буде їх відлучити».

У липні 1733 р. стан гетьмана поліпшився. Він зустрічався з російськими чиновниками, обговорював з ними державні справи, цікавився роботою з підготовки кодексу українських законів, турбувався, щоб тим «персонам, определенным для переводу книг правных», були заготовлені дрова і закуплено папір.

На початку 1734 р. стан здоров'я гетьмана знову погіршився, і 15 січня на 80-му році життя він помер. Поховано у Сорочинцях у побудованій на його пожертвування (єдиній на той час у Миргородському полку) кам'яній церкві.

Так скінчився період автономного управління Лівобережною Україною. За царським наказом від 31 січня 1734 р. було створено правління гетьманського уряду, яке складалося з шести осіб: трьох росіян і трьох українців на чолі з князем О. Шаховським.

Після смерті Д. Апостола царський уряд призначив його дружині Уляні Василівні щорічну пенсію в розмірі 3 000 крб. і жалуваною грамотою затвердив за нею і дітьми право на ті маєтки, якими володів гетьман. Вони були порівняно невеликі. Апостолу належало трохи більше дев'яти тисяч селянських дворів, в той час як його попередникам гетьманам Мазепі і Скоропадському — близько двадцяти тисяч кожному.

Д. Апостол разом з дружиною із шляхетського роду Іскрицьких виростив і виховав семеро дітей: двох синів і п'ятеро дочок. Через шлюби дітей Апостоли поріднилися із знатними родами України: Скоропадськими, Кулябками, Жураківськими, Дунін-Борковськими, Горленками, Кочубеями та ін. Апостоли по праву зайняли високі посади в тогочасному українському суспільстві: Павло став миргородським, а Петро — лубенським полковником. Петро Апостол, високоосвічена людина, мав не лише прекрасні знання з математики й фортифікації, але добре володів латинською, французькою, італійською, німецькою, російською й польською мовами.

На початку XIX ст. рід Апостолів по чоловічій лінії закінчувався на Михайлові Даниловичу Апостолі. Для збереження роду і прізвища, відомого від «предков по заслугам», він звернувся 1801 р. до імператора з проханням, щоб маєтки і прізвище успадкував після його смерті двоюрідний брат, таємний радник Іван Матвійович Муравйов, котрий став називатися Муравйовим-Апостолом. Із цієї сім'ї вийшли декабристи Сергій, Іполіт та Матвій Муравйови-Апостоли.

ПИЛИП ОРЛИК

Серед гетьманів України його постать виділяється не лише тим, що свою гетьманську діяльність він мусив здійснювати за межами України, а й тим, що Пилипу Орлику належить авторство першої в Європі державної конституції. Відомий вітчизняний історик Б. Крупницький зазначав, що, «безперечно, Орлик був видатним українським держав-

ником. На його прапорі була виткана незалежна й соборна Україна... Його енергійна, вперта та невтомна праця не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв'язки з Європою. Ці традиції, хоч і запорошені порохом минулого, знову виходять наперед і дають ще раз нагоду вдумливому українцеві задуматися над долею своєї батьківщини».

Походив він з поважного роду, який сягав давньої баронської фамілії Орликів у Чеському королівстві. Після гуситської революції одного з представників цього роду доля закинула у Віленщину, де в с. Косуті Ошмянського повіту 11 жовтня 1672 р. (за с. ст.) і народився майбутній український гетьман.

Батько його — Степан вже наступного 1673 р. загинув у битві під Хотином, відстоюючи польські інтереси. Опікувалася Пилипом мати Ірина, котра походила з православного роду Малахівських. Очевидно, що перші ази освіти пізнав він у Литві. Однак вже в молодих літах з'явився в Києві, де вступив до престижної Києво-Могилянської колегії. Професором красномовства й філософії був тоді Степан Яворський, якого 1700 р. висвятили на митрополита рязанського й муромського, а через два роки призначили екзархом і охоронцем всеросійського патріаршого престолу та президентом Слов'яно-греко-латинської академії в Москві; був він, як зазначено в одній з праць, «справжнім рабом плоті й духу у Петра (найбільшого ворога Орлика)». Однак за часів викладання в Києво-Могилянській колегії Яворський виказав себе надзвичайно знаючою і відданою своїй справі людиною. Це й сприяло тому, що молодий студент прикипів до нього всією душею і потім все життя ставився до вчителя з великою повагою.

Завдяки протекції Яворського Пилип Орлик, як один з найздібніших випускників колегії, працює в консисторії Київської митрополії, а десь з 1693 р.— в Генеральній військовій канцелярії. Висока освіченість, здібність й працелюбність молодого канцеляриста привернули увагу гетьмана Івана Мазепи, і невдовзі Орлик підіймається до поважної посади старшого військового канцеляриста, а згодом призначається на посаду генерального писаря, яку з початку гетьманування Мазепи (1699) обіймав В. Кочубей. (Останній після цього став генеральним суддею Лівобережної України.)

Будучи генеральним писарем, Пилип Орлик користувався цілковитою довірою Мазепи і був у курсі всіх справ Генеральної військової канцелярії, залишаючись постійно бі-

ля свого наставника. Він був разом з ним і у жовтні 1708 р., коли шведський король Карл XII, воюючи проти Петра І, увійшов з військами на Лівобережну Україну і Мазепа перекинувся на його бік; і тоді, коли після Полтавської битви шведська армія зазнала поразки і Мазепа разом з Карлом XII відійшов на турецьку територію, зупинившись у Бендерах. Це була не просто відданість і вдячність своєму добродієві, це була цілковита віра в його справу. Безперечно, це допомогло й самому Орлику полюбити Україну як найріднішу землю, задля якої він не жалів самого життя. Тож зрозуміло, з яким болем він сприйняв 2 жовтня 1709 р. смерть гетьмана.

5 квітня 1710 р. козацька рада в Бендерах обрала Орлика гетьманом. А 10 травня шведський король Карл XII визнав це обрання спеціальним дипломом, підтримавши козацького обранця на початку його діяльності.

А справ у молодого гетьмана виявилось немало. Чи не важливішою з них була складена Орликом разом з козацькою старшиною так звана угода, що увійшла в історію як державна конституція під назвою «Конституція прав і свобод Запорозького Війська». Французькі просвітителі ще навіть не наважувалися на розробку тих громадянських ідей, що були закладені в ній. Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя.

Слід зауважити, що навряд чи такий документ міг бути вироблений одним Орликом зі старшиною. Все свідчить про те, що в ньому були закладені виплекані за довге життя думки самого Мазепи. Про це, зокрема, свідчать і його діяльність по розбудові освіти, мистецтва, письменства в Україні, його прагнення забезпечити її незалежність і врятувати від російського деспотизму.

Важливим є те, що у вступній статті Конституції чи не вперше у правовій документації дана історична оцінка діяльності козацтва як виразника дум і прагнень українського народу, показано піднесення і падіння «козацького народу», який «спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі і на землі». Остання ж «потім через примноження неправди та беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизила, змирила й ледве не вічною руїною скинула долі...»

Конституція складалася з 16 статей, які в цілому передбачали встановлення національного суверенітету і визначення кордонів Української держави, забезпечення демократичних прав людини, визнання непорушності трьох складових чинників правового суспільства, а саме: єдності і взаємодії законодавчої (виборна Генеральна Рада, що мала скликатися тричі на рік), виконавчої (гетьман, генеральна старшина й обрані представники від кожного полку, обмежені у своїх діях законом,— «Самодержавіє Гетьманському уряду неприлично») і судової влад (підзвітна і контрольована). Це загальні принципи побудови Української держави. Кожна ж із статей формулює норми в усіх галузях державного та суспільного життя за головної умови — відторгнення майбутньої країни від Росії.

До Конституції додавалася присяга гетьмана Орлика, яку склав він у Бендерах Запорозькому Війську при обранні.

Важливо зазначити, що Конституція не лишилася лише пам'яткою суспільно-політичної думки України, до 1714 р. вона була діючим нормативним документом на Правобережній Україні і була розіслана для керівництва у полкові та курінні канцелярії. Конституція відіграла неабияку роль і в діяльності самого Орлика, коли довелося укладати договори про допомогу Карлу XII, Оттоманській Порті та кримському хану Давлет-Гірею у війні з московським царем. Він добре розумів, що самому йому провести в життя плани відродження українсько-козацької держави аж ніяк не вдається, і прагнув знайти союзників. Намагався налагодити стосунки з польським королем Станіславом Лещинським і навіть з Версалем. Французький посол у Константинополі Дезайєр, котрий мав зустріч з Орликом 11 березня 1710 р., доповідав у своїй реляції міністрові закордонних справ Торсі: «Новий запорозький гетьман — людина з розумом і освітою. Він гарно тримається, зовсім молодий (38 років.— *Авт.*). Гетьман казав мені, що впевнений у визволенні України з-під москалів. Він прохав протекції для своєї нації й його християнської величності, кажучи, що в інтересах Франції, аби Порта розпочала війну з москалями».

Тим часом виявилася нова обставина, з якою не можна було не рахуватися. До шведського короля якимось чином потрапила копія листа цісаря Йосифа до Петра I. Цісар радив царю заслати або знищити козаків і заселяти Україну німцями. Після цього, писав Йосиф, «маючи забезпечений тил, зможе цар підкорити собі Крим й піти навіть і да-

лі». Франція мала тоді свої інтереси в Криму, і тому копія цього листа, передана канцлером Карла XII французькому послу, немало стурбувала останнього. І коли Орлик разом з кошовим отаманом Запорозької Січі Костем Гордієнком відвідали того ж дня Дезайєра, той сприйняв їхні слова про загрозу Москви належним чином. Довівши, що план цісаря відносно України не є випадковим, оскільки той прагне до панівного становища на Чорному морі і в Криму, Орлик закінчив своє звернення словами: «Отже, в інтересах Франції підтримати козацьку націю, і прохаю в. ексцеленцію заступити наші інтереси перед Оттоманською Портою».

На початку грудня цього ж року до Криму вирушила надзвичайна українська делегація, до складу якої входили прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Делегація мала укласти українсько-татарський договір. Був посланий представник і до кубанців, прихильників Булавіна, які заховалися від помсти царя на території кубанської орди. Ним був брат дружини Орлика, генеральний осавул Григорій Герцик.

Зрозуміло, що у своїй діяльності в ім'я українського народу Орлик не міг не орієнтуватися на саме населення, «змучене і озлоблене московським терором». Рятуючись від утисків, до Орлика втікали запорожці. Відібравши найспритніших, гетьман розіслав їх як своїх емісарів по Україні, і ті під виглядом бандуристів і старців поширювали його прокламації, готували народ до повстання.

Ця праця увінчалася успіхом. 10 листопада 1710 р. на нараді дивану було вирішено про війну Порти з Москвою. А 23 січня 1711 р. укладений союз між козаками і ханом на грунті повної незалежності України.

Поряд із зовнішньополітичною діяльністю немала робота була здійснена Орликом по організації української армії. Шведським і польським командуванням спільно був розроблений широкий план походу. «Перша експедиція Орлика, Потоцького і буджацького султана (так само і кримського хана),— писав Б. Крупницький,— мала характер основної операції, дві інші — допомогової. Після них приходила черга на турецьку армію, яка мала розвинути операції на звільненій від москалів Правобережній Україні».

Першим у середині січня 1711 р. виступив з Перекопу з 50-тис. ордою татарський хан. Діставшись Слобідської України, він, знищуючи оселі та беручи у полон людей, скоро повернув назад і вже у березні був у Криму. Майже водно-

час виступила й кубанська орда на чолі з султаном Ісам-Гіреєм, сином хана, але й вона, пройшовши понад Доном до Ізюма і набравши ясиру, повернулася швидко назад. 31 січня 1711 р. розпочався основний наступ на Правобережну Україну. За одними даними, Орлик вийшов з організованою ним 16-тис. українською армією, польським відділком Йосифа Потоцького, котрий був на стороні короля Станіслава Лещинського, та допоміжними татарськими силами. За іншими — поляків і запорожців було разом 7—8 тис., татарської орди 20—30 тис. Окрім Орлика на чолі козацьких військ стояв колишній отаман К. Гордієнко. Буджацько-білгородською ордою командував султан Махмед-Гірей, другий син кримського хана. У війську було 40 шведських інструкторів.

Завдяки підтримці місцевого населення армія швидко просувалася вперед. Міста здавалися без бою. Визнаючи Орлика українським гетьманом, до нього, за винятком Білоцерківського, перейшли всі козацькі полки Правобережної України. Такий успіх немало непокоїв як Йосифа Потоцького, котрий до того ж був і київським воєводою, так і лівобережного гетьмана Скоропадського. Перший затіяв суперечку — чи варто воювати далі, адже Правобережна Україна завжди належала Польщі, і після її завоювання не варто наражатися на війну з Москвою; другий направив проти Орлика військо на чолі з генеральним осавулом Бутовичем. Однак при першому ж зіткненні під Лисянкою воно було розгромлене, а сам Бутович потрапив у полон до Орлика.

18 березня союзники підійшли до Білої Церкви і 25-го почали її облогу. Однак шість гармат, що були у козаків, не могли завдати фортеці ніякої серйозної шкоди, польська і татарська ж піхота також була безсила. До того ж почався розбрат. Орлик, як міг, протестував проти пограбування поляками й татарами місцевого населення. А ті буквально чинили розбій. Одного дня татари зняли облогу і кинулись за ясиром, плюндруючи села і містечка. Війська Орлика і Потоцького лишилися одні.

Тут ще надійшла звістка про наближення російської армії. Не лишалося нічого іншого, як повертати назад. Наприкінці квітня Орлик був уже в Бендерах. Не вдалося задумане і шведам у Померанії. Все це було тяжким ударом для Орлика. Та надія на краще не полишала його. Він знову розсилає посольства, збирає прихильників.

А влітку розпочався наступ царської армії. Вирішальний бій відбувся на Пруті. Турецькі війська оточили росіян,

і Петро перед загрозою неминучого полону запросив переговорів. Це було вигідно для Туреччини, і візир дав свою згоду. Впродовж переговорів Орлик постійно відвідував великого візира і наполягав на тому, щоб російська армія негайно покинула Україну, повернула награбоване майно, і щоб пункт про це був записаний до майбутнього договору. Але з цього мало що вийшло. Договір було укладено 13 (23) липня 1711 р. Він увійшов в історію як Прутський. Росія зобов'язувалася віддати Туреччині Азов, зрити фортеці Таганрог, Богородицьк і Кам'яний Брід. На Україні все залишалося, як і раніше.

У цій ситуації Орлик повернутися в Україну вже не міг. Тим більше, що цар після своєї невдачі просто лютував, знищуючи все і всіх, хто хоч якимось чином був зв'язаний з Орликом чи виявляв якесь невдоволення. Плач і стогін розлягався по Україні, ще страшніший, ніж після татарської навали. І зарадити цьому горю було нікому.

Тим часом активізували антиукраїнську політику уряди Англії, Голландії та інших країн особливо у зв'язку з перебуванням козацького війська в межах Туреччини. Щоб ознайомити держави Європи із своєю позицією щодо цього, Орлик складає «Маніфест до європейських королів». «Вважали ми потрібним проінформувати королів,— зазначається у цьому документі,— володарів республіки й інші християнські держави про мотиви, котрі привели нас в Турецьку державу й змусили підняти сьогодні зброю проти московського царя». У «Маніфесті» викладається історія українсько-російських взаємин, починаючи з часів Богдана Хмельницького і аж до умови з Карлом XII. Що ж до стосунків з Туреччиною, то говориться так: «Його величність (султан.— *Авт.*) запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише обновити цю державу в старій її конституції, щоб покласти бар'єр між Оттоманською державою і володіннями московського царя, сусідство з якими є приводом для великих і кривавих війн між Туреччиною і Московщиною...»

Орлик добре розумів, що за тієї ситуації, що склалася у боротьбі за самостійну Україну, не обійтися без посередництва інших країн. Він пише у «Маніфесті» знаменні слова, які й сьогодні вражають проникливістю й болем за український народ, за його історичну долю: «Ми не можемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким піддана наша нація, на порушення її прав у багатьох випадках; ми, одначе, не керуватимемося почуттям помсти, але виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кож-

ному захищати свою власну справу й свою власну мету. Ми заявляємо, що не винні у людській крові, яка може пролитися, і щоби вказати що ми не проти посередництва християнських володарів, у спеціальнім артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли за допомогою Господа Бога козацька нація буде обновлена в своїх правах, ми не відмовимося від посередництва безсторонніх держав для урегулювання кордонів й інших труднощів, які можуть трапитися».

Чи доводилося комусь з козацьких гетьманів підносити українську справу на такий високий рівень і обстоювати її з такою юридично-правовою глибиною?

Розіславши «Маніфест», Орлик знову посилає делегацію до Туреччини з проханням захистити Україну. Прибувши у Константинополь, делегація знову звертається по допомогу до французького посла. У своєму донесенні у Париж Дезайер повідомив, що козаки були надзвичайно витримані, але жодною мірою не хотіли відступати від інструкції Орлика «наполягати, щоб Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну». Далі він пише, що «козацькі посли особливо наполягають на амністії й визволенні українців, засланих у Московщину, й щоб москалі, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували України». Тоді ж таки делегація зустрічається з самим патріархом, і той обіцяє їй допомогу.

Розсудливість козацьких послів, наполегливість французького дипломата принесли успіх. Султан дає грамоту Орлику, у якій визнає його гетьманом українців, що «живуть на обох берегах Дніпра, також і запорозьких козаків...» і зазначає, що козацькі посли «покірно прохали подати їм слідуючі концепції. З огляду на їх послух відносно нашої держави: 1. Вони матимуть право обирати й складати своїх гетьманів; 2. Ніхто, крім них, не зможе цікавитися справами їх нації, керування якої лишатиметься в руках гетьманів; 3. Під протекстом (приводом), що козаки обох берегів й запорожці підлягатимуть Порті, не можна буде вимагати від них гарочу (подушного податку), ні іншого податку, ніякого роду взагалі повинностей; 4. За умови, що в майбутності вищезазначена нація козацька і запорозька буде міцна й постійна у своїх обіцянках, вона не матиме ніяких неприємностей, не зможе бути ображена у справі їхніх земель. Їх крам, який вони переправлятимуть у наше володіння, буде обложений лише митом і нічим більше...»

Грамота зазначала, що все перелічене султаном Ахметом підтверджується. Це була велика перемога. Однак і російський цар робив свою справу. Його посол у Константинополі Толстой зумів підкупити впливових людей з оточення султана, і 16 червня 1712 р. договір з Москвою при посередництві голландського і англійського послів був ратифікований. Цар отримав Лівобережну Україну, а Порта ставала господаркою Правобережжя. Це було новим страшним ударом для Орлика і його соратників. Однак він і тепер не опускає руки, прагне засвідчити права України на волю й незалежність перед усім світом, показати значення її для всієї Європи. З цією метою складає новий важливий історичний документ — політичний меморіал гетьмана, присвячений охороні національно-державних прав України перед європейськими урядами, «Вивід прав України». Не лише у ті часи, а й сьогодні значення цього документа не оцінене належним чином. Адже, на жаль, право на незалежність і суверенність України доводиться засвідчувати і в наші часи. «Вивід прав України» необхідно вважати й першим узагальненням історичних подій в Україні, яке не було уражене концепцією «єдиної і неділимої Росії».

Важливою була і констатація того факту, що коли Україні не буде надано незалежність від Росії, то Європа і кожна з її держав «легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави». Як засвідчила наступна історія, Орлик був і тут правий. Адже протягом століть Російська імперія лишалася жандармом Європи.

Близько 30 років після цих подій прожив Орлик за кордоном. І де б він не був — чи у Швеції, чи в Німеччині, чи в Туреччині,— жодного дня, жодної години не полишала його турбота про Україну. Разом зі своїм старшим сином — Григором, який скінчив життя генералом і національним героєм Франції, Орлик налагоджував зв'язки з урядами країн Європи, надсилав до них меморіали, прагнучи домогтися визволення свого народу, його незалежності. Як зазначав відомий історик Дмитро Дорошенко, «він старався використати кожну нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка посіла провідне місце в північній і східній Європі».

Не поривав Пилип Орлик зв'язків і з Україною, особливо з Січчю, що тепер була на татарській території, в Олешках.

Помер він 24 травня 1742 р. самотнім, ізольованим від сім'ї й рідної Вітчизни, але залишив по собі пам'ять невтомного борця за її долю. І сьогодні його мрія нарешті знайшла втілення. Українська незалежна держава стала реальністю.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Талановитий український вчений, просвітитель, культурний діяч Феофан Прокопович — автор багатьох літературно-публіцистичних, філософських, природознавчих та теологічних творів. Професор і ректор Києво-Могилянської академії, єпископ псковський та архієпископ новгородський, поет, неперевершений оратор, він був і чудовим викладачем філософії, риторики, логіки, етики, теології.

Народився Феофан Прокопович (світське ім'я Елеазар) 8 червня 1681р. у Києві в родині купця. При хрещенні був названий Єлисієм. Юнак рано осиротів, і його забрав до себе дядько по матері (Феофан Прокопович (І)), котрий обіймав на той час посаду намісника київського Братського монастиря та виборного ректора Києво-Могилянської колегії. Треба зазначити, що «Прокопович» — це прізвище його матері, прізвище ж батька точно не встановлено.

1684 р. семирічного Єлисія було віддано до початкової школи при Братському монастирі, де він навчався протягом трьох років. Восени 1687 р. вступає до Києво-Могилянської колегії.

Після смерті дядька турботу про юнака взяв на себе невідомий досі київський міщанин, який допоміг йому продовжити навчання. Єлисій відправляється до Львова, де стає греко-католиком, прийнявши при цьому ім'я Самійла. Тут протягом двох років викладає поетику та риторику у місцевій школі, а згодом стає її префектом. Отримавши від митрополита рекомендаційні листи, вирушає в Рим, де у 1698 р. вступає до колегії св. Афанасія. У метрикулі студента-філософа другого року Самійла Церейського (деякі дослідники вважають, що це і є його справжнє прізвище, тобто прізвище батька) зазначено: «Великих здібностей та найвищого успіху. З відзнакою захистив прилюдно всю філософію».

Продовжуючи освіту в Римі і мандруючи країнами Європи, Прокопович знайомиться з ідеями гуманізму, просвітництва й реформації, які проповідує потім усе своє жит-

тя, студіює риторику, поезію, філософію, вивчає церковні старожитності, уважно приглядається до організації та управління Ватіканом. Набутий досвід знадобиться йому в майбутньому при здійсненні реформ православної церкви.

Провчившись у Римі три роки, Самійло 1702 р. прибуває до Почаєва, де знову стає православним. 1704 р. повертається до Києва. Тут при вступі до Київського братства пострижений у ченці, прийнявши при цьому ім'я та прізвище свого дядька Феофана Прокоповича.

1705 р. він вже професор поетики Києво-Могилянської академії. 1706 р. викладає риторику, а протягом 1707—1709 рр. філософію, фізику, геометрію — науки, які до цього не були включені в навчальну програму Академії. Водночас виконує обов'язки префекта київських училищ.

У Києві 25-літній професор уперше пробує себе у творчості. 1705 р. пише віршований твір у жанрі «трагедокомедії» «Володимир», присвячений запровадженню християнства на Русі й боротьбі прогресивних, просвітницьких сил з реакційними. Твір привернув увагу Петра І. Автор змалював у ньому гетьмана Мазепу, звеличив Київ. Згодом, після подій 1709 р., Прокопович різко змінить своє ставлення до Мазепи і буде засуджувати його до останніх своїх днів.

1706 р., влітку, у зв'язку з заснуванням Печерської фортеці, Київ відвідав Петро І. На його честь Феофан Прокопович виголосив проповідь, яка не тільки вразила Петра, а й зацікавила неординарністю особистості Феофана, глибиною мислення, аргументацією.

У наступні роки Прокопович поряд з педагогічною та науковою діяльністю займається військовою справою, бере участь у політичному житті України, оскільки добре знає її діячів та можливості державного керівництва.

Після Полтавської битви, коли Петро І повертався через Київ, Феофан на честь переможця виголосив у Софійському соборі панегірик «Слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе», який тоді ж був надрукований у Києво-Печерській типографії російською й латинською мовами. Вже тоді Петро І побачив у Феофанові людину, близьку йому за характером і за спрямованістю думок, людину, котра не лише могла зрозуміти й підтримати його зачинання, а й у майбутньому стати сподвижником.

1711 р. під час турецького походу Петро І викликав до себе Феофана, який 27 червня, у другу річницю Полтавської битви, виголосив проповідь у Яссах. Після повернення до Києва Прокоповича було призначено ігуменом Брат-

ського монастиря та ректором Києво-Могилянської академії.

Він пропагує філософські теорії Декарта, Локка, Бекона, роз'яснює систему Коперніка і вчення Галілея. Визнаючи Бога як основу всього існуючого, Прокопович водночас вважав, що матерія розвивається на основі власних законів і що вона не створюється й не знищується.

За період читання курсу богослів'я у Києво-Могилянській академії з 1712-го по 1716 р. Ф. Прокопович написав сім трактатів, в яких намагався викласти основні богословські догми. До пояснення природних явищ підходив з позицій наукового експерименту. Він один з перших у Росії почав використовувати мікроскоп, телескоп.

На початку 1716 р. Петро І викликав Прокоповича до Петербурга, але той приїхав лише наприкінці року. Порізному дослідники пояснюють цей факт. Деякі гадають, що Феофан просто хворів, але більшість вважає, і, мабуть, не безпідставно, що саме небажання полишати роботу в Києво-Могилянській академії було причиною його зволікань з від'їздом.

Відтоді закінчується київський і починається петербурзький період життя і діяльності Феофана Прокоповича.

Коли Прокопович прибув до Петербурга, Петро І перебував за кордоном. Майже за рік Феофан упорядкував генеалогічну таблицю російських правителів і підготував її до друку. Він виголосив декілька проповідей, які, на думку сучасників, більш походили на публіцистичні виступи державного діяча, ніж на церковні догмати.

Сильна й обдарована натура Прокоповича приваблювала Петра, який розпізнав у цьому малоросіянинові далекоглядного й гнучкого політика, вольового й стійкого борця, людину, котра могла виступити виразником його починань і реформ.

З цього часу колишній ректор Києво-Могилянської академії стає найближчим радником Петра І з питань освіти і церкви, науки, культури, права та ін.

У тяжкий період суду над цесаревичем Олексієм 6 квітня 1718 р. Прокопович виголосив своє знамените «Слово о власти и чести царской», яке ставило на меті довести законність і необхідність самодержавної влади, показати, що вона від Бога... Після цієї промови позиції Феофана Прокоповича були заявлені чітко і неоднозначно. В боротьбі між прихильниками реформ і захисниками старих порядків він став на бік перших, завдяки чому, з одного боку, висунувся у перші ряди реформаторів петровської доби, а з дру-

гого — зробився непримиримим ворогом старозавітних церковників.

2 червня 1718 р. Ф. Прокопович призначається єпископом псковським. Це стало поштовхом для організації протесту проти його діяльності. Феофана звинуватили у боговідступництві й неправослав'ї. Проте основною метою цього протесту було завадити отриманню Прокоповичем єпископського достоїнства. Почалася жорстока боротьба. По суті, боротьба за чистоту вчення тривала до кінця життя Феофана. І тільки завдяки непересічним здібностям дипломата він зумів у складних умовах політичних перипетій, злетів і падінь царедворців залишитись на вершині влади. Прокопович одразу зайняв позицію, яку зумів утримати до кінця життя. Схвалював і підтримував реорганізацію державного й церковного управління, розвиток науки, літератури, архітектури, мистецтва тощо. З ентузіазмом вітає створення регулярної армії і флоту, у проповідях та виступах доводить їх значення для Росії. Крім церковно-богословських трактатів пише публіцистичні статті, підручники, редагує переклади, готує передмову до морського статуту, дає грунтовні історичні довідки і т. д.

Один з кульмінаційних моментів діяльності Прокоповича припадає на його участь у реформі церковного управління. Феофану було доручено підготовку статуту духовної колегії. Суть цього документа, що дістав назву «Духовний регламент», полягала у скасуванні патріаршества й підпорядкуванні церкви колегіальному управлінню на чолі з царем.

Невдовзі після написання «Духовного регламенту» (1720) Прокопович для обгрунтування не лише світської влади, але й духовної пише «Розыск исторический», в якому посилається на Овідія, Ціцерона, Таціта, Плінія, Тіта Лівія, Плутарха та ін. і доводить, що римський імператор носив титул первосвященика і тому християнські государі мають стояти на чолі церкви. На цей час (серпень 1722 р.), припадає і створення трактату «Правда воли монаршей», де виправдовується суд над царевичем Олексієм і доводиться правомірність царя самому визначати наступника.

14 лютого 1721 р. відбулося відкриття святого Синоду, на якому Феофан у присутності Петра І виголосив привітальну промову. Духовна колегія на початку її заснування складалася з президента, двох віце-президентів, чотирьох радників і чотирьох асесорів. Одним з віце-президентів Синоду було призначено Феофана Прокоповича.

Наприкінці 1721 р. разом з царем і усім Синодом Ф. Прокопович від'їжджає до Москви. Свою місію він вбачав у підтримці й допомозі Петру І у перебудові церкви та державного управління. Жодної сторони петрових реформ, жодної більш-менш важливої події його царювання не залишив Прокопович без роз'яснення з церковної кафедри й доведення значення та користі будь-якого державного заходу. І хоча смерть Петра в січні 1725 р. глибоко вразила Феофана, вона не зламала його, не підірвала сил у майбутній роботі. На смерть царя Феофан виголосив дві проповіді: одну в день похорон, другу — в день Петра і Павла, в яких дав глибоку оцінку діяльності Петра як історичної особи.

Після смерті царя Ф. Прокопович як прихильник його політики зазнав переслідувань з боку противників реформ і реакційного духовенства. 1726 р. було розпочато «Справу про Феофана Прокоповича». Він звинувачувався в єретизмі, підриві церкви та її догматів, у посяганні на давньоруське благочестя. Боротьба велася найжорстокішими методами. На всі звинувачення Феофан відповідав ще більш страшними звинуваченнями. Прокопович виступив на підтримку Катерини, коли та посіла престол, і тому, мабуть, його вплив на церковні й світські справи залишився міцним. Саме Катерина у червні 1725 р. призначила Феофана новгородським архієпископом, а у липні того ж року у Троїцькому соборі всенародно оголосила його віце-президентом Синоду.

Пережив Прокопович на цій посаді і царювання Петра II, і прихильно зустрів вступ на трон Анни Іоанівни (1730). У віршах і промовах на її честь він наділяв царицю найвищими рисами державного правителя, порівнюючи з Петром. Завдяки такій підтримці й возвеличуванню Анни Іоанівни роль Феофана значно зміцніла. З усією силою він обрушується на недавніх ворогів. Жорстоко, за допомогою «Тайної канцелярії» розправляється з усіма, хто намагався підірвати його авторитет, не шкодуючи навіть колишніх друзів.

Прокопович підтримує деспотичний режим Бірона й, використовуючи свій ораторський талант і неабиякі знання, прикрашає його. Не зупиняється ні перед чим для досягнення мети, яку поставив перед собою багато років тому, ще коли був беззвісним київським монахом: піднести просвітницький рівень Росії до європейського.

Саме в цей час яскраво виявляється непересічність і складність особи Прокоповича. В ньому відбиваються усі

суперечності зламу епохи. Підтримуючи нове, прогресивне, він жорстоко придушував старе.

На схилі життя Прокопович гуртує навколо себе найосвіченіших людей свого часу. Поет А. Кантемір, історик В. Татищев були не тільки близькими друзями Феофана, а й спільниками.

Біографи М. Ломоносова часто наводять той факт, що саме Прокопович виступив покровителем Ломоносова, коли того збиралися виключити із Слов'яно-греко-латинської академії. Подейкують, що при цьому Прокопович сказав: «Не бійся нічого, хоча б з калатанням у великий московський соборний дзвін стали тебе оголошувати самозванцем — я твій захисник». А коли до університету при Петербурзькій Академії наук було запрошено декілька найталановитіших вихованців Слов'яно-греко-латинської академії, Прокопович посприяв, щоб потрапив туди і Ломоносов.

Відомо, що Феофан непогано володів кількома мовами. Писав вірші російською, польською та латинською. Мав багату бібліотеку, що нараховувала близько 30 тисяч книжок, в основному латиною. На власні кошти створив і розмістив у своєму будинку школу для бідних й осиротілих дітей.

Помер Феофан Прокопович у Петербурзі 8 березня 1736 р. Похований у Новгородському Софійському соборі.

ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ

Середньовічні джерела зберегли небагато відомостей про родину Скоропадських. З них, зокрема, довідуємось, що життя діда майбутнього гетьмана — Федора — припало, головним чином, на першу половину XVII ст. Він загинув на початковому етапі Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, в Жовтоводській битві 1648 р. Про батька гетьмана — Іллю — також лишилось обмаль даних. Знаємо тільки те, що в середині XVII ст. він мешкав в Умані з трьома синами: Іваном, Василем і Павлом. Вже після смерті батька перші два брати, пограбовані «по причине сильнейшего нападения от турок и татар» на Польщу і Правобережну Україну, змушені були переселитися на лівий берег Дніпра (1674). Павло ж на кілька років потрапив у полон до татар.

Практично відразу після влаштування на новому місці Іван почав своє складне, довготривале, але разом з тим цілеспрямоване сходження по східцях службової драбини.

В 29 років (1675) його призначають військовим канцеляристом при гетьманському уряді. Посада на той час не дуже й значна, але вона давала можливість частіше бувати «на людях», заводити знайомства з поважними старшинами, представниками духовенства тощо. Саме тоді на нього звернув увагу гетьман Іван Самойлович (1672—1687). Восени 1675 р. він доручив канцеляристові відвезти до Москви важливого листа, де власноручно сповіщав чиновників Малоросійського приказу про становище козацьких військ і російської армії на чолі з бояриною Григорієм Ромодановським в Україні. 1676 р. Скоропадського підвищують у посаді до старшого військового канцеляриста. Знову, на цей раз з братом Василем — підписком Генеральної військової канцелярії, їде гетьманським посланцем до Москви.

Початок 80-х рр. застав І. Скоропадського у ранзі чернігівського полкового писаря. Це знаменувало собою заняття помітного місця в ієрархічній структурі місцевої влади. Як адміністратор він безпосередньо очолив роботу канцелярії й ведення діловодства полку. Займаючи цю посаду понад десять років (1681—1694), І. Скоропадський зумів набути собі деякі володіння, в тому числі чотири млини, що давали неабиякий прибуток їх господарю. За свого «писарства» йому вдалося добре вивчити систему й структуру гетьманського правління, зарекомендувати себе людиною «тихою», поміркованих політичних поглядів, що мало особливе значення для окремих представників уряду проросійської орієнтації на фоні постійних «зрад» деяких старшин та їхніх угод з турецьким султаном, кримським ханом чи польським королем. Це викликало відповідне, переважно поблажливе ставлення до нього з боку власного керівництва. Іван Ілліч зміг знайти спільну мову з усіма чернігівськими полковниками, а це не так вже й просто було за тих політичних умов.

З приходом до влади гетьмана Івана Мазепи службове становище Скоропадського помітно поліпшилось. Перший взагалі любив тримати біля себе людей нехитрих і не самостійних, головним чином, вмілих виконавців чужої волі. 1698 р. Мазепа перевів Скоропадського на посаду генерального бунчужного, ввівши тим самим до еліти тогочасного українського суспільства, вищої військової й цивільної влади на Лівобережжі. В обов'язки бунчужного формально входила охорона гетьманської регалії — бунчука. Але насправді на нього покладалися справи військові, адміністративні й судочинні, зустрічі та проводи послів тощо. За

ієрархічним станом бунчужний дорівнював генеральному хорунжому.

Радість перебування на новому ранзі несподівано потьмарила смерть дружини (1699). Залишившись один з дочкою, Скоропадський почав шукати собі іншу жінку і спинив вибір на вдові колишнього генерального бунчужного Костянтина Голуба — Анастасії Марківні (1671—1729), дочці засновника відомого на той час роду Марковичів — Марка Аврамовича. Дуже норовлива, забезпечена матеріально ще в першому шлюбі, ця неординарна жінка, на 25 років молодша за нового чоловіка, мала на нього неабиякий вплив.

Про це не міг не знати всюдисущий і обачний гетьман. Він неодноразово посилав Скоропадського з різними дорученнями до Петра I і не мав жодних сумнівів у незрадливості першого. Таке своєрідне ставлення Мазепи до одного із своїх старшин було досить показовим. Наприклад, 1701 р. той призначається вже генеральним осавулом, тобто займає наступний щабель службової драбини після генерального хорунжого. Формально генеральний осавул (як правило, їх було два) вважався за рангом п'ятою особою в старшинській адміністрації (після гетьмана, генеральних обозного, підскарбія та писаря). Він мав наглядати за станом війська й бойового спорядження, правильністю складання козацьких компутів (списків-реєстрів), інколи проводив спеціальні «слідства» щодо зловживань у межах регіону, перевіряв права власників на маєтки. 1706 р. Скоропадський займає посаду полковника одного з найбільших полків — Стародубського, замість загиблого під час Північної війни М. Миклашевського. Ставши першою людиною в полку, він набув там фактично необмеженої влади й величезних пільг. Паралельно, правда, не так успішно, по службі просувався і його брат Василь: наприкінці XVII — на початку XVIII ст. він очолював Березнівську сотню Чернігівського полку.

Великою несподіванкою для Скоропадського стала звістка про перехід у жовтні 1708 р. «у протекцію» до шведського короля Карла XII Мазепи. Гетьман і його наполегливо схиляв пристати до іноземної армії, проте цього разу прорахувався: стародубський полковник не тільки не підтримав свого начальника, а навпаки, вже через два дні після отримання гетьманського листа-заклику, поспіхом кинувся до Глухова, де цар наказав зібрати раду з вірної йому старшини і обрати нового гетьмана.

Після деяких ваган на раді старшини більшістю голосів обрали Скоропадського гетьманом. Розпочавши прав-

ління під могутній гуркіт святкової канонади, новообраний керманич досить швидко став втрачати і свою політичну владу, і свій, й без того не дуже високий, авторитет серед українського населення. Особливо гнітила та обмежувала його волю вимушена «дружба» з царськими сановниками, вищим російським офіцерством, а також задушливі «обійми» самого Петра І. Останній, коли б тільки дозволили обставини, відразу скасував інститут гетьманства, звів би нанівець всі привілеї старшини. Але жорстока, виснажлива війна з Швецією змушувала коли й не любити, то хоча б терпіти існування інститута козацтва. Втім одразу по обранні І. Скоропадського він, не довіряючи більше нікому з старшин після «мазепинської зради», наказав боярину Андрію Ізмайлову (1709) постійно «бути при гетьманові» й спільно вирішувати всі соціально-економічні та політичні питання. В разі виникнення нового «заколоту» чи спалаху народного повстання царському резидентові дозволялося застосовувати війська. Гетьманську резиденцію, згідно волі Петра І, було перенесено з Батурина до Глухова: ближче до кордонів з Росією. Через рік при гетьмані «сиділо» вже два резиденти, а в їх розпорядженні, окрім двохсот дворів, на утриманні, знаходились, «на всяк випадок», два «московських» полки. З часом позиції резидентів так зміцнилися, що вже мало хто не розумів: саме вони, а не гетьман, головним чином вирішують долю українців (і не лише Лівобережного регіону). Все це відбувалося, незважаючи на те що цар тільки-но законодавчо підтвердив всі «давні малоросійські права», надані ще за Богдана Хмельницького *.

Особливо трагічно, у зв'язку з самодержавною політикою Петра І, складалися стосунки Скоропадського з «низовим товариством». Формально його влада поширювалась і на Запорожжя: він продовжував носити титул «гетьмана Війська Запорозького». Але на Січі гетьмана не визнавали. Конфлікт поступово загострювався. Очевидно, тому до нас не дійшли звістки про дії гетьмана, спрямовані на захист запорожців під час зруйнування Січі (Старої) в травні 1709 р. за указом Петра І. Більше того, документи зафіксували надто доброзичливе ставлення гетьмана до одного з виконавців його волі командира компанійського полку, а потім чигиринського та прилуцького полковника Гната

* Слід відзначити: статті-угоди (всього мали 14 пунктів), які І. Скоропадський подав Петру І (1709), мали навіть назву якусь принизливу — «просительні». Їх зміст у більшості випадків був відповідним

Галагана. Фамільний архів Галаганів містив чимало універсалів, виданих Скоропадським Г. Галагану та його близьким на володіння селами, млинами і т. д.

Ліквідація Запорозької Січі й страта багатьох козаків, навіть полонених, стали прикладом нетерпимості царя до самобутності українського народу, й зокрема його своєрідних збройних сил. Водночас ці події в свідомості волелюбних представників корінного етносу не могли не лягти плямою й на всю діяльність Скоропадського.

Не набагато краще складалися стосунки Івана Скоропадського із деякими царськими сановниками. Після вигнання шведських військ з України окремі з них стали домагатися від голови адміністрації значних земельних надань. Відмовити їм за тих умов — значило б викликати невдоволення дуже впливових осіб, від яких залежало становище в управлінні краєм багатьох старшин та самого правителя Лівобережжя. Крім того, при дворі не припинялись чутки про можливу зраду «малоросіян». А Скоропадський неабияк боявся цього і намагався за будь-яку ціну відвернути від жителів краю і від себе особисто підозри в лихих намірах, навіть у звичайній нелояльності до російського уряду.

В 1710—1711 рр., під час третьої російсько-турецької війни, І. Скоропадський знову проявив своє негативне ставлення до низового «товариства». Разом з генералом І. Бутурліним, котрий очолював вісім полків російської армії, біля Кам'яного Затону (район впадіння р. Кам'янки в Дніпро) вони за наказом Петра І «розорили» Січ, побудовану незадовго перед тим запорожцями замість зруйнованої 1709 р. Старої Січі. Це змусило козаків шукати нового місця мешкання в межах території, підвладної кримському ханові.

На перший погляд може скластися враження, що гетьман головну увагу приділяв політичним питанням. Але насправді це було не так. Він проводив широку соціальну й економічну політику, в найбільш важливих аспектах її продовжував «традиції» правління попередників, зокрема І. Самойловича та І. Мазепи. Так, при ньому тривав процес поступового закріпачення селян, міщан і рядових козаків, обмеження їх станових прав, посилення феодальної експлуатації. Скоропадський видав спеціальні універсали й «листи» про заборону селянам скаржитись на землевласників. Уже в перші роки гетьманування Скоропадський безпосередньо втручався в функціонування цехів: підтверджував старий або визначав новий їх статус; боронив у разі потре-

би від утисків ремісників державцями; цікавився прибутками міських органів управління, особливо Київського магістрату.

Але основним аспектом всієї його внутрішньополітичної діяльності лишалися, безперечно, аграрні відносини. Будучи сам великим землевласником, він, щоб завоювати прихильність найбільш впливових і заможних осіб, роздав приблизно 100 маєтків з 3 тисячами дворів феодально залежних селян і міщан. Особливо багато універсалів та дарчих на маєтки, землі, ліси, пасіки, млини тощо видав Скоропадський монастирям: практично всім київським (причому повинності мали виконувати не лише піддані, а й рядові козаки), Ніжинському, Благовіщенському, Єлецькому Успенському, Переяславському Михайлівському, Чернігівському, Троїцькому та ін.

Проте авторитет і влада гетьмана продовжували невпинно падати. Місцеві старшини, особливо полковники, часто-густо ігнорували його розпорядження, вели незалежну політику. Дуже обмежував дії Скоропадського і царський указ 1715 р. про регламентацію обрання на всі полкові посади, а також сотників. Петро І прямо втручався у цей процес. Так, за власним бажанням він призначив полковником Ніжинського полку «з великоросіян» Петра Толстого, Київського — Антона Танського. Водночас ним здійснюються прямі призначення на уряди сотництва. 1718 р. гетьман не зміг відмовити Петру І і змушений був на його «прохання» віддати свою 15-річну дочку від другого шлюбу — Уляну за сина царського улюбленця П. Толстого. В 1720 р. Петро І обмежив функції Генерального суду.

І останні роки правління не сприяли підвищенню популярності гетьмана серед українського населення. Цьому завадили примусові канальні роботи, спорудження фортечних будівель, «військові низові» походи тощо. Козаків і посполитих нерідко «ганяли» до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. Для цього, як правило, залучались найбільш фізично здорові й матеріально забезпечені рядові козаки, селяни та міщани. Додому поверталося лише 60 %, решта ж гинула від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо.

Послаблення гетьманської влади давало можливість здійснити царському урядові деякі обмеження і в сфері економіки України. Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися закордонною торгівлею. Запроваджувалася державна монополія на багато товарів, застосовувалася практика перекуповування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого

останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначалися ярмарки і порти в Росії, де саме могли торгувати українці. У зв'язку з цим особливої гостроти на той час набуло питання про торгівлю з Запорожжям. Спеціальні розпорядження царату взагалі забороняли її. Ті, хто порушували такого роду укази, могли бути заслані до Сибіру.

Однією з негативних економічних санкцій можна вважати прагнення російського уряду збувати на території українських земель «лихі» мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в обігу населення Росії, якомога більше зосереджувались у державній казні (1721).

Сильно підірвали місцеву економіку постійне перебування в Україні великої кількості російських військ, а також швидке зростання податків. Скоропадський від імені «всіх малоросіян» з «плачем і слізьми» просив Петра І вивести полки з регіону, скаржився на зловживання О. Меншикова. Але цар просто не чув старого гетьмана — він проводив свою політику. Помітно звузилося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т. д.), скоротився видрук українських книг, систему освіти було взято під нагляд підозрілої й неприязної державної цензури, українська церква підпала під значний вплив московської патріархії. Навіть «Святе письмо» заборонялося передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні, а лише з «московських». Всі ці заходи, зрозуміло, викликали невдоволення місцевого населення, негативно впливали на суспільно-політичне та економічне життя українського етносу.

1722 р. сюзерен видав спеціальний указ про створення для управління Україною першої Малоросійської колегії. Її безпосередні функції (нагляд за діяльністю гетьмана, генеральних і сотенних старшин, дозвіл на видачу ними розпоряджень по управлінню краєм тощо) як вищої апеляційної інстанції на території краю ще більше зміцнили позиції російських сановників. Такого політичного удару вже не зміг пережити гетьман І. Скоропадський і незабаром після виходу царського указу від хвилювання почав слабнути і згодом помер у Глухові 3 липня, а 5-го був похований в Гамаліївському монастирі. Проте й ця смерть не стала на заваді Петру І у здійсненні його великодержавних планів. Навпаки, він взагалі заборонив вибори наступного гетьмана.

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ

Останній гетьман Лівобережної України, граф Кирило Григорович Розумовський (1728—1803), походив з родини городового козака Григорія Розума (отримав своє прізвище від поговірки, яку часто промовляв напідпитку: «Що то за голова, що то за розум»). Соціальне зростання К. Розумовського стало можливим завдяки його братові Олексію (1709—1771).

Олексій та Кирило Розуми народилися на хуторі Лемеші (нині село Козелецького р-ну Чернігівської обл.). У дитинстві Олексій виявив здібності до грамоти, допомагав дячкові сусіднього села справляти церковну службу й співав у церковному хорі, а більшість часу з меншим Кирилом доводилось пасти батьківську та сусідську худобу. 1731 р. російський полковник Ф. Вишневський, котрий проїздив цим селом, почувши чудовий голос юнака, забрав його до Петербурга, де той одразу потрапив до хору при царському дворі. Невдовзі молодого красивого співака покохала царівна Єлизавета Петрівна, що й визначило його подальшу блискучу кар'єру. Через кілька років, вже під прізвищем Розумовського, він став управителем двору і маєтків царівни, а після її коронації (1742) одержав звання обер-єгермейстера і ряд маєтків у Росії та в Україні. Колишній пастух і співак придворного хору став одним з найвищих сановників Російської імперії.

Кирило Розумовський ріс і здобував освіту під протекцією свого старшого брата, який знайшов йому опікуна в особі Г. Теплова. У супроводі останнього К. Розумовський, після відповідної підготовки в Петербурзі, вирушив (1743) за кордон «для дальнейшего совершеннейшаго обученья». В Берліні навчався у знаменитого математика Леонарда Ейлера, слухав лекції у Гданську, Кенігсберзі, Данцігу, побував у Франції, Італії, вивчаючи німецьку, французьку й латинську мови, географію, універсальну історію тощо.

15 червня 1744 р. обидва Розумовські були зведені у статус графів Російської імперії. Повернувшись з-за кордону (1745), Кирило став улюбленцем царського двору. Невдовзі (у травні 1746 р.) 18-річного юнака призначили президентом Петербурзької Академії наук. Сама імператриця посватала його за свою внучату сестру Катерину Наришкіну (1729—1771), яка одержала величезний посаг: кілька десятків тисяч кріпаків, будинок в Москві, на Воз-

движенці (згодом належав графу Шереметєву), підмосковні села, пензенські вотчини та ін.

Українська старшина — Я. Лизогуб, М. Ханенко, В. Гудович,— запрошена на весілля (1746) К. Розумовського, порушила клопотання перед царським урядом про відновлення гетьманства в Україні. Вирішення цього питання розтягнулось на півтора року. Нарешті в Сенат надійшов відповідний царський указ (підписаний 5 травня 1747 р.).

Відновлення гетьманства імператриця Єлизавета Петрівна пов'язувала з особою Кирила Розумовського, котрого й призначала гетьманом. Для підготовки офіційної церемонії «обрання» в Глухів прибув граф І. Гендриков, який привіз жалувану грамоту «прошеніе в гетманы Кирилы Григорьевича». Урочисте обрання гетьмана (або елекція — за тодішньою термінологією) відбулося 22 лютого 1750 р. Сам Розумовський в Глухів не приїхав.

Старшинська депутація — генеральний бунчужний Д. Оболонський, ніжинський полковник С. Кочубей, бунчуковий товариш І. Журман, генеральний суддя І. Пиковець — відправилась до Петербурга з подякою імператриці та привітанням новообраного гетьмана. Царським указом від 5 червня 1750 р. К. Розумовського було офіційно затверджено гетьманом України.

Йому надавались величезні маєтності — віддавались всі прибутки грошима, хлібом і вином з гетьманських маєтностей, зібрані до його обрання, тобто за 16 років (1734—1750).

Рядом наступних царських указів обумовлювалось, що на урочистих публічних церемоніях К. Розумовський мав сидіти поруч з генерал-аншефами, і, оскільки він «против других гетманов имел ту отличность», що був граф Російської імперії і користувався особливою довірою і «благоговеньем» імператриці, в усіх паперах Колегії іноземних справ його мали величати як «высоко и благоурожденнаго».

Новообраний гетьман все ще перебував у Петербурзі. Лише 13 березня 1751 р. у придворній церкві він склав присягу на вірність імператриці, яка там же вручила йому гетьманські клейноди: оздоблену коштовним камінням золоту булаву, великий білий прапор з російським гербом, бунчук, військову печатку і срібні літаври.

Гетьман відправився в Україну з чисельними екіпажами, верховими кіньми, поварами і музикантами, гайдуками і скороходами й навіть з трупою акторів На урочисту церемонію його зустрічі (6 липня 1751 р.) в Глухів прибула

майже вся старшина, понад 6 тис. козаків, вище духовенство.

Нерозлучним супутником гетьмана залишався Г. Теплов, який прибув з ним в Україну в чині колезького радника. Незабаром він став правителем новоствореної гетьманської канцелярії і поступово прибрав до своїх рук всю адміністративну діяльність. Користуючись необмеженим довір'ям з боку гетьмана, Г. Теплов став негласним правителем Лівобережної України.

З перших днів гетьманування К. Розумовський, насамперед, подбав про власне збагачення та соціальне зростання своїх близьких і далеких родичів. Сестрам та їхнім чоловікам надавались сотенні містечка, які до того були завжди вільними. Так, бунчуковий товариш Ю. Дараган (чоловік сестри Віри) одержав м. Бориспіль Переяславського полку, В. Климович (чоловік сестри Агафії) — м. Срібне Прилуцького полку і м. Олишівку Ніжинського полку. Його родич С. Кочубей був призначений генеральним обозним.

При К. Розумовському козацька старшина остаточно захопила в свої руки справи місцевого управління і, користуючись родинними зв'язками з гетьманом, спішно привласнювала села, які ще залишалися вільними. Загалом часи гетьманування К. Розумовського характеризуються як часи панування козацької старшини.

Сам Розумовський за 14 років свого гетьманування приїздив в Україну лише кілька разів на короткий час. Постійним місцем його перебування залишалися Петербург і Москва.

Втім, проживаючи в столичних містах Росії, К. Розумовський не забував про українські справи. Так, він домігся ліквідації поборів з місцевого населення, запроваджених ще в часи гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи, відміни митниць на порубіжжі України з Росією і проголошення вільної торгівлі між ними. 1754 р. були ліквідовані митні побори, відомі під назвою індукти та евекти. 1761 р. видано універсал про виключне право козацької старшини на гуральництво.

Однак в плани царського уряду аж ніяк не входило самостійне правління українського гетьмана. Його діяльність постійно тримали в полі зору, спрямовуючи належним чином. Права гетьмана поступово обмежувались: йому заборонялось призначати полковників без згоди уряду, підтримувати дипломатичні зносини з іншими країнами та ін.

Згодом було зроблено суттєвий крок по обмеженню державності України й перетворенню її на звичайну про-

вінцію Російської Імперії. Варто зазначити, що у 1734—1750 рр. політико-адміністративну владу в Україні здійснювало Правління гетьманського уряду із 6 осіб. Це сприяло посиленню контролю і втручання у внутрішні справи старшинської адміністрації з боку царських урядовців. Лівобережна Україна нарівні з іншими провінціями держави підпорядковувалась Сенату, в якому діяла особлива установа під назвою «Канцелярия малороссийских дел».

З відновленням гетьманства підпорядкування Лівобережної України із Сенату було передано в Колегію іноземних справ. Факт перебування України у віданні установи, утвореної для зносин з іншими державами, свідчив про формальне визнання за нею політичної самостійності.

Однак гетьман К. Розумовський не дбав про збереження такого правового статусу України. Посварившись з головою Колегії, він поклопотав перед імператрицею про своє підпорядкування щодо «малороссийских дел» установі, яка вважалася головною в Російській державі. Згідно з його проханням царським указом від 17 січня 1756 р. Лівобережну Україну із відання Колегії іноземних справ знову було переведено до Сенату, в якому утворено «особую экспедицию» для українських справ.

У березні 1761 р. із відання гетьмана вилучено Київ і підпорядковано безпосередньо Сенату. Всіх козаків наказано вивести з міста і поселити на лівому березі Дніпра. Київська полкова канцелярія знаходилась в м. Козелець.

Результатом суспільно-політичної діяльності гетьмана К. Розумовського стала судова реформа. В той час на Лівобережній Україні діяв Генеральний суд на чолі з генеральним суддею, апеляції на рішення якого подавалися до Генеральної військової канцелярії та гетьмана. Нижчими ланками судочинства лишалися полкові й сотенні суди.

Універсалом від 17 листопада 1760 р. К. Розумовський запровадив новий порядок судочинства, згідно з яким Генеральний суд очолювали два генеральні судді, а до його складу входили вибрані від старшини представники кожного з 10 полків. Генеральний суд розглядав справи генеральної старшини, полковників, бунчукових і військових товаришів, канцеляристів та осіб, які перебували під особистою опікою гетьмана. Крім того цей суд став органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією, в зв'язку з чим Генеральну військову канцелярію було позбавлено судових функцій (17 лютого 1763 р.).

Того ж року полкові суди було перетворено на гродські, де розглядалися кримінальні справи. Головуючими в цих

судах залишалися полковники, а суддя і писар називалися вже не полковими, а гродськими. Крім того запроваджено підкоморські й земські суди (в кожному полку по два, а в Ніжинському — три). Підкоморські розглядали справи про землю та межування, до їх складу входили виборний від шляхетства суддя з двома помічниками-коморниками.

Загалом судова реформа, здійснена К. Розумовським, відповідала інтересам козацької старшини.

Гетьман підтримав бажання старшини мати в Україні світські вищі навчальні заклади, зокрема університети. На 1760 р. був детально розроблений план заснування та діяльності університету в Батурині. У ньому мали діяти 9 кафедр: латинського красномовства; логіки, метафізики й практичної філософії; натурального права й юриспруденції; старожитностей, історії «літеральної» й політичної, генеалогії та геральдики; експериментальної фізики й математики (з усіма її частинами); теоретичної й практичної фізики; анатомії; хімії; ботаніки й натуральної історії. Курс навчання тривав три роки. За гетьманом лишалося пожиттєве право фундатора і протектора Батуринського університету.

1763 р. К. Розумовський і представники старшини підготували на ім'я Катерини II дві чолобитні: про відновлення давніх прав в Україні та про визнання спадковості посади гетьмана за нащадками роду Розумовських. У першій з них йшлося про необхідність перетворення Києво-Могилянської академії на університет та заснування університету в Батурині.

Реакція царського уряду на чолобитні виявилася різко негативною. Деякі царедворці пояснювали прохання про спадковість гетьманства як один із кроків до здійснення незалежності України від Росії. Катерина II готова була віддати гетьмана під суд. Однак прибічники Розумовського зуміли вплинути на імператрицю і врятувати графа від її гніву. Катерина II запропонувала К. Розумовському добровільно зректися гетьманства, що той і зробив без усякого супротиву.

Імператриця, проголосивши себе продовжувачкою справи Петра I, не допускала самої можливості зміцнення позицій козацької старшини в Україні й лише чекала нагоди, щоб покінчити з гетьманством. 10 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманства. Того ж дня К. Розумовський одержав чин генерал-фельдмаршала, пожиттєве гетьманське жалування, а також м. Гадяч з навколишніми селами, Биківську волость і палац в Батурині.

Так завершилося гетьманство К. Розумовського. Посівши гетьманство з царської ласки, він так і не проявив хисту державного діяча, виразника інтересів України, не піднявся до ролі лідера свого народу. Більше того, офіційне закріпачення селян через двадцять років після його гетьманства було логічним наслідком тих відносин старшини до народу, які остаточно утвердились при Розумовському.

Після ліквідації гетьманства К. Розумовський залишився крупним поміщиком. За ревізією 1782 р. лише на Чернігівщині йому належало 74177 посполитих, а в російських губерніях (псковських і можайських помістях) — понад 45 тис. кріпаків. Багатий посаг дружини, величезна спадщина старшого брата Олексія (обоє померли 1771 р.), даровані маєтності від Єлизавети Петрівни та Катерини II поставили К. Розумовського врівень з найпершими багачами Російської імперії.

Позбавлений гетьманства, а також права проживати в Україні, К. Розумовський тривалий час перебував за кордоном, жив у Петербурзі, Москві. Лише 1794 р. переїхав на постійне проживання в Батурин. Доживав вік одинаком.

Похований у церкві Воскресіння Христового, відбудованій ним на руїнах мазепинської церкви (зруйнованої під час розгрому Батурина у 1708 р. О. Меншиковим). На могилі поставлено мармуровий пам'ятник з гербом і горельєфним погруддям гетьмана (в профіль), а на пам'ятнику — чаша. На могилі напис: «Здесь покоится тело его сіятельства господина генерал-фельдмаршала, сенатора, действительного камергера и орденов российских святаго апостола Андрея Первозванного, святаго Александра Невского, польскаго Белого орла і голстинскаго святыя Анны кавалера графа Кирила Григоріевича Разумовскаго, родившагося в 1728 году марта 18 дня, скончавшагося в Батурине в 1803 году генваря 9-го, в семьдесят четыре года, девять месяцов и двадцать два дни».

МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК. ІВАН ГОНТА

У 60-х рр. XVIII ст. у зв'язку з посиленням соціальних і національних утисків польської шляхти на Правобережній Україні виникла така форма антикріпосницької боротьби, як гайдамацький рух. Його найвищою точкою стало повстання селянсько-козацьких мас, яке отримало назву «Коліївщина» (від слова кіл). Як відомо, повстання розпоча-

лося 26 травня 1768 р. виступом загону, очолюваного Максимом Залізняком.

Народився він 1740 р. в сім'ї селянина кріпака в с. Іванівка, недалеко від Чигирина. Ще 14-річним хлопцем пішов на Запорожжя, де й пробув чотирнадцять років. У 1767 р. з'явився як монастирський послушник спершу в Жаботинському, а потім у Мотронинському монастирях. Саме в Холодному Яру, де стояв Мотронинський монастир, разом з козаками, які у ньому перебували, підняв повстання. Воно охопило Київщину, Брацлавщину, поширилось на Поділля, Волинь, Галичину. Повстанці на чолі з Залізняком оволоділи Жаботином, Смілою, Богуславом, Каневом та іншими населеними пунктами.

Чи не найвирішальніше значення для повстання мав перехід на його бік сотника надвірного війська польського магната Ф. Потоцького Івана Гонти. Про його життя, як і про життя Максима Залізняка, достовірних даних збереглося дуже мало. Народився в с. Розсішки поблизу Умані в козацькій родині, але не відомо в якому році.

В умовах жорстокого польсько-шляхетського гніту Гонті вдалося здобути добру, як на той час, освіту. Про його освіченість Вероніка Кребс, дочка уманського губернатора Младановича, згадувала: «Він не лише говорив, а й чудово писав по-польськи, а виховання його було таке, що й тепер (тобто на початку XIX ст.— *Авт.*) його можна було вважати шляхтичем». До вступу на військову службу Гонта займав посаду ктитора у старій Воздвиженській церкві м-ка Володарки. Разом з дружиною він вносив значні пожертвування на храм, за що обоє удостоїлися честі бути намальованими в цій церкві, з чого можна судити, що вони були досить заможною родиною і посідали певне місце в суспільстві. Їхні зображення збереглися до сьогодення.

Важко сказати, коли Гонта вступив до надвірної козацької міліції магната Потоцького, але в 1757 р. він був уже старшим сотником. За традицією щорічно уманські надвірні козаки відправлялися в Христинопіль — резиденцію Потоцького, де демонстрували свій вишкіл перед магнатом. Під час одного з них Гонта настільки сподобався Потоцькому, що став його довіреною особою. Граф подарував Гонті в довічне володіння два села — його рідні Розсішки і сусідню Орадівку, які щорічно давали близько 20 тис. злотих. Потоцький звільнив сотню Гонти з-під командування полковників (граф мав два полки надвірних козаків), підпорядкувавши її безпосередньо губернаторові. Крім того, він

обіцяв випросити в короля грамоту на шляхетство для Гонти.

Незважаючи на своє привілейоване становище, Гонта залишився вірним своєму народові і його православній вірі. В 1760 р. на власні кошти він збудував церкву святої Параскеви в рідному селі. А в 1768 р., коли гайдамаки під проводом Максима Залізняка облягли Умань, Гонта, знехтувавши власним добробутом, разом з козаками (400 чоловік) перейшов на їх бік. На цей крок його спонукало, як і Залізняка, бажання звільнити свій народ з-під польсько-шляхетського ярма, оборонити православну віру та повернути Україні козацький устрій.

Разом з гайдамаками Залізняка козаки Гонти 18 червня повели наступ на Умань з боку Грекового лісу. Спільний удар був такої сили, що фортеця впала вже на другий день. Стався погром шляхти, католицьких священиків і євреїв-орендарів, під час якого загинуло декілька тисяч чоловік. Гайдамаки зібрали в Умані раду, на якій Залізняка було проголошено гетьманом, а Гонту — полковником і князем уманським. Охоплені повстанням райони були поділені на сотні, як за старих козацьких часів. Уніатам запропоновано або прийняти православну віру, або покинути край. Незабаром повстання охопило Поділля, Волинь і Полісся.

Завдяки поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» в колі літераторів, а часом і деяких істориків склалася думка про Гонту, як про вбивцю двох своїх малолітніх синів, які перебували під впливом матері-католички і навчалися в базиліанській школі. Проте це не більше ніж художній прийом поета з метою надати описаним в поемі подіям шекспірівської трагедійності. Насправді ж, Гонта мав чотири доньки і одного сина, таких же ревних православних, як і їх мати. Не був він і таким кровожерливим, як його намагалися показати польські джерела. Навпаки, Гонта врятував життя двох старших дітей католика Младановича — 18-річну Вероніку і 7-річного Павла, приставивши їм охорону.

Російські війська генерала Кречетникова, скориставшись безпечністю ватажків повстання, жорстоко придушили його, підступним шляхом захопивши в полон близько 900 гайдамаків. З керівників повстання врятувався лише сотник Уласенко, який втік до Молдови, прихопивши з собою сина Гонти — єдиного з сімейства, хто уникнув тяжкої кари за батька. Дружина і чотири дочки Гонти були схоплені, публічно висічені різками і відправлені на заслання. Все їх майно привласнив генерал Кречетников.

Полонених Залізняка й Гонту після жорстокої екзеку-

ції (кожному дісталося по 300 ударів) кинули в яму. Судив ватажків особливий інквізиційний трибунал у м-ку Серби поблизу Могилева-Подільського, який після десятиденних знущань виніс присуд. Залізняка заслали на довічну каторгу до рудників Нерчинська, де він, мабуть, і помер. Гонту присудили до страти. Страта повинна була тривати два тижні: протягом 10-ти днів кат мав кліщами здирати з нього шкіру, на 11-й — відрубати ноги, на 12-й — руки, на 13-й — вирвати серце, на 14-й день — відтяти голову.

Шляхтич Дуклан-Охотський залишив свідчення про виняткову мужність ватажка повстання: «Гонта вийшов на страту з лицем спокійним і веселим, наче направлявся до кума на іменини. Кат здер з нього смугу шкіри, кров чвиркнула, проте обличчя гайдамаки не здригнулося; здер нову пасмугу шкіри, і тоді Гонта сказав: «От, казали, що буде боляче, насправді ні крихти не болить!»

Бачачи, що безприкладна мужність Гонти справляє на присутніх протилежний ефект, генерал Браницький, присланий на допомогу російським військам, наказав уже на третій день відтяти йому голову і вирок виконувати на трупові.

Страта Гонти відбулася в першій половині липня 1768 р., але не пізніше 13-го. Сучасники розповідали, що і через багато років можна було ще бачити прибиту до шибениці голову керівника гайдамаків, на якій вітер ворушив волосся. Так загинув побратим Максима Залізняка, який заплатив страшними муками за своє прагнення звільнити рідний народ.

ГРИГОРІЙ ПОЛЕТИКА

Почесне місце в історії нашої держави посідає український старшинський рід Полетик, визначними представниками якого були брати Григорій та Іван Полетики, син Григорія Василій.

Григорій Андрійович Полетика був відомим політичним діячем XVIII ст., широко освіченою людиною, знавцем вітчизняної історії та багатьох іноземних мов. Його син — Василь (1765—1845) успадкував прихильність батька до вивчення історії й присвятив життя збиранню документів з історії України XVI—XVIII ст. Іван Андрійович Полетика (1726—1783) був талановитим лікарем, ученим європейського рівня, що пройшов школу Києво-Могилянської ака-

демії та німецьких університетів, захистив докторську дисертацію у Лейденському університеті. Він з 1756 р. очолював Петербурзький сухопутний госпіталь та медичну школу і протягом 20 років (1763—1783) керував прикордонною медичною карантинною службою в Україні.

Відзначаючи внесок роду Полетик у скарбницю української національної культури, доцільно зупинитися на характеристиці постаті Григорія Андрійовича Полетики, ім'я якого зустрічається на сторінках багатьох історичних документів і досліджень.

На підставі відомостей з сімейного архіву Полетик ми маємо можливість реконструювати їх родовід та біографію його славетного представника. Вперше Полетики з'являються на Волині, де жив «шляхтич» Іван Полетика, що брав участь у війні поляків з турками і загинув 1673 р. під Хотином. Його вдова відправила малолітніх синів — Павла і Григорія — до Києва, де жив їх близький родич — свояк гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Звідси брати потрапляють у Полтаву. Павло загинув під час Полтавської битви 1709 р. Його старший син Андрій переїжджає з родиною до Ромен, одружується з онучкою лубенського полковника Ілляшенка і невдовзі стає роменським войтом та одним з найбагатших землевласників. Але його притягує козацька служба, він залишає войтовство і служить значковим, а потім бунчуковим товаришем у Лубенському полку. Він залишив дочок і п'ятеро синів, старшим з яких був Григорій (народився 1725 р. в м. Ромни).

Він виявився обдарованою дитиною й з юнацьких років мав схильність до наукових студій. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, яку успішно закінчив 1745 р. Роки навчання Григорія в академії були періодом її найвищого розквіту: саме тоді тут викладали колишні кращі вихованці академії, послідовники прогресивних ідей Нового часу Стефан Калиновський, Сильвестер Кулябка, Михайло Козачинський, Симеон Тодорський. Знання з філософії, історії, риторики, піїтики, здобуті Г. Полетикою, розвинули його світогляд, виховали повагу до історії і культури власного народу.

Послужний лист Г. Полетики включає викладання латинської й німецької мов у Петербурзькій Академії наук (1746—1748) та у Синоді (1749—1763). У 1764—1773 pp. Григорій працював головним інспектором морського шляхетського корпусу. Вийшов у відставку 1773 р. Але поза офіційних обов'язків залишалася боротьба за автономію України, численні літературні та історичні студії.

Як політичний діяч з власною програмою Григорій Полетика виступив під час роботи катерининської Комісії по складанню проекту нового законодавства (1767). В Україні у той час була ліквідована Гетьманщина (1764) і утворена Малоросійська колегія на чолі з її президентом генерал-губернатором Малої Росії графом П. Румянцевим. Вона за будь-яку ціну намагалася запровадити російські порядки та закони серед українського населення, підбурювала народ проти козацької старшини, а старшину, в свою чергу, обдаровувала маєтностями та грошима. Але народні маси піднялися на боротьбу за свої права і автономію, що яскраво виявилося у вимогах депутатів від України під час роботи катерининської комісії.

Григорій Полетика, котрий брав активну участь у роботі цієї комісії як делегат від Лубенського полку, відзначився палкими промовами за права й вольності України. Його перу належать дві фундаментальні записки: «Мнение на читанный в 1768 г. в комиссии о сочинении проекта нового уложения проект правам благородных» та «Возражение на наставление Малороссийской коллегии депутату комиссии Дмитрию Наталину», в яких він обстоював принципи автономності України, обгрунтував права й привілеї козацької старшини. Відомий історик О. Лазаревський, аналізуючи їхній зміст і значення, підкреслював, що «ці дві записки створили Полетиці репутацію людини, що славиться власною вченістю і патріотизмом у краї своєму».

З історії відомо, що висновки роботи комісії так і лишилися на папері, а вимоги депутатів-українців сприймалися як «український сепаратизм». Проте вибори в комісію і виступи делегатів, в тому числі Г. Полетики, були надзвичайно виразним проявом тодішніх бажань і вимог українського народу.

Політична кар'єра Григорія Полетики на цьому припинилася. Але розуміння національного руху, відданість справі привели його до збирання й вивчення документальних матеріалів з української історії. Г. Полетика володів однією з кращих бібліотек свого часу, яка складалася з кількох тисяч книг та рукописів. Але доля цього зібрання була сумною: перша бібліотека загинула під час пожежі; вдруге зібрана, вона була розпродана та розгублена нащадками. Про неоціненний склад бібліотеки Г. Полетики свідчать рядки з листа його сина, Василя Григоровича, до графа М. Румянцева: «...вона була однією з кращих у Російській державі бібліотек; а особливо що стосується зібрання сього російських рукописів і друкованих книг, то смі-

ливо можу перед Вашим сіятельством вимовити, що подібного не токмо ні у кого з приватних осіб не було, але й з державними російськими бібліотеками бібліотека мого батька про першість у рідкості і давності книг сперечатися могла».

О. Лазаревський, досліджуючи найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця XVIII — початку XIX ст. «Історію Русів» та співставляючи з архівними матеріалами Полетик, приписує його авторство Григорію та Василю Полетикам. Анонімний автор «Історії Русів» малює яскраву картину розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. Концепція книги продовжувала традиції козацьких літописів, але основну увагу автори приділяли політичній оцінці історичних подій. У центрі твору — ідея державної самостійності України. Ймовірними авторами «Історії Русів» поряд з Полетиками вважалися архієпископ Г. Кониський та князь О. Безбородько. О. Лазаревський, посилаючись на архівні документи та приватне листування Полетик, стверджує, що Григорій писав документальну історію України, закінчення й видання якої відбулося завдяки його синові. Беручи до уваги це припущення, можна стверджувати, що ідея і дух «Історії Русів» цілком відповідають політичним й історичним поглядам Г. Полетики, який протягом усього свого життя залишався відданим ідеї української самобутності й автономності, скрупульозно збираючи і вивчаючи джерела з історії рідного народу.

Перу Г. Полетики належать також «Записки о начале Киевской академии», «О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России и о нынешнем оных состоянии», значна кількість перекладів. Лінгвістичні знання дозволили йому скласти чудовий для XVIII ст. «Словарь на шести языках: российском, греческом, латинском, французском, немецком и английском» (1763).

Помер Григорій Полетика 27 листопада (за н. ст. — 8 грудня) 1784 р. під час перебування у Петербурзі. Похований в Олександро-Невській лаврі.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Просвітитель, філософ і поет Григорій Савич Сковорода — один із видатних мислителів історичного минулого нашої держави. Людина універсальних знань і здібностей,

палкий захисник інтересів знедоленого народу, він все своє свідоме життя присвятив пошукам істини, боротьбі проти соціальної нерівності.

Народився Сковорода 3 грудня 1722 р. у с. Чорнухи Лубенського полку на Полтавщині, в сім'ї малоземельного козака. У 1734—1753 рр. з перервами навчався у Київській академії, де під впливом Ф. Прокоповича та інших прогресивних діячів вітчизняної культури осягнув просвітительські традиції. Студент Сковорода володів неабиякими музичними здібностями, чудовим голосом і слухом. Із класу філософії його взяли в придворну хорову капелу до Петербурга. Дворічне перебування при царському дворі згодом вилилося у гнівне засудження тамтешнього деспотизму, в критику самодержавства.

Протягом п'яти років (з 1745) Г. Сковорода навчався за кордоном — в Будапешті, Пресбурзі (нині Братислава), Відні, Венеції, Флоренції і, можливо, у Римі. Деякі дослідники стверджують, що три роки він студіював в університеті м. Галле (Німеччина), де слухав лекції відомого на той час філософа і фізика К. Вольфа.

Після повернення в Україну його запросили до Переяслава читати поетику в колегіумі. Проте підготовлений ним курс «Разсужденіе о поэзіи и руководство к искусству оной» місцевий єпископ заборонив. Восени 1751 р. Г. Сковорода продовжив навчання в богословському класі Київської академії, а через два роки (1753), не закінчивши її і залишаючись назавжди «студентом», розпрощався з академією. Блискуче знання мов, поетики й риторики, античної і нової філософії поєднувалося в Сковороді з неабиякими здібностями в галузі літератури і мистецтва. Він складав вірші і байки, писав музику, співав, грав на різних музичних інструментах.

З 1759 р. Г. Сковорода викладач Харківського колегіуму. Однак постійний тиск з боку представників церкви, які вимагали, щоб він прийняв духовний сан, змушував кілька разів залишати колегіум (1760, 1764, 1766). У ці роки Григорій побував у Москві, в пошуках істини і правди обійшов всю Слобожанщину. 1768 р. його запросили викладачем у додаткові класи при Харківському колегіумі, де він прочитав курс лекцій з етики. Але й тут концепція моралі Сковороди розходилася з офіційно-церковною. Звільнений з посади (1769), він втратив можливість займатися педагогічною роботою, до чого мав великий хист і відповідні знання.

Г. Сковорода обрав стезю мандрівного філософа і протягом останніх 25 років побував у багатьох містах і селах України, проповідуючи свої ідеї і світогляд. Усе його життя було пов'язане з народом, з його ідеалами та прагненнями. «Мой жребий с голяками»,— стверджував він і рішуче відхиляв численні пропозиції з боку духовенства і світських правителів зайняти ту чи іншу високу посаду. Так, на запрошення монахів Києво-Печерської лаври прийняти духовний сан і стати «столбом церкви и украшением обители» Сковорода відповів, що «я столботворения умножать собою не хочу, довольно и вас, столбов во храме божием». Подібна іронічна відповідь прозвучала і на пропозицію з боку Катерини II стати придворним філософом: «Мне моя свирель и овца дороже царского венца».

Свій високий моральний ідеал Г. Сковорода втілював у власному житті. Для багатьох він був мандрівною академією. Його світогляд відбивав найвищий рівень розвитку суспільної думки в Україні, а життя і послідовність у дотриманні переконань служили прикладом для багатьох сучасників і нащадків.

Помер Сковорода 9 листопада 1794 р. в с. Пан-Іванівці на Харківщині (нині с. Сковородинівка Золочівського р-ну). Неприйнятність і засудження тогочасної дійсності він виразив словами, які заповідав викарбувати на могилі: «Мир ловил меня, но не поймал».

У своїх філософських ідеях і просвітительській діяльності Г. Сковорода приділяв головну увагу людині й її суті, суспільству та його поступу. В розумінні Сковороди людина («микрокозм») і природа («макрокозм») мали внутрішню й зовнішню сторони. Внутрішню сторону людини він називав «телом духовным», а зовнішню — просто «телесность». Заперечуючи божественну силу і не обмежуючи суть людини лише «телесной стороной», філософ шукав внутрішню сторону в самій людині, в її справах і вчинках й у такий спосіб дійшов до розуміння соціальної нерівності й несправедливості.

Г. Сковорода відстоював рівність між людьми, право кожного, незалежно від соціального становища, на щастя і волю, вважаючи останню найвищим досягненням людини.

Майбутнє суспільство Сковорода уявляв «горней республикой», де існували б загальна рівність і братерство. Шлях до ідеального суспільства він вбачав у вихованні нової людини через самопізнання, доступне їй за допомогою розуму і внутрішнього чуття. Керуючись власним розумом і спираючись на власне чуття, кожна людина, в розумінні

Сковороди, здібна пізнати саму себе як особу, вірно визначити свій життєвий шлях, найти і зайняти в суспільстві гідне для себе місце.

Своє становище в суспільстві, на думку Сковороди, кожна людина зобов'язана визначити сама, відповідно «сродности», тобто природної схильності до праці. Невміння і небажання більшості осіб із панства керуватися своїми уродженими схильностями і здібностями, їх прагнення різними методами одержати незаслужені чини, звання, високі нагороди, матеріальні цінності та інші блага, тобто «несродный труд», як вважав Сковорода, були причиною соціальної нерівності і зла.

Ідея Г. Сковороди про забезпечення всіх і кожного «сродным трудом» передбачала зміну соціального життя шляхом перетворення праці в найвищу насолоду людини. Праця мала бути її природною необхідністю, головним обов'язком і моральною потребою, а праця по «сродности» — джерелом і запорукою всенародного щастя, основою процвітання суспільства.

Та Сковорода шукав вихід із існуючого становища не в активній боротьбі, а уникаючи ненависного йому світу зла, розуміючи під ним прагнення до збагачення, паразитизм і хижацтво панівної верхівки суспільства. Найважливішим завданням для усунення зла він вважав необхідність поширення освіти серед народних мас.

Досягнення тогочасної науки, особливо природознавства, відбились на всіх суттєвих аспектах світогляду Сковороди. Він засуджував застій, вважаючи, що «пресильный и прехитрый есть неприятель застарелое мнение», віддавав перевагу практиці. Виступаючи прихильником найбільш сміливих наукових концепцій, великий просвітитель вірив у безмежні можливості людського розуму. «Не разум от книг, но книги от разума родились»,— писав він.

З просвітительською діяльністю, викладацькою роботою Г. Сковороди пов'язані його педагогічні погляди. Критично ставлячись до існуючої системи виховання і навчання, він розробив свої принципи, що базувалися на «сродности», як основі формування суспільно необхідної людини. Виховання, на думку Сковороди, повинно бути святим обов'язком батьків, на яких покладались «две суть главныя... должности» — «благо родить и благо научить». Удосконалення нахилів, задатків, «природи» необхідно кожній людині, незалежно від її становища в суспільстві. «Воспитание и убогим нужно есть»,— писав Сковорода. Обов'язком учителів він вважав врахування «природи» дітей, допомогу в удоско-

наленні уроджених здібностей. Одним із важливих важелів у вихованні підростаючого покоління Г. Сковорода вважав принцип — навчити вдячності дітей батькам. Невдячність, на його думку, зумовлювала суттєві моральні пороки суспільства.

Все корисне і потрібне людині Сковорода називав прекрасним. Під красою ж розумів не зовнішню сторону суб'єкта, а його внутрішню суть. В житті людей вважав красивими поступки, відповідні природні здібності. Мистецтво, поезія, музика повинні служити самопізнанню, а не бути самоціллю.

Найбільш мудрим вихователем людини Г. Сковорода визнавав саме життя: «Взглянь на род человеческий. Он ведь есть книга, книга же черная, содержащая беды всякого рода, аки волны, восстающия непрестанно на море. Читай ее всегда и поучайся, купно же будто из высокия гавани на беснующийся океан взирай и забавляйся».

Світогляд і просвітительська діяльність Г. Сковороди віддзеркалювалися в його поетичній творчості. Через пісні, кантати і псалми він викладав свої філософські погляди, таврував соціальне зло, прославляв природу, волелюбність людини.

Видатний український просвітитель, філософ і поет Григорій Сковорода своєю творчою спадщиною і сьогодні залишається разом з народом.

ДМИТРО БОРТНЯНСЬКИЙ

Вивчаючи життєвий і творчий шлях видатних українських музикантів XVIII ст., науковці до останнього часу спиралися в основному на відомості, запозичені, так би мовити, з третіх рук, оскільки документів про них залишилось обмаль та й доступ до архівів був обмежений. Нині ситуація поліпшилася. Дедалі частіше знаходяться забуті або невідомі музичні твори українських композиторів, архівні документи про їх життєвий і творчий шлях.

Усі ці документи об'єктивно свідчать про те, що українські митці Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель, Е. Азеєв та інші були високоосвіченими культурними діячами свого часу, справжніми корифеями духовної та світської музики. Часто їх називають російськими композиторами (мабуть, тому, що провели більшу частину життя в Росії або в інших країнах), але за суттю своєї творчості ці люди безперечно належали до українського мистецтва.

Дмитро Степанович Бортнянський народився 1751 р. (число і місяць невідомі) у м. Глухові Чернігівської губ. (нині — Сумська обл.) у родині козака, що служив у гетьмана К. Розумовського. В сім'ї було троє дітей.

У XVIII ст. в Росії активно формується хорова культура. До складу придворного оркестру та Придворної співацької капели вербувалися найбільш талановиті музиканти і співаки, зокрема вихованці співацької школи, заснованої ще 1738 р. у тодішній столиці України Глухові. Серед них був і Дмитро, котрого у семирічному віці в числі десяти кращих було направлено до Санкт-Петербурга.

Розпізнавши у юному Бортнянському неабиякі музичні здібності, його навчає сам регент (пізніше — директор капели) Марко Полторацький, виходець з України і великий знавець народної пісні. Ці перші роки музичного навчання у Полторацького наклали відбиток на всю творчість майбутнього композитора, котрий у своїх творах використовував інтонації українських народних наспівів.

Пізніше освітою юного співака за розпорядженням імператриці Єлизавети Петрівни займався італійський композитор Б. Галуппі, відомий на той час оперний і балетний капельмейстер, чиї опери з успіхом ставилися у Росії.

З 1768 р. Бортнянський навчається у Венеції, куди перед цим повернувся професор Галуппі, вдосконалює мистецтво композиції у Римі, Мілані, Болоньї, Неаполі. Там же, в Італії, молодий композитор пише сонати для клавесина (яким майстерно володів), хорові твори, опери «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій».

Після більш ніж десятирічного перебування за кордоном у двадцятивосьмирічному віці Бортнянський повертається до Росії й протягом 1779—1796 рр. служить придворним композитором і клавесиністом при наслідникові великого князя Павла Петровича у Гатчині і Павловську.

Пік творчої активності композитора припав на 80-ті рр. 1784 р. Бортнянського призначають учителем музики Марії Федорівни, сестри майбутнього царя Павла I. До занять з нею він спеціально писав камерні твори. Також до його обов'язків як капельмейстера входило створення опер та хорових концертів до кожного світського чи духовного свята, яких тоді було немало. Саме в цей час Бортнянський пише опери «Свято сеньйора», «Сокіл», «Син-суперник», багато інших вокально-інструментальних творів.

11 листопада 1796 р. талановитого композитора і здібного організатора призначають на посаду директора Придворної капели. У спеціальному указі зазначалося: «Ко-

лезькому раднику Дмитру Бортнянському, доручивши в управління хор придворних наших півчих, повеліваємо надавати йому з придворної контори платню й усе те утримання, яке мав попередник його дійсний статський радник Марко Полторацький».

Зрозуміло, що Бортнянський, пройшовши в капелі шлях від півчого до директора, знав усі достоїнства й недоліки хору. Прийнявши капелу, він розпочинає її реорганізацію, запрошує нових талановитих співаків та музикантів, переважно вихідців з України, домагається створення окремого хору для театральних спектаклів. Бортнянський поєднував вимогливість з доброзичливим ставленням до співаків, сприявши їх високому професіоналізму та виключній виконавській майстерності.

Аналізуючи творче надбання Бортнянського, можна стверджувати, що він разом із М. Березовським, А. Веделем, Е. Азеєвим створив класичний тип хорового концерту. Вони стали представниками нового напряму в партесному співі, що характеризувався потягом до узгодження музики й тексту, адже більшість італійців, котрі писали музичні твори для православної церкви, погано володіли слов'янськими мовами, а то й узагалі їх не знали. Деякі біографи та історики визначають творчу діяльність цих композиторів як цілу епоху в галузі православної церковної музики. Напевне, це так, оскільки, наприклад, Бортнянський першим вплинув на упорядкування храмових співів і почав розробляти давні християнські мелодії.

Бортнянському належить більше 100 творів хорової духовної музики — 35 чотирьохголосних та 10 двохголосних, ряд невеликих композицій, а також світські хори, в тому числі кантата «Співак у таборі російських солдатів», камерно-інструментальні твори. З них тільки придворною капелою було видано тридцять п'ять концертів, вісім духових тріо з хором, двадцять один духовний спів.

Придворний мелодист та висококваліфікований професіонал Бортнянський поєднував щирість і задушевність з тонким смаком та винахідливістю, його музику з однаковим задоволенням виконували та слухали і в палацах, і в простих будинках.

У хоровому стилі Бортнянського — урочисто-пісенному, ліричному — знайшли відбиток народні мотиви, і особливо, як зазначалося, українські. Про творчість цього композитора-класика можна впевнено сказати, що вона активно вплинула на розвиток української хорової культури. На його спадщині вчилися такі славетні митці, як М. Лисенко,

М. Леонтович, К. Стеценко, Л. Ревуцький, В. Лятошинський та багато ін.

Архівні документи, які зберігаються в Італії та Росії, підтверджують, що Бортнянський був високоповажною людиною й бажаним гостем у колах творчої інтелігенції. Він підтримував доброзичливі стосунки з А. Строгановим, І. Дмитрієвським, Г. Державіним, А. Фонвізіним.

Поряд з основною роботою в капелі і на посаді викладача Смольного інституту шляхетних дівиць Бортнянський особисто відбирав кандидатів у малолітні півчі, брав участь у роботі Санкт-Петербурзького філармонічного товариства, в діяльності Академії художеств (1804 р. за ухвалою надзвичайних зборів Академії його обрали її почесним членом), сприяв організації публічних концертів.

Листування Бортнянського із статс-секретарем імператриці Вілламовим розкриває зовсім не відомий бік його діяльності. З цих листів видно, що він брав участь в оформленні Павловського і Гатчинського палаців, вів розрахунки з художниками та майстрами, закуповував картини для царських покоїв. Все це свідчить про високий авторитет Бортнянського в мистецьких колах. Перебуваючи в Італії, він також займався придбанням картин.

Сучасники неодноразово згадували його домашню художню галерею, «не вельми багату числом, але дорогоцінну працями відомих майстрів».

У тій частині листування Бортнянського з придворною канцелярією, що збереглася, міститься дуже мало інформації про його творчість. Це цілком зрозуміло, адже чиновників цікавив лише організаційний бік справ. Архівні документи свідчать, що окрім щоденних занять з хором (30 років Бортнянський очолював капелу) він завідував усією економічною частиною, влаштовував побут співаків, вів канцелярські справи. Документи стверджують і те, що Бортнянський не лише був капельмейстером, директором Придворної капели, композитором, мистецтвознавцем — йому доручали переглядати та рецензувати усю культову і придворну світську музику, надсилали для ознайомлення й оцінки різні твори, обробки народних пісень.

Творчий внесок Бортнянського визначається не лише високохудожніми творами усіх музичних жанрів. Поєднавши в собі неабияку обдарованість з високим професіоналізмом, він став першим у Росії композитором-універсалом, а його творчість — потужним рушійним фактором у розвитку вітчизняної музичної культури.

Дмитро Бортнянський ніколи не був у повному забут-

ті, але ставлення до нього змінювалося неодноразово. В XIX ст., в період гострої боротьби за національне в музиці, він здавався передовій російській критиці занадто «італійським». На рубежі XIX—XX ст. дослідники вже з більш значимої історичної відстані оцінили заслуги Бортнянського у створенні національної музичної мови: 1901 р. уперше було відзначено ювілей композитора — 150-річчя від дня народження. У 20-ті рр. нашого століття з'явилися на світ його світські твори, що тривалий час пролежали у палацових архівах. У 30—40 рр. твори композитора практично не звучали, хоча в музичній науці постійно визрівало історично-культурне осмислення феномена Бортнянського. І лише в останні десятиріччя з'явився інтерес до його творчості. Поставлено ряд опер, виконуються хорові концерти, камерно-інструментальні твори.

ІВАН ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ

Народився Іван Григорович Григорович-Барський 1713 р. у Києві, на Подолі, в сім'ї дрібного крамаря, котрий був до того ж старостою Успенського собору. Його брат — Василь (псевдоніми — Плака, Альбов), український письменник та мандрівник, у 1723—1747 рр. подорожував Угорщиною, Болгарією, Австрією, Румунією, Молдовою, Італією, Грецією, Палестиною, Сірією, Аравією, Єгиптом. У друкованих «Дорожніх записках», в яких містилося 150 малюнків, він розповів про економічне становище, освіту, звичаї та історичне минуле цих країн.

З 1724 р. Іван навчався в Київській академії. Звідси вийшов ряд відомих художників тієї епохи, зокрема Левицький, Зарудний, Галаховський, Тарасевич та ін. В академії він посилено займається малюванням й особливо прагне оволодіти мистецтвом гравірування.

1744 р. Барський одружується і згодом стає батьком великої сім'ї (всього у нього було 15 дітей). У 1744—1748 рр. проживає за межами Києва. Саме в ці роки він дістає інженерно-будівельні знання.

Наприкінці 40-х рр. Григорович-Барський розпочинає службову кар'єру і водночас — архітектурну діяльність. Першою його роботою стало спорудження міського водогону (на той час обіймав посаду «інстігатора» при Київському магістраті). Центральною спорудою водогону, що охопив увесь Поділ, був павільйон-фонтан, так званий «Феліціан»,

на майдані перед будинком магістрату (нині Контрактова площа).

Протягом 1748—1749 рр. архітектор працював у Кирилівському монастирі, зокрема спорудив у трапезній новий для Києва тип двоповерхової церкви — Василя Великого. У деяких деталях цієї будови відчувається вплив відомого на той час архітектора Шеделя, і це дає можливість стверджувати, що Григорович-Барський був його учнем. (Про це свідчив і вітчизняний архітектор В. Заболотний.)

Поряд з будівництвом у Києві Іван Григорович-Барський бере участь у спорудженні унікального собору в м. Козелець, розпочатого 1766 р. видатним українським архітектором Андрієм Квасовим. Серед робіт А. Квасова палацово-паркові ансамблі Розумовських поблизу Козельця (1744), в Глухові (1751—1757), Батурині (1760), садиби в Адамівці (1748—1750), канцелярія Київського полку (1756—1757), собор Різдва Богородиці й дзвіниця в Козельці (1752—1764) та ін. Саме Барський надав собору ряд рис, характерних для українського барокко. Григорович-Барський є автором і спорудженого у Козельці будинку полкової канцелярії.

Найвище піднесення творчості майстра припадає приблизно на кінець 60-х — початок 70-х рр. XVIII ст. У цей період він стає найпопулярнішим архітектором Києва. Жодне будівництво на Подолі не обійшлося без його участі. За два десятиріччя Барський спорудив церкву Красногорського монастиря, Набережно-Микільську дзвіницю, галерею Константинівської церкви і ряд цивільних споруд. 1766 р. він будує корпус братських келій Межигірського монастиря і — майже водночас — один з найкращих своїх творів — Покровську церкву в Києві. Вона являла собою видовжений хрест з трьома куполами і втілювала принцип об'ємно-просторового побудування, характерний для української архітектури. Пізніше церква зазнала багатьох змін як усередині, так і зовні.

1765 р. було зведено будинок нової бурси, який, за описом сучасника, являв собою «немалого пространства двухэтажные деревянные покои» и мав у нижньому поверсі «по написанному плану двенадцать изб с горницами и четверо сеней». Як видно з документів, Григорович-Барський будував його разом з «тесельним майстром» Петром Недільком, теж досить відомим київським зодчим. У ці ж роки Григорович-Барський спорудив будинок гостиного двору навпроти Воскресенської церкви на Подолі.

Найбільше відомостей збереглося про цивільні споруди

Григоровича-Барського в Межигірському монастирі. Однією з кращих вважався корпус келій проти Спаської церкви.

До цього періоду належить і будівництво Набережно-Микільської церкви на Подолі, яка являла собою однокупольну споруду на хрестовій основі. Близька за архітектурою церква побудована й у с. Лемеші на Чернігівщині, над могилою батька графа О. Розумовського. Історик Горностаєв писав, що «архітектура Трьохсвятительного храму Лемешів близька до архітектури дзвіниці й ганкових входів Козелецького собору».

Останнім архітектурним твором митця стала дзвіниця Успенського собору (1782) у Києві. Через три роки після її спорудження, у травні 1785 р., Іван Григорович-Барський помер.

Виросши під впливом народної творчості і прекрасно засвоївши всі елементи українського барокко, Григорович-Барський ніколи не був простим наслідувачем, а прагнув зберегти творчу індивідуальність, історичні традиції української архітектури. Водночас в його творчості відбилися сучасні художні течії, яскравими представниками яких були такі видатні майстри, як Шедель, Растреллі, брати Квасови, Ковнір, Старченко. У них Григорович-Барський вчився, з деякими працював.

Іван Григорович-Барський наблизив українське архітектурне мистецтво до кращих зразків європейської культури. Його творчості притаманні багатство композиційних прийомів, мальовнича пластика фасадів, стриманий, витончений декор. Різнобічна й плодотворна діяльність великого майстра відіграла помітну роль у визначенні художнього обличчя української архітектури XVIII ст.

ВАСИЛЬ КАПНІСТ

У квітні 1791 р. до прусського кабінет-міністра графа Герцберга звернувся з листом, написаним гарною французькою мовою, невідомий йому іноземний дворянин. «Прошу Ваше Превосходительство вибачити мою вільність, що з нею звертаюсь безпосередньо до Вас. Вельми важлива державна справа, що привела мене з далекої країни до Вашого Превосходительства, вимагає швидкого вирішення і найбільшої таємниці. Отже, наважуюсь просити Вас дати

мені окрему аудієнцію; моя місія така, що її можна довірити лише Вашому Превосходительству».

Міністр прийняв автора листа. З його доповіді королю Фрідріху Вільгельму II дізнаємося про деякі подробиці конфіденційної розмови, що відбулася 24 квітня 1791 р. Таємничий дворянин представився російським надвірним радником і урядовцем державних фабрик Капністом. Він сказав, що прибув на прохання своїх земляків з України, або Малоросії, які доведені до розпачу тиранією російського уряду, зокрема князя Потьомкіна. Вони хотіли б знати, чи можуть в разі війни Росії з Пруссією розраховувати на підтримку прусського короля, якщо спробують «скинути російське ярмо». Капніст пояснив, що йдеться про країну колишніх запорозьких козаків, у яких відібрано всі привілеї і яких «поставлено під стопу росіян».

Як справжній дипломат Герцберг не дав якоїсь певної відповіді. Він заявив, що справа війни Пруссії з Росією ще не вирішена і в разі війни від самих українців буде залежати, яку позицію займе щодо них Пруссія. Герцберг припускав, що цей дворянин міг бути агентом російського уряду, направленим для зондування грунту перед війною. Втім «приємна зовнішність і люб'язні манери» гостя переконували його, що той щирий у своїх намірах.

Фрідріх Вільгельм II листом від 25 квітня 1791 р. схвалив позицію свого міністра в цій справі. Але загалом не виявив інтересу до таємничого емісара та його пропозиції. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, саме в ці місяці напруга у стосунках між Росією та Пруссією почала спадати, й перспектива війни відсунулась. По-друге, король, очевидно, розраховував, що Катерину II невдовзі змінить на російському престолі великий князь Павло Петрович, відомий своєю симпатією до Пруссії. Нарешті, сам кабінет-міністр Герцберг, колишній фаворит короля, вже перестав користуватися його прихильністю (того ж року він дістав відставку). Так чи інакше, обидві сторони не вважали переговори завершеними. Відомо, що Капніст домовився з Герцбергом про те, що зв'язковим між ними може бути його брат, який подорожував по Європі.

Факт переговорів тримався у суворій таємниці, тож про нього стало відомо лише у 1895 р., коли польський історик Е. Дембінський віднайшов у німецькому архіві донесення Герцберга королю та відповідь останнього. Сам факт сумнівів не викликав. Але багатолітні суперечки викликало ім'я того Капніста, який був у 1791 р. з таємною місією в Берліні. Сім'я Капністів була досить відомою в Росії,

тому «під підозрою» опинились чотири брати — Микола, Петро, Андрій і Василь. Андрій був психічнохворим і за кордон в цей час не виїздив. Петро мав чин прапорщика гвардії у відставці, або титулярного радника у цивільній службі. Надвірними радниками були Микола та Василь, точніше останній (відомий російський поет і драматург), який, маючи чин гвардії підпоручика у відставці, у квітні 1787 р. одержав як маршал (предводитель) дворянства Київського намісництва чин надвірного радника і перебував у ньому до 1799 р. Щодо того, чи мав Микола у 1791 р. чин надвірного радника, певності немає. У 1789 р. він ще гвардії прапорщик у відставці. З переходом на цивільну службу міг одержати чин титулярного радника або, найбільше, колезького асесора. Надвірним радником ми застаємо його лише у 1795 р. Відомо, що саме Василь Капніст у 1787 р. був призначений «головним наглядачем» над Київським державним шовковим заводом (порівняємо: «урядовець державних фабрик» у донесенні Герцберга). Крім того, безперечно на користь Василя Капніста служили його зовнішність та манери. Адже емісар справив приємне враження на прусського міністра. Портрет Василя, який вміщений в енциклопедіях та підручниках, спогади сучасників про поета — улюбленця муз та петербурзьких салонів — відповідають такому враженню.

У той же час Миколу в мемуарах його племінниці бачимо як «людину з великими дивацтвами» і дуже товсту. Навряд чи такий емісар міг сподобатись керівникові прусського уряду. Нарешті, емісар був направлений своїми земляками, тобто мав бути авторитетною серед них людиною. Ця характеристика найбільше пасує саме Василеві, маршалу дворянства Київського намісництва, який вже приїздив у 1788 р. до Петербурга як делегат від київського дворянства з петицією проти утисків російської адміністрації. Отже, таємничим емісаром в Берліні 1791 р., очевидно, був відомий російський поет і драматург Василь Васильович Капніст (1758—1823).

До такого висновку дійшли як першовідкривач документів польський історик Е. Дембінський, так і українські науковці М. Грушевський, О. Оглоблін та ін. Однак його не сприймали декілька поколінь радянських дослідників. Адже як можна було погодитись із тим, що відомий російський поет боровся за незалежність України? Тож не дивно, що лише зараз ми можемо переосмислити біографію цього видатного літератора та громадського діяча, поставивши його у почесний ряд патріотів України.

Василь народився 12 (23) лютого 1758 р. в с. Обухівка на Полтавщині. Капністи були вихідцями з Греції, з аристократичної сім'ї Капнісос, яка мала навіть венеціанський графський титул (російський уряд визнав його лише 1876 р.). Дід поета, Петро Христофорович, відомий борець проти турецького ярма, у 1711 р. був змушений втекти до Росії, де його син, Василь Петрович, поступив на військову службу і почав писати своє прізвище як Капніст. Він рано осиротів і молоді роки провів у сім'ї ізюмського сотника Павлюка, де помітно українізувався. Невдовзі молодий офіцер успадкував посаду свого вихователя. У 1737 р. Василь-старший вже миргородський полковник. Він мав великий вплив на козацьку старшину. Відомо, що гетьман Кирило Розумовський у 1750 р. намагався приписати йому намір «державної зради» з метою відірвати Гетьманщину від Росії.

19 серпня 1757 р. Василь Петрович Капніст, бригадир і командуючий п'ятьма слобідсько-українськими полками, загинув у бою з прусською кавалерією. Це сталося під час Семилітньої війни (1756—1763), у битві під Грос-Егерсдорфом. Василь-молодший народився майже через півроку після смерті батька. Він був шостою дитиною у сім'ї.

Дитячі роки Василя Капніста пройшли в Обухівці — маєтку, подарованому його батькові імператрицею Єлизаветою. Мати поета, Софія Андріївна Дуніна-Борковська, походила зі старовинного старшинського роду (дід її був одним із соратників Мазепи). Дітей виховувала у патріотичному дусі. Вони росли в оточенні козаків та козацької старшини, що болюче сприйняла скасування гетьманства у 1764 р.

У тринадцять років Василя виряджають до Петербурга, на військову службу. За тогочасною традицією його одразу зараховують капралом в лейб-гвардії Ізмайловський полк. Але стройової служби, звичайно, не ніс. Як і всі дворянські діти, він поки що навчався у військовій школі. Через два роки його вже як сержанта гвардії (згадаймо героя «Капітанської дочки») переведено до Преображенського полку. У військовій школі Василь потоваришував із старшим на три роки М. Львовим, душею гуртка петербурзької літературної молоді, а в Преображенському полку — з Г. Державіним (той тільки-но одержав перший офіцерський чин прапорщика). Ці зустрічі, очевидно, й вирішили його долю.

У 1775 р. сержант лейб-гвардії Преображенського полку Василь Капніст видав окремою брошурою свою оду французькою мовою на честь перемоги над Туреччиною.

У тому ж році він залишає військову службу з наміром повністю присвятити себе літературній діяльності. І справді, згодом В. Капніст стає відомим і модним у петербурзьких салонах поетом.

У 1782 р., невдовзі після одруження, Василь за протекцією свого видатного земляка, канцлера графа Безбородька поступає на службу контролером у Головне поштове управління. Це був перший і останній крок В. Капніста до кар'єри на державній службі. Його друг Г. Державін, що розпочав службу майже водночас із В. Капністом, піде у відставку 1803 р. міністром юстиції. А сам В. Капніст несподівано залишає службу назавжди вже у наступному, 1783 році. Цей вчинок офіційно нічим не вмотивований, але, за натяками сучасників, був реакцією В. Капніста на указ Катерини II, яким 1783 р. остаточно закріпачено українських селян.

Довгі роки вважалося, що «Ода на рабство» В. Капніста так само була відгуком на цю подію. Однак останнім часом з'явилися вагомі аргументи, що цей твір написаний ще у 1782 р. Отже, коли Василь Капніст писав:

Отчизны моея любезной
Порабощенье воспою,

він мав на увазі не закріпачення селян, а, власне, скасування автономії України у 1782 р. Справді, в одній із од 1784 р. читаємо:

Драгих мне стран порабощенье
Оплакивал недавно я...

Та й спогади дочки поета переконують, що під Вітчизною він завжди розумів саме Україну. «Мій батько гаряче любив свою батьківщину,— писала вона,— і готовий був жертвувати усім своїм маєтком для блага Малоросії... Його заповітним бажанням було відновити колишнє благоденство й багатство Малоросії, оживити народ, який пам'ятав ще свою свободу». Історик Д. Бантиш-Каменський, який добре знав В. Капніста, стверджує, що «Ода на рабство» написана «про поневолення Малоросії», а її автор виступав «за відновлення гетьманського правління».

Одночасно з виходом у відставку В. Капніст виїжджає на Україну, де постійно мешкає до кінця життя. Його маєток Обухівка став осередком української шляхетської опозиції, важливим культурним центром. В. Капніст користувався великим авторитетом серед українських дворян. Ще 1782 р. його обрано маршалом дворянства Миргородського

повіту, а 1785 — всього Київського намісництва (за територією більше, ніж пізніша Київська губернія; до його складу входили, зокрема, і території кількох колишніх лівобережних полків Гетьманщини — Київського, Переяславського, Лубенського та Миргородського). З 1802 р. В. Капніст — генеральний суддя Полтавської губернії, згодом — директор народних училищ, а у 1817—1822 рр.— полтавський губернський маршал дворянства. Усі ці посади були виборними (від державної служби він ухилявся), а обов'язки директора народних училищ Полтавської губернії з тих же міркувань виконував безкоштовно.

У 1788 р., як уже згадувалось, Василь Капніст їздив до Петербурга з петицією від українського дворянства про зловживання російської адміністрації. Інші подібні факти нам поки що невідомі, але, за спогадами дочки поета, таких поїздок було чимало. На жаль, невідомі й подробиці складеного Капністом у 1788 р. так званого «козацького проекту». Він передбачав (під приводом використання козаків у війні з Туреччиною) відновлення козацького війська принаймні у складі 5000 чоловік. Проект не був здійснений (згадаємо, що у 1775 р. російськими військами було знищено Запорозьку Січ), але є свідчення, що Капніст їздив до Тули домовлятись про озброєння козаків.

Опозиціонером був і його брат Петро — людина карколомної долі. За сімейним переказом, Катерина II хотіла зробити його своїм коханцем, але молодий гвардієць відмовився і був змушений залишити Преображенський полк, виїхавши у тривалу мандрівку до Голландії та Англії. Очевидно, саме його мав на увазі Василь, називаючи Герцбергові свого брата, який подорожував по Європі. Петро тоді потрапив до Франції, де вступив до королівської гвардії, що намагалася придушити революцію (він, отже, був монархістом; цікаво, що деякі радянські історики за інерцією характеризували його — опозиціонера — як республіканця та борця проти кріпосництва). Після повалення монархії у 1792 р. Петро повернувся в Україну.

Тим часом Василь Капніст продовжував працювати на літературній ниві. Він пише і друкує вірші, оди, сатири. Але в історію російської літератури увійшов головним чином як автор комедії «Ябеда» (1794). В її основу покладено судовий процес автора з поміщицею Тарновською за незаконно захоплену в нього землю. Комедія, що висміювала катерининське правосуддя, мала надзвичайний успіх серед сучасників. Надовго запам'ятало російське суспільство образи прокурора Хватайка, судді Кривосудова, сцену п'яної оргії

у кімнаті засідань суду, вручення хабара, картярської гри та ін.

Однак перша «офіційна» постановка п'єси на столичній театральній сцені відбулася лише за часів Павла I, у 1798 р. Причому після четвертої вистави «Ябеду» було заборонено, а її окреме видання вилучене з типографії. Всі, очевидно, чекали, що Капніста заарештують, але натомість Павло I підвищив його у чині й призначив до дирекції імператорських театрів для «розгляду всіх п'єс і виправлення оних, як людину, що досконало сію частину знає...»

Розгадку дає переказ, що побутував у літературних колах того часу. За цим запальний імператор після доносу на Капніста розпорядився заборонити виставу, вилучити книжку, а автора відправити на заслання до Сибіру. Однак під вечір Павло I перемінився на думці. Він наказав негайно представити «Ябеду» в Ермітажному театрі для нього одного. Комедія імператору сподобалась, і перед закінченням вистави він послав ад'ютанта повернути Капніста з дороги. Але як царський гнів, так і царська ласка були не до вподоби Капністові. При першій же нагоді він звільнився з дирекції імператорських театрів і повернувся в Україну.

Цікаво, що в останні роки XVIII ст. Василь Капніст уважно слідкував за подіями на північноамериканському континенті й неодноразово казав рідним і близьким про бажання переселитись до Америки.

Взагалі він був людиною гарячою, легко захоплювався різними проектами. Це, а також виразна опозиційність дали йому у товариському гуртку прізвисько «Васька Пугачов». Так, М. Львов у 1778 р. писав з Києва до Г. Державіна: «У тутешнього губернського предводителя Васьки Пугачова син народився, Микола. Государиня його хрестила і дала йому табакерку в 1100 карбованців».

На початку XIX ст. Капніст постійно живе в Обухівці, де його відвідують Г. Державін, М. Гнєдич, В. Гоголь-Яновський (батько уславленого письменника). Там неодноразово збиралися декабристи (П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, С. Лорер та ін.). Найближчим другом В. Капніста в останні роки життя був майбутній керівник повстання Чернігівського полку С. Муравйов-Апостол, якого в сімейному листуванні називали просто «Серьожа». До речі, Капніст і помер у нього на руках. Це сталося 28 листопада (9 жовтня) 1823 р. після тривалого запалення легенів. Похований Василь Капніст в Обухівці, на березі Псьолу.

Сучасники вважали сім'ю Капністів «типовою дворянською українською сім'єю, тісно пов'язаною з українською

культурою та українським побутом». І діти В. Капніста зробили свій внесок в українське національне відродження. Олексій — знайомий Т. Шевченка — був близький до кирило-мефодіївців. Семен укладав словник української мови. В салоні доньки поета Софії в Полтаві бували М. Гулак, В. Білозерський, О. Навроцький. М. Драгоманов згадував, як ще підлітком застав на Полтавщині сліди впливу Капністів, з гуртка яких він у 1850-ті рр. вперше отримав суворо заборонені тоді «Сон» і «Кавказ» Т. Шевченка.

ЗМІСТ

І90 **Історія України в особах:** ІХ—XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін.— К.: Україна, 1993.— 396 с.
ISBN 5—319—01062—1

Олег, Ольга, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Данило Галицький, Северин Наливайко, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Григорій Сковорода — такий далеко не повний перелік осіб, про яких йдеться в науково-популярній книзі,— першому виданні в сучасній літературі, що висвітлює значення особи в процесі історичного розвитку України з часів її зародження й до XVIII ст.

Розрахована на широке коло читачів.

І $\frac{0503020902—044}{201—93}$ БЗ—18—5—92 ББК 63.3(4УКР)4

Науково-популярне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ОСОБАХ IX—XVIII ст.

Редактор *Т. М. Теліженко*
Художній редактор *Т. М. Канарська*
Технічний редактор *Н. С. Подоляк*
Коректори *Л. Г. Марківська, З. І. Скапінкер*

Здано до набору 31.05.93. Підписано до друку 29.09.93. Формат $84\times108^1/_{32}$. Папір друк. № 2. Гарн. літ. Друк високий. Ум. друк. арк. 21. Ум. фарб.-відб. 21,42. Обл.-вид. арк. 22,71. Зам. 3—176.

Ордена Трудового Червоного Прапора видавництво «Україна», 252025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

Орендне підприємство «Київська книжкова фабрика», 252054, Київ-54, Воровського, 24.